



Aziz ABDULLAEV,
*The University of World Economy and Diplomacy
Senior Lecturer of the International Finance and Investments Department
E-mail: azizabdulla1982@gmail.com*

THE CONSEQUENCES OF UZBEKISTAN'S ACCESSION TO THE EURASIAN ECONOMIC UNION FOR THE TRANSPORT SYSTEM OF THE COUNTRY

Abstract

Countries decide to join economic integrations to tackle a number of tasks, in particular, to reduce expenses of production and consumers as well as to increase mutual goods turnover. Economic integrations can also lead to access to expanded markets, growth in employment and welfare of people. Similar goals are pursued by the Eurasian Economic Union as well. The following article is devoted to revealing possible benefits of Uzbekistan's accession to the EAEU with a view to the transport sector of the country. The current state of the transportation systems of EAEU member states and certain aspects of their operation were analyzed. What Uzbekistan's transport sphere can potentially gain from the accession to the Union has been suggested.

Keywords: Eurasian Economic Union, economic integration, the transport sector, benefits gained from the accession, the transportation system, full member of the union, transit, transport policy, modes of transport, freight turnover, member states.

ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ВСТУПЛЕНИЯ УЗБЕКИСТАНА В ЕВРАЗИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОЮЗ ДЛЯ ТРАНСПОРТНОЙ СИСТЕМЫ СТРАНЫ

Аннотация

Страны принимают решения о вступлении в экономические интеграции с целью решения ряда задач, в частности, для снижения издержек производства и потребителей, а также для увеличения взаимного товарооборота. Экономическая интеграция также может привести к расширению доступа на рынки, росту занятости и благосостояния людей. Аналогичные цели преследует и Евразийский экономический союз. Следующая статья посвящена выявлению возможных преимуществ вступления Узбекистана в ЕАЭС с точки зрения транспортного сектора страны. Проанализировано текущее состояние транспортных систем государств-членов ЕАЭС и отдельные аспекты их функционирования. Предложено то, что транспортная сфера Узбекистана потенциально может выиграть от вступления в союз.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз, экономическая интеграция, транспортный сектор, выгоды, полученные от вступления, транспортная система, полноправный член союза, транзит, транспортная политика, виды транспорта, грузооборот, государства-члены.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЕВРОСИЁ ИҚТИСОДИЙ ИТТИФОҚИГА АЪЗОЛИГИ МАМЛАКАТ ТРАНСПОРТ ТИЗИМИ УЧУН ОЛИБ КЕЛАДИГАН ОҚИБАТЛАР

Аннотация

Мамлакатлар бир қатор вазибаларни ҳал этиш, хусусан, ишлаб чиқариш ва истеъмолчилар харажатларини камайтириш ҳамда ўзаро товар айирбошлаш ҳажмини ўстириш мақсадида иқтисодий интеграция жараёнида иштирок этишга қарор қилдилар. Иқтисодий иттифоқлар, шунингдек, кенгайтирилган бозорларга кириш имконияти, аҳоли бандлиги ва фаровонлигининг ўсишига олиб келиши мумкин. Евросиё иқтисодий Иттифоқи ҳам худди шундай мақсадларни кўзлайди. Қуйидаги мақола Ўзбекистоннинг ЕОИИга аъзо бўлишдан мамлакат эришадиган ютуқларни транспорт соҳаси нуктаи назаридан очиқ беришга бағишланган. ЕОИИга аъзо давлатлар транспорт тизимларининг бугунги кундаги ҳолати ва уларнинг фаолиятига оид маълум жиҳатлар таҳлил қилинган. Ўзбекистоннинг транспорт соҳаси иттифоққа қўшилишдан қандай манфаат қўриши мумкинлиги ҳақидаги мулоҳазалар билдирилган.

Калит сўзлар: Евросиё иқтисодий иттифоқи, иқтисодий интеграция, транспорт соҳаси, аъзоликдан олинган манфаатлар, юк ташиш тизими, иттифоқнинг тўлақонли аъзоси, транзит, транспорт сиёсати, транспорт турлари, юк айланмаси, аъзо давлатлар.

Introduction: The international treaty was signed in Astana on May 29, 2014, which marked the beginning of the Eurasian Economic Union (EAEU). Today, five countries including the Russian Federation, Kazakhstan, Belarus, Armenia and Kyrgyzstan are members of the organization. The EAEU ensures the freedom of movement of goods, as well as services, capital and labor, [1] and the implementation of a coordinated or unified policy in the sectors of the economy. The Eurasian Economic Union has become the successor of the Customs Union, but it represents the next, higher stage of supranational integration. It includes, among other things, the development of a unified strategy in key economic sectors, modernization and increasing the competitive attractiveness of national economies in the context

of globalization, improving the standard of living of the population of the participating countries. [7]

Uzbekistan has already been considering the possibility of joining the Eurasian Economic Union for several years. Entry into any integration stipulates for delegating a number of powers, but at the same time gaining access to some opportunities within the organization. Not long ago Uzbekistan became an observer in the Eurasian Economic Union (EAEU). However, the government of Uzbekistan has not yet taken a final decision on whether to become a permanent member of this organization. Some experts even consider the accession of Uzbekistan to the Eurasian Economic Union as complex and controversial. [3] Obviously in order to understand the essence of economic processes in

the given integration, it is necessary to thoroughly study all the advantages and disadvantages of deeper integration.

Uzbekistan's membership of the Eurasian Economic Union covers a number of aspects and that's why it is practically impossible to include all of them within a single study. On this occasion it has been decided to consider all the possible pros and cons through the prism of the transport sector within the given article.

Literature review. The researchers started to focus on the possible gains and losses from joining the Eurasian Economic Union for Uzbekistan not long ago. The debate in this regard has particularly intensified for the last years. The government of Uzbekistan has been considering possibilities of joining regional integration processes, since not long ago Uzbekistan turned to liberalization of economy and acceleration of the country's integration into the world economy after many years of isolation and protectionism policy.

Such scientists as N.Sirojiddinov, G.Halova, N.Illeritskiy, A.Abdusalomov, N.Ziyadullaev, U.Ziyadullaev have investigated the possibilities of Uzbekistan's joining the Eurasian Economic Union in their studies, where they covered the given issue underlining the fact that there are potential benefits from Uzbekistan's entry into the organization and at the same time this kind of step might be associated with certain risks. It is remarkable that in addition to the local experts, the foreign ones, including Sh.Sodikov (Moscow State Institute of Foreign Relations, the Russian Federation) and I.Shestakov (*Pikir*, the club of regional experts, Kyrgystan) among others expressed their views on the possible outcomes of Uzbekistan's joining the EAEU. The studies conducted by F.Vielmini, G.Kalay and others among the foreign experts need to be referred to as well. The above mentioned economists investigated the given EAEU accession problem, in particular, with a view to the consequences for the transport system of Uzbekistan. Since the given article focuses namely on the transport aspect of Uzbekistan accession to the Eurasian Economic Union, it is appropriate to refer the specialists who approached the problem with solely a view to the transport sphere and in this regard the works of M.Holmuhamedov, have to be mentioned.

The research methodology. Such research methods as structural-systemic, comparative and descriptive have been

applied in order to tackle the tasks assigned within the framework of the given research. Certain indicators dealing with the transport aspect of the EAEU have been analyzed. The transport sector has been considered as an integral part of the collaboration among the member-states of the Eurasian Economic Union.

Analysis and results.

The implementation of the concept of integrated socio-economic development of the Republic of Uzbekistan until 2030 ensures the provision of certain results at various stages. At the first stage (2019-2021), the economy will adapt to new conditions and market mechanisms through the implementation of the adopted documents, which will be reflected in the solution of specific tasks, in particular, the expansion of foreign trade through the signing of agreements on the free trade zone of the EAEU and a number of other countries. The second stage (2022-2025) provides for qualitative structural changes in the sectors of the economy, due to the accelerated development of manufacturing industries, increasing the efficiency of resources used, the formation of new market and production structures focused on ensuring sustainable economic development. The main priority areas of state policy measures at this stage include the consistent study of the country's accession to the EAEU and the WTO, the liberalization of trade policy and exports, the revision of non-tariff trade barriers and bringing them in line with the WTO. [5]

Due to its geographical and geo-economic position, the EAEU has a significant transit potential. The transport systems in the EAEU space allow for transcontinental connections between Asia and Europe, so their integration will contribute to the growth of transit traffic and the development of all neighboring countries. The Treaty on the Eurasian Economic Union provides for the implementation in the EAEU a coordinated transport policy aimed at ensuring economic integration, the formation of a single transport space based on the principles of competition, openness, safety, reliability, accessibility and environmental friendliness. [6]

The following table gives certain indicators dealing with the freight turnover of the EAEU in general and of the member states of the union in particular, for the period from 2015 to 2019 (by all modes of transport, in billion ton-kilometers). [4]

Table 1.

The freight turnover of the EAEU member states in 2015-2019

	2015	2016	2017	2018	2019
EAEU	5 786,5	5 848,7	6 185,3	6 391,0	6 410,1
Armenia	3,7	3,9	4,3	4,4	4,8
Belarus	126,0	125,8	133,3	138,8	130,8
Kazakhstan	546,3	518,6	564,0	609,5	597,6
Kyrgyzstan	2,5	2,5	2,6	2,8	2,9
Russia	5 108	5 198	5 481	5 635,5	5 674,0

Source: Евразийская экономическая комиссия, Департамент статистики, социально-экономическая статистика, Транспорт, [Электронный ресурс] – URL.: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/transport.aspx

It can be seen from the table that the overall indicator the freight turnover within the EAEU has been steadily increasing for the given period.

Expansion and deepening of integration into the EAEU is objectively impossible without the presence of a modern transport and logistics complex. The developed transport and logistics infrastructure of the EAEU will contribute to the creation of new production facilities, the mobility of labor resources, and the growth of transit traffic

through the territory of the Union in the system of international transport corridors "East-West" and "North-South". [9]

Today, the sphere of transport and logistics as one of the directions of the Eurasian economic integration is mainly regulated at the interstate, rather than at the supranational level of the Eurasian Economic Commission (EEC). Nevertheless, the significant results of a coordinated transport policy have still been achieved. In terms of the level of harmonization of

regional cooperation in the field of transport and logistics, the EAEU lags behind only the EU, where a full-fledged unified transport policy operates on all modes of transport, while the ASEAN, MERCOSUR and NAFTA countries are limited only to declarative statements about the need for its implementation. [8]

It can be also noted that a considerable share in the indicator belongs to the freight turnover of Russian Federation with 85%, the second largest share is the one of Kazakhstan

with almost 13%. Belarus has only a not more than 2% in the overall freight turnover of the Union. The other member states provide much smaller shares (Kyrgyzstan – 0.07% and Armenia – 0.04%) in the overall freight turnover of Eurasian Economic Union. All the relevant data can be observed in the following figure. The shares of the member states in the overall freight turnover were calculated on the basis of the indicators of each member in 2019. (See figure 1.)

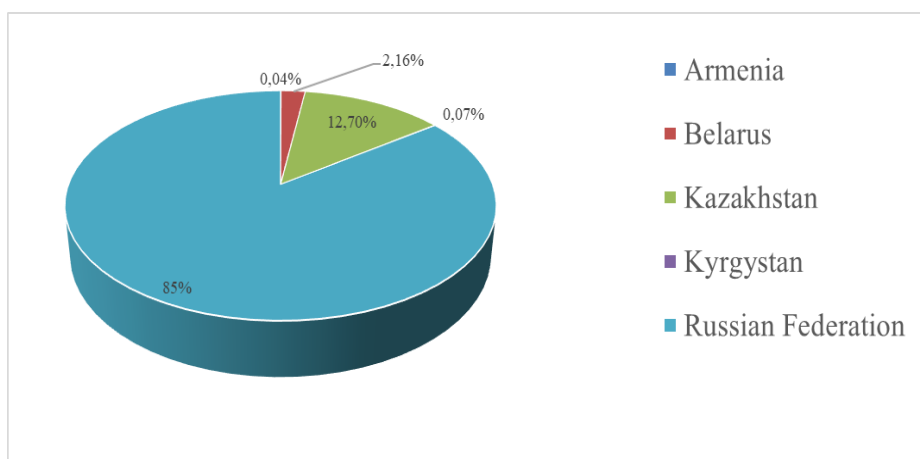


Figure 1. The share of the member states in the overall freight turnover of the Eurasian Economic Union in 2019.

Source: Compiled by the author using the data of the Eurasian Economic Commission, [An online resource] – URL.: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/transport.aspx

If we consider the possibility of Uzbekistan's joining EAEU, let us, first of all have a look the potential of the transport sector of the Republic of Uzbekistan:

Table 2.

The freight turnover of the Republic of Uzbekistan (in billion ton-kilometers) [2]

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Freight turnover, billion ton-kilometers	60,4	62,6	66,4	65,8	66,2	65,8	65,3	66,9	71,3	72,6
In particular:										
Railway transport	22,3	22,5	22,7	22,9	22,9	22,9	22,9	22,9	22,9	23,4
Motor	9,1	9,9	10,5	11,2	11,9	12,8	13,3	13,6	14,6	15,9
Pipeline	28,9	30,1	33,0	31,5	31,2	30,0	28,9	30,2	33,6	33,2
Air, million ton-kilometers	168,0	162,5	121,9	116,3	125,1	131,1	132,2	156,9	123,5	119,0

Source: The data are provided by the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan

Throughout the ten years (2010-2019) included in the table it can be noticed that the freight turnover of the Republic of Uzbekistan demonstrated growth practically every year. It can be also seen that steady growth rates have been shown by the motor transport mode for the given period. Although some fluctuations can be observed in the trend shown by pipeline and air transport, at least no fall can be seen in the freight turnover of the railway transport throughout the given period.

In accordance with the results of January-December 2020, the foreign trade turnover of Uzbekistan reached \$36.3 billion, which, compared to the same period in 2019, decreased by \$5.45 billion. (down by 13.1%). If we take a look at the data dealing with the foreign trade partners of Uzbekistan, we can find out that Russian Federation is among the countries where Uzbekistan exports to and imports from. The following table provides with an overview of the major foreign trade partners of the Republic of Uzbekistan.

Table 3.

The largest foreign trade partners of the Republic Uzbekistan for 2020.

The major foreign trade partners	Their share in the foreign trade
People's Republic of China	12,80%
Russian Federation	9,70%
Turkey	6,70%
Kazakhstan	6%
Afghanistan	5,10%
Kyrgyzstan	5%
Tajikistan	2,70%

Source: Compiled by the author using the data of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan [An online resource] – URL.: <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/services>

The above table shows that the member states of the EAEU Russian Federation, Kazakhstan and Kyrgyzstan are among the top foreign trade partners of Uzbekistan. The share of those three countries altogether in the overall foreign trade of the Republic of Uzbekistan amounts to almost 21%, which represents a considerable contribution.

In January-November 2020, Uzbekistan's foreign trade turnover with the EAEU countries amounted to \$ 8.7 billion, which is almost 26.5 percent of Uzbekistan's foreign trade turnover. The total volume of exports to the Union countries amounted to \$ 2,868.9 million (Russia - \$ 1,323. 4 million, Kazakhstan - \$ 818.8 million, Kyrgyzstan - \$ 685.7 million, Belarus - \$ 37.7 million, Armenia - \$ 3.3 million), and the volume of imports - \$ 5,880.0 million (Russia – \$ 3,746. 0 million, Kazakhstan – \$ 1,801. 7 million, Kyrgyzstan- \$ 13.6 million). [10]

Taking these facts into account, one can assume that Uzbekistan' joining EAEU is expected to facilitate the foreign trade of Uzbekistan with the three EAEU member states to even greater extent. Thus, Uzbekistan's joining the union will bring a huge amount of benefits, in particular, in terms of foreign trade.

Now let us revise table 1. dealing with the freight turnover of the EAEU in general and in particular the member states for the period from 2015 to 2019 assuming that Uzbekistan is a full member of the Eurasian Economic Union.

Table 4. The freight turnover of the EAEU member states in 2015-2019 and the share of the member state in the overall freight turnover of EAEU assuming that Uzbekistan is a full member of the union basing on the indicators of 2019.

Years	2015	2016	2017	2018	2019	The share of the member state in the overall freight turnover of EAEU
EAEU and its members						
EAEU	5 786,5	5 848,7	6 185,3	6 391,0	6 410,1	100%
Armenia	3,7	3,9	4,3	4,4	4,8	0,07%
Belarus	126,0	125,8	133,3	138,8	130,8	2,04%
Kazakhstan	546,3	518,6	564,0	609,5	597,6	9,32%
Kyrgyzstan	2,5	2,5	2,6	2,8	2,9	0,05%
Russia	5 108	5 198	5 481	5 635,5	5 674,0	88,52%
Uzbekistan	65,8	65,3	66,9	71,3	72,6	1,13%

Source: Compiled by the author using the data of the Eurasian Economic Commission, [An online resource] – URL.: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/transport.aspx

If we compare the capacity of Uzbekistan in terms of the freight turnover with the real members of the EAEU, the figures belonging to Uzbekistan demonstrate steady growth throughout the period being analyzed, which is similar to the indicators shown by the member states of the union. The share of the member state in the overall freight turnover of EAEU calculated assuming that Uzbekistan is a full member of union shows comparatively small potential contribution in the overall freight turnover of the EAEU.

Certainly the share of Uzbekistan would be less than, for instance, Russia, Kazakhstan and Belarus, but compared to Armenia and Kyrgyzstan, the indicator would be higher. Although the potential contribution of Uzbekistan wouldn't be considerable enough, we should consider the benefits that its joining EAEU will bring to Uzbekistan.

In accordance with a study conducted by the Center for Economic Research and Reform of Uzbekistan, it was found out that if Uzbekistan joins the EAEU, transport costs for the Uzbek economy will decrease, but at the same time national carriers will face strong competition. Based on the

analysis, with Uzbekistan's the EAEU, the following can be expected with a view to transport sector:

- the cost of cargo transportation will be reduced,
- new transit flows will be attracted,
- the transport component in export-import costs will be reduced,
- the efficiency of the use of vehicles will be increased,
- cargo delivery time will be accelerated,
- integration with the EAEU transport corridors may accelerate the construction of railways in Kyrgyzstan and Afghanistan, increase the volume of traffic of the EAEU member states to China, India, Pakistan and Afghanistan,
- the integration of logistics centers of Uzbekistan with large distribution centers of the EAEU countries will allow the distribution of export goods, primarily fruit and vegetable products. In addition, the common customs space creates competitive advantages for all routes on the territory of the EAEU and contributes to the development of logistics.[10]

Conclusion and recommendations. To sum up, it can be emphasized that Uzbekistan's joining EAEU certainly has certain aspects to consider thoughtfully and they might cause some problems in the short run. However, in the long run the Republic of Uzbekistan should expect certain benefits, including the ones for the economy, business community, and welfare of people. If we consider the consequences of the accession exclusively for the transport sphere of the country, the advantages certainly outweigh.

Similar studies concerning the possible results of joining integrational processes are crucial since it is a complex issue and decisive as well as serious step for the country. It is particularly topical for the Republic of Uzbekistan in the

current phase of its development, because the policy of the country has recently changed dramatically from long lasting isolation and protectionism to liberalization of economy and acceleration of the country's integration into the world economy.

As a result of the given study it has also been revealed that very little amount of research has been conducted in the area. The results and conclusions made within the article can serve the foundation and starting point for future promising studies analyzing comprehensively the possible pros and cons of Uzbekistan's accession to the Eurasian Economic Union in terms of the transport system of the country.

REFERENCES

1. The official site of the Eurasian Economic Union [An online resource] – URL.: <http://www.eaeunion.org/?lang=en>
2. The official site of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan [An online resource] – URL.: <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/services>
3. Vielmini F. Uzbekistan and the Eurasian Economic Union: Pros and Cons. 2019. // 10.13140/RG.2.2.30409.08804. – URL.: https://www.researchgate.net/publication/338689133_Uzbekistan_and_the_Eurasian_Economic_Union_Pros_and_Cons
4. Евразийская экономическая комиссия, Департамент статистики, социально-экономическая статистика, Транспорт, [Электронный ресурс] – URL.: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/-transport.aspx
5. Концепция комплексного социально-экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года [Электронный ресурс] – URL.: https://regulation.gov.uz/ru/document/8839-kontsepsiya_kompleksnogo_sotsialno_ekonomicheskogo_razvitiya_respubliki_uzbekistan_do_2030_goda
6. Мехдиев Э.Т. Евразийские транспортные коридоры и ЕАЭС. Международная аналитика № 2 (24) 2018. – С. 48.
7. Официальный сайт компании Алта-Софт [Электронный ресурс] – URL.: <https://www.alta.ru/information/-glossarium/%D0%B5%D0%B0%D1%8D%D1%81/>
8. Пак Е.В. Перспективы развития сотрудничества в области транспорта и логистики в Евразийском экономическом союзе: дис. ... канд. экон. наук / МГИМО МИД России. М., 2017. С. 103-105.
9. Перспективы развития проекта ЕАЭС к 2025 году. Рабочая тетрадь. Спецвыпуск / 2017 / [Е.С. Алексеенкова, И.С. Глотова, А.В. Девятков и др.]; [гл. ред. И.С. Иванов]; Российский совет по международным делам (РСМД). – М.: НП РСМД, 2017. – 92 с.
10. Холмухамедов М. Наблюдая за ЕАЭС: перспективы транспортной отрасли Узбекистана, Информационно-аналитический портал Review.uz. [Электронный ресурс] – URL.: <https://review.uz/post/nablyudaya-za-eaes-perspektiv-transportnoy-otrasli-uzbekistana>



UDK: 681.14:371.3

Botir ABDULLAYEV,
Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali o'qituvchisi
E-mail: botirabdullayev1994@gmail.com

GulDU p.f.n dots D.Toshtemirov taqrizi asosida

THE ROLE OF INTELLIGENT SYSTEMS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

Changes in the further liberalization of the social and economic life of our country, the deepening of economic reforms and the development of public life require the use of intelligent systems and their application in the social and economic spheres. This highlights the need for intellectual learning in education.

Key words: intelligence, artificial intelligence, systems, intelligent systems, individual learning, e-learning.

РОЛЬ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СИСТЕМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

Изменения в дальнейшей либерализации социальной и экономической жизни нашей страны, углубление экономических реформ и развитие общественной жизни требуют использования интеллектуальных систем и их применения в социальной и экономической сферах. Это подчеркивает необходимость интеллектуального обучения в образовании.

Ключевые слова: интеллект, искусственный интеллект, системы, интеллектуальные системы, индивидуальное обучение, электронное обучение.

INTELLEKTUAL TIZIMLARNING TA'LIM JARAYONIDAGI RO'LI

Annotatsiya

Davlatimiz ijtimoiy va iqtisodiy hayotini yanada erkinlashtirish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish hamda ijtimoiy hayotni rivojlantirish borasida ro'y berayotgan o'zgarishlar intellektual tizimlardan foydalanish va ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida qo'llashni talab etmoqda. Bu esa ta'lim sohasida intellektual tizimlardan foydalanish asosida o'qitishni yo'lga qo'yish nihoyatda zarur ekanligini ko'rsatmoqda.

Kalit so'zlar: intellekt, suniy intellekt, tizim, intellektual tizimlar, individual ta'lim, elektron ta'lim.

Kirish (Introduction). Jahonda ta'lim tizimini axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari bilan tizimli integratsiyalash hamda uni boshqarish tizimi ta'lim jarayoniga tatbiq etilgan. Yevropa davlatlari, Rossiya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Malayziya intellektual tizimlardan foydalanish, integratsiyalashgan axborot-ta'lim muhitini shakllantirish, raqamli iqtisodiyot sharoitida ta'lim jarayonining modernizatsiyalashgan intellektual tizimlardan foydalanib ta'lim beruvchi mexanizmlarini amaliyotga joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jahonda shaxsga yo'naltirilgan elektron ta'lim muhiti shakllantirishning strategik yo'nalishlarini aniqlash, pedagog kadrlarning ilmiy salohiyatini muntazam rivojlantirish, integratsiyalashgan axborot ta'lim muhitida ta'lim muassasalari faoliyatini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida boshqarish, ta'lim jarayonini axborotlashtirishda intellektual tizimlardan foydalanib o'qitish metodik ta'minotini yaratish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, ta'lim muassasalarini boshqarish dinamikasini kuzatish mexanizmlarini takomillashtirish, virtual ta'limning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, ta'lim muassasalarining yagona elektron axborot tizimini yaratish, o'rgatuvchi kompyuter dasturlarining yangi avlodini yaratish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Respublikamizda ta'limga internet texnologiyalarini joriy etish, ta'lim muassasalari faoliyatini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida boshqarishning huquqiy-meyoriy asoslari ishlab chiqildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 18-sentabrdagi «O'zbekiston Respublikasi yagona axborot siyosati kontseptsiyasi tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-8050-son Qarori respublikada axborotlash-tirish siyosatini jadal olib borishga imkon yaratdi[1].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yilning 17-fevraldagi «Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4996 sonli qarorida «Raqamli O'zbekiston — 2030» Strategiyasiga muvofiq hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga oid ustuvor vazifalarni belgilangan[2]. Natijada sohada olib borilayotga tub islohotlarni amalga oshirishning huquqiy asoslari yaratildi va intellektual tizimlardan foydalanish holda ta'lim berish uchun sharoitlar yaratildi.

Respublikamizda ta'lim tizimiga axborot-kommunikatsion texnologiyalarni joriy etish va uni boshqarish bo'yicha tadqiqotlar A. Abduqodirov, M. Aripov, U.Begimqulov, F. Zakirova, M. Fayziyeva, H. Nig'matov kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan.

Intellektual tizimlar va ulardan foydalanish bo'yicha Korneyev V. V., Garev A. F., Djekson P., Nig'matov H., Romanov, V. P., Gavrilova, T. A., Xoroshevskiy, S.V.Gaskarov, D. V. Paklin, N. B., Oreshkov, V. I. Kozlov, A.N., Tixomirov N. P. kabi olimlar tadqiqotlar olib borgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Intellektual tizimlar bugungi kunda eng rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari yordamida barcha ishlab chiqarish korxonalarda, transportni boshqarish tizimida, ta'limda, tibbiyot sohalarida va xalq xo'jaligidagi barcha sohalarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari intellektual tizimlar yordamida yaratilmoqda. Hozirgi kunda rivojlangan davlatlarda aqlli ko'chalar, xaydovchisiz o'zi yurar transport vositalari hamda ishlab chiqarishda robotlar yordamida

tayyorlanayotgan mahsulotlar intellektual tizimlar rivojlanayotganini ko'rish mumkin[5].

Intellektual tizim - bu bilimlarga asoslangan usul, unda predmetli bilimlar yaqqol ko'rinishda ko'rib chiqilgan va boshqa bilimlardan ajratilgan bo'ladi. Intellektual tizimlarni yaratish va ulardan foydalanish axborot texnologiyalaridan foydalanishning kontseptual bosqichlaridan biridir. Ba'zi bir predmetli sohaning muammolarini intellektual yechish asosida tajribali mutaxassis - ekspertlar bilimlarining qayta tiklash tamoyili yotibdi [4],[9].

Intellektual tizimi - bu ba'zi bir predmetli sohadagi murakkab vazifalarni yechish uchun bilimlarni tashkil qilish, jamlash va qo'llash usullari va vositalarini majmuasidir[6]. Intellektual tizim mutaxassislar guruhining yuqori malakali tajribasiga suyanganda qarorlarni tanlab olishda ko'p sonli muqobillarning oshiqchaligi hisobiga yuqoriroq samaradorlikka erishadi, yangi omillarning katta hajmining ta'sirini strategiyalarni qurishda ularni baholab, bashorat qilish imkoniyatlarini qo'shib tahlil qiladi. Intellektual tizimlarning asosi qarorlar qabul qilish jarayonini shakllantirish maqsad-

larida tarkiblashtirilgan bilimlar (bilimlar bazasi)ning majmuasidan iborat.

Intellektual tizimlar o'qitishni hisobga olish bilan ishlab chiqiladi va qarorlarni tanlash mantiqini asoslashga qodirlar, ya'ni moslashuvchanlik va uni dalillar bilan isbotlash xususiyatlariga egadir [8],[10]. Ko'pgina Intellektual tizimlarida izohlash mexanizmi mavjud. Bu mexanizm tizim qanday qilib ushbu qarorga kelganligini izohlash uchun zarur bilimlardan foydalaniladi. Intellektual tizimni qo'llash sohasini, undan foydalanish va harakat qilish chegaralarini aniqlash juda muhimdir.

Intellektual tizimlari qoidaga ko'ra, samarali muvofiq qarorlarni beradi va ba'zida xato qilishga qodirlar, ammo an'anaviy kompyuter tizimlaridan farqli o'laroq ular o'zlarini xatolaridan o'qishning salohiyatli qobiliyatlariga egadir[11]. Intellektual tizimlar foydalanuvchilar ishidagi instrument sifatida amaliy ishni borishida qiyin, ajoyib vazifalarni yechuvchi o'z imkoniyatlarini takomillashtiradi. Intellektual tizimlar turli xildagi vazifalarni yechish uchun yaratiladi, ular turlarini kategoriyalarga guruhlash mumkin (1.1-jadval)[5].

1.1-jadval

Intellektual tizimlarni qo'llashning kategoriyalari

Kategoriya	O'rganilayotgan muammo
Interpretatsiya	To'plangan ma'lumotlar bo'yicha vaziyatni bayon qilish
Bashorat	Berilgan vaziyatlarning ehtimol bo'lgan oqibatlarini aniqlash
Tashxislash	Kuzatishlar natijalari bo'yicha tizimni noto'g'ri faoliyat yuritishning sabablarini aniqlash
Loyihalashtirish	Berilgan cheklanishlarda ob'ektlarning harakat izchilligini belgilash
Kuzatish	Kuzatishlar natijalarini kutilgan natijalar bilan solishtirish
Sozlash	Tizimni noto'g'ri faoliyat yuritishini tuzatish retseptlarini tuzish
O'qitish	O'quvchi xulqiga diagnoz qo'yish, sozlash va tuzatish
Boshqarish	Tizimni bir butun sifatida boshqarish

1990-2005-yillar davomida fantastika yozuvchilari va kino ijodkorlari keng tarqalgan sun'iy intellektning paydo bo'lishi bilan ajoyib (va ba'zida halokatli) o'zgarishlarni bashorat qilishgan. Hozircha Intellektual tizimlar bunday aqlbovar qilmas vazifalarni to'raligicha ishlab chiqarmagan bo'lsada ko'p jihatdan bizning kundalik hayotimizning turli jabhalarida rivojlanib bormoqda. Bizni mukammal suratga olishimizga yordam beradigan aqlli sensorlardan tortib, mashinalarda avtomatik to'xtash funktsiyalari, ba'zida smartfonlardagi aqlli yordamchilar sun'iy intellekt hayotimizga kirib kelayotganidan dalolat beradi.

Biz hali 2001-yildagi "Kosmik Odissey" va "Yulduzli urushlar" kabi mashhur filmlardagi robotlar kabi o'zimizni biladigan robotlarni yaratmagan bo'lsak-da, biz intellektual axborot tizimlar texnologiyasini keng ko'lamli ilovalarda ishlatib kelmoqdamiz, bu esa kundalik turmush tarzimizni o'zgartirmasdan qolmaydi. Sun'iy intellekt katta o'zgarishlarga tayyor bo'lgan sohalardan biri (va ba'zi hollarda allaqachon sodir bo'layotgan) - bu ta'lim sohasidir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'rganishlar shuni ko'rsatdi-ki, kelgusi bir necha yillar ichida biz robotlarni o'qituvchi sifatida ko'rmasak-da, o'quv dasturlari va o'qituvchilarga ta'lim tajribasidan ko'proq foydalanishga yordam beradigan kompyuter aqlini ishlatadigan ko'plab loyihalar uchratishimiz mumkin. Quyida intellektual tizimlarning ta'limdagi rolini hamda kelajakdagi ta'lim qay ko'rinishda bo'lishi mumkinligi keltirilgan.

Intellektual tizimlar baho berish kabi asosiy ta'lim faoliyatini avtomatlashtirishi mumkin. Ta'lim muassasalarida olib borilgan tajribalar shuni ko'rsatadi-ki uy vazifalari, ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlar topshiriqlarini hamda testlarini baholash zerikarli ish bo'lishi mumkin. Hatto boshlang'ich sinflarda ham o'qituvchilar tez-tez baho qo'yish o'quvchilar bilan muloqot qilish, darsga tayyorgarlik ko'rish yoki kasbiy malakasini oshirish uchun ko'p vaqt talab qiladi.

Intellektual tizimlardan foydalanib o'qitish, o'qituvchilar uchun baholash va nazorat qilishning deyarli barcha turlarini avtomatlashtirishi mumkin, shuningdek o'quvchilarning husnixatlarini baholashni ham avtomatlashtirilishi mumkin. Bugungi kunda insholarni baholash dasturi hali boshlang'ich bosqichlarda bo'lsada lekin u kelgusi yillarda yaxshilanishi mumkin, bu esa o'quvchilar bilan interaktiv munosabatlarga ko'proq e'tibor qaratishga imkon beradi.

O'quv dasturlari o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirilishi mumkin. Maktabgacha ta'limdan oliy ta'limgacha intellektual tizimlar ta'limga ta'sir qilishning asosiy usullaridan biri bu individual o'qitishning yuqori bosqichlarini qo'llashdir. Bu qisman adaptiv o'quv dasturlari, o'yinlar va dasturiy ta'minotning ko'payishi tufayli ro'y bermoqda. Bu tizimlar o'quvchining ehtiyojlariga javob berib, ma'lum mavzularga ko'proq e'tibor qaratadi, o'rganmagan mavzularni takrorlaydi va umuman olganda ularning o'z xohishlariga binoan ishlashiga yordam beradi. Individual ta'limda turli xil darajadagi o'quvchilarga bitta sinfda birgalikda ishlashga yordam beradigan, o'qituvchilar uchun o'qitishni osonlashtiradigan, kerak bo'lganda yordam ko'rsatadigan intellektual tizim yechim bo'lishi mumkin. Individual ta'lim butun mamlakat bo'ylab ta'limga katta ta'sir ko'rsatadi (ayniqsa, Xan Akademiyasi kabi dasturlar orqali) va intellektual tizimlar keyingi bosqichlarida rivojlanib borishi bilan, bunday moslashuvchan dasturlar faqat takomillashib boradi.

Intellektual tizimlar mavzularni takomillashtirilishi kerak bo'lgan qismini ko'rsatishi mumkin. O'qituvchilar ma'ruza va o'quv materiallarida ta'lim oluvchilarni muayyan tushunchalar bilan chalg'itishi mumkin bo'lgan bo'shliqlar haqida doim ham xabardor bo'lmashligi mumkin. Sun'iy intellekt bu muammoning yechimini taklif qiladi. Coursera, ochiq kodli onlayn kurslarning yirik provayderi, buni allaqachon amalda qo'llamoqda. Ko'p sonli o'quvchilar uy vazifasiga noto'g'ri javob berganliklari aniqlansa, tizim

o'qituvchini ogohlantiradi va bo'lajak talabalarga shaxsiy javobini yuboradi hamda to'g'ri javob uchun maslahatlar beradi. Bunday tizim kurslarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan bo'shliqlarini to'ldirishga va barcha talabalar bir xil kontseptual asosni yaratishga yordam beradi. O'qituvchi javob berishini kutishning o'niga, talabalar kontseptsiyani tushunishga va keyingi safar buni qanday qilish kerakligini eslashga yordam berish uchun darhol fikr -mulohazalarni qabul qilishadi.

Intelektual tizimlar bilan ishlaydigan dasturlar talabalar va o'qituvchilarga foydali fikrlarni bildirishi mumkin. Intelektual tizimlar nafaqat o'qituvchilar va o'quvchilarga o'z ehtiyojlariga mos kurslar yaratishga yordam beradi, balki kursning umumiy muvaffaqiyati haqida ham fikr bildiradi. Ba'zi maktablar o'quvchilarning yutuqlarini kuzatib borish va o'qituvchilarning ishi bilan bog'liq muammolar paydo bo'lganda ogohlantirish uchun intellektual tizimlardan foydalanadilar. Bu kabi intellektual tizimlar o'quvchilarga kerakli yordamni olishlari va o'qituvchilarga fanni o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin bo'lgan o'quvchilarning bilimni yaxshilashga imkon beradi. Biroq, bu ta'lim muassasalaridagi intellektual tizim dasturlari faqat individual kurslar bo'yicha maslahat bermaydi. Olimlar o'quvchilarga o'zlari ustun bo'lgan va egallayotgan sohaga qarab, mutaxassislikni tanlashlariga yordam beradigan tizimlarni ishlab chiqish ustida ishlamoqda. O'quvchilardan maslahatlarga quloq solish talab qilinmasa-da, bu o'quvchilar soha tanlovi bilan yangi dunyoni kashf etishlarini anglatishi mumkin. Intelektual tizimlar ma'lumotni topish va u bilan muloqot qilish usulini o'zgartiradi. Biz har kuni ko'radigan va izlaydigan ma'lumotlarga ta'sir qiladigan sun'iy intellekt tizimlarini kamdan-kam hollarda sezamiz. Google foydalanuvchilar uchun joylashuviga qarab natijalarni moslashtiradi, Amazon avvalgi xaridlar bo'yicha tavsiyalar beradi, sizning ehtiyojlariz va jamoalaringizga moslashadi va deyarli barcha veb-reklamalar sizning qiziqishlaringiz va xaridlaringizga mos keladi. Bunday intellektual tizimlar bizning kundalik hayotimizda axborot bilan qanday aloqada bo'lishimizda katta rol o'ynaydi. Ta'lim muassasasida ma'lumotlarni topish va undan foydalanish usulini o'zgartirishi mumkin. So'nggi bir necha yillar mobaynida sun'iy intellektga asoslangan tizimlar axborot bilan o'zaro munosabatni tubdan o'zgartirib yubordi va yangi yanada integratsiyalashgan texnologiyalar yordamida kelajakda talabalar butunlay boshqacha tajribaga ega bo'lishlari mumkin.

Intelektual tizimlar o'qituvchilarning ro'lini o'zgartirishi mumkin. O'qituvchilar doim ta'limda muhim rol o'ynaydi. Aqlli hisoblash tizimlari ko'rinishidagi yangi texnologiyalar paydo bo'lishi bilan o'zgarishi mumkin. Yuqorida aytganimizdek, intellektual tizimlar baholash kabi vazifalarni o'z zimmasiga olishi mumkin, o'quvchilarga o'rganishni yaxshilashga yordam berishi va hatto haqiqiy ta'limni almashtirishi mumkin. Sun'iy intellekt tizimlari bilim berish, o'quvchilarga savollar berish va ma'lumotlarni topish uchun xizmat qilishi, hatto o'qituvchilarni juda oddiy dars materiallari bilan almashtirish uchun dasturlashtirilishi mumkin. O'qituvchilar itelektual tizimlarga asoslangan darslarini to'ldiradilar, o'quvchilarga qiyinchiliklarda yordam beradilar, o'quvchilar uchun o'zaro ta'sir va amaliy tajribani ta'minlaydilar.

Intelektual tizimlar yordamida ishlaydigan ma'lumotlar o'quvchilarni topish, o'qitish va qo'llab-quvvatlash usullarini o'zgartirishi mumkin. Aqlli kompyuter tizimlari yordamida boshqariladigan aqlli ma'lumotlar yig'ilishi ta'lim muassasalarining kelajakdagi va hozirgi o'quvchilar bilan o'zaro munosabatini o'zgartirmoqda. Aqlli kompyuter tizimlari ta'limning har bir bosqichini o'quvchilarning ehtiyojlari va maqsadlariga moslashtirishga yordam beradi. Ishga yollashdan tortib o'quvchilarga eng yaxshi sohalarni tanlashda yordam berishgacha. Ma'lumotlarni qidirish tizimlari hozirgi ta'lim muassasalarida allaqachon ajralmas rol o'ynaydi, intellektual tizimlar ta'limni yanada o'zgartirish imkoniyatiga ega. Kim biladi vaqti kelib, ta'lim muassasalarini tanlash jarayoni xuddi Amazon yoki Netflix singari, o'quvchilar manfaatlar uchun eng yaxshi ta'lim muassasalari va dasturlarni tavsiya qiladigan tizim bilan tugashi mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Intelektual tizimlar o'quvchilar qayerda o'qishini, kimlar ularni o'qitishini va asosiy ko'nikmalarni egallashini o'zgartirishi mumkin. Kelgusi bir necha yillar davomida katta o'zgarishlar yuz berishi mumkin bo'lsa-da, haqiqat shundaki, intellektual tizimlar biz bilgan hamma narsani tubdan o'zgartirishi mumkin. intellektual tizimlar, dasturiy ta'minotni qo'llab-quvvatlashdan foydalangan holda, o'quvchilar dunyoning istalgan joyidan istalgan vaqtda o'rganishlari mumkin va bunday dasturlar auditoriyada o'qishning ma'lum turlarini almashtirish imkonini mavjud bo'ladi. Intelektual tizimlarga asoslangan ta'lim dasturlari allaqachon o'quvchilarga asosiy ko'nikmalarni egallashga yordam berib kelmoqda, kelajakda bu dasturlar rivojlanib, intellektual tizimlarni ishlab chiquvchilarning bilimlari kengayib borar ekan, ular o'quvchilarga yanada kengroq xizmatlarni taklif qilishlari mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 18-sentaabrdagi «O'zbekiston Respublikasi yagona axborot siyosati kontseptsiyasi tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-8050-son qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yilning 17-fevraldagi «Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4996 sonli qarori
3. Корнеев В.В., Гарев А.Ф. и др. Базы данных. Интеллектуальная обработка информации. - М.: «Нолидж», 2000. 282 с.
4. Джексон П. Введение в экспертные системы. - М.: «Вильямс», 2001. - 224 226с.
5. Nig'matov.H. "Sun'iy Intelekt tizimlari". O'quv uslubiy majmua. Toshkent 2013-yil 82-96betlar
6. Романов, В.П. Интеллектуальные информационные системы в экономике: Учебное пособие.-.: «Экзамен»,2003. - 496 с.
7. Гаврилова, Т.А., Хорошевский, С.В. Базы знаний интеллектуальных систем: учебное пособие. - СПб.: Питер,2006. -344 с.
8. Гаскаров, Д.В. Интеллектуальные информационные системы: Учебник для вузов. -М.: ВП, 2005. - 432
9. Паклин, Н.Б., Орешков, В.И. Бизнес аналитика: от данных к знаниям: Учеб. пособие .2-е изд. - СПб.: Питер, 2010. 704 с.
10. Козлов, А.Н. Интеллектуальные информационные системы: учебник /А.Н. Козлов; Мин-во с-х. РФ, ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА. - Пермь, 2012.- 278 с.
11. Тихомиров Н.П. Интеллектуальные системы в экономике: Учебное пособие. -СПб. Питер, 2012.- 144 с.



Манзура АБДУРАХМОНОВА,
Фаргона давлат университети
Ижтимоий иш кафедраси мудири, иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент
E-mail: manzura.abdurahmonova@mail.ru

Тақризчи: ФарДУ профессори, ф.ф.д. М.Маматов тақризи остида

SOCIAL WORK AND PROFESSIONAL PROTECTION OF CHILDREN FROM VIOLENCE AT SCHOOL

Abstract

This article is dedicated to the study of the existing violence in the education system of foreign countries, the legal means used to protect children, as well as the analysis of the types of physical and mental violence against students, the essence of bullying, cyberbullying and its forms, physical violence, its types, as well as the study of mutual respect, discipline, close integration between the teacher and the child in overcoming these problems that may arise in children. The solution of such problems in students and children, through the implementation of social work in schools. Tasks assigned to teachers, with the aim of helping children, through the implementation of social work, technologies and methods.

Key words: Physical violence at school, mental violence, bullying, cyberbullying, direct violence, indirect violence, extreme reaction, technology, method.

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ ОТ НАСИЛИЯ В ШКОЛЕ

Аннотации

Данная статья посвящена изучению существующего насилия в системе образования зарубежных стран, правовым средствам, используемым для защиты детей, а также анализу видов физического и психического насилия в отношении учащихся, суть буллинга, кибербуллинг и его формы, физическое насилие, его виды, а также изучению взаимоуважения, дисциплины, тесной интеграции между учителем и ребенком в преодолении этих проблем, которые могут возникнуть у детей. Решение таких проблем у учащихся и детей, путём осуществления социальной работы в школах. Задачи, поставленные перед учителями, с целью помочь детям, посредством осуществления социальной работы, технологий и методов.

Ключевые слова: Физическое насилие в школе, психологическое насилие, травля, кибербуллинг, прямое насилие, косвенное насилие, крайняя реакция, технология, метод.

МАКТАБЛАРДА БОЛАЛАРНИ ЗЎРАВОНЛИКДАН ҲИМОЯЛАШДА ИЖТИМОЙ ИШ КАСБИЙ ФАОЛИЯТ УСУЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ривожланган хориж мамлакатлари таълим тизимида мавжуд бўлган зўровонлик ҳақида фикр юритилиб, болаларни ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқий воситалар, ўқувчиларга нисбатан зўровонликни жисмоний ва руҳий зўровонлик турлари таҳлили, буллинг мазмуни, шакллари, кибербуллинг турлари, жисмоний безорилик, унинг турлари ва болаларда пайдо бўлиши мумкин бўлган ушбу муаммоларни бартараф этишда ўқувчи-ўқитувчи ўртасидаги ўзаро ҳурмат, интизом, кучли интеграция, оилаларида зўровонлик ҳукмронлик қилган болаларга таъсир этувчи бевосита ва билвосита зўровонлик турлари, болаларни шикастланишини кўрсатувчи экстремалл реакциялар турлари ҳамда зўровонлик қурбонларига айланган ўқувчиларга, болаларга ижтимоий иш касбий фаолияти орқали ёрдам беришга юқлатилган вазифалар, ижтимоий иш технологиялари, методлари қабилар ёритилган.

Калит сўзлари: Мактабдаги жисмоний зўровонлик, руҳий зўровонлик, буллинг, кибербуллинг, бевосита зўровонлик, билвосита зўровонлик, экстремалл реакция, технология, метод.

Кириш. Ўзбекистон Республикасининг ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий мақсади балалар ва ёшларни қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий ҳимоялашга қаратилган бўлиб, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ташкилий-ҳуқуқий чоралар тизими орқали фуқаролик ва касбий ривожланиши ҳамда ижтимоий фаоллигини ривожлантиришидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис сенат раиси Танзила Камаловна Нарбаева “.....бугунги кунда асосан ёшлар томонидан содир этилаётган салбий ҳолатларнинг оқибати билан ишлаб қолинаётганлиги, ёшлар билан ишлаш, уларни ҳаётга тайёрлаш бўйича тизимли ишлар етарли даражада ташкил қилинмаганлиги ечимини қутаётган долзарб муаммолардан биридир”[1] деб таъкидлаб ўтганларида, айнан бу борада таълим сифатини янада оширишга қаратилган инновацион ёндашувлар асосида болаларни, ёшларни ижтимоий ҳимоясини кучайтириш орқали содир бўлиши мумкин бўлган салбий ҳолатларни профилактикасини амалга оширишни назарда тутган.

Бугунги кунда Ўзбекистон аҳолисининг халқ таълими тизимида мактаб ёшидаги болалар аҳолининг 18 фоизини ташкил этади [2]. Ўқувчиларнинг таълим ва тарбия жараёнида келажак ҳаётга тайёрлаш ва академик билим олишида мувафакқиятга эришишда ижтимоий, ҳиссий, таълимий, маданий, ҳуқ-атвор ва иқтисодий тўсиқлар ҳалақит бериши мумкин. Ушбу тўсиқларни бартараф этиш орқали уларнинг ҳимоясини таъминлашда ижтимоий ишнинг воситаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки болалар ва ёшларни ижтимоий ҳимоясини самарали амалга ошириш ва муаммоларни бартараф этишнинг асосий элементи сифатида таълим ва тарбия маскани бўлган мактабларда ижтимоий иш восита ва усулларида кенг фойдаланишидир.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Таълим тизимида зўровонлик ҳолатларини олдини олиш масаласи бутун дунёда ҳам, Ўзбекистонда ҳам жуда долзарбдир. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотларига

кўра, дунёдаги ҳар ўнинчи мактаб ўқувчилари мактаб зўравонлигига дуч келмоқдалар ва бу кўрсаткич ҳар йили ўсиб бормоқда [3], 13–15 ёшдаги ўқувчиларнинг тахминан 50 фоизи мактабда ва унинг атрофида тенгдошларининг зўравонлигига дучор бўлганликларини айтишади (2006 йилги болаларга нисбатан зўравонлик тўғрисидаги Жаҳон ҳисоботи) [4].

Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенсияда [5] ва 2020 йил 23-сентябр ЎРҚ-637-сонли Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонунда таъкидланишича, Таълим олувчилар педагог ходимлар ва таълим-тарбия жараёнининг бошқа иштирокчилари томонидан ҳаёти ва соғлиғига қилинадиган ҳар қандай жисмоний ҳамда руҳий зўравонликдан, шахси ҳақоратланишидан ҳимояланиш ҳуқуқига эга[6].

Аксарият одамлар учун мактаб йиллари бутун умри давомида фақат ёрқин хотиралар қоладиган вақт. Бироқ, ҳамма учун ҳам эмас. Баъзида биз болалар ўзларининг тенгдошлари фонида сезиларли даражада ажралиб турадиган умумий масса билан бирлаша олмайдиغانларга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлишлари мумкинлигини унутамиз. Ҳақорат, камситиш, жанжал, безорилик, афсуски, бугунги кунда мактаб ҳаётининг ҳақиқати. Мактабларда зўравонлик муаммоси тобора долзарб бўлиб қолмоқда.

Шундай қилиб, ушбу муаммога бағишланган биринчи асарлар йигирманчи асрнинг бошларида пайдо бўлди. Бугун у сайёрамизнинг барча бурчакларида ўрганилмоқда. Бутун дунёдаги психологлар, ўқитувчилар, ёзувчилар, олимлар, ижтимоий ишчилар мактабларда зўравонлик муаммосига алоҳида эътибор беришади. "Зўравонлик" тушунчаси ҳамма жойда қўлланилади, аммо илмий жамоатчиликда бу атама аниқ таъбирга эга эмас. Психологлар буни ҳар қандай мақсадга эришиш учун таъсир (жисмоний ёки руҳий) сифатида белгилайдилар [7].

Жисмоний зўравонлик – бу ўқувчига жисмоний куч ишлатишдир. Руҳий зўравонликни бу қадар аниқ тавсифлаб бўлмайди, аммо руҳий зўравонликнинг шакллари қуйидагилар:

- кадр-қимматни ҳақорат қилиш ва камситиш;
- ўқувчилар, уларнинг ота-оналари ва оила аъзоларига таҳдид;
- ўқувчини қасддан жисмоний ёки ижтимоий изолятсия қилиш, уни бойкот қилиш.
- ўқувчига нисбатан намоийшкорона салбий муносабат;
- болани ёки унинг ота-онасини шантаж қилиш;
- ёлгон гапириш ва катталар томонидан берилган ваъдаларни бажармаслик, синфни ёки ўқувчилар гуруҳини болага қарши қасддан қўйиш, ўқувчига ёшга мос келмайдиган талабларни тақдим этиш (қўпинча ўқитувчининг бундай хатти-ҳаракати боланинг танқидига учрайди);

бола нотўғри жавоб беришга қўрққанида, унинг хатосидан қўрқилишининг шакллантириш.

Йигирманчи аср охирида таълим муҳитидаги зўравонлик ҳолатини аниқроқ акс эттирадиган махсус атама – буллинг (мактабдаги безорилик) пайдо бўлди. Буллинг (буллинг – инглизча таъкиб, зўравонлик) руҳий ва жисмоний зўравонликнинг қўриниши бўлиб, мунтазам равишда такрорланиб турадиган шахсга, жамоа аъзоларидан бирига (айниқса, мактаб ўқувчиси, талаба, ҳамкасб) бошқа шахс томонидан (бир гуруҳ шахслар томонидан) қасддан зарар етказишдир. Буллинг муайян шахс томонидан, бир гуруҳ шахслар томонидан, жамоада раҳбар томонидан, ҳамкасблар томонидан уюштирилиши мумкин. Буллинг қурбонга ўзига нисбатан зўравонликни тўхтатишига имкон бермайдиган кучлар тенгсизлигини

назарда тутувчи ҳаракат.[8] Буллинг – бу жисмоний ёки психологик узоқ муддатли зўравонлик, бир киши ёки гуруҳ томонидан амалга оширилган ва муайян вазиятда ўзини ҳимоя қила олмайдиган шахсга қарши қаратилган бўлади.

Олимларнинг тадқиқотларига кўра, безорилик жабрланувчини одам мувозанатини йўқотадиган ва ўзини салбий таъсирлардан ҳимоя қила олмайдиган ҳолатга олиб борадиган мураккаб муаммо. Буллинг турли шаклларда бўлиши мумкин: ҳақорат, товламачилик, мулкка зарар етказиш, жисмоний зўравонлик, миш-мишлар, таҳдидлар ва бошқалар. Ва технологиянинг ривожланиши билан буллингнинг янги шакллари пайдо бўлади, масалан, кибербуллинг – электрон хабарлар ёрдамида безорилик.

Жисмоний безорилик жабрланувчини итариш, тегиш, муштлаш, ҳужум қилиш ёки уришни ўз ичига олади. Зўравонлик жисмоний зўравонлик кўринишида камроқ учрайди. Оғзаки камситиш, таҳқирлаш, лақаб қўйиш, рад этиш, изолятсия ("бойкот") ва ёлгон ғийбатни тарқатиш каби намоён бўладиган психологик (эмоционал) безорилик кўпроқ учрайди. Ушбу безорилик жисмоний безориликка қараганда кўпроқ шикаст етказилади.

Таълим муассасасида интизомни сақлаш ўқитувчилар, ўқувчилар ўртасида ўзаро ҳурмат асосида амалга оширилиши керак. Интизомни ўрнатиш учун руҳий ёки жисмоний зўравонлик усуллари қўллашга йўл қўйилмайди.

Илмий ва педагогик адабиётларда муаммони баён қилиш ва унинг долзарблигини тан олиш билан бир қаторда безориликнинг олдини олиш механизми ҳақидаги материаллар тез-тез учрайди, бунда ижтимоий ишчиларнинг ролига алоҳида эътибор берилади [9].

Замонавий ижтимоий иш бўйича мутахассис – бу аҳолининг турли тоифалари билан ишлашнинг ўзига хос хусусиятларини билиши керак бўлган мутахассис. Зўравонликдан азият чеккан болалар билан ишлаш ижтимоий ёрдамнинг янги шакллари ва усуллари билан фойдаланишни талаб қилади.

Зўравонлик ҳукм сурган оилаларда яшовчи болалар оиладаги зўравонликнинг бевосита ва билвосита оқибатларини бошдан кечиришади. Бевосита оқибатларга жисмоний зўравонлик ва ёки бепарволик киради. Билвосита эффектларга стресс, тушқунлик ёки келажакдаги зўравонлик кўркуви туфайли асабийлашиш ва ғамхўрлик кўрсатадиган одамлар томонидан номувофиқ ёки салбий тарбия киради [10]. Уйдаги зўравонликни кузатиш ҳақиқий жисмоний зўравонлик каби жароҳатларга олиб келиши мумкин. Хулқ-атвор, когнитив ва ижтимоий муаммолар ҳам зўравонликни кузатиш натижасидир. Зўравонликнинг гувоҳи бўлган болалар қуйидаги баъзи хатти-ҳаракатлар ва муаммоларга: изоляция, тенгдошларга, оила аъзоларига ва оила мулкига тажовуз, ҳайвонларга нисбатан шафқатсизлик, тантрумс (ачиқланиш), ўзига қарши ҳаракатлар (ўз ўзини уриш), етук бўлмаган хатти-ҳаракатлар, бегонасираш ва ҳуқуқбузарлик, гиперактивлик (диққат етишмаслиги), уйқу бузилиши, бош оғриғи, қорин оғриғи, диарея, энурез, депрессия кабиларга дуч келишади [11].

- **Тадқиқот методологияси.** Мактабдаги ижтимоий ишчилар учун оилада зўравонлик ва бепарволикка учраган болалар билан терапевтик алоқаларни ўрнатиш жуда муҳимдир. Мактаб бола учун хавфсиз жой бўлиши керак, у ерда шарманда қилиш ёки таҳдид қилиш эҳтимоли минималлаштирилиши зарур. Мактабнинг ижтимоий ишчилари ўқитувчиларга таҳликага учраган болаларни аниқлашга ёрдам беришлари учун уларга зўравонлик ва бепарволик тўғрисида оғоҳлантирувчи белгилар тўғрисида хабар беришлари керак.

Жамиятда зўравонликка дучор бўлган болалар ва ўспиринлар руҳий тушқунлик ҳамда хавотирдан тортиб, ижтимоий ҳамда ўз жонига қасд қилиш хатти-ҳаракатларигача бўлган қўллаб-психологик аломатларни намойиш этади. Жамиятда зўравонликнинг таъсири болалар ва ўспиринларда ҳиссий ҳамда ҳулқ-атвор муаммолари учун асосий хавф омилларидан бирига айланди [12].

Сурункали оилада зўравонлик билан яшайдиган болалар мактабда қийинчиликларни бошдан кечирадilar, шу жумладан уйқусизлик, зўравонлик ҳақидаги фикрлардан қочиш ва онасига нисбатан меҳрли бўлиб қолиш. Худди шундай, шафқатсиз болалар ўз ўйинларида тажовузкор бўлиши мумкин, чунки улар кўрган хатти-ҳаракатларини тақлид қилишади ёки кўркувларини енгизиш учун қаттиқ ҳаракат қилишади [12].

Доимий зўравонлик янада кенг тарқалган аломатлар ва сурункали муаммоларни келтириб чиқаради. Шикастланишга экстремал реакциялар қуйидагилардир:

1. Ухлаш ёки ёлғиз қолиш муаммоси
2. Овқатланишнинг бузилиши
3. Депрессия
4. Осонлик билан ҳаяжонланиш (хавотир)
5. Гиперактивлик (атроф-муҳитни сканерлаш ёки доимий кўркув ҳолатида яшаш)
6. Атроф-муҳитда хавфсиз жойларни қидириш
7. Қасос олишни орзу қилиш
8. Хавфни қабул қилиш, импульс бўйича ҳаракат қилиш
9. Зўравонлик ҳаракати
10. Регрессия
11. Мактаб билан боғлиқ муаммолар (дарсга қатнашмаслик, яхши баҳо бермаслик)
12. Пессимистик муносабатларни ривожлантириш
13. Турли асихологик моддаларни сунистеъмол қилиш
14. Алоқадаги муаммолар
15. Ажралиш (оддий ҳиссиётларни блокировка қилиш)

Шикастланишга реакция мактаб ходимлари каби тегишли мутахассислар психолог ва ижтимоий иш ходимларининг аралашувини талаб қилади. Қасбий аралашувисиз травма таъсирининг оқибатлари ўтиб кетмаслиги учун кучли имконият мавжуд, натижада мактабда ва ишда ёмон натижалар, шунингдек, муносабатларни шакллантириш ва сақлаб қолиш имконияти йўқолади. Травма, даволанмаса, умр бўйи потенциал йўқотишларни келтириб чиқариши мумкин [13].

Зўравонлик қурбонлари бўлган болалар билан ижтимоий ишда бир нечта асосий вазифалар мавжуд: уларни қутқариш, уларнинг фаровонлиги таъминлаш ва ривожлантириш. Шундай қилиб, боланинг ҳаёти ва соғлиғига ҳақиқий хавф туғилганда, инкироз марказлари ва узоқ муддатли парваришлаш муассасалари (болалар уйлари, мактаб-интернатлар, турли марказлар ва бошқалар) дан фойдаланиш мумкин. Ижтимоий фаолиятни таъминлаш ижтимоий ва психологик реабилитация, қўллаб-қувватлаш, чора-тадбирлар, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш орқали таъминланиши мумкин. Болаларга нисбатан зўравонлик билан муваффақиятли ишлаш учун ижтимоий ишнинг турли шакллари ва усуллари қўлланилади.

Болаларга нисбатан зўравонлик содир бўлган оилалар билан ишлашнинг ижтимоий технологиялари фавқулодда вазиятлар ва профилактика чораларига бўлиниши мумкин. Агар болалар ҳаёти ва соғлиғига таҳдид бўлса фавқулодда чоралар қўлланилади. Агар бир нечта оила аъзолари ёки ҳатто битта бола зўравонликка дуч келган бўлса, бутун оилага шошилиш ижтимоий ёрдам кўрсатилади. Бундай ҳолда, зўравонлик қурбонлари билан

ишлаш оилани қўллаб-қувватлаш марказида ёки болалар уйида ёки мактаб-интернатда амалга оширилади. Профилактик иш оилада ҳам, ундан ташқарида ҳам зўравонликнинг олдини олишга қаратилган. Ҳар бир аниқ зўравонлик иши турли хил иш технологияларини талаб қилади. Зўрланган болалар билан ижтимоий иш технологияси ижтимоий хизматлар, қийин ҳаёт шароитида ёрдам ва қўллаб-қувватлашга қаратилган [14].

Методлар – бу техникалар, оператсиялар ва мақсадга эришишнинг энг қисқа йўлларининг комбинатсияси. Ижтимоий ишда бу мақсадга эришиш, аниқ бир муаммони ҳал қилиш усуллари [15].

- Таҳлил ва натижалар. Ижтимоий ишчи мақсад ва вазифаларига, мижоз билан ишлаш босқичига, унинг муаммоларига, ресурсларига, ёшни ҳисобга олган ҳолда ва жисмоний, руҳий шикастланишларни ва бошқа жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда турли хил усуллардан фойдаланади. Зўравонлик қурбонига айланган болалар билан ижтимоий ишнинг асосий усуллари қуйидагиларга бўлинади: ижтимоий-педагогик, ижтимоий-психологик, ижтимоий-тиббий, ижтимоий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-гуруҳий.

Муаммони аниқлаш босқичида у қуйидаги усуллардан фойдаланишни тавсия қилади: режалаштириш; бошқариш; генограммалар, эко-хариталар, оилавий карталар, оилавий профиллар, оилавий сотсиограммалар, ижтимоий алоқа карталарини тузиш, шунингдек фаол тинглаш, эмпатик мулоқот ва бошқа мулоқотда зарур бўлган усуллардир.

Муаммони ҳал қилиш босқичида ижтимоий ишларни бошқариш, маслаҳат, интервью, мунозара, ижтимоий ишни муҳокама қилиш, мижозларни қўллаб-қувватлаш, жамоавий иш, уйга ташриф, назорат, ҳужжатларни таҳлил қилиш, ижтимоий ишларни таҳлил қилишдан фойдаланишни тақлиф қилади, шунингдек, ақлий ҳужум», арт-терапия, ўйин терапияси, мусика терапияси ва бошқалар техникалардан фойдаланилади.

Зўравонликдан азият чеккан болалар билан олиб бориладиган ижтимоий ишларда инсон хатти-ҳаракатининг ташқи кўринишини ўрганишда маълумот олиш усули сифатида кузатиш асосий усуллардан биридир. Ушбу усул, айниқса, бола билан ишлашнинг биринчи босқичида жуда муҳимдир, чунки суҳбат усули - оғзаки мулоқот асосида маълумот олиш ва тузатиш (бола билан суҳбат) унга нисбатан зўравонлик тўғрисида ишончли маълумот бермаслиги мумкин [14].

Бола билан суҳбат давомида фаол тинглаш усули қўлланилади, бу суҳбатда иштирок этишнинг махсус техникаси ёрдамида ўз ҳис-туйғулари ва мулоҳазаларини фаол ифода этишни назарда тутиб, унинг психологик ҳолатини аниқроқ тушунишга имкон беради [16]. Зўравонликдан азият чеккан болага самарали ёрдам кўрсатиш учун мутахассис ҳамдардлик - бошқа одамнинг ҳиссий ҳолатини англаш, эмпатия, унинг субъектив дунёсига кириб бориш ҳақида унутмаслиги керак [17].

Зўравонлика учраган ёки профилактикада болалар билан ишлашда ижтимоий ишчи эко-харитадан фойдаланади - унинг мақсади оилани схематик тасвирлаш ва унинг эҳтиёжларини ўрганиш, шунингдек бошқа оилалар, ижтимоий ташкилотлар ва муассасалар билан муносабатларни ўрганишдир. Ушбу техникадан фойдаланган ҳолда алоқалар, зиддиятлар, қўллаб-қувватлаш ва бошқа оилавий ва метафамилавий муносабатларнинг намоён бўлиши мумкин. Бундан ташқари, бу усул оиланинг ҳиссий ва моддий ресурсларини аниқлашга имкон беради [17].

Социограмма ижтимоий ишчилар ва бошқа мутахассислар томонидан жуда машҳур - гуруҳ аъзоларининг афзалликлари асосида гуруҳ ичидagi муносабатлар схемасини тузиш усули. Бу оиладаги, синфдаги ва

бошқа жамоадаги муносабатларни аниқлашга, иттифоқларни, этакчиларни, четлатилганларни ва гуруҳнинг турли аъзолари ўйнайдиган ролларни аниқлашга ёрдам беради. Ушбу услуб жуда кўп фаркларга эга [15].

Зўравонликдан азият чеккан бола билан диагностика ишини яқунлаш учун оилавий генограмма усулини ўзлаштириш керак. Ушбу усул оиладаги алоқа ва унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни диагностика қилишнинг график усуллариغا ишора қилади. Оилавий генограмма - бу оилавий тизимнинг схематик намоиши ва бир неча авлодлар давомида оиланинг бутун тарихини қамраб олишга имкон беради. Тўртбурчаклар эркаклар учун, доиралар аёллар учун ишлатилади. Горизонтал чизиқлар никоҳни ва вертикал чизиқлар болалар мавжудлигини англатади. Туғилган, ўлган, никоҳда бўлган, ажрашган ва муносабатлардаги узилиш саналари ҳам берилган. Генограмма кичик ҳажмдаги схематик шаклда тақдим этилган жуда кўп маълумотни ўз ичига олади, бу с оиланинг бутун тарихини қамраб олишга имкон беради [15].

Айниқса, мураккаб ҳолатларда мутахассислар жамоаси "ақлий ҳужум" усулидан фойдаланади-бу муаммони тушуниш жараёнида туғилган барча эчимларни, фарзларни ва тақлифларни тўплаш, қидирув ишларини танқид қилишнинг йўқлиги билан тавсифланган гуруҳ муҳокамасининг бир тури бўлиб, кейинчалик улардан фойдаланиш ёки амалиётда амалга ошириш истикболлари нуктаи назаридан таҳлил қилинади.

Мутахассислар томонидан қўлланиладиган бола билан ишлаш усули - суҳбатлар ҳақида батафсилроқ тўхташ керак, чунки у барча тоифадаги мутахассислар томонидан қўлланилади. Бундан ташқари, у ўзига хос хусусиятларга эга. Суҳбат бўлиб ўтадиган хона жиҳозланган бўлиши керак, бунда бола ўзини хавфсиз ва иложи борича қулай ҳис қилади. Бунинг учун қулай мебеллар (юмшоқ стуллар, диван ва бошқалар) бўлиши муҳимдир, хонада анатомик қўғирчоқлар бўлиши керак, уларнинг ёрдамида болага зўравонлик ҳақида гапириш осонроқ бўлади. Хонада бола унга кучоқ очиши мумкин бўлган

юмшоқ ўйинчоқлар бўлиши ва қўшимча химоя яратиши муҳимдир. Аммо ўйинчоқлар жуда кўп бўлмаслиги керак, акс ҳолда бола чалғитади. Суҳбатлашаётганда, тегиниш билан алоқа фақат боланинг розилиги билан бўлиши керак ва боланинг хавфсизлигини таъминлаш учун жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланилиши лозим.

Суҳбат давомида болани гапини тўхтатмасдан тинглаш зарур Мутахассисга фақат аниқловчи саволлар беришига йўл қўйилади: аввал очиқ, кейин ёпиқ. Бирок, истисно мавжуд: агар жароҳат оғир бўлса, ёпиқ саволлар берилиши мумкин. Бола "ҳа", "йўқ" деб жавоб бериши ёки маълум ҳаракатларни амалга ошириши мумкин, улар олдиндан келишиб олиниши керак. Суҳбат сўнгида болани макташ, уни буюк деб айтиш, чунки у жасур, бу ҳақда айтиб бера олганлиги муҳимдир [18].

- **Хулоса ва тақлифлар.** Бизнинг фикримизча юқорида айтилганларнинг барчасидан хулоса қилишимиз мумкинки, мактабларда ва оилада зўравонлик (безорилик) муаммоси ўрганилиши зарур бўлган долзарб муаммо бўлиб, кенг тарқалмоқда. Бу муаммоларнинг олдини олишнинг янги самарали шакллари ва усуллари топиш учун кейинги илмий изланишлар зарурлигини тасдиқлайди. Шунингдек болаларни зўравонлик таъсирига тушиб қолишини олдини олиш учун қуйидаги тавсияларни берамиз:

- мактабларда болаларга нисбатан зўравонликни олдини олиш мақсадидаги профилактик тадбирларни янада кучайтириш;

- мактабларда болаларга нисбатан зўравонликни олдини олиш ва кенг тарқалишини таъқиқлаш учун профилактика ишларини кучайтириш мақсадидаги профилактик чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;

- мактабларда болаларга нисбатан зўравонликни олдини олиш учун оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигини янада кучайтириш;

- мактабларда болаларга нисбатан зўравонликни олдини олиш мақсадида ижтимоий иш технологияларидан фойдаланиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Нарбаева Т. Хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш – мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим омили//Таълим муассасаларида таълим ва тарбия уйғунлигини таъминлашда хотин-қизларнинг ўрни. - Тошкент - iqtisod-moliya. 2019. - 6-8.
2. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari <https://stat.uz/uploads/doklad/2019/yanvar-dekabr/uz/19.pdf>
3. Pinheiro P.S. World Report on Violence Against Children. 2006. URL: <http://www.unicef.org/violencestudy/reports.html>
4. UNICEF ma'lumotlari <https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/%>
5. Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya <https://tergov.uz/uz/childs/konventsija-o-pravah-rebenka>
6. O'zbekiston Respublikasi ta'lim to'g'risidagi qonuni <https://lex.uz/docs/-5013007#-5013849-47-modda>
7. Шереги Ф. Э. Насилие в школе над детьми и подростками. 2011. URL: http://www.socioprognoz.ru/%20files/File/2012/nasilie_v_shkole.pdf
8. Буллинг или травля среди сверстников. <https://4gdkp.by/tsentry/56-stranichka-psikhologa-yuniks/471-bulling-ili-travlya-sredi-sverstnikov>.
9. Лукина Т. Н. Система работы школьного социального работа по профилактике насилия и жестокости // Известия Смоленского государственного университета. — 2009. — №3. — С. 321–326.
10. Jaffe, P., Wolfe, D. A., & Wilson, S. (1990). Children of battered women. Newbury Park, CA: Sage.
11. Jouriles, E. N., & Norwood, W. D. (1995). Physical aggression toward boys and girls in families characterized by the battering of women. Journal of Family Psychology, 9(1), 69–78.
12. Sieger, K., Rojas-Vilches, A., McKinney, C., & Renk, K. (2004). The effects and treatment of community violence in children and adolescents: What should be done? Trauma, Violence, Abuse, 5(3), 243–259.
13. Perry, B. (2002a). The brain: Effects of child trauma [Video]. (Available from Magna Systems, Inc., 330 Telser Road, Lake Zurich, IL 60047)
14. Зайнышев И. Г. «Технология социальной работы» Москва, 2002, 237 с.
15. Тетерский С.В. «Введение в социальную работу» учебное пособие, Академический проект, Москва, 2004, 494 с.
16. Холостова Е.И. «Социальная работа» Москва, 2005, 667 с.
17. Кузнецова Л.П. «Основные технологии социальной работы: Уч.пос.» Владивосток, Изд. ДВГТУ, 2002 год, 92 с.
18. Волкова Е.Н. «Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления» СПб; Питер, 2008 год, 240 с.



УДК: 371.(035)

Умида АБИРОВА,

Низомий номи ТДПУ ўқитувчиси, Республика Маънавият ва Маърифат маркази тадқиқотчиси

E-mail: umidaabirova@mail.ru

ОИЛА, МАҲАЛЛА ВА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ҲАМКОРЛИГИНИНГ ЎРГАНИЛГАНЛИК ҲОЛАТИ

Аннотация

Мақолада Янги Ўзбекистонда ёшларни тарбиялашда оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-педагогик ҳамкорлигини масаласи, хорижий мамлакатлар тажрибалари билан қиёсий-таҳлилий ўрганилди, ҳамда Ўзбекистон Республикасида ёшлар таълим-тарбияси, уларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини ривожлантириш борасида ўзларининг салмоқли ҳиссасини қўшган олимларимиз илмий-тадқиқот ишларини қиёсий ўрганиш натижалари ўз аксини топган. Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-педагогик ҳамкорлигини такомиллаштириш йўллари, олиб борилган тажриба-синов натижалари, ташкил этилган семинар-тренинг натижалари, таклиф, тавсия ва хулосалар ёритилган.

Таянч тушунчалар: Шахс, таълим, тарбия, оила, маҳалла, таълим муассасаси, ижтимоий, маънавият, маърифат, ҳамкорлик, фаолият, қобилият, интизом.

СТАТУС ОБУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ СЕМЬЕЙ, СОСЕДАНИЕМ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы социально-педагогического сотрудничества семей, сообществ и образовательных учреждений в обучении молодежи Нового Узбекистана, проводится сравнительный анализ зарубежного опыта, а также исследовательская работа наших ученых, внесших значительный вклад в образование молодежи в Новом Узбекистане. Республики Узбекистан отражены результаты сравнительного исследования. Описаны пути улучшения социально-педагогического сотрудничества семей, сообществ и образовательных учреждений, результаты экспериментов, результаты организованных семинаров и тренингов, предложения, рекомендации и выводы.

Основные понятия: личность, образование, воспитание, семья, соседство, образовательное учреждение, социальное, духовное, просвещение, сотрудничество, активность, способности, дисциплина.

STUDY STATUS OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL COOPERATION BETWEEN FAMILY, NEIGHBORHOOD AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation

The article examines the issues of socio-pedagogical cooperation of families, communities and educational institutions in educating young people in New Uzbekistan, a comparative analysis with the experience of foreign countries, as well as the research work of our scientists who have made significant contributions to youth education in the Republic of Uzbekistan. the results of the comparative study were reflected. Ways to improve the socio-pedagogical cooperation of families, communities and educational institutions, the results of experiments, the results of organized seminars and trainings, suggestions, recommendations and conclusions are described.

Basic concepts: Person, education, upbringing, family, neighborhood, educational institution, social, spirituality, enlightenment, cooperation, activity, ability, discipline.

Кириш. Янги Ўзбекистонда бугунги кунда барча соҳаларда улкан ислохотлар олиб борилмоқда. Олиб борилаётган ислохотларнинг бош омили инсон, инсон манфаатлари учун ҳисобланади. Шу жумладан таълим-тарбия соҳасида ҳам туб ислохотлар олиб борилмоқда. Шу боис дунё мамлакатлари томонидан Янги Ўзбекистонда ёшларнинг ақлий, маънавий-маърифий ва жисмоний камолоти тараққиёти, уларнинг замон талабларига мос билим олишлари, касб-ҳунар эгаллашлари, иқтидори ва қобилиятларини намоён қилиши ва янада ривожлантириши учун яратилган имкониятлар эътироф этилмоқда.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг замонавий давлатчилигимизнинг тарихида тараққийпарвар ўзгаришлар яратаётган Олий Мажлисга Мурожаатномаларида илгари сурилган инновацион ғоялар мамлакатимизда баркамол авлодни тарбиялашда оила, маҳалла ва таълим муассасалари ҳамкорлигини такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ёшларни ҳамкорликда миллий ва замонавий руҳда тарбиялаб уларга инновацион ғояларни сингдириш бугунги куннинг талаби ҳисобланади.

Ёш авлодни ҳар томонлама соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш борасидаги ишларимизни янги босқичга кўтариш мақсадида “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонунни янги таҳрирда қабул қилинди. Шу аснода янгича ёндошувлар ҳаётга фаол жорий этилмоқда [1].

Тадқиқотимиз объекти хусусиятларидан келиб чиқиб, оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-педагогик ҳамкорлигида маънавий-маърифий ишларни самарадорлигини ошириш жараёни ва бу жараённинг мазмуни, шакли ва услублари илмий тадқиқотларда қай даражада акс этгани муҳим аҳамиятга эга. Шу боис тадқиқ қилинаётган муаммони асослаш ва унинг илмий ечимини топиш мақсадида таълим-тарбия жараёнида оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-ҳамкорлигида маънавий маърифий ишларнинг педагогик хусусиятларини, жиҳатларини ажратиб олиб таҳлил қилдик. Аввало таҳлил қилишни бу йўналишда амалга оширилган илмий тадқиқотлар, адабиётлар, уларнинг бажарилиши ва амалга оширилишидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этдик.

Оила, маҳалла ва таълим муассасаси ҳамкорлиги самарадорлигини оширишга йўналтирилган илмий

изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида олиб борилмоқда. Жумладан, “Оила, гендер, демография” илмий педагогик марказ (Россия), “Бўлғуси оналар мактаби” (Япония), “Оила ва мактаб” Япон маркази “Хоккайдо”, оилавий муаммолар, оила, мактаб ва жамоатчилик фаолиятини тадқиқ этувчи кўп тармокли ижтимоий “Оила” маркази (Астрахан), ёшлани оилада, жамиятда замон талабига мувофиқ тарбиялашга қаратилган «ёшларга аҳамият», «ёшлар иши», «ёшлар хизматлари» каби ҳаракат режалари ва тизимли илмий лойиҳалар ишлаб чиқилган (German Institute for International and Security Affairs, German Council on Foreign Relations); ёшларга ўз ҳаётини яхшилаш ва ватан равнақига ўзининг ҳиссасини қўшишга ундайдиган ёшлар ташкилотларининг фаолиятини қўллаб-қувватлашга қаратилган умуммиллий концепцияси ишлаб чиқилган (Centre of scientific investigation of Central Asia, Institute for the study of Religion); таълим муассасаларида ёшлар билан ишлайдиган мутахассис кадрларни тайёрлаш, ватанпарварликни тарғиб этувчи лойиҳаларга педагог, жамоатчилик бирлашмалари ва давлат ташкилотлари вакиллари, таълим муассасалари ва қўшимча таълим марказлари ходимлари, ота-оналар, фаол ёш волонтерларни жалб этган ҳолда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг ижтимоий педагогик технологиялари ишлаб чиқилган, оила институтини ижтимоий-социологик жиҳатдан тадқиқ этувчи, ёшларни оилага тайёрловчи, ёшларда маънавий ахлоқий фазилатларни шакллантирувчи, оила, маҳалла ва таълим муассасалари ҳамкорлигини кучайтириш чора-тадбирларини амалга оширётган Республика Маънавият ва маърифат маркази (Ўзбекистон), Маҳалла ва оилани ривожлантириш вазирлиги ҳузуридаги “Оила” илмий-амалий тадқиқотлар маркази (Ўзбекистон) фаолият олиб бормоқда.

Бугунги кунда баркамол авлод тарбияси оила, маҳалла ва таълим муассасининг ижтимоий, маънавий-маърифий ҳамкорлигининг бош, устувор масаласи ҳисобланади. Бунинг учун оила, маҳалла ва таълим муассасаси ижтимоий ҳамкорлигини маънавий-маърифий фаолият мисолида такомиллаштиришни ёритиш, таҳлил қилиш жараёнида, “маънавий-маърифий” тушунчасини ёритиш мақсадга мувофиқ.

Мамлакатимизнинг дунёдаги ўрни, даражасини белгиловчи омиллардан бири бу маънавиятдир. Бу ўзбек давлатининг уч минг йиллик тарихидаги ривожланиш жараёнида тасдиқланган ва шу боисдан миллий мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ маънавий қадриятлар масаласи, уларни асраш, тиклаш ва келажак авлодга етказиш энг долзарб масалага айланди.

Шу мақсадда оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий ҳамкорлигида олиб борилувчи маънавий-маърифий ишлар негизини тўла ёритиш учун “маънавият” ва “маърифат” тушунчаларинг лугавий маъноларини таҳлил қилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик. Маънавият арабча сўз бўлиб “маънолар мажмуи” – кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари йиғиндисини билдиради. Бутун инсоният ўзининг минг йиллик тарихий тараққиётида ҳаётий тажриба тўплаб, уни ўраб турган табиат, борлик билан ҳамкорлик қилиб, табиат ҳодисалари, ҳаёт, Ватан, миллат ва халқ олдидagi бурчлари ва шахсни шахс бўлиб шаклланишидаги барча маълумотларни, фаолиятни ўздан кейинги авлодга ўргатиб келган. Шу жумладан ўзбек халқи ҳам ўзига хос билимлар мажмуини асрлар давомида тўплаб келди. Лекин 120 йилдан ортиқ давом этган миллий мустамлакачилик, миллий маънавиятимиз тараққиётига ўзининг жуда катта салбий таъсирини кўрсатди. Бутун бир миллатни ўзининг минг йиллик тарихидан, ўз аждодларидан маънавий узоклаштиришдек

вайронкор сиёсат амалга оширилди. Шунинг учун Ўзбекистон миллий мустақиллигининг илк йилларидан бошлаб халқимизнинг ўзига хос миллий маънавиятини-миллий маънолар мажмуини тиклаш, ривожлантириш ва янада шакллантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. “Чунки, ҳар бир миллатнинг ўз маънавиятини аниқлаши, билиши ва ўз ихтиёри билан, ўзининг ақли-идрокининг, онгининг таркибий қисмига айлантириши миллатни мустаҳкамлайди, унинг ўзига бўлган ишонч эътиқоди ва кадр-қимматини мустаҳкамлайди. Албатта бу собиқ тизим давридаги ҳукумрон мафкурага зид эди. Шу сабабли “Маънавият” сўзи, тушунчаси тилимиздан сиқиб чиқарилган эди [2].

Маърифат тушунчаси ҳаракатни ифодалаб, арабча-билмоқ деган маънони билдиради. Таълим-тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний ғоялар йиғиндисини асосида кишиларнинг онг-билимини, маданиятини ривожлантиришга қаратилган фаолият “маърифат” сўзининг лугавий мазмунини ташкил қилади. Маърифат сўзи тасаввуф таълимотиининг марказий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Илимларни зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) билимларга бўлган сўфийлар маърифатни “илми ботиний” деб қабул қилишган.

Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-педагогик ҳамкорлигида маънавий-маърифий ишларнинг назарий ўрганилганлиги ёритиш жараёнида аввало баркамол авлодни тарбиялашдаги уч омилнинг ижтимоий ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Шу боисдан ҳам муаммони ўрганиш жараёнида аввало ижтимоий ҳамкорлик тушунчасининг мазмун моҳиятини ёритиш мақсадга мувофиқ

Ижтимоий ҳамкорликнинг - мазмун моҳиятини ёритишда муаммонинг ижтимоий педагогик жиҳатларини ёритиш зарурати туғилади. Бу соҳани ўрганган ижтимоий –тарихий, тахлилий манбалардан ҳам кўринадики, ижтимоий ҳамкорлик замирида мураккаб тарзда намоён бўладиган шахс манфаатлари, шахслараро муносабатлар ва ҳар бир инсон фаолиятининг мазмуни ҳамда давлат ва нодавлат ташкилотлари яъни оила, маҳалла ва таълим муассасаларининг биргаликдаги фаолиятини шакллантирувчи, ривожлантирувчи механизм ҳисобланади. Бу эса бизни муаммонинг методик қирраларини ўрганишдан олдин шахслароро ҳамда оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий – ҳамкорлик фаолияти масаласини педагогик жиҳатдан ёритишга ундайди. Ижтимоий ҳамкорликни ташкил этишда авваломбор оила, маҳалла ва таълим муассасалари мавжуд ҳолатларни ўрганишни талаб этади. Ўйлаймизки ижтимоий-ҳамкорликнинг педагогик механизмининг тадқиқ этиш муаммо моҳиятини аниқроқ белгилашга ёрдам беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Педагогика фанлари доктори М.Иномова ёшларни оилада маънавий- ахлоқий тарбиялаш хусусида олиб борган докторлик диссертациясида “Оилавий тарбия” педагогик тушунча бўлиб, у ота-оналарнинг ўз ҳаётий фаолиятлари, турмуш тарзлари, анъаналари ёрдамида бола шахсига сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний қарашлар, ғоялар ва тасаввурларни шакллантиришни назарда тутиб, бир мақсадга қаратилган ҳолда мунтазам олиб бориладиган изчил маънавий таъсир ўтказиш жараёнини ифодалайди” [3], деган хулосага келган. Бу эса оилавий тарбиянинг мазмун моҳияти уни педагогик жараён сифатида тадқиқ этишнинг кенг имкониятлари мавжудлигини очиб беради.

Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашда, оила мустаҳкамлигини таъминлашда уларнинг ота-оналарининг савияси, турмуш тарзи, характер хусусияти ва касб-кор даражасига эътибор қаратиш зарурлигини таъкидлайди. Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий

хамкорлигини такомиллаштиришда кизларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, уларга оилавий тарбиянинг асл мазмун моҳиятини онгли равишда етказиб бериш муҳим аҳамиятга эга. “Қиз бола етти ёшдан ошгач, на отаси, на акалари ўпиб кўришмаганлар, чунки унинг организмда балоғат фаолияти бошланиб, бу қиз боланинг тарбиясига салбий таъсир қилишини билганлар” – деб ёзади ўзбек халқ расм-русумлари тўплаган олимлар Қ.Умиров. Қ.Ҳайдаров ва М. Холиков [4].

Маънавий тарбиянинг гендер хусусияти ислом маърифатида ҳам ўз аксини топган. Бу ҳақда Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий Усмонхон Алимов шундай ёзади. “Аёллар ифбатли кийиниши ва ўзларини яхши тутиши лозим. Бу шундан далолат берадики, ўзбек қизларининг миллий тарбия асосида кийинишлари, ўзларини тутишлари ва уларда маънавий ахлоқий фазилатлар шакллантирилса, улар ғарбдан кириб келадиган “оммавий маданият” хуружлари исканжасида қолмайди” [3].

Сиёсий фанлар доктори, профессор Қ.Куранбаев ўз тадқиқоти натижаларидан келиб чиқиб, талаба-ёшларда маънавий фазилатларни шакллантиришнинг моҳияти уларда халқ, Ватан мафратлари йўлида фидойилик кўрсатиш қўниқмаларини қарор топтириш, ўз имкониятлари ва қобилиятларини рўёбга чиқаришлари учун шарт-шароит яратиш ҳамда энг муҳими ёшларда ижтимоий фаолликни ривожлантиришдан иборат эканлигини [3] таъкидлайди. Бу эса юқоридаги фазилатларни шакллантиришни ижтимоий педагогик ҳамкорлик вазибаларига айлантиришда қимматли аҳамиятга эга.

Бундай мураккаб шароитда ёшлар ўртасида олиб бориладиган маънавий-маърифий ишларимиз самарадорлигини оширишдан ҳам муҳимроқ иш йўқ. Бунинг учун, энг аввало, ёшларимизда ўз маънавий қиёфасини бойитишга имкон берадиган соғлом эҳтиёжни шакллантириш ўта зарурдир [3] деб таъкидлайди А. Маврулов “Маънавий баркамол инсон тарбияси” асарида. Дарҳақиқат бугунги глобаллашиб бораётган даврда ёшларимизнинг онги ва қалбини ёд, ташки бузгунчи мафкуравий жараёнлардан асраш учун уларда соғлом мафкуравий иммунитетни айнан оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий ҳамкорлигида маънавий-маърифий ишлар жараёнида шакллантиришимиз муҳим аҳамиятга молик ҳисобланади.

Тадқиқотимиз нуктаи назаридан педагогика фанлари доктори М.Курунов томонидан ишлаб чиқилган, ўқувчиларнинг миллий тарбияланганлик мезонлари, кўрсаткичлари, даражалари ва фазилатларини ўлчашнинг уч қатламли ўлчам системаси алоҳида аҳамиятга эга. Зеро Ўзбекистон ватанпарварлиги, миллий ғурурлик, миллатлараро мулоқат маданияти, виждонийлик, миллий

одоб ва миллий мафкуравий онглиликни уйғун шакллантиришда илмий ва халқ педагогикасининг амалий бирлигидан келиб чиқиб ёндашиш ривожланаётган шахснинг миллий туйғусига бевосита ва билвосита боғланувчи фазилатлар ҳисобланади [3].

Ушбу ёндашувда ахлоқий, маънавий, миллий, мафкуравий, сиёсий, ижтимоий тарбия йўналишларининг ўзаро алоқадорлиги таъкидланади.

“Биримиз гишт теришни, биримиз провайдерликни, биримиз автомобиль ҳайдашни, биримиз беморнинг тишини суғуришни қойиллатамиз. “Бола тарбиялаш”ничи? [3] каби амалий услубий вазиятлар технологияси асосида фарзанд тарбияси ҳар бир оилада ота-онанинг ҳар кунлик, олиб борадиган педагогик вазифаси эканлигини аниқ педагогик вазиятлар билан ёритиб берилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Баркамол авлодни тарбиялашда “Оила, маҳалла ва таълим муассасалари” ижтимоий педагогик ҳамкорлигини такомиллаштиришда кузатиш ва кўрсатиш, савол-жавоб, оғзаки баён, анкета сўров ва интерфаол технологиялардан фойдаланилди.

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса қилиб айтганда тарбия – шахсда муайян жисмоний, руҳий, ахлоқий, маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий педагогик жараён; инсоннинг жамиятда яшаши учун зарур бўлган хиссиётларига эга бўлишини таъминлаш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар йиғиндиси. Демак, тарбия ижтимоий ҳамкорлик асосида амалга оширилган ҳодиса бўлиб, инсоннинг шахс бўлиб, шаклланишини таъминлайдиган энг қадимий ва абадий маънавий қадриятдир.

Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий ҳамкорлигини такомиллаштиришда олиб борилган илмий тадқиқотларни ўрганиш, ҳамда бу борада хорижий мамлакатларда ташкил этилган илмий марказлар фаолиятини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий ҳамкорлигини такомиллаштиришда ишчи режа тузиш, режани узвийлик ва изчилик асосида ижрога йўналтириш самарали натижадорликни таъминлайди.

Тақлифлар: Ҳар бир таълим муассасаси ва маҳаллаларда йиллик режа асосида мунтазам, узлуксиз ижтимоий ҳамкорлик олиб борилиши шарт.

Таълим муассасалари ва маҳаллаларда “Ота-оналар Университетлари ташкил этилиши зарур.

Ҳар бир оила китобхон тамоили асосида оила ва маҳаллаларда кутубхоналар ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Маҳалла ва таълим муассасаларида ташкил этилган тўғрақлар фаолияти мунтазам назорат қилиб борилиши зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. // 2017 йил 23 декабрь, № 258 (6952) 5-бет.
2. Мустақиллик: Изохли илмий-оммабоп луғат.-Т., “Шарқ”, 1998. 320 б. 115-бет.
3. Иномова М. О. Оилада болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари: Пед. фанл. докт. ...дисс. – Т.: 1998. – 34 бет.
4. Қ.Умаров, Қ.Ҳайдаров, М.Холиков. Халқ расм-русумлари.- Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг Самарқанд бўлими, 1991, – 8-бет.
5. Алимов У. Фазилатли авлод. Тошкент, “Мухаррир”, 2019. 42 б.
6. Қ.Қ.Куранбаев. Талабаларнинг маънавий-ижтимоий фаолликларини ривожлантиришнинг педагогик асослари. Тошкент. 2000. 4 бет.
7. Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. – Т.: “O‘zbekiston”, 2008. – 11-12 бет.
8. Курунов М. Ўзбекистон умумтаълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари: Педагогика фанлари доктори ... ёзилган диссертация. – Т.: 1998. – 363 б.
9. Убайдуллаева Р. Ата-Мирзаев О. Курунов М. Оила ва баркамол авлод тарбияси. – Т., “Ижтимоий фикр”, 2012, 114-115 бет.



Perxan AYTMURATOVA,
Samarqand Davlat Tibbiyot Instituti o'qituvchisi
Peri8206@mail.ru
Maftuna ESANOVA,
Samarqand Davlat Tibbiyot Instituti o'qituvchisi
justms150@gmail.com

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, PhD Akhmedova M.B. taqrizi asosida

METHODS TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Abstract

The article provides ideas on foreign language teaching methods, the effectiveness of the use of innovative methods in foreign language teaching and ways to improve them. In addition, a number of foreign language teaching methods have been analyzed and examples have been provided.

Key words: foreign language teaching methods, innovative methods, types of teaching methods, effective ways of teaching, skills.

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация

В статье представлены идеи о методах обучения иностранному языку, эффективности использования инновационных методов в обучении иностранному языку и способах их совершенствования. Кроме того, был проанализирован ряд методов обучения иностранным языкам и приведены примеры.

Ключевые слова: методы обучения иностранному языку, инновационные методы, типы методов обучения, эффективные способы обучения, навыки.

CHET TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION METODLARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH USULLARI

Annotatsiya

Maqolada chet tili o'qitish metodlari, chet tili o'qitishda innovatsion usullardan foydalanishning samaradorligi va ularni oshirish usullari haqida fikrlar keltirilgan. Shu bilan birga chet tili o'qitishning bir qancha metodlari tahlil qilingan va misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: chet tili o'qitish metodlari, innovatsion usullar, o'qitish metodi turlari, o'qitishning samarador yo'llari, qobiliyat.

Introduction. Modernity as a complex philosophical concept has no clear boundaries and is relatively relative. Our contemporaries united with the change of state system that took place in the nineties, which led to the collapse of old ideas and values, left a mark on the minds of the people, changed the way of thinking and living. Moreover, technological advances that are rapidly changing the world have United Nations and have had a strong impact on people's professional interactions. Professionally oriented learning of foreign languages is not left out, but clearly responds to all the changes taking place in modern society. The professional contacts of Soviet citizens with specialists from other countries were minimal. Therefore, the teaching of foreign languages for special purposes was mainly aimed at developing the skills of reading and translating special texts using reproductive methods. With the collapse of the Iron Curtain, the need for communication specialists has increased significantly. It should be noted that the new students who are placed in the methodology of teaching foreign languages for special purposes required the development of students' listening and speaking skills.

Literature review. The main task of modern higher education is to help professionals not only learn a foreign language for special purposes, but also to adapt to all the changes in their professional life as a result of the rapid development and advancement of social thinking. These factors allow students to develop the ability to self-educate, to discover new knowledge. Professionally oriented teaching of foreign languages allows graduates to learn foreign languages

in professional communication. Therefore, based on practical application, it is aimed at solving communicative problems in the future professional activity of foreign language learners. Teaching materials dedicated to the study of a foreign language for special purposes describe their features and increase their effectiveness in terms of authorship. Many articles have highlighted the effectiveness of LSP teaching methods, highlighting only the same methods as "interval repetition techniques" or individual information and communication technology (ICT) techniques [1].

Research Methodology. Structural approach. Proponents of the structural approach understand language as a set of grammatical rules that must be studied one by one in a certain order. Instead of memorizing these phrases, it focuses on mastering these structures, shaping one skill into another. Just like young children are naturally learning a new language. An example of a structural approach is to teach the present tense of a verb such as 'to be' to the present continuous tense, which uses 'to be' as an auxiliary, such as 'to be' [2]. The structural approach teaches four basic languages: listening, speaking, reading, and writing. This is a method that teachers can use with many other language teaching methods. Most ESL textbooks take this approach into account. Grammatical concepts are easier to understand, taught before complex concepts [3].

General Physical Response (GPR)

The general physical response method emphasizes a student's ability to hear by responding to basic commands such as "opening the door" or "sitting". It combines language

and physical movement for a comprehensive learning experience. In a normal GPR lesson, the teacher would give verbal commands in the target language with physical movement. The student executes the command and responds with his or her own physical movements. It helps students to actively explain the meaning of language and passively recognize the structure of language [4]. Many educators use GPR in conjunction with other methods of language learning. While GPR can help students of any age, it is often used for young students and beginners. This is a good option for teaching English, among other methods on the list. Simon Says is an example of a game that could fall into GPR. Or do the following as a simple review activity. After teaching class words or prepositions, teach students to do the following [5]:

Take your pen.

Stand behind someone.

Place the water tank under the chair.

And others.

This approach focuses on communication and teaching through exposure, mimicking natural language learning. It emphasizes formal grammar lessons. Instead, teachers focus on creating a stress-free environment and avoid forcing students to produce language [6]. Teachers also do not explicitly correct students' mistakes. The goal is to reduce students' worries and encourage them to practice a second language independently. Classroom procedures that are widely used in the natural approach are content synthesized on a variety of topics, such as problem-solving sessions, learning games, and affective-humanistic related to students' own ideas and cultures [7].

Analysis and results. Task-Based Language Teaching (TBL). Using this method, students perform their tasks using their own language. This method encourages fluency by increasing the student's confidence in each completed task and reducing error correction. Tasks are divided into three categories:

An information field or activity that involves the transfer of information from one person, place, or form to another.

Logical tasks that require the reader to draw conclusions from a particular set of information and to learn new knowledge using reasoning, perception, and deduction.

Feedback, in which students express their feelings or thoughts about a particular situation [8].

Popular tasks used in task-based teaching in the classroom include presentations on a specific topic and conversations with peers or adults in their own language. Or ask students to make a poster together and make a brief presentation about the current event. These are just a few examples and there are thousands of things you can do in class [9]. This is a modern way of teaching English. Personally, I try to complete projects based on at least 1-2 assignments in

all my classes each semester. This is usually a good speed change from my communicative-focused activities. One of the great advantages of TBL is that students have a certain degree of freedom to learn the language they want to learn. They can also learn self-reflection and teamwork skills.

Suggest a language learning methodology

This approach and method of language teaching was developed in the 1970s by psychotherapist Georgy Lozanov. It is also sometimes known as a positive suggestion method, but later it was also sometimes referred to as desuggestopedia [10]. In addition to using the surrounding environment and a good classroom environment to make students feel comfortable, the main tenants of this second language teaching method are:

Deciphering, where the teacher introduces new grammar and vocabulary.

There are concert sessions where the teacher reads the text and the students listen to music in the background. It can be both active and passive.

A job where students finish what they have learned with dramas, songs, or games.

Introduction - The teacher introduces new things in the form of a game.

Production, where students talk and communicate without correction or interruption.

The quiet way

The silent method is an interesting way of teaching ESL, which is less common but has a solid foundation. After all, the goal of most language classes is to direct those to as many students as possible. On the "quiet road," the teacher speaks as little as possible, so students learn better when they discover things independently. Encourages students to be independent, to learn and understand the language independently. Instead of speaking, the teacher uses gestures and facial expressions, as well as props, including popular kitchen sticks. These are sticks of different colors and lengths.

Although it is not practical to teach the whole course quietly, reminding teachers to talk less, to remind students to talk more is known as a way to teach a language!

Conclusion. Indeed, in the preparation of educational programs and the creation of didactic materials, special attention should be paid to the introduction of ICT methods and discussions of educational activities. Nevertheless, the subjective opinion of the respondents should not diminish the scientific importance and effectiveness of other methods of teaching a foreign language for professional purposes. The authors of the article believe that it is necessary to study more and more deeply the methods that are less supported by students and teachers. To this end, he may recommend special trainings for professional purposes to help teachers learn new ways of teaching foreign languages, their specific features and their active use in the teaching process.

REFERENCES

1. ALCARAZ VARÓ, E. 1990. Three Paradigms of the Investigator! Linguistic. Alkoy: Marfil.
2. Alexander, L.G. 1967. The first thing first. London: Longman.
3. ALLWRIGHT, R.L. 1982. "Understanding and Searching for Student Needs," M.A. Geddes and G. Sturtridge (ed.), Individualization. Oxford: Modern English Publications.
4. BLOOMFIELD, L. 1942. A Guide to the Practical Study of Foreign Language Languages. Baltimore: American Linguistic Society.
5. BREEN, M.P. 1987. "Modern Paradigms in Curriculum Design." Teaching, XX, 3 and 4. Cambridge: Cambridge University Press.
6. GNALE, M. and SWAIN, M. 1980. "Theoretical Foundations of Communicative Permission to teach and test a second language." Applied Linguistics, 1.1.
7. CANDLIN, C.N. 1984. "Syllabus design as an important process," in C.J. Bramfit (ed.), General English Curriculum. ELT documents, 118.
8. CHOMSKI, N. 1957. Syntactic structures. The Hague: Mouton.
9. DEWEY, J. 1974. Educational experience. New York: Koller.
10. ELLIS, R. 1985. Understanding Second Language Acceptance. Oxford: Oxford University Press.



Олимжон АХМАДЖОНОВ,
Наманган давлат университети ўқитувчиси
E-mail: ahamdjanovlimjon498@gmail.com

Наманган муҳандислик-қурилиш институти доценти, PhD Абдуллаева С.Н. тақризи асосида

ЭЛЕКТРОН МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИГА ОИД БАЪЗИ ФИКРЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада муаллиф электрон маданият тушунчасини пайдо бўлиши, уни инсонлар онига кириб келиши ва техник ривожланиш натижасида инсонлар ҳаётига тобора чуқур кириб бориб уларни фикрлашларига ва дунёқарашларига кенг таъсир қилаётгани ҳақида сўз юритади

Калит сўзлар: Ахборот ресурси, тенденция, ижтимоий табиат, адолатсизлик, электрон трансформация, рақамли уйғониш (ренессанс), постиндустриал жамият.

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ ОБ ЭЛЕКТРОННОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация

В этой статье автор рассуждает о возникновении концепции электронной культуры, ее проникновении в человеческий разум и все большем влиянии на жизнь людей, на их мышление и мировоззрение в результате технического развития. электронной культуры граждан.

Ключевые слова: информационный ресурс, тенденция, социальная природа, несправедливость, электронная трансформация, цифровое возрождение (ренессанс), постиндустриальное общество.

SOME THOUGHTS ON ELECTRONIC CULTURE

Annotation

In the article, the author discusses the emergence of the concept of electronic culture, its penetration into the human mind and the increasing impact on people's lives, on their thinking and worldview as a result of technical development. electronic culture of citizens.

Key words: information resource, trend, social nature, objective injustice, electronic transformation, digital revival (renaissance), post-industrial society.

Кириш. Бугунги дунёда мислсиз илмий кашфиётлар, улкан техникавий имкониятлар, универсал технологиялар, ахборот тарқатишнинг глобаллашуви, яъни уларнинг бутун қурраи заминни қамраб олиш жараёни шиддат билан бормоқда. Интернет тизими орқали ахборот алмашув, бинобарин, ғоявий таъсир ўтказиш имконияти ҳам тобора кенгаймоқда [1]. Аслида ахборот соҳасидаги глобаллашув инсоният учун, дунёнинг барча ҳудудларидаги одамларнинг ўзаро мулоқоти учун, илм-фан ва маданий бойликлари ўзлаштириш учун улкан имкониятлар яратадиган жараёндир. Бирон-бир ҳудуд ёки мамлакатда пайдо бўлаётган ғоялар тез фурсатда бутун жаҳонга ёйилмоқда. Натижада одамзот маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган, олис-яқин манбалардан тарқаладиган, турли мафкуравий марказларнинг босимини доимий равишда сезиб яшамоқда. Ўз мустақил фикрига, собит этикодига, мустаҳкам ирода ва дунёқарашига эга бўлмаган одам бунақа шароитда гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишда намоён бўлаётган мафкуравий тазйиқларга бардош бера олмайди. Бугун тез суръатлар билан ўзгариб бораётган, инсоният ҳозирга қадар бошидан кечирган даврлардан тубдан фарқ қиладиган шиддатли ва айни пайтда ўта мураккаб замонда яшамоқдамиз. Мутахассислар бу тезкор даврни “оммавий ахборотлашув” ёхуд “глобаллашув асри” [2] деб аташмоқда. Бойси ер юзининг қайсидир бир чеккасида юз берган воқеадан бир неча сония ичида бутун дунё аҳли хабар топмоқда. Бугунги глобаллашув жараёни кимки ахборотга эгалик қилса, ўша дунёга ҳукмронлик қилади, деган фикр бежизга айтилмаганлигини тасдиқлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ахборот маданияти маданиятнинг ўзига хос, нисбатан мустақил тури сифатида англаш ҳақиқатни билиш учун ахборот ёндашувини шакллантириш, ахборот ресурслари энергия жиҳатидан кам бўлмаган ахборот жамияти ҳақидаги ғояларни ривожлантириш натижасида юзага келди. молиявий ва бошқа стратегик манбалар, шунингдек ахборотнинг ўзи иқтисодий категория деб баҳоланади. Замонавий ишбилармонлик дунёсида кадрлар малакасини ошириш, мақбул қарорлар қабул қилиш, янги профессионал соҳани ўзлаштириш ва рақиблар устидан стратегик устуниликларга эришиш учун самарали фойдаланиладиган маҳсулот.

Ҳозирги вақтда “ахборот маданияти” тушунчасининг умумий қабул қилинган талқини мавжуд эмас. Ушбу атамани кўриб чиқиб, унинг иккита асосий тушунчага асосланганлигини кўришиш мумкин: ахборот ва маданият. Шунга асосланиб, бир қатор тадқиқотчилар ушбу концепсияни талқин қилишда маданий ва ахборот ёндашувлари талқинини таъкидлашни тақлиф қилмоқдалар.

Маданиятшунослик ёндашуви доирасида ахборот маданияти инсонни ахборот жамиятидаги ҳаёт фаолияти омили ва уни маданиятини шакллантириш жараёнининг таркибий қисми сифатида қаралади.

Ахборот ёндашуви доирасида кўпчилик тадқиқотчилар: С. А. Бешенков, А. П. Ершов, А. А. Кузнецов, Н. В. Макарова, Е. А. Ракитина ва бошқалар, маълумотларни сақлаш ва таҳлил қилиш, яъни ахборотга бўлган эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ахборот фаолиятини ва барча шуларга алоқодор нарсаларни тушунишди.

Сўнгги пайтларда шахснинг ахборот маданиятини унинг ахборот ва маданий таркибий қисмларини бирлаштириш нуктаи назаридан яхлит кўриб чиқиш тенденцияси кучаймоқда. Натижада, ахборот маданияти инсоннинг ижтимоий табиати билан боғлиқ бўлган ва унинг турли хил ижодий қобилиятлари маҳсули бўлган умуминсоний маданиятнинг бир қирраси сифатида қаралмоқда[3].

- Сўнгги пайтларда шахснинг ахборот маданиятини унинг ахборот ва маданий таркибий қисмларини бирлаштириш нуктаи назаридан яхлит кўриб чиқиш тенденцияси кучаймоқда. Натижада, ахборот маданиятига инсоннинг ижтимоий табиати билан боғлиқ бўлган ва унинг турли хил ижодий қобилиятлари маҳсули бўлган умуминсоний маданиятнинг бир қирраси сифатида қаралади.

Ахборот маданиятининг ташувчиси сифатида иштирок этадиган субъектга қараб, иккинчисини унга даражада кўриб чиқиш мумкин.

1. Шахснинг ахборот маданияти.

2. Жамиятнинг алоҳида гуруҳларининг (маълум бир жамият, миллат, ёш ёки профессионал гуруҳ ва бошқалар) ахборот маданияти.

3. Бутун жамиятнинг ахборот маданияти.

Шундай қилиб, "ахборот маданияти" тушунчасини қуйидагича тавсифлаш мумкин ахборот маданияти:

- бу одамнинг ахборот мавжудлигига эркин кириш имкониятини яратадиган янги алоқа тури;

- глобал ва маҳаллий даражадаги барча ахборот ҳаётига чиқиш ва кириш эркинлиги, чунки миллий ҳаётнинг давлат ичидаги тури миллий илм каби барқарор эмас;

- инсонни одатдаги мураккаб ахборот ва интеллектуал ишлардан озод қилиш натижасида шаклландиган фикрлашнинг янги тури, уни белгиладиган хусусиятлар қаторида, инсонни ўзини ўзи ривожлантириш ва ўзини ўзи тарбиялашга йўналтирилганлиги бутунги кунда аниқ намойён бўлди.

Шахснинг ахборот маданияти инсоннинг тизимли характеристикаси сифатида инсоннинг асосий маданиятининг ажралмас қисми бўлиб, унга маълумот билан ишлашнинг барча турларида самарали қатнашиш имкониятини беради: олиш, тўплаш, кодлаш ва қайта ишлаш, шу асосда яратиш сифат жиҳатидан янги маълумотлар, уларни узатиш ва амалий фойдаланиш асослари.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ахборот маданияти ахборот жараёнлари ва муносабатлар моҳиятини тушунишда саводхонлик ва малакани ўз ичига олади; гуманистик йўналтирилган ахборот-семантик соҳа (интилишлар, кизикишлар, дунёқараш, кадрият йўналишлари); ривожланган ахборот акси, шунингдек, ахборот хатти-ҳаракати ва ижтимоий ва ахборот фаолиятида ижодкорлик.

Шуни таъкидлаш керакки, ахборот маданияти:

турли хил маълумот манбаларидан керакли маълумотларни қидириб топишни билишда;

компютер технологияларидан ўз фаолиятида фойдаланиш қобилиятида; касбий фаолиятида ахборот жараёнларини ёритиб бериш ва уларни бошқариш хусусиятларида;

ахборотни аналитик қайта ишлаш асосларига эга бўлиш;

турли хил маълумотлар билан ишлашнинг амалий усулларини ўзлаштиришда;

ахборот билан ишлашнинг ахлоқий ва ахлоқий меъёрларини билишда намойён бўлади.

Жамиятнинг алоҳида гуруҳларининг ахборот маданияти одамларнинг ахборот билан ишлаш ва унга бўлган муносабатларида намойён бўлади. Ҳозирги вақтда

ахборот маданияти ахборот технологиялари таъсирида шаклландиган ва ахборот жамиятининг янги алоқалари ва муносабатларини акс эттирадиган шахслар тоифаси ва ахборот маданияти бўлган шахслар тоифаси ўртасида зиддиятчи шакллантириш учун асос яратилмоқда. анъанавий ёндашувлар билан белгиланади[4]. Бу бир хил куч ва вақт сарфлаш билан ўз сифатининг турли даражаларини яратади, объектив адолатсизликка олиб келади, бу баъзи субъектларнинг бошқалар билан таққослаганда ижодий намоён бўлиш имкониятларининг пасайиши билан боғлиқ.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Жамиятнинг ахборот маданияти ҳақида гапирганда, цивилизация тарихи ривожланишининг асосий босқичларини ажратиш кўрсатиш зарур. Ахборот маданияти тарихи минг йилликларга бориб тақалади. Турли вақтларда уни ахборот инқирози силкитиб юборди. Ёзувнинг пайдо бўлиши одатда биринчи ахборот инқилоби деб номланади, бу улкан сифат ва миқдорий сакрашга олиб келди[5]. Билимни авлоддан авлодга ўтказиш имконияти мавжуд. Иккинчи ахборот инқилоби босмаҳона ихтироси эди (XVI аср ўрталари).

Учинчи ахборот инқилоби деб номланган яна бир ахборот инқирози электр энергиясининг ихтироси (XIX аср охири) туфайли юзга келди. Тўртинчи ахборот инқилоби (XX асрнинг 70-йиллари) компютер технологияларининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Амалга оширилган ахборот инқилоблари инсон ҳаётининг барча соҳаларида ижтимоий муносабатларни ўзгаришига олиб келади. Жамиятнинг замонавий ахборот маданияти аввалги барча шаклларни ўзида мужассам этган ва уларни бир бутунга бирлаштирган.

"Ахборот маданияти" тушунчасида етакчи сўз "маданият" ҳисобланади, айнан шу нарса энг катта семантик юкни ўз ичига олади. Энг таниқли рус маданиятшуносларининг тадқиқотлари маданиятни ягона субъекти ва асосий объекти шахс бўлган фаолиятнинг натижаси, жараёнлар, усул, муносабатлар, меъёрлар, фаолият тизимини англатувчи мураккаб тушунча сифатида аниқлашга имкон беради.

Сўнгги йилларда дунёнинг кўплаб мамлакатларида очик иқтисодий жамиятни шакллантириш жараёни бўлиб ўтмоқда, унда ахборот иқтисодиётни ривожлантириш ва турмуш даражасини кўтаришнинг асосий омилига айланмоқда. Электрон (рақамлаштирилган) ахборот ресурслари сонининг кўчига ўхшаш ўсиши (мавжуд ахборот ресурсларини электрон шаклга ўтказилиши ва янги ресурсларни яратилиши)[6], ахборотни бепул тарқатиш, ахборотдан эркин фойдаланиш ахборот жамиятининг муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

Бу, авваламбор, инсонпарварлик маълумотларига, яъни маданий мерос ва замонавий маданият, ижтимоий соҳа ва жамоатчилик билан алоқалар, санъат ва таълим соҳасидаги сўнгги ютуқлар ва ҳоказоларга тааллуқлидир. Булар янги пайдо бўлаётган ахборот жамиятини етакчи куч бўлишига сабабчи бўлади. Ушбу маълумотларнинг бепул тарқатилишини рўёбга чиқариш ва унга тенг ва эркин киришни таъминлаш имкониятлари фақат сўнгги ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш ва улардан кенг фойдаланиш билан боғлиқ.

Электрон маданият (Digital Culture, ёки E-culture) - бу янги фаолият соҳаси. Бу маданий мерос объектларининг электрон версиялари билан боғлиқ: тасвирий санъат билан (расм, графика, ҳайкалтарошлик), ижрочилик санъати билан (мусиқа, театр, рақс ва бошқалар), кўчмас маданий мерос билан (меъморчилик, маданий ландшафт), кино билан, телевидение ва ҳақозолар[7]. Электрон маданият, шунингдек, зудлик билан электрон шаклда яратилган асарларни (born digital objects) ўз ичига

олади, масалан, тармоқ санъати, виртуал ва кенгайтирилган воқеликдаги қайта қуриш, янги интерактив ҳикоялар шулар жумласидандир. Электрон маданият, шунингдек, хотира муассасаларининг электрон шакллари (кутубхоналар, музейлар, архивлар) ўз ичига олади.

Электрон трансформациялар даврида интернет, мультимедиянинг ижтимоий ва маданий ўрни тобора ортиб бормоқда, одамлар янги манба сифатида билим оладиган "Рақамли уйғониш" даври келади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, ЮНЕСКОнинг "Ахборот ҳамма учун" халқаро дастурини эслатиб ўтиш зарур. ЮНЕСКОнинг замонавий дунёдаги мавқеига кўра, асосий қиймат - бу ахборот, ва асосий рақобатбардош устунлик - бу мавжуд маълумотларни самарали бошқариш қобилиятидир. Шунинг учун ЮНЕСКО "Ахборот жамияти" атамаси билан бир қаторда постиндустриал жамиятни белгилаш учун "Билимлар жамияти" атамасидан фойдаланади.

Дастурнинг номи – "Ҳамма учун маълумот" постиндустриал жамият қуриш ёндашувининг технократикдан гуманитар жамиятга ўтиши ҳақида гапиради. Бугунги кунда янги дунё ахборот сиёсатининг тамал тоши технология эмас, ҳатто ахборотнинг ўзи эмас, балки инсон ва унинг маълумотни самарали бошқариш қобилиятидир.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Бугунги кунда Интернет кундалик ҳаётнинг барча жабҳаларида ишлатиладиган воситага айланди[8]. Интернетдаги ижтимоий ҳаёт, гўё деярли барча ўлчовларида, айниқса, ёшлар орасида ҳаётнинг кенгайишига айланди. Тармоқ иштирокчилари у ерга ўзларининг хатти-ҳаракатларини ўтказадилар, ундаги воқеликни акс эттиришади, ташқи кўриниши жамият иштирокчиларини бирлаштириш усуллариининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

Шундай қилиб, ушбу тушунчаларни бир-бири билан ўзаро боғлаб, электрон маданият ахборот мада-

ниятининг ажралмас қисми, шунингдек, уни тўғридан-тўғри қўшиб олишини айтишимиз мумкин. Шу билан бирга, электрон маданият, ахборот маданияти сингари, маданий маконнинг ўзаро кенгайиб борадиган объектлари сифатида қаралиши мумкин. Характерли ўзига хос хусусиятларни ажратиш кўрсатиш мумкин, масалан:

-алоқа усулларида ваколатлилиқ;

-билимларни бирлаштириш қобилияти;

-маълумотлар ва жараёнларни тасаввур қилиш

қобилияти;

-электрон тижорат соҳасидаги билимлар (тармоқ тижоратлари);

-электрон одоб-ахлоқ қоидалари ва интернет одоб-ахлоқ қоидалари соҳасидаги билимлар ва бошқалар. Ушбу амалий билим ва назарий асосларни ривожлантириш асосида қурилган ўқув жараёни 351400 "Амалий информатика (менежментда)" ихтисослиги учун асос бўлиб хизмат қилади. Таълим жараёнининг асосий мақсади аниқ информатцион воситалар ёрдамида мутахассисларни тайёрлашдир. Хусусан, талабалар қуйидаги мультимедиа соҳаларида билимларга эга бўладилар: амалий дастурларни ўрганиш ва ўзлаштириш: Adobe Photo-Shop, Adobe Illustrator, 3D Studio Max, Adobe Premier, Dream Weaver, Sound Forge; Интернет саҳифалари ва порталларини лойиҳалаш; on-line мультимедиа хизматларини ишлаб чиқиш ва тайёрлаш; масофадан туриб ахборотни бошқариш; видеоконференцияларни яратиш ва уларга хизмат кўрсатиш; рақамли технологиялардан профессионал даражада фойдаланиш қобилияти: рақамли таҳрирлаш, овозли таҳрирлаш; 3D графика дизайни; электрон таълим дастурларини лойиҳалаш (масофавий ўқитиш). Шу тариқа, талабалар ўзларида юртимиздаги электрон маданиятни мавжудлиги уни ривожланиши борасидаги кўникмаларни ва ахборот маданияти ҳақидаги яхлит тасаввурларни ривожлантирадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Андреев, А.А. Введение в дистанционное обучение : учеб.-метод. пособие / А.А. Андреев. М., 1997.
2. Бондаренко, Е. Социальные сети как инструмент развития: виды и возможности. URL: <http://www.trainings.ru/library/articles/?id=10067>. Дата обращения : 20.05.2015.
3. Бровко, А.В. Образование с использованием Интернет / А.В. Бровко, Дж. Кириаку. <http://old.sgu.ru/faculties/-physical/departments/it-physics/international>. Дата обращения : 20.04.15.
4. Елистратова, Н.Н. Информационная культура как критерий информатизации высшего образования в современных условиях реформирования / Н.Н. Елистратова // Современные научные исследования и инновации. 2012. № 7 [Электронный ресурс]. URL : <http://web.snauka.ru/issues/2012/07/15770>. Дата обращения : 20.05.2015.
5. Кастельс, М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс [Электронный ресурс]. 2004. Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/419306/>. Дата доступа : 12.05.2005.
6. Ребко, Э.М. Информационная образовательная среда учебного заведения как средство формирования информационной культуры студентов [Текст] / Э.М. Ребко, А.П. Федорова // Молодой ученый. 2014. № 1. С. 566–568.
7. Ребко, Э.М. Культура безопасности жизнедеятельности как интегральное качество личности [Текст] / А.А. Есипова, Э.М. Ребко // ПИСЬМА В ЭМИССИИ. ОФФЛАЙН. 2012. № 5. С. 1803.
8. Гендина Н. И. Формирование информационной и медиаграмотности в условиях информационного общества: новая инициатива ЮНЕСКО и проблемы российского информационного образования. // Педагогика. Психология. Выпуск No1 / 2012. — С. 140–161.



УДК: 37.026.5

Бахриддин БЕГМАТОВ,
Жиззах политехника институти доценти
E-mail: begmatov.b.1978@gmail.com

ЎзМУ Жиззах филиали доценти т.ф.н. Бабоев А.М. тақризи остида

ТЕХНИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА АМАЛИЁТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада техника олий таълим муассасалари талабаларининг касбий мослашиш жараёнини ижтимоий сўровлар натижалари бўйича ўрганиш, ҳамда олий таълим муассасалари ва ишлаб чиқариш корхоналарининг интеграцияси малакали мутахассислар тайёрлашда аҳамиятини таҳлил этишдан иборат.

Калит сўзлар: техник ОТМ талабалари, ишлаб чиқариш амалиёти, назария, амалиёт, келажакдаги мутахассисларнинг касбий социализацияси, касбий малакаси, амалиёт самарадорлиги.

ВАЖНОСТЬ ПРАКТИКОВ ПРИ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Аннотация

В данной статье поставлена цель изучить процесс профессиональной адаптации студентов технических вузов по результатам социальных опросов, а также проанализировать важность интеграции высших учебных заведений и производственных предприятий в подготовке квалифицированных специалистов.

Ключевые слова: студенты технического вуза, производственная практика, теория, практика, профессиональная социализация будущих специалистов, профессиональная квалификация, оперативность.

THE IMPORTANCE OF PRACTITORS IN PREPARING STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES IN TECHNICAL UNIVERSITIES

Annotation

This article aims to study the process of professional adaptation of students of technical universities based on the results of social surveys, as well as to analyze the importance of integrating higher educational institutions and industrial enterprises in the training of qualified specialists.

Key words: students of a technical university, industrial practice, theory, practice, professional socialization of future specialists, professional qualifications, efficiency.

Кириш. Жиззах политехника институти “Транспорт воситалари мухандислиги” кафедраси 1993 йилда “Автомобил хўжалиги” номи билан ташкил қилинган. Ҳозирда кафедрада 5310600 - Ерусти транспорт тизимлари ва уларнинг эксплуатацияси (автомобил транспорти), 5310500 – Автомобилсозлик ва тракторсозлик бакалавр йўналишлари, 5А310601-Ерусти транспорт воситалари ва тизимлари (автомобил транспорти), 5А310604-Автомобиллар ва автомобил хўжалиги магистратура мутахассисликлари бўйича талабалар таҳсил олишмоқда.

Техника олий таълим муассасаларида талабаларнинг таълим олаётган йўналишлари бўйича назарий ва амалий жиҳатдан тайёрлашда амалиётлар муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Малакавий амалиётларнинг курс ва семестрларга тақсимланиши ҳамда бажариладиган ишлар ҳажмига қараб талабалар амалиёти тўрт турга бўлинади: ўқув-танишув амалиёти, ишлаб чиқариш амалиёти, эксплуатацион-технологик амалиёт ва битирув малакавий иши олди амалиёти.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Олий таълим муассасалари талабаларининг тадқиқотчилик фаолиятига тайёрлаш бўйича И.Аскарлов [6,7,8,20], талабаларнинг техник ижодкорлигини ривожлантириш бўйича С.Усманов [21,22] ва мустақил тадқиқотчилар Б.Бегматов [11], У.Нуруллаев, С.Шарипов [18], И.Умиров [17,23] ва А.Эрназаровлар [27] талабаларнинг техник ижодкорлик фаолиятини ривожлантириш ва уларда касбий компетенцияларни ривожлантириш бўйича тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Таълим тизимини ислоҳ қилиш, ўқув фанлари мазмунини бойитиш, ўқитишда илғор технологияларни жорий қилиш, таълим ва ишлаб чиқариш корхоналарининг ҳамкорлигини таъминлаш, мутахассис кадрларни замонавий билимлар билан қуроллантириш ва уларнинг бандлигини таъминлаш масалалари соҳа олимлари томонидан атрофлича ўрганилган. Ривожланиш омили қўп жиҳатдан кадрларнинг ақлий салоҳияти ва меҳнат қobili-яти кўникмаларига боғлиқ бўлиб, улар ишлаб чиқаришда ўсиш суръатларини белгилаб бераётган бир пайтда бу борадаги тадқиқотлар ўз йўналиши ва тармоғини кенгайтириб бориши кузатишмоқда.

Тадқиқот методологияси. Ишлаб чиқариш амалиётлари талабалар ва иш берувчилар касбий маънода алоқа ўрнатадиган биринчи қадамлардан биридир. Ушбу ҳамкорлик ташкилотларга ҳар хил ҳисса қўшади. Кўпгина муассасалар стажировкадан ўтиш орқали доимий иш учун корпоратив маданиятига мос номзодларни аниқлайдилар. Ўқишни тугатгандан сўнг у ишлаган муассасада ишлайдиганлар сони анча кўп. Чунки муассасалар илгари ишлаган (стажировка, ярим кунлик ёки кўнгилли) ва ижобий таассурот қолдирган номзодларга устунлик беришади. Шу билан бирга, баъзи махсус лойиҳалар вақти-вақти билан амалга оширилиб, мавжуд ишчи қучларини қўллаб-қувватлаётганлиги сабабли куйи бюджет муассасалари учун амалиёт дастурлари.

Ишлаб чиқариш амалиётининг назарий, касбий ва шахсий таълимга таъсири:

Амалиёт ҳар бир соҳада назарий таълимни қўллаб-қувватлайдиган амалий ўқув усули эканлиги маълум. Назарий таълимга ҳисса қўшишдан ташқари, стажировкада қатнашган талабаларга масъулиятни олиш, алоқа ва касбий кўникмаларни ривожлантириш, касбни ўрганиш, корпоратив маданият тушунчасини ўрганиш каби масалаларда ижтимоий масъулиятни ўз зиммасига олишга имкон беради.

Ишлаб чиқариш амалиётини ўташ учун жой танлаш масаласида талабалар турлича ҳатти-ҳаракатларни намойиш этишлари мумкин, бу уларнинг касбий билим ва кўникмаларини ривожлантириш учун жуда муҳимдир. Амалиёт ёзги даврда ўтказиладиган мактабларда, айниқса шаҳар ташқарисида таҳсил олаётган талабалар ўз оилалари билан кўпроқ вақт ўтказиш учун ўзларининг оилаларига яқинроқ жойлашган корхона ва ташкилотларда амалиёт ўташни истайдилар. Дўст ва танишларнинг маслаҳатлари, ўқитувчи, ҳамкасбларнинг йўналиши, таниқли муассасани идрок этиш ва ўз тадқиқотлари стажировканинг афзалликларига таъсир қилувчи бошқа омиллардир. Афзалликнинг сабаби нима бўлишидан қатъи назар, кўриб чиқиши керак бўлган энг муҳим масала - бу тегишли идораларнинг мансабдор шахслари билан яқка тартибда учрашув ўтказиш, гарчи улар тавсияларни эътиборсиз қолдирмаса ҳам. Талаба аввалги тажрибалари доирасида у ишлашни режалаштирган соҳада режалаштирилган ва режалаштирилган амалиётни таклиф қиладиган муассасада амалиёт ўташни мақсад қилиши керак, у энг юқори даражадаги бизнес амалиётига эга бўлиши ва амалиёт жойини танлашга қатта эътибор бериш учун ҳаракат қилиши керак.

Талабалар ўқишни тугатгандан сўнг ишлайдиган иш муҳитини тан олишлари ва уни қўллаш усуллари билан бошдан кечиришлари учун сиртки, кўнгилли ва стажировка имкониятлари мавжуд. Бироқ, ярим вақтда ишлаш имконияти барча соҳаларда мавжуд бўлмаслиги мумкин. Илгари ўзларини такомиллаштиришни истаган талабалар томонидан ишлатилган ихтиёрий иш, аввалгидек одатий ҳол эмас, чунки у суғурта мажбуриятлари туфайли муассасалар томонидан афзал қўрилмайди. Барча талабаларни қамраб олган мажбурий соғлиқни сақлаш суғурта мукофотлари (соғлиқни сақлаш ва бахтсиз ҳодиса жойларини қамраб олган) ҳеч қандай муаммо туғдирмайди, чунки тегишли қонунга мувофиқ талаба таҳсил олаётган таълим муассасаси томонидан тўланади.

Ҳар бир муассасада ҳар хил ташкилий тузилма ва корпоратив маданият билан дуч келиш мумкин. Бу стажёрларга таъсир қилиши маълум. Баъзида, амалиёт пайтида дуч келадиган воқеалар профессионал имтиёзларга таъсир қилиши мумкин бўлган қарорларга олиб келади. Баъзи бир ўқув юртлирида талабалар томонидан амалиёт ўташ билан боғлиқ дастурлар мунтазам равишда олдиндан белгиланган бўлсада, баъзи муассасаларда режалар ёки дастурлар амалга оширилмапти ва стажёрлар ўз соҳаларидан ташқарида оралик ишчи кучи сифатида, оғир шароитларда ва ҳатто алоқадор бўлмаган жойларда ишлашлари мумкин. Амалиёт давомида талабалар ўқишни тугатгандан сўнг қандай иш билан шуғулланишлари тўғрисида тасаввурга ега бўлишларини ҳисобга олсак, амалиёт давомида юз берадиган нарсалар уларнинг касбга бевосита ёки билвосита қарашларида ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

Амалиёт мавзуси ўз ечимини қутаётган кўплаб муаммоларни ўз ичига олади. Амалиётга борадиган талабалар стажёр сифатида қўрилмайди, аммо ходимлар тингловчилардан қатта умидга эга, оғир иш шароитларига қарамай стажёрларнинг таълим даражаси паст, стажировканинг ўтказиладиган жойнинг фазовий тавсифлари етарли эмас, баъзи мунтазам ишлар тингловчилар-

нинг келажаги бўлади. уларни вақтинча тарк этиш, ёзги стажировкада узоқ муддатли таътилга эга бўлиш, стажировка пайтида институтнинг барча бўлинмаларида ишлай олмастик салбий ҳолатлардир. Бошқа томондан, амалиётнинг биринчи кунда стажёрларни барча ишчи гуруҳ билан таништириш, уларни муассаса ҳақида хабардор қилиш, амалиёт давомида турли бўлимларда ишлаш орқали турли хил тажрибага эга бўлиш, уларни ҳамкасблар сифатида кўриш ва уларга кўрсатма билан ёндашиш ижобийдир. Ушбу икки хил ёндашув талабаларнинг касбга бўлган қарашларига ва уларнинг соҳадаги хоҳишларига тўғридан-тўғри таъсир қилиши мумкин.

Талабанинг маълум бир иш режаси ва ўқув дастури доирасида амалий тажриба орттириш учун ўзи танлаган муассасада амалиёт ўташи унга фойдали бўлади деб ҳисобланади. Аммо, умуман олганда, малакавий амалиёт мавзусига назар ташласак, фойда берадиган учта гуруҳ мавжудлигини таъкидлаш мумкин. Булар талабалар, ташкилотлар ва таълим муассасаларидир. Амалиёт талабаларнинг таълим жараёнида олинган назарий билимларни мустаҳкамлаш учун имконият яратилади. Амалиёт ўқув йили давомида ўқув дастуридаги мавзулар тўғрисида маълумот беради, талабанинг онгини ўзгаритиради, унинг талқинини ва баҳолаш қобилиятини оширади, келажақдаги касбий ҳаёт ҳақида билимга эга бўлади, келажақда иш ҳаётида жавобгарликни ўз зиммасига олади, ўзининг касбий билим ва кўникмаларини ривожлантиради, иш этикаси, бўйсунувчи ва устун муносабатларни ўрганади. ва унинг тажрибасига ҳисса қўшади. Амалиёт, шунингдек, профессионал мартаба учун биринчи қадам сифатида қаралади. Ушбу йўналишда амалиёт ўтамаган ва саноат тажрибасига эга бўлмаган талабалар билан; Ўз соҳаларида амалиёт ўтаган талабалар ўртасида ушбу касбга тайёр бўлиш нуктаи назаридан фарқ бўлиши мумкин. Бундан ташқари, талабаларнинг стажировка жойини танлаши ва кутишлари уларнинг келажақдаги иш шароитлари ва кутишларига таъсир қилади.

Ҳозирги даврда талабаларнинг юксак ривожланган техника ва ахборот технологиялари, касбга бўлган кизиқиш ҳамда интилишлари қатта. Шунинг учун ишлаб чиқариш амалиётларини ўташ жараёнида интегрatív билимларни замонавий ахборот технологиялари, жумладан, компьютердан фойдаланиб ўрганиш бўйича тавсиялар бериб борилди.

Анализ ва таҳлил. Тажриба-синов ишининг биринчи босқичида талабаларнинг билим даражасини аниқлаш учун улар билан суҳбат ва назорат ишлари ўтказилди. Тажриба гуруҳ талабаларига танланган интегрatív дидактик материалларни ўргатишда қуйидаги методлардан ўринли фойдаланилди: кузатиш, суҳбат, савол-жавоб, оғзаки баён этиш, масала ечиш, мустақил ижодий изланиш. Юқорида танланган таълим йўналишида тажрибавий ўқитишни илмий жиҳатдан синаб кўриш учун олинган натижалар параллел гуруҳларда ҳам олиб борилди. Таълим муассасаларининг касб таълими йўналиши бўйича ишлаб чиқилган ўқув режаси, ишлаб чиқариш амалиёти, умумкасбий ва ихтисослик фанлари ўқув дастурлари таҳлил қилинди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки мутахассислар тайёрлаш сифатини таъминлашда ишлаб чиқариш корхоналари ва олий таълим муассасалари ўртасида интеграцияни таъминлаш бўйича талабаларнинг дунёқарашлари, уларнинг таълим йўналишлари бўйича кизиқишлари, амалиёт ўташ жойини танлаш бўйича ёндашишлари таҳлил қилинди. Техника олий таълим муассасаларида бакалаврларни тайёрлашда интегрatív ёндашув мутахассисликка оид малака, иш-

харакат усуллари, кизиқиш ва интилишлари яхлитлигини таъминлаш учун қўлланилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори «Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иктисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида» 27.07.2017 й., ПҚ-3151, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 30-сон, 729-модда.
2. Аскаров, И. Б. (2016). Подготовка к исследовательской деятельности будущего педагога профессионального обучения. In Педагогическое мастерство (pp. 39-42).
3. Аскаров, И. Б. (2017). Основные подходы и принципы подготовки будущих педагогов профессионального обучения к исследовательской деятельности. Актуальные научные исследования в современном мире, (2-6), 25-32.
4. Аскаров, И. Б. (2017). Управление и планирование процессом формирования исследовательских умений и навыков будущих преподавателей профессионального образования. Школа будущего, (2), 10-15.
5. Бегматов, Б. Я. (2020). Техника олий таълим муассасаларида талаба амалиёти тадқиқи. Academic research in educational sciences, (3).
6. Iskandarovich, UI (2021). Elektron ta'lim vositalarini o'quv jarayoniga joriy etishning nazariy asoslari. Markaziy Osiyo nazariy va amaliy fanlar jurnali , 2 (1), 1-7.
7. Sobirovich, SS, & Allakulovich, NU (2020). Maxsus va umumiy professional fanlarda integratsiyaning ishlab chiqarilmasi - pedagogik masala. PalArchning Misr arxeologiyasi jurnali / Egyptology , 17 (6), 3217-3224.
8. Турматов, Ж. Р., & Аскаров, И. Б. (2020). динамическая оценка исследовательской компетенции студентов. Общество, (1), 87-89.
9. Usmanov, S. A. (2019). Features Implementing European Credit and Modular System at Higher Education Institutions of Uzbekistan. Eastern European Scientific Journal, (1).
10. Usmonov, SA (2017). Internet resurslarining ta'lim jarayonining samaraligini yaxshilash uchun tahlili. rudn Ta'limdagi axborotlashtirish jurnali , 14 (4), 468-474.
11. Умиров, И. (2021). Таълим жараёнида электрон таълим воситаларини қўллашнинг педагогик-психологик омиллари. Academic research in educational sciences, 2(2).
12. Эрнazarov, A. A. (2019). Необходимость применения систем автоматизированного проектирования при обучении студентов инженерных специальностей высших учебных заведений. Вестник науки, 1(11), 20-26.



УДК: 94(545.1)

Бобирмирзо БОТИРОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти
E-mail: boburmizrzo.botirov1993@gmail.com

Мир араб олийгоҳи ректори, тарих фанлари номзоди Юлдашходжаев Х.Х. тақризи асосида

БУРХОНИДДИН МАРҒИНОНИЙНИНГ “АЛ-ҲИДОЯ” АСАРИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИГА ОИД НОРМАЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Аннотация

Ушбу мақолада Бурхониддин Марғинонийнинг “Ал-Ҳидоя” асарида инсон ҳуқуқларига оид нормаларнинг умумий тавсифи ҳақида сўз юритилган. «Ҳидоя» асарида ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб йирик фикр олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифлар эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шу обрўли муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тариқа унда қонуннинг айнан ифодасига эмас, балки унинг мукаммал шарҳи ҳам асослаб келтирилади. **Калит сўзлар:** Бурхониддин Марғиноний, ҳадис илми, Қуръони карим, фикр— ислом ҳуқуқшунослиги, “ал-Ҳидоя” асари, ислом дини.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ НОРМ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РАБОТЕ БУРХАНИДДИН МАРҒИНОНИ "АЛЬ-ХИДОЯ"

Аннотация

В этой статье дается общее описание норм прав человека в “Аль-Хидойе” Бурханиддина Марғинони. В «аль-Хидоя» решение юридических вопросов изначально дается путем изложения точки зрения основных юристов и выражения возражений или дополнений к ней других авторов. По мнению этих авторитетных авторов, было выбрано наиболее подходящее решение той или иной проблемы. Таким образом, он обосновывает не только точное выражение закона, но и его безупречное толкование.

Ключевые слова: Бурханиддин Марғинони, наука хадисов, Коран, юриспруденция - исламское право, «аль-Хидоя», ислам.

GENERAL DESCRIPTION OF HUMAN RIGHTS NORMS IN BURHANIDDIN MARGINONI'S WORK "AL-HIDOYA"

Annotation

This article discusses the general description of human rights norms in Burhanuddin Marghinani's “Al-Hidoya”. In “Hidoya” the solution of legal issues is initially given by stating the views of major jurists and expressing the objections or additions of other authors to it. It is from the opinions of these authoritative authors that the most appropriate solution to a particular problem has been chosen. Thus it substantiates not only the exact expression of the law, but also its perfect interpretation.

Key words: Burhaniddin Marghinoni, science of hadith, Qur'an, jurisprudence - Islamic jurisprudence, "al-Hidoya", Islam.

Кириш. Ўзбекистон Республикасининг сўнгги йилларида жамият ҳаётининг турли жабҳаларида тубдан янгиланишлар, ислохотлар амалга оширилмоқда. Айниқса, юртимизда диний-маърифий соҳаларда амалга оширилган ислохотлар, ўзгаришлар таҳсинга лойиқ. Буни ажодларимизнинг бой миллий-маънавий меросини, хусусан, миллий кадриятларимиз даражасига қўтарилган қўлзма меросимизни ўрганиш борасида яққол кўриш мумкин.

Маълумки, Ўзбекистон ислом дини, таълимоти ва маданиятини дунёга ёйган қадимий юрт ҳисобланади. Юртимиздан жаҳон фани ва маданиятига ўзининг серқирра илмий мероси билан улкан ҳисса қўшган минглаб алломалар етишиб чиққан. Уларнинг нодир қўлзма асарлари дунёнинг турли мамлакатлари фондларига тарқалган ва ҳозирда ўша фондларнинг кўрки даражасидаги маънавий бойлигига айланган.[6]

Буюк фақиҳ Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний Қуръони, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикр — ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада бекиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурхон уд-дин ва-л-милла ва Бурхонуддин ал-Марғиноний номлари билан машҳурдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Шарқ Уйғониш даври шундай қомусий

олимларни дунёга келтирдик, уларнинг жаҳон маданияти ва илму фанига қўшган ҳиссаси ҳанузгача ҳайрат билан эътироф этилади. Бурхониддин Марғиноний ёшлик чоғларидаёқ Қуръони каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганганлар ва муқаддас ҳаж сафарига борганлар. Фанга қизиқиш Бурхониддин Марғинонийни узок сафарларга бориб, ўша даврнинг асосий фанларини мукаммал ўзлаштириш учун имкон яратиб берган. У бутун умри давомида илм ўрганган ва Ислом оламининг ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳи ва ҳуқуқшунос алломаси даражасига қўтарилган.

Бурхониддин Марғиноний яшаган давр Шарқ (мусулмон) Уйғониш даврининг жамият, маданият ва фан тараққиёти ҳамда фикр илмига катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келган. Фикр илми бўйича, у ёзган асарлар, айниқса, «Ҳидоя» китоби, ўша даврда мавжуд ҳамда катта амалий аҳамиятга молик бўлган кўплаб ҳуқуқий муаммоларни ечиб беришга қаратилган. [2]

Буюк фақиҳ Бурхониддин Марғиноний Қуръони каримни, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикр - ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлар ва бу соҳада бекиёс дурдоналар яратганлар.

Бурхонуддин ал-Марғиноний ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиш билан бирга ўзи ҳам фикрга оид бир қатор асарлар яратган. Бизгача етиб келган асарларидан

«Бидоят ал-мунтахий» («Бошловчилар учун даст-лабки таълим»), «Кифоят ал-мунтахий» («Якунловчилар учун тугал таълим»), «Нашр ул-мазҳаб» («Мазҳабнинг ёйилиши»), «Китоб ул-мазид» («Илми зиёда қилувчи китоб»), «Маносик ул-ҳаж» («Ҳаж маросимлари»), «Мажма ул-навозил» («Нозил бўлган нарсалар тўплами»), «Китоб ул-фароиз» («Фарзлар китоби») ва бошқалар маълум.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Котиб Чалабий, Муҳаммад Абдулхай Лакнавий, «Ҳидоя»нинг айрим шарҳловчилари, шунингдек, «Ислом Қомуси муаллифлари томонидан берилган маълумотларга кўра, ўндан зиёд мукамал фикҳий асарлар Бурҳониддин Марғинович қаламига мансубдир.[8]

Бурҳониддин Марғиновичнинг бизгача етиб келган асосий фикҳий асарлари жумласига қуйидагилар киради:

1. «Нашрул мазҳаб» (Мазҳабнинг тарқалиши);
2. «Китоб ал-маносакул-ҳаж» (Ҳаж маросимлари ҳақида китоб);
3. «Китобун-филфароиз» (Мерос ҳуқуқи бўйича китоб);
4. «Китоб-аттажнийсу вал-мазийд» (Илми зиёда қилувчи китоб);
5. «Мухторотун навозил» (Мажмуъ-уннавозил) (Нозил бўлган нарсалар мажмуаси);
6. «Китоб ул-машойих» (Шайхлар ҳақидаги китоб);
7. «Мазийдун фи фуруъил-ханафия» (Ханафий мазҳабига қўшимчалар);
8. «Шарҳ ал-Жомий-ал-Кабир Муҳаммад аш-Шайбоний» (аш-Шайбонийнинг «Жомий-кабийр» асари-га шарҳ);
9. «Бидоят ул-мубтадиъ» (Бошловчилар учун дастлабки таълим);
10. «Кифоятул-мунтахий» («Якунловчилар учун тугал таълим»). «Бидоятул-мубтадиъ» асари учун ёзилган 8 жилдлик шарҳ;
11. «Ҳидоя» («Кифоятул - мунтахий» асари учун ёзилган 4-жилдлик шарҳ).

Лекин санаб ўтилган асарлар ҳақида тўлиқ бир тасаввур йўқдир. Чунки ўрта аср фақиҳларининг кўпгина асарлари каби, Бурҳониддин Марғиновичнинг ҳам асарларининг ҳаммаси бизгача етиб келмаган. Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институти Қўлэзмаиар хазинасида алломанинг бир қатор асарлари қўлэзма нусхалари бор: «Бидоятул-мубтадиъ» - тартиб рақами 3895, «Мажмаъ мухторот ан-навозил» .4624, «Ҳидоя фи ал-фикҳ» - 11497 (4 нусха), «ал-Кифоя фий шарҳ Ҳидоя» - 3618, «Ҳидоя фи ал-фуруъ» - 11046 (33 нусха).

Беш юз етмиш учинчи йилнинг Зулкаъда ойи, чоршанба куни «Ҳидоя» китобини ёзишга киришганлар. «Ҳидоя» уламои хослар ва оддий авомлар ўртасида мақбул китобга айланган.

Шарқда «Ҳидоя» номли анъанавий ёзиш усули бўлган. «Ал-Ҳидоя» арабча сўз бўлиб, «тўғри йўлдан олиб бориш» - «ишончли қўлланма» маъносидадир. Машҳур турк қомусий олими Котиб Чалабийнинг «Кашф аз-зунун» асарида берилган маълумотга кўра тарихда «Ҳидоя» номи билан боғлиқ 20 дан ортиқ асар мавжуд. Бу асарлар фалсафа, мантик, табиат, илоҳиёт, фикҳ фанлари тўғрисида бўлган. Масалан, Абу Али ибн Сино «Ҳидоя фи тиб» («Тиббиёт соҳаси бўйича Ҳидоя») асарини ёзган. «Ал-ийзоҳ ва ҳидоят ул-ҳикмат» («Шарҳ ва ҳикматга йўлланма») фалсафа ҳақида, муаллифи Умар ал-Абхорий. «Ҳидоят ул-хиёрий фи ажубати ал-яхуд ва насоро» («Аҳли китобга жавоб беришда яхшиларнинг кўрсатмалари»), муаллифи ибн Қаййум Жавзия. Бу китоб ақонд масалаларининг ихтилофи ўринларини ечиб берган. [10]

Бурҳониддин Марғинович назарда тутган ҳуқуқий масалани ёритиш учун биринчидан фикҳнинг асосий

манбалари, ундан кейин Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, имом Молик, имом Шофеъий, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, Шайбонийнинг «Зоҳирул-ривоя» деб аталган китоблари («Мабсут», «Зиёдат», «Жомийус-сағийр», «Жомийул-кабийр», «Сиярус-сағийр», «Сиягу-кабийр»), Абу Юсуфнинг «Китобул-хироҷ», Адабул-қозий», Абу Ҳанифа ва ибн Лайло орасидаги ихтилофлар, Авзоъий, Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларга ёзилган рад китоблари, имом Зуфар, Шайхул-ислом ибн Таймия ибнул-Жавзий асарлари, шунингдек улардан кейин ислом ҳуқуқининг асосий соҳаларида, турли мазҳаблар бўйича жуда кўп асарлар ёзган йирик фикҳ илми мутахассис олимлари қолдирган сон-саноксиз китоблар ва тўпламларни вараклаб чиқиб, уларда билдирилган фикр мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, энг тўғри ва маъқул ҳамда ҳаётга мос келадиган ҳулосаларни чиқариш керак бўлган.[1]

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ал-Марғиновичнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган «Ҳидоя» асари 1178 йили Самарқандда ёзилди. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг «Катонб ул-аълом ал-ахёр фи табақот фуқаҳо ва машойих мазҳаб ан-Нуъмон» («Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб») номли асарида келтирилишича, Бурҳониддин ал-Марғинович «Бидоят ал-мунтахий» асарининг сўз бошисида «Ҳидоя»нинг яратилиши хусусида шундай ёзган: «Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ироққа сафар қилганимда у ерда «ал-Мухтасар ал-Кудурий» («Кудурий қисқартмаси»)ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча «Жомеъ ус-Сағир» («Кичик тўплам») дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга «Бидоят ал-мунтахий» деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб, уни «Кифоя ул-мунтахий» деб номладим»[3].

Кейинчалик бу асарларнинг ҳам ҳажми катталик килиб, янада мўъжаз бўлган, бутун ислом оламида ханафия мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган ал-Марғиновичнинг «ал-Ҳидоя» асари яратилди. Бу асар бутун мусулмон оламида машҳур бўлиб кетди, мусулмон ҳуқуқи — фикҳ бўйича энг аниқ, изчил, мукамал асар сифатида тан олинди.

«Ҳидоя»нинг асосини фикҳ илми асосчиларидан бўлган Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит, Абу Абдуллоҳ, Аҳмад ибн Ҳанбалларнинг йирик асарлари, бу алломаларнинг шогирд ва сафдошларидан имом Абу Юсуф, имом Абу Абдуллоҳ ибн Ҳусайн-аш-Шайбоний (имом Муҳаммад), имом Абу-л-Ҳазл Зуфар ибн Ҳазлларнинг асарлари, дастлабки тўрт халифа ва саҳобаларнинг ривоятлари, улар хабар қилган ҳадислар ташкил қилади. Бундан ташқари, «Ҳидоя»да асосий фикҳий масалаларнинг шарҳи ва ечимида Муҳаммад Баздавийнинг «Мабсут», ибн Исо ат-Термизийнинг «Жомеъ ул-Кабир» («Катта тўгшам»), Кудурийнинг «ал-Мухтасар ал-Кудурий» каби асарларига ишора қилинади.[9]

«Ҳидоя»да ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб йирик фикҳ олимлари фикрларининг баъни ва унга бошқа муаллифлар эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шу обрўли муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тарика унда қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки унинг мукамал шарҳи ҳам асослаб келтирилади.

«Ҳидоя» тўрт жуздан иборат бўлиб, унинг ҳар бир жилди турли муаммоларни ҳуқуқий ечимига бағишланган.

Биринчи жилд 5 китобдан иборат бўлиб, таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га бағишланган. Бу жилд 47 боб ва 37 фаслдан иборат.

Иккинчи жилдига никоҳ, эмизиш, талоқ, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарса, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф ҳуқуқи каби масалалар киритилган. Бу жилд 60 боб, 36 фаслдан ташкил топган.

Учинчи жилдида (14 китоб) олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазибалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни саклашга бериш, қарз бериш, совга, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (патронат), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган. Бу жилдда 36 боб, 37 фасл бор.[7]

Тўртинчи жилдида (76 китоб) эса шафоат, меросни тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйишадиган жонзод ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган. Бу жилд 23 боб, 38 фаслдан иборат.

«Ҳидоя» бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланиб, бу ерда 1917 йил инқилобидан кейин ҳам, то 30-йилларгача шариат қозилари бекор қилиниб, совет суд системаси жорий қилингунча, амалда бўлиб келди. Ҳозирги кунда ҳам ислом шариати асосида иш юритадиган мусулмон мамлакатлар ҳуқуқшунослигида бу асардан кенг фойдаланилади. «Ҳидоя» нинг 1893 йилда рус тилида қисқартирилган таржимаси Н.П. Гродеков томонидан нашр этилган[4].

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви туфайли ислом ёдгорликлари, жумладан, шариат, фикҳга оид асарларни ўрганиш, бу соҳадаги бой меросимизни нашр этиш имконияти вужудга келди. Ватандошимиз ал-Марғиновийнинг «Ҳидоя» асари ислом ҳуқуқшунослигида машҳурлигини назарга олиб Н. И. Гродековнинг инглизчадан русчага қилган ва тор доира учун мўлжалланган «Ҳидоя»нинг 1-китоби Тошкентда 1994 йилда юридик фанлари доктори А.Х. Саидовнинг сўз бошиши ва шарҳи билан қайта нашр этилди.

«Ҳидоя»да шариат қоидаларининг айнан ўзигина эмас, балки уларнинг мукамал асос ва далиллари ҳам асл равишда берилган. «Ҳидоя» бир неча аср давомида кўп мусулмон мамлакатларида ҳуқуқшунослик бўйича асосий манба ҳисобланган. «Ҳидоя» судлов бўйича қўлланма сифатида Ўзбекистонда 20-асрнинг 20-йилларигача —

қозилар суди бекор қилиниб, шўролар суд тизими жорий қилингунча амалда бўлди.[4]

Хулоса (Conclusion). Хулоса қилиб айтганда, Ўрта Осиё заминиде етишиб чиққан буюқ фақх уламолари ислом ҳуқуқшунослиги илмини нафақат юксак даражада тараққий этишида ўз ҳиссаларини қўшганлар, балки ўзларининг ушбу фанни янги босқичга олиб чиқишда бемисл хизматларини кўрсатганлар.

Ўрта аср Шарқининг буюқ фақиҳи «Ҳидоя»сининг ҳар бир китобини ислом қонунчилигининг маълум бир соҳаси тавсифига бағишлаган. Олим, маълум бир ҳуқуқий меъёрни қўллаб-қувватлайдиган манбаа сифатида Пайғамбар алайҳиссалом, саҳобалар ва бошқа фақиҳларнинг, жумладан мавроуннаҳрлик сафдошларидан далиллар келтиради.

Шундай қилиб, «Ҳидоя» китоби ибодат (намоз, рўза, закот, ҳаж), никоҳ, оилавий муносабатлар ва ажрим, ҳадлар, савдо-содиқ каби масалаларга бағишланган. Шу билан бирга, у вақф, мулкдор ва фуқаролик ҳақ-ҳуқуқларини бан қилган. Асарда ҳуқуқбузарликка, далиллар билан ишлаш, суд-ҳуқуқ тизими, жиноят турларига, гувоҳлар ва сохта гувоҳларнинг шаҳодатига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, асар пул муносабатлари, боғдорчилик, деҳқончилик, ерга эгалик қилиш, мерос мулклари билан боғлиқ муаммоларни камраб олади.

«Ҳидоя», бошқа фикҳий манбалардан мантикий ва мавзулар бўйича тартиблангани билан фарқ қилади.

Бу ноёб ҳуқуқий қонунлар аждодимиз Имом Марғиновий вафот этганидан кейин ҳам минг йил давомида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг иши олимлар томонидан чуқур ўрганилган ва қўллаб-қувватлаб шарҳлар ёзилган, чунки унда жуда муҳим ва долзарб муайян ҳаётий масалалар ҳал этилган бўлиб, ҳозиргача амалий қўлланма сифатида фойдаланилмоқда.

Бурҳониддин Марғиновийнинг бу асари, асосан, юртимизда, кейинроқ эса Шарқ ва Ғарбда кенг тарқалган. Форс, инглиз, рус ва бошқа тилларга таржима қилиниб, Ислом фикҳи бўйича қўллаб-қувватлаб китобларнинг вужудга келишида манба бўлиб хизмат қилди.

Мазкур асарнинг қўлда ёзилган нусхалари ҳозирги пайтда жаҳоннинг қўллаб-қувватлаб илмий фондларида сақланмоқда. Бу асар ўша давр ҳуқуқшунослиги ва бой тарихга эга бўлган илмий меросимизни ўрганиш учун маълумотнома вазифасини ўтайди.[5]

Ҳозирги Марғилон шаҳрида имомнинг рамзий макбара ёдгорлиги бунёд этилган. Бурҳонуддин Марғиновийнинг ҳаёти ва ижодида Ўзбекистонда алоҳида эътибор қаратилган. Унинг асарлари, улар ичида кўтарилган масалаларнинг аҳамияти ва мавзуларини юристлар, шарқшунослар, тарихчилар, филологлар ва ёзувчилар ўрганмоқдалар. Узоқ мусулмон оламида ҳозиргача ўз кимматини йўқотмаган «Ҳидоя» ва унинг муаллифи Марғиновий фаолияти ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991. Б. 254-259.
2. Goldziher I. Introduction to Islamic Theology and Law. Princeton, 1981.
3. Бобоев Х., Ғофуров З.. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. Т.: Янги аср авлоди. 2001.
4. Бегали Қосимов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг илк босқичи. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish>
5. Вестник РУДН. Серия: Юридические науки 2017 Т. 21. № 4. 508–527. <http://journals.rudn.ru/law>
6. Арабские рукописи. Института востоковедения Академии наук СССР. Краткий каталог. М.: издательство «Наука» главная редакция восточной литературы, 1986.-526с.
7. Ahmedov B. O'zbekiston tarixining manbalari. – Т.: Fan, 1991.
8. History of the peoples of Uzbekistan. Volume 2. Publishing house "Fan". –Т.: 1993.- р. 77.
9. Edward Allworth's book "Modern Uzbeks" (Part 1). 116 pages.
10. Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan // Works. Т. II.-М.: Science. 1963.



Elyorjon G'APPAROV,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: el_gapparov@mail.ru

Namangan muxandislik texnologiyalar instituti dotsenti f.f.d., A. M. Mirzaxmedov taqrizi asosida

IJTIMOY INNOVATSIYALARNING TURLARI VA JAMIYAT SOHALARIDA QO'LLANILISHINING IJTIMOY-FALSAFIY TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada bugungi kunda jahon hamjamiyatida tobora dolzarb mavzuga aylanib borayotgan ijtimoiy innovatsiyalarning turlari, ularning faoliyat yo'nalishlari va ijtimoiy hayotdagi o'rni ilmiy jihatdan tadqiq etilgan. Ijtimoiy innovatsiyalarning jamiyat sohalarida qo'llanilishi mintaqalar bo'yicha o'rganilib, ularning qanday jamiyatlarda va siyosiy rejimlarda rivojlanishi ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit soz'lar: Innovatsiya, ijtimoiy innovatsiya, ijtimoiy korxonalar, R.Xeiskala, B.Slee, Ijtimoiy-mafkuraviy innovatsiyalar, Ijtimoiy-axloqiy innovatsiya, Ijtimoiy-iqtisodiy innovatsiyalar, Ijtimoiy-tashkiliy innovatsiyalar, Ijtimoiy-texnik innovatsiyalar, Ijtimoiy-analitik innovatsiyalar, SINGOCOM, IAD, KATARSIS.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ВИДОВ СОЦИАЛЬНЫХ ИННОВАЦИЙ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотации

Данная статья представляет собой научное исследование видов социальных инноваций, сфер их деятельности и их роли в общественной жизни, которые сегодня становятся все более актуальными в мировом сообществе. Применение социальных инноваций в сферах жизни общества было изучено по регионам, и был проведен социально-философский анализ обществ и политических режимов, в которых они развиваются.

Ключевые слова: инновации, социальные инновации, социальные предприятия, Р. Хейскала, Б. Сли, Социально-идеологические инновации, Социально-этические инновации, Социально-экономические инновации, Социально-организационные инновации, Социально-технические инновации, Социально-аналитические инновации, SINGOCOM, IAD, KATARSIS.

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF TYPES OF SOCIAL INNOVATIONS AND THEIR APPLICATION IN SOCIETY

Abstract

This article is a scientific study of the types of social innovations, their spheres of activity and their role in public life, which today are becoming more and more relevant in the world community. The application of social innovations in the spheres of society was studied by region, and a socio-philosophical analysis of the societies and political regimes in which they develop was carried out.

Key words: innovation, social innovation, social enterprises, R. Heiskala, B. Slee, Socio-ideological innovations, Socio-ethical innovations, Socio-economic innovations, Socio-organizational innovations, Socio-technical innovations, Socio-analytical innovations, SINGOCOM, IAD, KATARSIS.

Kirish: Ijtimoiy innovatsiyalar bugungi kunga kelib ijtimoiy hayotda tobora keng qo'llanilmoqda. Ular jamiyatning barcha sohalarida o'z o'rniga ega bo'lgan bo'lsada, ilmiy adabiyotlarda yetarlicha tadqiq etilmagani bois unga hamon "tushunarsiz tushuncha" sifatida munosabat bildiriladi. Bu ijtimoiy innovatsiyalarni ijtimoiy hayotdagi harakatlanish yo'nalishlarini ilmiy jihatdan kam tadqiq etilganligidandir. Ijtimoiy innovatsiya tushunchasi kundalik hayotga kirib kelishi bilan jamiyatning sohalarida bevosita qo'llanila boshlandi. Ushbu tushunchaning mohiyati jamiyat hayotida yuzaga kelgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishning yangi imkonlarini izlashga qaratilganligi bois ijtimoiy hayotda keng qo'llanilmoqda. Jamiyatning qo'llanish ko'lamining g'oyat kengligi bois ijtimoiy innovatsiyalarni o'rganishda ularni turlarga bo'lib tavsiflashga ehtiyoj tug'ildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Ijtimoiy innovatsiyalarning jamiyat hayotidagi ta'sir doirasi va harakatlanish yo'nalishlariga qarab ularni turlarga ajratish mumkin. Ijtimoiy innovatsiyalarning turlari bo'yicha ko'plab izlanishlar amalga oshirilgan. R. Xeiskala, H. Doyewerd, A.V.Basharina, Rexhepi, E. B. Попов, Ж. К. Омонов, И. Б. Haymov, A. Ю. Веретенникова, J. Hahn, L. Andor, J.Howaldt. M.Schwarz, B. Bettina, G. Mulgan, S.Tucker, R.Ali, B.Sanders, F.Mulart,

D.Makkalum. J.Xillier kabi tadqiqotchilar ijtimoiy innovatsiyalarni turlarga ajratib o'rganish bo'yicha ilmiy izlanish olib borganlar va o'zlarining xulosalarini taklif etganlar. Ulardan Edingburg universiteti professori B. Slee va Vageningen Innovatsion rivojlanish markazi tadqiqotchisi S. Vigbolduslarning taklif qilgan xulosalari boshqalarga nisbatan mukammal va ahamiyatlidir.

B. Slee ijtimoiy innovatsiyalarni turlarga ajratib o'rganishni tahlil qilar ekan, buning sababini quyidagicha ifodalaydi: - "Ijtimoiy innovatsiyalar – bu keng ko'lamli faoliyat uchun qo'llaniladigan atamadir. Tadqiqotimizning asosiy maqsadi shundaki, biz "ijtimoiy innovatsiyalar"ni alohida soha sifatida o'rganishimiz kerak va ularning turlarini aniq bilishimiz kerak. Bu ularni yanada yaxshiroq tushunishimizga imkon beradi"[1].

Tadqiqot metodologiyasi: B.Slee ijtimoiy innovatsiyalarni jamiyatda qo'llanish sohalarini bo'yicha harakatlanishiga qarab to'qqizta turga ajratadi.

1. Yangi institutsional tashkiliy shakllar (shu jumladan yangi boshqaruv shakllari, yangi qoidalar)[1]. Ijtimoiy innovatsiyalarning ushbu turi jamiyatdagi muammolarni hal etishda institutsional kelishuvni amalga oshirishga hizmat qiladi.

Shotlandiya sharoitida yangi institutsional kelishuvning to'rtta asosiy shakli mavjud [1]:

a) Jamoatchilik tomonidan boshqariladigan milliy taraqqiyotga xizmat qiluvchi tashkilotlari.

b) Fuqarolik jamiyati subyektlarini rasmiy jalb qilish yo'li bilan muayyan muammolarni hal qilish maqsadida institutlarni shakllantirish.

d) Ijtimoiy korxonalar. Bunday korxonalar odatda jamiyatning faol vakillari tomonidan tashkil etiladi hamda, asosan, nogironlar, ishsizlar yoki uyushmagan yoshlar faoliyati kabi ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar bilan shug'ullanadi [2].

e) Xayriya tashkilotlari.

Yuqorida ko'rib chiqilgan institutsional kelishuv asosida faoliyat yurituvchi tashkilotlar turli xil boshqaruv tuzilmalari bilan ishlashadi, ammo barchasi bir maqsadni ko'zlagan xolda hamkorlikda harakatlanadilar. Bu yerda asosiy maqsad jamiyat ma'nfaatlaridir. Ular o'rtasidagi hamkorlik odatda davlat sektori, xususiy sektor va fuqarolik jamiyatini o'z ichiga oladi.

2. Yangi joylarda tashkil etilgan institutsional shakllar. Ijtimoiy innovatsiyalarning bu turi shaharlardan, sanoat markazlaridan uzoqda joylashgan hududlarni rivojlantirishning yangi yo'llarini topishga xizmat qiladi.

3. Mavjud ijtimoiy institutlar tarkibida faoliyat yurituvchi markazlar[2]. Ushbu ijtimoiy innovatsiya turi jamiyatdagi ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarni aniqlash, begonalashuv ta'siriga tushib qolgan shaxslarni ijtimoiy hayotga qaytishiga va immigrantrlar hamda mahalliy fuqarolar o'rtasida ili munosabatlar o'rnatish, ularni tinch-totuv hayot kechirishlarining yangi yo'llarini topishga xizmat qiladi.

4. Mavjud ijtimoiy formatsiyalarning tiklanishi va yangilanishidagi ijtimoiy innovatsiyalar[1]. Ushbu ijtimoiy innovatsiya turi ijtimoiy munosabatlarda fuqarolarning hamkorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ijtimoiylashuvni kuchytiradi.

5. Davlat va jamiyat boshqaruvi sohasiga oid yangi amaliyot va jarayonlar ijtimoiy innovatsiyalar[1]. Mazkur turdagi ijtimoiy innovatsiyalarni ikki sektorda ko'rishimiz mumkin:

1. Davlat sektori. Davlat sektorida amalga oshiriladigan ijtimoiy innovatsiyalar mamlakatni boshqarishda, jamiyatdagi mavjud muammolarni bartaraf etish maqsadida amalga oshiriladigan islohotlarda fuqarolarning faolligi va o'zaro hamkorligi hisobiga yuzaga keladi. Korruptsiyaga qarshi kurash, mamlakatda demokratik islohotlarni chuqurlashtirish muammosi, qonunlar ijrosini ta'minlash, kambag'allik va qashshoqlikka qarshi kurashish kabi masalalarni hal etishda ijtimoiy innovatsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Xususiy sektor yoki fuqarolik jamiyati institutlari sektori. Ijtimoiy innovatsiyalar dastlab xususiy sektor, ya'ni fuqarolik jamiyati institutlari sektorida yuzaga kelgan. Nodavlat-notijorat tashkilotlar tomonidan olg'a surilgan ijtimoiy innovatsion tashabbuslar oxir-oqibat o'zining ijobiy samarasini bera boshladi. Natijada bunday tashabbuslarni davlat tomonidan ham qo'llab-quvvatlash boshlandi, turli hil madaniy tadbir va festivallarni hamkorlikda tashkil etilmoqda. Bu haqda tadqiqotchi R. Xeiskala shunday deydi: "Ijtimoiy innovatsiyalar jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy, normativ o'zgarishlarga olib kelishi kerak[3]".

6. Ijtimoiy himoyaga muhtoj va marginal guruhlar faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy innovatsiyalar[1]. Ushbu ijtimoiy innovatsiya turi fuqarolik jamiyati institutlari sektorida amalga oshiriladi. Alohida tur sifatida ajratib ko'rsatilganligining asosiy sababi nodavlat-notijorat tashkilotlar faoliyatidan farqli ravishda iqtisodiy manfaatlarni ko'zlab amalga oshiriladi.

7. Yangi mahsulotlar va xizmat ko'rsatishdagi ijtimoiy innovatsiyalar[1]. Ushbu ijtimoiy innovatsiya turi ham iqtisodiy harakter kasb etib, fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan turli tadbirlar tashkil etish orqali mablag' tushirishga xizmat qiladi.

8. Hududlardagi yangi extiyojlarni o'rganish va yangi yechimlar topish[1]. Mazkur ijtimoiy innovatsiya turi asosan qishloq xo'jaligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

9. Hukumat tomonidan boshqaruvda yangi imkoniyatlarni qo'llab-quvvatlashdagi ijtimoiy innovatsiyalar[1]. Bugungi kunda jahon hamjamiyatini hukumat siyosati haqiqatan ham ijtimoiy innovatsiyalarni o'z ichiga oladimi degan savol dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat boshqaruvida jamoatchilik nazoratining yo'lga qo'yilishi va kuchayib borishi kelajakda davlat boshqaruvida ijtimoiy innovatsiyalarning mustahkam o'ringa ega bo'lishidan dalolat beradi.

B. Slee tomonidan taklif etilgan ijtimoiy inovatsiyalarning ushbu to'qqiz turi asosan davlat idoralari va fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlikdagi faoliyati asosida iqtisodiyot va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar: Ijtimoiy innovatsiyalarni turlarga ajratib tadqiq etishda Gollandiyalik faylasuf Hermann Doyewerd B.Sleening xulosalarida uchraydigan kamchiliklarini to'ldiradi va tushunchaning mohiyatiga mos tarzda tahlilni amalga oshiradi.

H. Doyewerd ijtimoiy innovatsiyalarni turlarga ajratar ekan ularga shunday ta'rif beradi: - "Ijtimoiy innovatsiya - bu fuqarolarning jamiyatdagi o'zaro munosabatlari va atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bo'lishining yangi usullaridir. Bunday o'zaro munosabatlarda axloq birlamchi bo'lishi lozim. Ijtimoiy innovatsiyani tushunishning bu usuli shuni anglatadiki, ijtimoiy innovatsiyalar turli shakllarda mavjud bo'lib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi"[4].

H. Doyewerd B. Sleedan farqli o'laroq ijtimoiy innovatsiyalarni modal jihatlar nazariyasiga asoslanib 10 ta turga bo'lishni taklif etadi.

1. Ijtimoiy-siyosiy sohadagi ijtimoiy innovatsiyalar - Mazkur ijtimoiy innovatsiya turi siyosiy tuzumi demokratiyaga asoslangan mamlakatlarning boshqaruv tizimida keng qo'llaniladi. Ijtimoiy innovatsiyalarning mohiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak referendum va saylovlarda fuqarolarning faol ishtirok etishlari bunga yaqqol misol bo'ladi. Biroq bu bilan ijtimoiy innovatsiyalarning siyosiy boshqaruvdagi faoliyati cheklanib qolmaydi. Bu amaliyot dunyoning ko'zga ko'ringan siyosatchi va tadqiqotchilari tomonidan "O'zbekistonning buyuk Hartiyasi"[5] deya yuksak darajada e'tirof etildi. Ijtimoiy-siyosiy sohadagi ijtimoiy innovatsiyalarni rivojlanishi davlat boshqaruvi sohasini taraqqiy etgan bo'lishini taqozi qiladi qiladi. Bu haqda tadqiqotchilar "Davlat boshqaruvining rivojlanishi darajasi ijtimoiy innovatsion rivojlanishga bevosita ta'sir ko'rsatadi"[6], deya ta'kidlaydilar.

2. Ijtimoiy-mafkuraviy innovatsiyalar - Ushbu ijtimoiy innovatsiya turi jamiyat mafkurasi va ijtimoiy ongini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Ijtimoiy-mafkuraviy innovatsiyalar jamiyat hayotida kishilarni bir mafkura atrofida birlashtirish, favqulodda vaziyatlarda fuqarolarni bir maqsad yo'lida harakat qilish jarayonlarida namoyon bo'ladi. Tadqiqotchi A.V.Basharina "Mafkuraviy yangiliklar - ongning yangilanishi va zamon tendentsiyalari tufayli o'zgaradi"[7], deya ta'kidlaydi. Bunga Yevropada o'n oltinchi o'n yettinchi asrlarda amalga oshirilgan islohotlarni misol o'rinda ko'rsatish mumkin.

3. Ijtimoiy-axloqiy innovatsiya - Mazkur innovatsiya turi axloq me'zonlariga kishilarning rioya etish xolatlarini namoyon bo'ladi. Bu yerda axloq kategoriyasiga ikki xil yondoshuv yuzaga keladi. Yevropa mintaqasida ijtimoiy-

axloqiy innovatsiya deganda me'yoriy huquqiy bazaning yangilanishi, uning zamonaviy ko'rinishlari va unga hammaning birdek amal qilishi tushuniladi.

Ijtimoiy-axloqiy innovatsiyalar odatda korporativ ijtimoiy javobgarlikni yuzaga keltiradi. Yevropa Komissiyasining 2011-yildagi ma'lumotlariga ko'ra, korporativ ijtimoiy javobgarlik - bu "kompaniyalar o'zlarining ixtiyoriy ravishda ijtimoiy va ekologik maqsadlarni o'z faoliyatida hamda manfaatdor tomonlar bilan o'zaro aloqalarida birlashtiradigan konseptsiya"[8] deya baholanadi. Ushbu mavzu bo'yicha tadqiqotchi Rexhepi o'z izlanishlaridan kelib chiqqan xolda shunday xulosaga keladi: "Ijtimoiy adolatsizlik, qashshoqlik va iqlim o'zgarishi kabi ijtimoiy masalalarni yumshatish zarur bo'lgan xatarlar sifatida emas, balki innovatsiya imkoniyatlari sifatida ko'rish kerak. Korxonalarining ijtimoiy javobgarligini oshirish korporativ ijtimoiy innovatsiyalar sifatida qaraladi"[8].

4. Ijtimoiy-iqtisodiy innovatsiyalar – Mazkur innovatsiya turi iqtisodiy sohasidagi yangiliklarni yaratishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy innovatsiyalarning iqtisod sohasidagi innovatsiyalardan farqli jihatlari bor.

5. Ijtimoiy-tashkiliy innovatsiyalar – Mazkur ijtimoiy innovatsiya turi tashkiliy mexanizmlarning innovatsiyasi hisoblanadi. Ya'ni, xizmat ko'rsatishdagi innovatsiyalar nazarda tutiladi. Yevropada ushbu tushuncha "het nieuwe werken" ("yangi ish uslubi"[4]) deya ta'riflanadi.

Aksariyat ijtimoiy innovatsiyalar xizmat ko'rsatish sohasi bilan bog'liq. Bu haqda Yevropa komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan "Ijtimoiy innovatsiyalar bo'yicha qo'llanma"da shunday deyiladi: "Ijtimoiy-tashkiliy innovatsiyalarga xizmat ko'rsatish, xizmatlarni loyihalashtirish va ishlab chiqarishning yangi yoki takomillashtirilgan usullariga aloqador innovatsiyalar kiradi"[10].

6. Ijtimoiy-texnik innovatsiyalar – Ushbu ijtimoiy innovatsiya turi inson va texnologiyaning o'zaro ta'sirida yuzaga keladi. Ya'ni, ijtimoiy muammolarni hal etishda yoki ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiluvchi innovatsiyalar. Bunga ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish jarayonlarini misol o'rinda ko'rsatish mumkin. Odatda, texnik innovatsiyalar boshqa turdagi innovatsiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishida asos bo'lib xizmat qiladi[11], degan nazariya ustunlik qildi. Biroq, bugungi kunga kelib innovatsiyalarning paydo bo'lishida birinchi navbatda ijtimoiy va madaniy muhit muhim rol o'ynamoqda. Bu haqda B. Bettina o'z tadqiqotlarida: - "Hozirgi kunda innovatsiyalar ma'lum ijtimoiy va madaniy sharoitlarda va ijtimoiy tarmoqlarda paydo bo'lmoqda. Ular "ixtirolarning" rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Yangi texnologiyalar va mahsulotlar ijtimoiy munosabatlarga, xulq-atvoriga va munosabatlarga ta'sir qiladi"[12], deya ta'kidlaydi.

7. Ijtimoiy-ekologik innovatsiyalar - Insonning atrof-muhit va tabiat bilan o'zaro munosabati natijasida yuzaga keladigan innovatsiya turi. Bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish katta biznes madaniyatining bir qismidir, chunki aksariyat yirik kompaniyalar ko'proq qayta tiklandigan energiya va muqobil biznes madaniyatiga o'tishni yaxshilashga harakat qilmoqdalar"[13].

8. Ijtimoiy-analitik innovatsiyalar – Mazkur ijtimoiy innovatsiya turi analitik va semantik tuzilmalarning yangilanishida muhim rol o'ynaydi. Bu nuqtai nazardan ijtimoiy-analitik innovatsiyalarning asosiy vazifasi jamiyatni rivojlanish yo'li, ijtimoiy ehtiyojlar va ijtimoiy o'zgarishlarni aniqlashga yordam berishdan iborat.

Shu maqsadda 1989 yildan toki bugungi kunga qadar hammasi bo'lib to'rtta loyiha amalga oshirildi. Ushbu

loyihalardan birinchisi hududlarni kompleks rivojlantirish (Integrated Area Development (IAD) deya nomlanadi. IAD loyixasining vazifasi demokratiya sharoitida jamiyatda yuz berishi mumkin bo'lgan o'ziga xos qiyinchiliklar va imkoniyatlarga javob beradi hamda bozor iqtisodiyotiga asoslangan rivojlanishning keng tarqalgan shakllariga alternativ bo'ladigan yo'llarni ko'rsatib beradi[14].

Ijtimoiy innovatsiyalarning analitik asosni ishlab chiqishda muhim rol o'ynagan ikkinchi loyiha Social Innovation, Governance and Community Building (SINGOCOM)[15] - Ijtimoiy innovatsiyalar, menejment va jamoat qurilishi deya nomlanadi. SINGOCOM va IAD loyihalarining ijtimoiy aloqalar va hududiy dinamikaning strategik agentliklariga yo'nalishlarini yanada kengaytiradi, turli xil fanlarning nazariy istiqbollari birlashtirib, mahalliy rivojlanishning 32 ta misolini tahlil qilish uchun institutsional va boshqaruv dinamikasiga alohida e'tibor qaratadi[14].

To'rtinchi loyiha Social Polis - Ijtimoiy siyosat deya nomlanadi. Ushbu loyixaga tadqiqotchilar tomonidan shunday ta'rif beriladi: -" Ijtimoiy siyosat bu – o'z-o'zidan tadqiqot loyihasi emas, balki shaharlarning ijtimoiy birlashuvi bo'yicha kelgusida olib boriladigan tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidagi fanlar, tarmoqlar va mamlakatlar o'rtasida mulqot qilish va ijtimoiy innovatsiyalarni tahlil qilish maqsadida fanlararo tadqiqot metodologiyasini yaratish uchun yaratilgan "ijtimoiy platforma"dir"[27]. Ushbu platforma sosiologlar, jamoat tashkilotlari, siyosatchilar, xizmat ko'rsatuvchi idoralar va korxonalar o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish usullarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

9. Ijtimoiy va huquqiy yangiliklar – Mazkur ijtimoiy innovatsiya turi sud-huquq tizimi va qonunlarni qabul qilish jarayonlarida jamoatchilik fikrini inobatga olishni ta'minlashga xizmat qiladi. Misol uchun, bugungi kunda Gollandiyada sud jarayonlariga fuqarolar hay'atining rasman kiritilishi maslasi kun tartibiga qo'yilgan.

10. Ijtimoiy-madaniy innovatsiyalar – Ushbu innovatsiyalar bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan faylasuf R.Heiskala, - "Madaniy innovatsiyalar aqliy paradigmalari, bilim doiralari va talqin qilish odatlarini o'zgartirish orqali haqiqatni talqin qilishning aniq yo'llarini talab qiladi"[28], deya ta'kidlaydi.

Xulosa va takliflar: Ijtimoiy innovatsiyalar globalishuv jarayonlarida milliy o'zlikni saqlab qolish vositasi bo'lishi mumkin. Biroq, G'arb olimlari bu masalada o'zgacharoq fikrlamoqdalar. Ular madaniyatlarining aralashib ketishini katta muammo hisoblamaydilar. Qadriyatlar, milliy urf-odatlar, diniy qarashlarning saqlanib qolishidan ko'ra, ushbu innovatsiya turini turli hil ko'ngil ochar tadbirlar hamda tantanalarni (Misol uchun: Sinterklaas tantanalaridagi o'zgarish, norasmiy muassasalarning tadbirlari) o'tkazishda yangicha usullarni topishga yo'naltirish bilan cheklanmoqdalar.

Bizningcha, ijtimoiy-madaniy innovatsiyalar milliy madaniyatlarni saqlab qolishga, ommaviy madaniyat ta'siridan himoyalashning yangi yo'llarini yaratishga xizmat qilishi lozim. Yuqorida ko'rib chiqilgan ijtimoiy innovatsiya turlari ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi va ularni rivojlantirishning yangi-yangi istiqbolli yo'llarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Keltirib o'tilgan ushbu turlarning ijtimoiy hayotda qo'llanilishi uchun mamlakatda yoki mintaqada demokratik boshqaruvni amalga bo'lishini taqozo qiladi.

ADABIYOTLAR

1. R. B. Slee. An inductive classification of types of social innovation. Scottish Affairs 28.2 (2019): 152–176. DOI: 10.3366/scot.2019.0275. © Edinburgh University Press. www.euppublishing.com/scot. p 152-176.
2. J.Defourny. (2001). From third sector to social enterprise: a European research trajectory. available online at

3. <http://orbi.ulg.ac.be/bitstream/2268/180668/1/Chap.%201%20Defourny%202014.pdf> M. K. Ep Chedli, T.B.Floricel, L. Mihoreanu. Social Innovation Role in Creating a Methodological Framework Adapted to Reality. Journal of Economic Development, Environment and People Volume 3, Issue 2, ISSN-L=2285 – 3642. 2014. p 27-31.
4. Seerp Wigboldus. Ten types of social innovation – a brief discussion paper. Wageningen Centre for Development Innovation (CDI). December 2016. <https://www.researchgate.net/publication/315837903>
5. E. G'apparov. O'zbekistonda milliy demokratik taraqqiyot: shaxs erkinligi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari. Magistrlik dissertatsiyasi. 2018.
6. Тенденции развития социальных инноваций. Terra economicus. 2018 Том 16 № 3. С 35- 59.
7. А.В.Башарина. Социальные инновации в образовании: сущность и классификация. Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 11, 4 (5), 2009, «Педагогика и психология», «Филология и искусствоведение» 5 (7) УДК 316.422.42(378)/ с 1101-1107
8. Carmen Păunescu. Current trends in social innovation research: social capital, corporate social responsibility, impact measurement. Management & Marketing. Challenges for the Knowledge Society. Vol. 9 No. 2 Summer, ISSN 1842-0206, p113.
9. J. Hahn, L. Andor. Guide to social innovation. Regional and Urban Policy. Yuropean commission. February 2013. P 14.
10. J.Howaldt. M.Schwarz. Social Innovation: Concepts, research fields and international trends. Dortmund, May 2010. p 15.
11. B. Bettina. Social innovation and sustainability; how to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development. Studies in Agricultural Economics 114 (2012) p 57-63. <https://www.researchgate.net/publication/254833033>
12. G. Mulgan, S.Tucker, R.Ali, B.Sanders. Social innovation: what it is, why it matters and how it can be accelerated. Skoll Centre for Social Entrepreneurship, Sand Business School, University of Oxford, Park End Street, Oxford OX 1 1HP, United Kingdom. 2007. p 15.
13. F.Mulart, D.Makkalum. J.Xillier. The international handbook on social innovation. Social innovation: intuition, precept, concept, theory and practice. MoULAERT PRINT.indd. 2013. p 19.
14. F.Moulaert. E.Swyngedouw. F.Martinelli. S.Gonzalez. Can Neighbourhoods Save the City? Community Development and Social Innovation, Routledge. Abingdon. 2010. p 248.
15. P.Eduardo, S.Ville. Social innovation: Buzz word or enduring term?. School of Economics, University of Wollongong, Northfields Avenue, New South Wales 2522, Australia. Received February 2009. p 878-885.



УДК: 796.853.23:07:078

Одилжон ДАДАБАЕВ,

Ўзбекский государственный университет физической культуры и спорта

Доктор педагогических наук

E-mail: o.dadabaev70@mail.ru

На основе рецензии д.ф.н., (PhD), доцента кафедры Ташкентского государственного транспортного университета К.Б. Мухаммадиева

MODELING OF THE EDUCATIONAL AND TRAINING PROCESS AND COMPETITIVE ACTIVITY OF YOUNG JUDOISTS

Abstract

This article is devoted to modeling the educational and training process and competitive activity of young judoists aged 14-15 years engaged in training groups. The article presents the conceptual basis and structures of the model of the educational and training process and competitive activity of young athletes developed by the author. The substantiation is given for modeling organizational and methodological conditions for the application of competitions to implement the principle of primacy of competitions for young judoists aged 14-15 years. The models of the implementation of organizational and methodological conditions for the application of the competition as a method and form of training of young judoists at the stages of a multi-year cycle of sports training, which is advisable to build in the form of a block structure, are presented.

Key words: modeling, educational and training process, competitive activity, training groups, young judoists.

ЁШ ДЗЮДОЧИЛАРНИНГ МУСОБАҚА ФАОЛИЯТИ ВА ЎҚУВ-МАШҒУЛОТ ЖАРАЁНИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақола 14-15 ёшли ўқув-машғулот гуруҳида шугулланувчи дзюдочиларнинг ўқув-машғулот жараёни ва мусобақа фаолиятини моделлаштиришга бағишланган. Мақолада муаллиф томонидан ишлаб чиқилган ўқув-машғулот жараёни мусобақа фаолияти моделининг концептуал асослари ва тузилиши баён этилган. 14-15 ёшли дзюдочиларда мусобақанинг бирламчи тамойилини амалга оширишнинг ташкилий-услубий шароитларини моделлаштириш асосланган. Ёш дзюдочиларнинг тайёргарлигини моделлаштириш усулидан фойдаланиш усули ва уни шакли сифатида амалга ошириш кўп йиллик тайёргарлик цикли босқичларида ҳал этилиши блок тузилиши шаклида тавсия этилган.

Калит сўзлар: моделлаштириш, ўқув-машғулот жараёни, мусобақа фаолияти, ўқув-машғулот гуруҳи, ёш дзюдочилар.

МОДЕЛИРОВАНИЕ УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА И СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮНЫХ ДЗЮДОИСТОВ

Аннотация

Данная статья посвящена моделированию учебно-тренировочного процесса и соревновательной деятельности юных дзюдоистов 14-15 лет, занимающихся в учебно-тренировочных группах. В статье представлена концептуальная основа и структуры модели учебно-тренировочного процесса и соревновательной деятельности юных спортсменов, разработанной автором. Дано обоснование моделирования организационно-методические условия применения соревнований для реализации принципа первичности соревнований юных дзюдоистов 14-15 лет. Представлены модели реализации организационно-методических условий применения соревнования как метода и формы подготовки юных дзюдоистов на этапах многолетнего цикла спортивной тренировки, которую целесообразно строить в виде блочной структуры.

Ключевые слова: моделирование, учебно-тренировочный процесс, соревновательной деятельности, учебно-тренировочные группы, юные дзюдоисты.

Введение. Высокая напряженность соревновательной борьбы, связанная с возрастающей плотностью спортивных достижений, изменение правила соревнований неизмеримо повышает требования к качеству подготовки спортсменов. В последние годы заметно усиливается внимание к вопросам оптимизации системы соревновательной деятельности для использования ее в качестве ориентира при построении различных структурных образований учебно-тренировочного процесса, в том числе и на этапе начального обучения.

- Анализ литературных источников по теме: Одним из направлений повышения эффективности учебно-тренировочного процесса дзюдоистов на начальном этапе подготовки являются действия тренера-преподавателя, ориентированные на формирование у спортсмена основ технико-тактического соревновательного опыта, на поддержку устойчивой мотивации к занятиям на основе

достижения позитивного соревновательного результата. К таким действиям относится применение соревнования как метода и формы на начальном этапе подготовки дзюдоистов [1, 2, 4, 6].

- Методология исследования (Research methodology). Моделирование как метод научного познания представляет собой воспроизведение формы или некоторых свойств предметов и явлений с целью их изучения или повторения. То есть метод моделирования позволяет получить знание об исследуемом объекте не путем его непосредственного изучения, а путем изучения аналогичного явления на модели. Основным критерием в определении мастерства дзюдоиста служит его разносторонняя и результативная техническая подготовленность. Фундамент такой подготовленности закладывается на начальном этапе многолетнего процесса спортивной тренировки.

Однако недостатки в технической подготовке учащихся не очень сказываются на их результатах, которых они достигают скорее за счет природных способностей. Вместе с тем просчеты, допущенные на раннем этапе обучения, очень трудно, а иногда и невозможно наверстать в более зрелом возрасте.

Современная ситуация в подготовке спортсменов требует коренного изменения стратегии и тактики управления тренировочным процессом в дзюдо. Бурный прогресс достижений в олимпийском спорте требует дальнейшего совершенствования технико-тактических действий и поиск новых форм, средств и методов, способствующих повышению эффективности тренировочного процесса.

Практика показывает, что моделирование влияет на качество ведения схватки в соревновательном режиме. Применение моделирования способствует развитию и формированию у спортсменов логического мышления, т.е. умения рассуждать, сопоставив данные, предлагаемой к решению ситуаций, найти необходимый вариант рационального решения. Нами обосновано организационно-методические условия применения соревнований для реализации принципа первичности соревнований юных дзюдоистов 14-15 лет.

- Анализ и результаты (Analysis and results). В эксперименте участвовали юные дзюдоисты 14-15 лет учебно-тренировочных групп, занимающихся в детско-юношеской спортивной школе №2 Юнусабадского района, города Ташкента. Нами определено, что в рамках учебно-тренировочного процесса тренерами могут быть смоделированы особые соревновательные условия, соответствующие современным правилам проведения соревнований по дзюдо, и в то же время адаптированные к возрастным особенностям дзюдоистов от начальной подготовки, направленные на решение задач их технико-тактической подготовки в соревновательной деятельности.

Применение метода моделирования тренерами-преподавателями при построении учебно-тренировочного процесса являются совершенствованием необходимых на раннем этапе подготовки дзюдоиста. соревновательной деятельности спортсмены реализуют достигнутый в процессе тренировок уровень своей общей подготовленности (физическую, техническую, тактическую, теоретическую и психологическую), максимально используют и раскрывают накопленный ими соревновательный опыт.

Для формирования соревновательного опыта у дзюдоистов требуется разработка системы учебных соревнований, позволяющих смоделировать соревновательные условия, соответствующие современным правилам проведения соревнований по дзюдо, и в то же время создающих дополнительные тренировочные возможности в рамках учебно-тренировочного процесса. [3,5,8].

На рисунках 1,2, представлены модели реализации организационно-методических условий применения соревнования как метода и формы подготовки юных дзюдоистов на этапах многолетнего цикла спортивной тренировки, которую целесообразно строить в виде блочной структуры. Основными структурными компонентами модели являются:

блок задач тренировочных занятий комплексное развития разносторонних подготовленности спортсменов; формирование технической подготовленности и умений выполнять технические действия в условиях движения и сопротивления соперника; начальное формирование соревновательного опыта;

блок задач соревнования как формы (освоение всех действий борца; формирование высокого уровня базовой технико-тактической подготовки борца; формирование умений решать задачи, возникающие в поединке; формирование умений реализовать различные тактики борца в поединке; мотивация спортсменов на успех в соревновательной деятельности;

блок средств, тренировочных занятий (специальные упражнения; соревновательные упражнения; подвижные игры; соревновательные упражнения с партнерами или соперниками; исправление ошибок; соревновательные упражнения с индивидуальной технико-тактической задачей и т.д.);

блок нормативно-программного обеспечения тренировочного процесса на начальном этапе подготовки дзюдоистов, включающий в себя учебные программы подготовки дзюдоистов, планы-графики распределения учебных часов для дзюдоистов учебно-тренировочных групп обучения с выделением времени для соревновательной подготовки; зачетные требования по тестам «Алпомиш и Барчиной», документы текущего планирования учебно-тренировочных занятий;

блок мониторинга состояния дзюдоистов и эффективности применяемых средств, где определяются задачи контроля соревновательной деятельности, критерии учебно-тренировочной и соревновательной деятельности, а также направления использования результатов контроля соревновательной деятельности, формы и методы контроля.

Цель: Реализация организационно-методических условий применения соревнований на начальном этапе подготовки дзюдоистов		
Технологические блоки реализации задач		
Блок задач тренировочных		Блок задач соревновательных
Комплексное развитие разносторонних подготовленности спортсменов; Формирование технической подготовленности и умений выполнять технические действия в условиях движения и сопротивления соперника; Начальное формирование соревновательного опыта. Реализация потребности в состязательности изученной техники. Мотивация спортсменов на успех в соревновательной деятельности.		Освоение всех действий борца; Формирование высокого уровня базовой технико-тактической подготовки дзюдоиста. Формирование умений решать задачи, возникающие в поединке. Формирование умений реализовывать различные тактики борца в поединке. Мотивация спортсменов на успех в соревновательной деятельности
Блок средств и методических приемов реализации задач		

Средства: специальные упражнения; соревновательные упражнения; подвижные игры; соревновательные упражнения спартерам или соперникам; исправление ошибок.; соревновательные упражнения с индивидуальной технико-тактической задачей.	Средства: соревновательные упражнения; соревновательные упражнения с индивидуальной технико-тактической задачей; соревновательные схватки; соревнования. Методические приемы: моделирование стандартных ситуаций борьбы; моделирование тактики активной борьбы за захват и площадь татами; моделирование особых соревновательных условий для создания дополнительных возможностей, повышения мотивации и соревновательного опыта.
---	--

Рис. 1. Модель реализации организационно-методических условий обеспечения принципа первичности соревнований на начальном этапе подготовки дзюдоистов

Блок нормативно - программного обеспечения тренировочного процесса на начальном этапе подготовки дзюдоистов:		
Учебная программа подготовки дзюдоистов УТГ 1-го и 2-го года обучения;	План-график распределения учебных часов для дзюдоистов с выделением времени для соревновательной подготовки;	Определение зачетных требований по тестам «Алпомиш и Барчиной» для дзюдоистов учебно-тренировочных групп 1-го и 2-го года обучения
Документы текущего планирования учебно-тренировочных занятий с определением содержания, модели и методики проведения учебных соревнований, индивидуальные планы и задания для спортсменов на соревнованиях		
Блок мониторинга состояния дзюдоистов и эффективности применяемых средств		
Задачи контроля соревновательной деятельности: определение степени реализации всех сторон подготовленности на соревнованиях; проведение анализа модельных характеристик и результатов соревнований; оценка подготовленности основных соперников; оценка уровня мотивации.		
Направления: использования результатов контроля соревновательной деятельности на начальном этапе подготовки дзюдоистов: как качественные ориентиры оценки технико-тактической подготовки спортсменов; при выделении базовых технических действий и уровня мотивации; как количественные ориентиры нормирования тренировочной нагрузки; для оценивания эффективности соревновательных действий спортсменов.		
Критерии соревновательной деятельности: объем применяемой техники и результативность технико-тактических действий; эффективность и устойчивость спортивной техники; спортивная тактика с применением различных средств; психоэмоциональное состояние в соревнованиях.		
Формы контроля: за воздействием соревновательной и учебно-тренировочной деятельности на состояние спортсмена: обследование соревновательной деятельности; углубленные и этапные медицинские обследования; текущие обследования уровня технико-тактической подготовки и мотивированности.		
Методы контроля: видеозапись, анализ соревновательных поединков, расчет характеристик соревновательной деятельности.		

Рис 2. Модель реализации организационно-методических условий обеспечения принципа первичности соревнований на начальном этапе подготовки дзюдоистов

Современная практика проведения официальных спортивных соревнований строится на жестко регламентированных правилах. Вместе с тем моделирование соревнований как компонента учебно-тренировочного процесса позволяет изменять их количественные и качественные показатели.

Учебные планы являются документом, которым определяется содержание тренировочной, соревновательной и вне соревновательной деятельности учащихся спортивных школ. [7,9, 11].

В нормативной части программы даются примерные планы-графики распределения учебных часов по периодам обучения. По нашему мнению, количество часов, выделяемых на соревновательную подготовку дзюдоистов на начальном этапе, не достаточно: в течение первого учебного года предлагается реализовать 8 часов (6% от общего объема часов) соревновательной подготовки, а второго года - 18 часов (6%).

Это значительно сокращает возможности спортсменов в формировании соревновательного опыта и снижает мотивацию на продолжение занятий в спортивных школах из-за отсутствия ощущения положительной результативности тренировочного процесса. [10].

Одним из направлений повышения эффективности учебно-тренировочного процесса дзюдоистов на начальном этапе подготовки являются действия тренера-преподавателя, ориентированные на формирование у спортсмена технико-тактического, соревновательного опыта, на поддержку устойчивой мотивации к занятиям.

К таким действиям относится применение тренерами-преподавателями моделирования соревновательной деятельности в рамках учебно-тренировочного процесса как специальное условие организации и проведения учебных соревнований на начальном этапе подготовки. В этом случае происходит творческое соединение педагогически обоснованного профессионального творчества педагога с требованиями по спортивной

подготовке в режиме учебно-тренировочной работы, отраженными в учебных программах.

Выводы и рекомендации (Conclusions and recommendations). На начальном этапе многолетней подготовки дзюдоистов ведущими функциями соревнований являются формирования устойчивого интереса к систематическим занятиям спорта.

Для формирования соревновательного опыта у дзюдоистов в учебно-тренировочном этапе требуется разработка системы учебных соревнований, позволяющих смоделировать соревновательные условия, соответствующие современным правилам проведения соревнований по

дзюдо, которые создаст дополнительные тренировочные возможности в рамках учебно-тренировочного процесса.

Рациональное применение эффективных средств подготовки, направленных на совершенствование различных сторон спортивного мастерства юного дзюдоиста позволяют тренеру строить учебно-тренировочный процесс таким образом, чтобы гармонично развивать его сильные стороны и повысить уровень мастерства благодаря совершенствованию всех свойств личности, необходимых в соревновательной деятельности юных дзюдоистов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аккуин Д.Ю. Модель построения тренировки юных дзюдоистов на начальных этапах подготовки /Д.Ю. Аккуин //Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. - 2012. - С. 11-15.
2. Акопян А.О. Дзюдо: Примерная программа для системы дополнительного образования детей: детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва /А.О. Акопян В.В. Кашавцев Т.П. Клименко. - М: Советский спорт, 2010. - 95 с.
3. Бавыкин Е.А., Зиновьев Н.А., Сидоренко С.А. Особенности технико-тактического мастерства борцов-студентов на разных возрастных этапах. ТиПФК №4. - 2018. - С. 60-62.
4. Байсаров Б.М. Совершенствование соревновательной надежности дзюдоистов юниоров средствами физической подготовки /Б.М. Байсаров, М.И. Исаева //Известия Чеченского государственного педагогического института. - 2017. - Т. 13. - С. 88-93.
5. Барбарян М.С. Пути оптимизации базовой подготовки юных дзюдоистов /М.С. Барбарян // Наука и спорт: современные тенденции. - 2017. -№ 1. - С. 11-17.
6. Барков А.Ю. Повышение технико-тактической подготовленности студентов-борцов на основе анализа количественных характеристик соревновательной деятельности ТиПФК №1. - 2017. - С. 53-55.
7. Бучнев А.А. Модель повышения спортивного мастерства квалифицированных дзюдоистов /А.А. Бучнев //Теория и практика физической культуры. - 2012. - №1. - С. 47-49.
8. Бойко В.Ф., Данко Г.В. Физическая подготовка борцов / учебное пособие. В.Ф. Бойко Г.В. Данько. - Киев, Олимпийская литература. - 2004. - 213 с.
9. Галькин В.Н. Оптимальная модель годичного тренировочного цикла групп спортивного совершенствования «дзюдо» в образовательных организациях МВД России: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / В.Н. Галькин. - Москва. - 2015. - 28 с.
10. Ерегина С.В. Моделирование тактических действий при проведении бросков и их освоение дзюдоистками 14-17-летнего возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук / С.В. Ерегина. - М., 1997. - 24 с.
11. Ишмухаметов М.Г. Модельная характеристика технической и тактической подготовки в дзюдо /М.Г. Ишмухаметов, С.Н. Рычкова // Физическая культура, спорт, туризм: научно-методическое сопровождение: материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием. - Пермь, 2014. - С. 141-144.



Шухрат ДЖУМАКУЛОВ,

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети доценти

E-mail: shux.2021@mail.ru

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

Илмий педагогик кадрлар тайёрлаш бўлими бошлиғи, доцент А.Н. Шопулатов тақризи асосида

DEVELOPMENT OF STUDENTS' CIVIC COMPETENCE THROUGH AXIOLOGICAL VIEWS

Abstract

The article explains the concepts of "Axiology", "Competence", "Civic competence". It also highlights the issue of developing students' civic competence through axiological views.

Key words: "Axiology", "Value", "Competence", "Civic competence", "Right", "Freedom", "Responsibilities".

РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

Аннотация

В статье разъясняются понятия «Аксиология», «Компетенция», «Гражданская компетенция». Также освещается вопрос развития гражданской компетенции студентов через аксиологические взгляды.

Ключевые слова: «аксиология», «ценность», «компетенция», «гражданская компетенция», «компетентность», «гражданская компетентность», «право», «свобода», «обязательства».

АКСИОЛОГИК ҚАРАШЛАР ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Мазкур мақолада “Аксиология”, “Компетенция”, “Фуқаролик компетенцияси” тушунчаларининг мазмун-моҳияти очиқ берилган. Шунингдек, аксиологик қарашлар орқали талабаларнинг фуқаролик компетенциясини ривожлантириш масаласи ёритилган.

Калит сўзлар: “аксиология”, “қадрият”, “компетенция”, “фуқаролик компетенцияси”, “компетентлик”, “фуқаро компетентлиги”, “ҳуқуқ”, “эркинлик”, “мажбурият”.

Қириш. Бугунги кунда мамлакатимизда президентимиз Ш.М. Мирзиёев ташаббуси ва раҳнамолигида Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этиш, борасида ислохотлар олиб борилаётган бир даврда аксиологик қарашлар орқали олий таълим муассасалари талабаларининг фуқаролик компетенциясини ривожлантириш долзарб масалаларидан биридир.

Фуқаролик компетенцияси ўзида когнитив, қадриятли, ҳуққ-атворга доир, рефлексив компонентларни акс эттирувчи ҳамда ватанни севиш, ўз халқининг қизиқишларини ҳимоя қилиш, она табиатни муҳофаза қилиш, халқининг тили ва маданий анъаналарини сақлаш, авлоддан- авлодга етказиш қобилиятини намоён этувчи шахс интегратив сифатидир. Шундай экан талабаларнинг фуқаролик компетенциясини ривожлантиришда аксиологик қарашларнинг ўрни каттадир. Талабаларнинг фуқаролик компетенциясини ривожлантириш, уларнинг жамиятимиздаги ҳар бир масалага дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо қилишда, олиб борилаётган ислохотларимизнинг тадрижийлигини таъминлашга ўз ҳиссасини қўша оладиган, компетентлиги юқори бўлган шахсларни шакллантириш долзарб масалалардандир.

Компетентлиги юқори бўлган шахсларни шакллантиришда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Таълим соҳасининг яна бир энг асосий вазифаси бугунги кун учун зарур бўлган янги авлодни, илм-фан ва ўз ихтисослиги асосларини пухта эгаллаган билимли ёшларни тарбиялашдан иборатлиги шубҳасиз. Шу билан бирга, аниқ фуқаролик позициясига эга бўлган, жамият, давлат манфаатларини ҳимоя қиладиган, халқ ҳаётидаги ўзгаришлар ва ислохотларда фаол катнашадиган, замонавий ва кенг тафаккурли ёшлар

авлодини шакллантириш вазифаси ҳам нихоятда муҳим, албатта [1]” деган фикрлари диққатга сазовордир.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Аксиология атамаси илмий билимлар соҳасига XX асрнинг иккинчи ярмида немис аксиологи Г.Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан киритилган. Аксиологияни қадриятлар тўғрисидаги фан ёки тўғридан-тўғри қадриятшунослик, деб аташ мумкин. Ҳар бир фанга ўз номини берган асосий тушунчалар бўлгани каби қадрият тушунчаси ҳам қадриятшунослик атамаси учун шундай асос ролини бажаради. Ҳарбда бу атама грекча “axio” (қадрият) ва “logos” (фан, таълимот) тушунчаларига асосланади[2].

Қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари билан боғлиқ муаммоларнинг таҳлили узок тарихга эга. Бунда Европа олимларидан Сократ, Платон, Аристотель, Гераклит, Демокрит, Ж.Ж.Руссо, А.Сен-Симон, Ш.Фурье, Р.Оуэн, И.Кант, М.Шелер, Н.Гартман, В.Виндельбанд, Г.Риккерт, Ужеймс, Ж.Дьюи, Н.Бердяев, П.Сорокин, Э.Дюркгейм, Т.Парсонс ва бошқаларнинг ижодий меросида аксиологиянинг ривожига қўшган ҳиссасини кўришимиз мумкин.

Марказий Осиёлик мутафаккирлар ҳамда олимлар Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Нажмиддин Кубро, ал-Бухорий, ат-Термизий, Яссавий, Улуғбек, Жомий, Навоий, Машраб, Бедил, Махтумқули, Абай, Бехбудий, Авлониёлар ижодида ҳам қадриятшуносликка оид қимматли маълумотларни олиш мумкин.

Қадриятлар муаммосининг фалсафий-тарихий таҳлили заминимизда яратилган қадимги нақллар, ривоятлар, афсона, ҳикоят, дostonларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади. Халқ оғзаки ижодида кўпроқ умумбашарий ва умуминсоний қадриятларга

этибор берилган, уларнинг моҳияти, мазмуни турлича талқин қилинган. Спетамен, Алпомиш, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги дostonларда ватанларварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидоийлик руҳи бадиий тасвирланган [3].

Аждодларимизнинг қадимги китоби Авесто диний-фалсафий меросимизнинг энг ёрқин намунаси, қадимги халқларимизнинг умуминсоний қадриятлари ёритиб берилган асардир. Авестода юртимиз заминида яшаган халқларнинг исломгача бўлган даврдаги табиий-илмий, айниқса, ахлоқий қадриятларининг ривожланиши тарихига оид ғоят муҳим маълумотлар берилган.

Буюк мутафаккирларидан бири Мухаммад Мусо ал-Хоразмий илгари сурган ғояларда қадриятларнинг умуминсоний жиҳатлари изоҳланган. Хоразмий олимнинг қадри, ўтмишлари фикрларини келажакка ҳокисор етказиб беришда, деб ҳисоблар эди. Мутафаккир куйидагича ёзади: “Ўтмиш даврларда ўтган олимлар фаннинг турли тармоқлари... соҳасида асарлар ёзиш билан ўзларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар... Улардан бири ўзидан аввалгилардан қолган ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетади, уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди, бу билан кийинчиликларни осонлаштиради... ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва ўзи қилган ишидан мағрурланмайди”[4]. Бу сўзлар бутун шарқ олимлари учун умумий талаб, камолот мезони, ҳозирги интеллектуал мулк эгалари маънавий қиёфасининг асосий хусусияти сифатида намоён бўлади.

Абу Наср Форобий ҳам қадриятларга катта этибор берган. Форобийнинг қадриятлар тўғрисидаги фикрларини “Мадина ал-фозила” таълимотида яққол кузатиш мумкин. Қомусий олим сифатида Форобий фозил жамият тўғрисидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижтимоий муносабатлар қарор топган даврда вужудга келадиган маънавий-ахлоқий қадриятларнинг умумий тизимини изоҳлаб берган. Форобий бундай жамиятда диний қадриятлар ҳам муайян аҳамиятга эга бўлишини, аммо унда калом (теология) ва фикх (ҳуқуқшунослик) вакиллари кишиларнинг маънавий-ахлоқий камолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижтимоий муносабатларнинг асосий соҳалари эса файласуф-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний фикрича маънавий қадриятларнинг вужудга келиши ижтимоий муносабатлар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, қизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари билан узвий боғланган. Масалан, кишилар ўртасидаги ҳамкорлик одамларнинг бирлашиш эҳтиёжлари қўпчилиги, ҳимоя қилиш қуроллари камлиги ва душманлардан ўзини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келган. Беруний ҳунар, савдо-сотиқ, мамлакатлараро маданий-илмий алоқаларни кучайтириш, ижтимоий ҳаётда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролини оширишнинг тарафдори эди.

Қадриятлар масаласи Абу Али Ибн Синонинг асарларида ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Унинг “Донишнома”, “Соломон ва Ибсол” каби асарларида бу масалага тўхталиб ўтилган. Ибн Синонинг назарида ўз ибтидоини Аллоҳдан олган борлиқ ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри бекиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади. Ибн Сино инсон, уни ўз-ўзини идора қилиши ҳақидаги фанларнинг аҳамиятини тўғри таъкидлайди[5].

Ибн Сино маънавий-ахлоқий қадриятларнинг аҳамиятига ҳам катта этибор берган. Унингча, одамнинг қадри бошқалар билан ҳамкорлиги, яхши ахлоқий

фазилатларга эга бўлишга интилиши, донологи, бошқаларга яхшилик қила олишидадир.

Сиёсий қадриятлар талқинида Амир Темурнинг қарашлари катта ўрин тутати. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш санъати баён қилинган “Темур тузуклари”да ижтимоий-сиёсий қадриятларга катта аҳамият берилган, асар Шарқда ва Ғарбда машҳур бўлган, кўп марта чоп этилган.

Умумбашарий қадриятлар таҳлилида Мирзо Улуғбекнинг фикрлари ҳам ўзига хос ўрин тутати. У ўз атрофига Қозизода Румий, Али Қушчи каби мутафаккирларни тўплади, улар билан бирга умумбашарий қадриятлар, коинот сирлари, унда рўй бераётган жараёнларнинг аҳамиятини ўрганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий қадриятларни тадқиқ этдилар, балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний қадриятларнинг турли хусусиятларини изоҳлаб бердилар. Улуғбек академиясининг фаолияти ўрта асрлар илмий ҳурфикрлигининг энг яққол намуналаридан биридир, у бошчилик қилган олимлар эса коинот ва юлдузларни инсон учун абадий макон бўлган оламнинг башарий қадриятлари сифатида тушунганлар ва тадқиқ қилганлар.

Юртимиз маданиятида ўчмас из қолдирган буюк мутафаккир Алишер Навоий ўзининг асарларида қадриятлар масаласига катта этибор берган. Унинг фикрлари ҳам тасаввуф таълимоти билан боғлиқ. Ушбу таълимот фақат Навоий эмас, балки Саъдий, Жомий каби бошқа ўрта аср мутафаккирларининг қарашларига ҳам таъсир кўрсатган. Навоийнинг одил жамият тўғрисидаги қарашларида умумижтимоий қадриятлар тизими, комил инсон таълимотида эса энг етук инсон қиёфасига хос шахсий қадриятлар тизими таърифланган. Бунда икки қадриятлар тизимининг алоқадорлиги яққол кўриниб туради.

Кейинги асрларда А. Донишнинг “Ўғиларга насиҳат” (XIX аср охири), А. Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (XIX аср бошлари) асарларида ҳам аксиология яъни қадриятлар масаласига алоҳида тўхталиб ўтилган. Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики аксиологиянинг ривожига нафақат ғарб мамлакатлари олимлари балки шарқ алломаларининг ҳам хизмати каттадир.

-Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Аксиологиянинг мазмунини ўрганиш билан бирга компетенция тушунчасини ўрганиш ва тадқиқ этиш ҳам муҳим ҳисобланади.

Компетентли ёндашув жиддий меъёрий базага эга бўлган олий таълим ривожланишининг устувор ва истикболли йўналиши ҳисобланади. Бунда компетенцияларни ўзлаштириш таълимнинг асосий мақсади ва натижасидир.

Олимлар томонидан илмий-педагогик адабиётларда “компетенция” ва “компетентлик” атамалари турлича талқин этилади.

Н. Муслимовнинг фикрича инглизча “competence” тушунчасининг луғавий маъноси “қобилият” демакдир, бироқ компетенция атамаси билим, қўникма, маҳорат ва қобилиятни ифода этишга хизмат қилади, компетентлик талабаларнинг шахсий сифатлари тўплами ҳамда касбий соҳанинг таянч талабларини ўзида ифода этади [6].

Б.Ходжаев компетенция – маълум бир соҳада самарали продуктив фаолият учун зарур бўлган ўқувчининг аввалдан белгиланган таълимий тайёргарлигига қўйиладиган ижтимоий талаблар (меъёрлар)дан ҳам ўзиб кетиши, компетентлик эса, таянч, умумий ва фанга доир компетенцияларнинг ўзлаштирилиши, деган хулосага келган[7].

И.Г.Галямияна компетенцияни турли соҳалардаги касбий муаммоларни ҳал қилишда билим ва қўникмалар-

ни қўллай олиш қобилияти ва унга инсоннинг тайёрлиги, компетентлиликни эса-компетенциялар йиғиндисининг намоён бўлиши сифатида тушунади[8].

И.А.Зимняя компетенциялар деб баъзи ички, потенциал, яширин билимлар, тасаввурлар, ҳаракатлар алгоритмлари, кадриятлар тизимларини ҳисоблайди, улар эса кейинчалик инсоннинг компетентлигида ўзини намоён этади, деган фикрни қайд этиб ўтган. Компетентлик, унинг фикрига кўра, билимларга асосланган долзарб, шакллантирадиган шахсий сифат, инсоннинг интеллектуал ва шахсий белгиланган ижтимоий-касбий тавсифномаси, унинг шахсий сифатидир[9].

-Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш мумкинки, “компетенция” тушунчасини тавсифлашда кўпинча интилиш, қобилият, тайёрлик феълларига таянилади, компетентлик эса, интегратив шахсий сифат ёки сифатлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Таълимнинг асосий муаммоларидан бири бу асосий компетенцияларни танлаб олиш бўлиб, улар умумкасбий ва фанга доир гуруҳларга ажратилади. Тадқиқотларда асосий компетенцияларнинг психологик-педагогик асосларини ажратиш кўрсатиш, уларнинг мазмуни, хусусиятлари ва таркибий асосларини аниқлаш муаммоларига катта эътибор қаратилади.

Бизнинг тадқиқотларимиз доирасида маънавий фазилат сифатида фуқаролик компетенциясини тадқиқ этиш муҳим ўрин тутди.

Фуқароликни асосий компетенция сифатида ажратиш кўрсатиш 1990-йилларнинг иккинчи ярмида бошланади. И.А.Зимняя томонидан “фуқаролик туйғуси билан боғлиқ компетенциялар” атамаси фанга киритилди[9]. Замонавий педагогика фанида “фуқаролик компетенциялари” тушунчаси ва ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган яна бир қатор атамалар учрайди. Булар “фуқаро компетентлиги”, “фуқаролик ҳисси компетентлиги”, “фуқаролик компетенцияси” каби атамалардир.

Олий таълим муассасалари талабаларининг фуқаролик компетентлигини шакллантириш масаласи В.Г. Журова, А. Акрамовлар томонидан ўрганилган.

Фуқаролик компетентлигини шакллантириш ва ривожлантиришнинг сиёсий жиҳати Ю.Е. Подлесная томонидан таҳлил этилган.

Фуқаролик компетенциясини шакллантириш муаммосига И.А.Зимняя, З.С.Мазыр, Л.В.Оринина тадқиқотларида ҳам эътибор қартилган.

И.А. Зимняя – фуқаролик компетенциялари деганда, фуқаронинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини билиш ва уларга риоя қилиш, эркинлик ва масъулият, ўзига ишонч, ўз кадр-киммати, фуқаролик бурчи, давлат рамзлари (герб, байроқ, мадҳия) ҳақида билимга эга бўлиш ва улардан гурурланиш назарда тутилади. Унинг фикрича, фуқаро компетентлигига, инсонни жамият аъзоси, давлатга тегишлилик сифатида унинг социал, ижтимоий моҳиятининг асоси сифатида қараш керак[9].

З.С.Мазыр фуқаролик компетенциясини ҳуқуқ, сиёсат, жамият, давлат тўғрисидаги билимларни қўллашга, муайян ижтимоий вазиятларда фуқаролик ролларини бажаришга имкон берадиган сиёсий-ҳуқуқий кўникма ва малакаларни эгаллашга (сайловчи, қонунларни ҳурмат қилувчи фуқаро, жамоатчилик ишларида фаол) тайёрлик, деб таърифлайди[10].

Л.В. Оринининг фикрича, фуқаролик компетенцияси деганда шахснинг интегратив сифати тушунилиб, у когнитив, кадриятли, ҳуқ-атворли ва рефлексив компонентларни ўз ичига олади ва Ватанини севиш, ўз Ватани манфаатларини ҳимоя қилиш, она-табиатни асраш-авайлаш, ўз халқининг маданий урф-одатлари, анъаналарини сақлаб қолиш ва авлоддан авлодга етказиш қобилияти ва бошқа халқларга нисбатан бағрикенглик муносабатини ривожлантиришда намоён бўлади[11].

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Хулоса қилиб айтганда юқоридаги таҳлилларга таянган ҳолда, фуқаро компетентлиги - бу субъектнинг фуқаролик компетенциялари йиғиндисини эгаллашдан иборат бўлиб, у ўзини жамиятнинг (давлатнинг) тўлақонли аъзоси сифатида англаши, унинг манфаатларига содиқ бўлиши, ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар йиғиндисини эгаллаши, фуқаро сифатида ҳаракат қилишида намоён бўлиши, фуқаролик компетенцияси - бу ўз билим, малака, тажрибаси, шахсий сифатларини фаолиятда амалга оширишга интилиш, бунинг учун тайёрлик ва қобилияти йиғиндисидир деган фикрга келдик. Шундан келиб чиққан ҳолда талабаларнинг фуқаролик компетенциясини ривожлантиришда аксиологик қарашлардан фойдаланиш, уларга буюк алломаларимизнинг асарларида асослаб берилган кадриятларимизни ўқитиш орқали бугунги кунда давлат ва жамият олдидаги дахлдорлик ҳиссини англаш, ҳуқуқ ва эркинликларини билиш ва улардан фойдаланиш билан бирга, мажбуриятларини бажариш каби сифатларни шакллантириш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев.Ш.М. “Янги Ўзбекистон Стратегияси” Т.: Ўзбекистон, 2021. 230-231-бетлар.
2. Назаров Қ.Н. Кадриятлар фалсафаси (Аксиология) Илмий-услубий комплекс. Т.: 2004. 3 -бет.
3. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т.: Ўзбекистон, 1995. 6-бет.
4. Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Т.: Фан, 1983. 59-бет.
5. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1 китоб. Т.: Мерос, 1993. 5-бет.
6. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари: Пед.фан.докт. ... дисс. Тошкент: 2007. - 357 б.
7. Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида тарихий тафаккурни модернизациялашган дидактик таъминот воситасида ривожлантириш: Педагогика фанлари доктори. ... дисс. Тошкент, 2016. - 314 б.
8. Галямина И.Г. Проектирование государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования нового поколения с использованием компетентностного подхода: материалы к шестому заседанию методологического семинара 29 марта 2005 г. М, 2005.
9. Зимняя И.А. Общая культура и социально-профессиональная компетентность человека // Профессиональное образование. 2006.- №2. - С. 18.
10. Мазыр З.С. Формирование гражданской компетенции учащихся в процессе обучения в школе: диссертация ... кандидата педагогических наук.- Самара, 2005.- 176 с.
11. Оринина Л.В. Формирование гражданской компетенции студентов в условиях поликультурной образовательной среды университета: диссертация ... кандидата педагогических наук. - Магнитогорск, 2007. - 159 с.



Лазиз ДЖУРАЕВ,
Самарқанд давлат университети доценти

СамДУ Фалсафа ва миллий ғоя кафедраси проф, DSc. III. Негматова тақризи асосида

ЁШЛАР ИҚТИСОДИЙ ХУЛҚ-АТВОРИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аннотация

Иқтисодий маданиятнинг функционал алоқаларидан бири бу иқтисодий хулқ-атвордир. Иқтисодий хулқ-атвор мавзуси кўплаб иқтисодчи ва психологларнинг фаолиятига боғлиқ бўлган алоқалар тизимидир. Инсоннинг иқтисодий салоҳиятининг рўёбга чиқиши, иқтисодий маданиятнинг объектив мезони, ўлчови ва бу ижтимоий фалсафанинг муҳим методологик асоси эканлиги кўрсатилган.

Калит сўзлар: трансформация, ёшлар, иқтисодий маданият, интегратив, иқтисодий хулқ-атвор, методология, ижтимоий фалсафа, флуктуация.

ТРАНСФОРМАЦИИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ ПОВЕДЕНИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Экономическое поведение представляет собой одну из функциональных связей экономической культуры. Предметом и темой экономического поведения выступает система отношений, которая зависит от работы многих экономистов и психологов. В статье предпринята попытка показать, что реализация экономического потенциала человека является объективным критерием, мерой экономической культуры и важной методологической основой социальной философии.

Ключевые слова: трансформация, молодежь, экономическая культура, интегративность, экономическое поведение, методология, социальная философия, флуктуации.

TRANSFORMATION IN YOUTH ECONOMIC BEHAVIOR

Annotation

One of the functional connections of economic culture is economic behavior. The subject of economic behavior is a system of relationships that depends on the work of many economists and psychologists. It has been shown that the realization of human economic potential is an objective criterion, a measure of economic culture, and that it is an important methodological basis of social philosophy.

Key words: transformation, youth, economic culture, integrative, economic behavior, methodology, social philosophy, fluctuations.

Иқтисодий маданиятнинг фалсафий таҳлили ижтимоий тараққиёт давомида воқеликни ўзгартириш, ижтимоий тизимнинг ўз-ўзини сақлаш, ижтимоий адаптация, моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш, билиш, баҳолаш, лаззатлантириш, тартибга солиш, муомала ва ахборотлаштириш функцияларини бажариб келган. Аммо, унинг асосий мақсади, мазмуни, функцияси инсоннинг ҳар томонлама уйғун, баркамол шахс сифатида шакллантиришдан иборат. Инсоннинг моҳиятли салоҳиятининг рўёбга чиқиши, иқтисодий маданиятнинг объектив мезони, ўлчови ҳам ана шудир. Бу ижтимоий фалсафанинг муҳим методологик ҳулосаси ҳисобланади.

Эмпирик тадқиқотлар, назарий изланишлар ва жаҳон иқтисодий-амалиётишуни исботладик, иқтисодий маданият меҳнат унумдорлиги ва сифатини оширишнинг муҳим омилларидан биридир. У юқори сифатли рақобатбардош, чиройли ва мукамал товарларни ишлаб чиқариш ва реализация қилишда замонавий иқтисодиётда асосий воситаларидан бири ҳисобланади. Ҳозирда қайси мамлакат ёки корхонанинг иқтисодий маданияти юқори бўлса, ўша мамлакат ривожланиш даражаси ҳам юқори бўлади. Аммо, иқтисодий маданият, унинг ўзаги ҳисобланган ишлаб чиқариш маданияти, бир бугун яхлит тизим бўлиб, ундан фойдаланиш комплекс тарзда амалга оширилсагина самара беради, бу ҳолатни тадбиркорлар, менежерлар, иқтисодиётни бошқарувчилар назардан четда қолдирмасликлари зарур. Иқтисодий маданият тизим сифатида интегратив ва функционал алоқаларга эга. Интегратив алоқалар иқтисодий маданият структурасидаги элементларнинг тизим яхлитлиги, сифатий барқарорлиги, гомеостозисини (мувозанат) сақлаб турувчи алоқалар

бўлиб, агар улар бузилса флуктуация (ажралиш) ҳодисаси юз беради, яъни тизим таркибидаги элементлар емирилади ва инкирозга учрайди.

Иқтисодий маданиятнинг функционал алоқаларидан бири бу иқтисодий хулқ-атвордир. Иқтисодий хулқ-атвор мавзуси кўплаб иқтисодчи ва психологларга боғлиқ бўлган алоқалар бўлиб, улар тизим ва элементлар ўртасида ҳам рўй беради. Улар нафақат тизимнинг гомеостозисини таъминлайди, балки тизимнинг динамикасини белгилайди. Хулқ - бу шахснинг ҳаракатлари мажмуи. “Хулқ-атворда одамнинг шахсияти, феъл-атвори, эҳтиёжлари, диди хусусиятлари аниқланади; унинг атрофдаги ҳақиқат нарсалари ва ҳодисалари билан муносабатини очиб беради” [1]. Хулқ-атвор фаолиятнинг шахснинг фазилатлари ва қадриятлари йўналишлари эркин намоён бўладиган жиҳатларини тавсифлайди. Фаолият мезоний тушунчасига тизим ва ўзаро боғлиқ бўлган қуйи тизимлар қиради, уларнинг комбинацияси одамлар саъй-ҳаракатлари умумий ҳамкорлиги, уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш учун зарур бўлган ижтимоий тузилманинг маълум бир яхлитлигини белгилайди.

Фаолият тушунчаси икки хилдаги ҳаракатларни бирлаштиради: 1) табиатан ёки иқтисодий, сиёсий, ҳарбий куч тизими томонидан шартланган қатъий заруриятга бўйсунди; 2) фақат маълум даражада объектив ҳолатлар, жамиятнинг маданий ва ҳуқуқий нормалари билан боғлиқ сабаб, лекин субъектга ўз ва жамоат манфаатларини қондириш мақсадлари ва воситаларини танлашда кенгроқ шахсий эркинлик бериш. Шунга қўра, ушбу фаолият соҳасида шахс эркин танлаш учун кўпроқ имкониятларга эга ва шу билан бирга у ўз ҳаракатларига кўпроқ жавобгар

бўлади. Агар улар маълум бир шахсда ёки ижтимоий гуруҳда маълум бир умумий йўналишга эга бўлса, унда улар бошқаларнинг ўзлари билан ижтимоий алоқада ўзларини йўналтиришларига имкон берадиган хатти-ҳаракатларнинг нисбий яхлитлигини ташкил қилади.

Ҳаётнинг турли соҳаларида турли хил қизиқишлар, моделлар, хулқ-атвор турлари устун бўлганлиги сабабли уларни иқтисодий, оилавий ва маиший, деонтологик (профессионал) ва бошқаларга бўлиш мумкин. В. И. Верховин, Т.И.Заславская, В.Г.Залевский, В.С.Любченко, И.В.Розмайнский аҳолининг иқтисодий хулқ-атворининг асосий жиҳатлари тўғрисида умумий назарий ва фалсафий қоидаларни ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшдилар.

Иқтисодий хулқ-атворнинг асоси – фаровонликка эришиш ёки юқори давлат ёки хусусий мақомга эришиш йўлидаги фойда ва харажатларнинг нисбати тўғрисида шахснинг субъектив ғояси. Иқтисодий ва ижтимоий манфаатлар билан бир қаторда ҳар бир инсоннинг шахсий қобилиятлари ва ижтимоий институтлар, урф-одатлар, этник ва маҳаллий менталитетнинг таъсирини эътиборга олган ҳолда маълум ҳаётий имтиёзларнинг нисбий мавжудлигини эътиборга олиш иқтисодий хулқ-атворнинг индивидуал ва гуруҳли моделларини шакллантиришда иштирок этади.

Т.Веблен “Бўш вақт синфлари назарияси” асарида таъкидлаганидек, “жамият тузилиши фақат баъзи ижтимоий гуруҳларнинг фикрлаш тарзининг ўзгариши натижасида ёки охир-оқибат, ҳамжамиятни ташкил этувчи шахсларнинг одатий фикрлаш тарзида содир бўлган ўзгариш туфайли ўзгаради, ривожланади, ўзгарувчан муҳитга мослашади” [2]. Бинобарин, иқтисодий хулқ-атворнинг муҳим хусусияти бу фойдаланиш соҳаси (моддий неъматларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш) эмас, балки одамлар ўртасидаги муносабатларнинг белгилловчи тамойили – харажатлар нисбати ва керакли натижаларни ҳисоблашдир.

Атроф-муҳит менталитети ва ҳақиқатни идрок этишнинг индивидуал хусусиятларига қараб, унинг амалий қўлланилиши бошқа субъектив баҳони олади - ахлоқий ҳукмдан фаол ҳаракатлар ва ижодкорлик учун энг кучли моддий рағбат сифатида тан олинади. М.Вебернинг ижтимоий ҳаракатлар назариясида, А.Смит томонидан ижтимоий координация, Т.Веблер томонидан истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва В.Зомбратнинг “иқтисодий руҳи”да назарда тутилган классик методологияни таҳлил қилиш асосида иқтисодий манфаат мақсадга мувофиқ (терминологияда) шаклланишини белгилайди.

М.Вебернинг фикрича, “иқтисодий хулқ-атвор тури, миллий маданият, хулқ-атворнинг оқилоналиги, ижтимоий стереотиплар иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг анъанавий турининг пайдо бўлишига таъсир қилади. Инсон ҳиссиётлари дунёси шахснинг иқтисодий хулқ-атворининг аффе́ктив турини олдиндан белгилаб беради” [3]. Шубҳасиз, иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг субъекти - бу шахс яъни одамлар манфаатлари ва мотивлари, уларнинг фаолияти нафақат фойда олиш билан чекланиб қолади балки, маънавий ҳаёт, маданият, таълим ва ижтимоий психологиянинг кўп қирраларига таъсир қиладиган (шахснинг ўзини ўзи англаши, жамиятдаги обрўси) ҳақиқий бирлашмаси, асосий иқтисодий мақсадга зид бўлмаслик ва пировардида унга эришишга ҳисса қўлиши, хулқ-атвор бу шахс томонидан белгиланадиган фаолият шаклидир [4].

Иқтисодий хулқ-атворни ижтимоий ва шахсга йўналтирилган хулқ-атвор турларидан бири сифатида кўрилганда, ушбу модел нафақат оқилона томон (характерли харажатлар ва фойда нисбати бўйича қатъий иқтисодий ҳисоб-китоб) билан, балки ахборот

етишмовчилиги ва шахсий субъектив мулоҳазалар туфайли аҳамиятсиз деб тушуниш мумкин. Бу эса ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмаштириш ва истеъмол қилиш каби хатти-ҳаракатларнинг хилма-хиллигини таъкидлашимизга имкон беради. Аҳолининг турли ижтимоий-демографик гуруҳларининг иқтисодий хулқ-атвори шуни кўрсатадики, ҳар бир шахснинг имкониятларининг хилма-хиллиги унинг иқтисодий жараёнларда иштирок этиш даражасини акс эттириши, ҳамда “иқтисодий жараёнлардаги мавқеини белгилайди, иқтисодиётда ва жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида иштирокини таъминлайди” [5].

Хулқ-атвор тушунчаси умумлаштирилган шаклда шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзини ўраб турган муҳитини идрок этишидир. Бу нафақат ҳозирги пайтда шахснинг ҳаётий позициясини аниқлаш бўйича хулосалар чиқариш, балки келажакда унинг ҳаракатларида оқилона кутишларни башорат қилиш имконини беради. Бизнинг фикримизча, иқтисодий хатти-ҳаракатлар – бу маълум бир шахс ёки гуруҳга хос бўлган, уларнинг турли хил манфаатларини қондириш, фойда олишга қаратилган ижобий йўналтирилган ҳаракатларнинг нисбий яхлитлигидир.

Иқтисодий маданият иқтисодий хатти-ҳаракатларни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида иқтисодий соҳада фаолият кўрсатадиган ва субъектларини йўналтирадиган кадриятлар, меъёрлар ва эҳтиёжларнинг намоён бўлишидир. Иқтисодий ва ноиқтисодий бўлмаган хатти-ҳаракатларнинг умумий асослари иқтисодий маданиятнинг учта таркибий қисмида намоён қилади: 1) меҳнат одоб-ахлоқи; 2) илмий ва касбий билимлар; 3) инсон хулқ-атворини бошқарадиган меъёрлар ва кадриятлар. Ҳозирда инсон иқтисодий ҳаётини билиш билан бир қаторда ўз-ўзини акс эттириш ва ўз-ўзини ташкил қилишнинг роилинигошиб бориши, онгни эркинлаштириш ва индивидуализация қилиш тенденциялари кучаймоқда.

Ёшларнинг жамиятга мослашуви ва иқтисодий ижтимоийлашув жараёни кескин ўзгаришларга бой бўлиб, турли муҳитда ва маконда яшаб кетиши, мулкни қўлга киритиши билан характерланади. Россиялик тадқиқотчи Н.К.Жамсуева ўз илмий ишида иқтисодий ижтимоийлашув жараёнларини қуйидаги жиҳатлар билан боғлайди:

- адаптация (нафақат ташки муҳит жараёнларига, балки инсоннинг ички руҳий дунёсини шакллантирувчи фаол ва нофаол кечинмаларга мослашиш);
- ҳис қилиш (жамиятдаги мавжуд билимлар тизимини ўзлаштиришда, уни ўзаро фаолият орқали индивид ва жамият ўртасидаги муносабатлар ижтимоийлашув объектининг коммуникатив жиҳати ҳисобланади);
- таъсир ўтказиш (жамият ва референт гуруҳларнинг мақсадга йўналтирилган таъсир ўтказиши натижасида онгсизлик ҳолатида кадриятли ва меъёрий установкаларни ўзлаштириш);
- фасилизация (хулқ-атворни юмшатиш, бунда референт гуруҳлар индивидга маълум даражада эркинлик бериб, унга ижодий ёндашиш асосида ўз тажрибасини намоён қилиш имконини беради);
- ингибиция (ҳаракатнинг пасайиши, индивиднинг ҳаётий тажрибада ўзи тўплаган социал тажрибаси асосида шаклланган хулқ-атворига атрофдагиларнинг тўсқинлик қилиши);
- эмпатия (индивиднинг ўзини бошқалар ўрнига қўйиш қобилияти ёки шунга тайёрлик, воқеъликка ўзга киши кўзи қарашга ҳаракат қилиш);
- эспектация (индивидларнинг ўз фаолиятларини бошқа кишилар кутган реалликлар билан олиб бориши);
- идентификация (шахснинг ўзини бошқаларда мавжуд белгилар билан ҳис қилиш, англаш жараёни [6].

Ёшларнинг иқтисодий ҳуқ-атвори бозор иқтисодиёти ислохоти таъсирида, янги Ўзбекистонни қуришда ислохотларни жадаллаштириш таъсирида ўзгариб боради ҳамда улар ўз-ўзини ташкил қилиш орқали шу янги иқтисодий қадриятлар муҳитига ижтимоийлашиб борадилар.

Умумий фалсафий тизимлар назарияси икки хил тушунчалардан фойдаланади - атрибутив ва реляцион. Агар атрибут тушунчаси нуқтаи назаридан ўрганилаётган тизим таҳлил қилинар экан, унинг элементлари хусусиятларининг умумий моҳиятига эътиборни қаратиш лозим. Унда ижтимоий муносабат концепциясининг хусусиятлари (иқтисодий муносабатлар)ни умумий моҳиятини аниқлаш орқали тизимни ўрганишга йўналтиради.

Ёшларнинг ўзгарувчан иқтисодий ҳуқ-атвори моҳиятини ҳоссалари қуйидагилардан ташкил топади. Биринчидан, ўзгарувчан элементларнинг ўзига хос хусусиятлари мақсадлар, манфаатлар, қадриятлар, мотивлар, эътиқодларни ўзида жамлайди; иккинчидан, иқтисодий ҳатти-ҳаракатларнинг тузилишини белгилайдиган улар ўртасидаги муносабатларнинг табиатидан келиб чиқади; учинчидан, иқтисодий ҳуқ-атворни концептуал таҳлил қилишга уриниш аввало, уни атрибутларини методологик таҳлил қилиш кераклигини аниқлатади. Унинг

умумий маъноси – иқтисодий фикрлаш билан боғлиқлигини, ҳаражатлар ва натижалар комбинациясини баҳолашда рационализмга бўлган истак-майлини ифодалайди; тўртинчидан, ёшларнинг иқтисодий қадриятлар йўналишлари таркиби бозор маданиятининг ҳақиқий қадриятларидан фарқ қилади: меҳнат қила олиш, меҳнатсеварлик, шахсий жавобгарлик, фойда, жамғарма, бойлик (истеъмолчилик), ижтимоий муваффақият (ютук, обрў-эътибор, мақом) булар бозор иқтисодиётига асосланган – тадбиркорлик стратегиясини белгилайди; бешинчидан, иқтисодий ҳатти-ҳаракатларнинг афзал қилинган стратегиялари етук ёшдаги ёшлар ва улар орасида сезиларли даражада фарқ қилади.

Хулоса шуки ёшларнинг "фаол иқтисодий ҳатти-ҳаракатлари" жамиятнинг иқтисодий ҳаётидаги иштирокини акс эттирадиган ижтимоий ҳатти-ҳаракатларнинг бир тури сифатида белгиланиши мумкин иқтисодий фаолият турли хил шакллар орқали, унда актёрнинг сая-ҳаракатлари унинг ташаббуси, онги, масъулияти, шахсий манфаати ва ўз ҳиссасини қўшиши билан боғлиқ. унинг эҳтиёжларини қондириш ва фаолиятнинг ўзи атроф-муҳитдаги изчил ўзгаришларга қаратилган бўлиб, шахс ва жамият учун ижобий иқтисодий самарани иқтисодий ўсиш ва фаровонликнинг таъминлашга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Петросян Д. С. Интеграционная модель поведения человека / Д.С.Петросян // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 43
2. Веблен Т. Б. Теория праздного класса / Т. Б.Веблен; пер. С. Сорокина. – М.: Либроком, 2011. – С. 200-201.
3. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602.
4. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека: пер. с нем. / В.Зомбарт; изд. подгот. Ю.Н.Давыдов, В.В.Сапов. – М.: Наука, 1994. – С. 6-7.
5. Шабунова А.А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты: препринт / А.А.Шабунова, Г.В.Белехова. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2012. – С. 4-6.
6. Жамсуева Н.К. Социализация молодежи в обществе переходного периода (общетеоретический подход). Улан-Уде, 1999. – С. 23-24



УДК: 334.722

Ботир ДУЛАНОВ,

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси мустақил изланувчиси
E-mail: bek.us@mail.ru

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси «Бошқарувда ахборот- коммуникация технологиялари» кафедраси мудири, PhD (иқтисодиёт фанлари), доцент А.Х.Холов тақризи асосида

FUNCTIONS OF POLITICAL CONSCIOUSNESS AND WAYS OF ITS FORMATION IN NEW UZBEKISTAN

Abstract

This article describes the tasks of political consciousness in New Uzbekistan and ways to form it. The essence of political consciousness and its functions are analyzed. It also reveals the formation of political goals through the creation of political programs, political decision-making taking into account the socio-political conditions, the participation of citizens in the implementation of certain political actions.

Key words: New Uzbekistan, political consciousness, political processes, political reality, political activism, political change, political interests.

ФУНКЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И СПОСОБЫ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье описаны задачи политического сознания в Новом Узбекистане и способы его формирования. Анализируются сущность политического сознания и его функции. Также раскрывается формирование политических целей через создание политических программ, принятие политических решений с учетом социально-политических условий, участие граждан в реализации определенных политических действий.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, политическое сознание, политические процессы, политическая реальность, политическая активность, политические изменения, политические интересы.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА СИЁСИЙ ОНГНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА УНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Анотация

Мазкур мақолада Янги Ўзбекистонда сиёсий онгни вазибалари ва уни шакллантириш йўллари ёритилган. Сиёсий онгнинг моҳияти ва унинг функциялари таҳлил қилинган. Шунингдек, сиёсий дастурларни яратиш орқали сиёсий мақсадларни шакллантириш, ижтимоий-сиёсий шароитларни ҳисобга олган ҳолда сиёсий қарорлар қабул қилиш, муайян сиёсий ҳаракатларни амалга оширишда фуқароларни иштироки масалалари очиб берилган.

Таянч тушунчалар: Янги Ўзбекистон, сиёсий онг, сиёсий жараёнлар, сиёсий воқелик, сиёсий фаоллик, сиёсий ўзгаришлар, сиёсий манфаатлар.

Кириш. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазибалардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасида аҳоли сиёсий онгини ривожлантириш долзарб вазибалардан бири ҳисобланади. Жумладан, Ҳаракатлар стратегиясининг Давлат ва жамият қурилишини такомиллаштириш бўйича устувор йўналишида демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни модернизация қилишда парламентнинг ҳамда сиёсий партияларнинг ролини янада кучайтириш вазибаси белгиланган бўлиб, сўнгги йилларда мазкур соҳада қатор ислохотлар амалга оширилди. Янги Ўзбекистонда сиёсий жараёнларда катта янгилашлар, ўзгаришлар рўй бераётгани бўлиб ўтган сайлов жараёнларида қуришимиз мумкин. мазкур жараёни фуқароларнинг иштироки, ОАВ роли ва жамоатчилик назоратининг ошганлиги бевосита жамият ҳаётида сиёсий онгни ошганлигини фуқароларнинг сиёсий жараёнга муносабатида қуришимиз мумкин.

Янгилаётган жамиятда фуқаролар сиёсий онги сиёсий фаоллик асосида шаклланади, шунинг учун у ижтимоий-сиёсий эҳтиёжлар, сиёсий билимлар ҳосиласи сифатида намоён бўлади.

Сиёсий онгнинг мазмуни нафақат рационал компонентни, балки сиёсий воқеаларни ҳиссий акс эттириш ва ҳиссий баҳолаш натижаларини ҳам ўз ичига олади. Сиёсий онг - бу сиёсий муносабатларнинг мазмуни

ва хусусиятларини одамлар томонидан оқилона, ҳиссий ва иродавий ўзлаштириш маҳсулидир. Сиёсий онг генезисига нафақат ижтимоий муносабатлар ва давлат ва ҳокимият органларининг шаклланиш жараёни, балки ижтимоий онгнинг фан, ахлоқ, ҳуқуқий онгни ривожланиши ҳам таъсир кўрсатади.

Янги Ўзбекистонда бўлаётган сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, янги имконият ва шароитлар Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан илгари сурилган ташаббуслар ва ислохотлар натижаларига билан уйғун кечмоқда.

Умуман бугунги глобал пандемия шароитида давлатлар ҳаётида бўлаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар давлат ва жамият сиёсий ҳаётига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ушнинг учун ҳам Янги Ўзбекистонда давлат ва жамият бошқарувини демократлаштириш жараёнида сиёсий онгни вазибалари ва уни шакллантириш йўллари таҳлил қилиш долзарб вазибалардан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Сиёсий онгни психологик жиҳатларини ўрганган Россиялик олим В.А.Зимин “Сиёсий онг ҳар доим муайян сиёсий ва маданий муҳитда шаклланади ва ўзини ўзи ишлаб риводлантиради, лекин айти пайтда у сиёсий маданиятни ривожланиш воситаси ва шартидир” [1] деб таъкидлайди. Лекин бугунги кунда давлат сиёсатининг натижаси сифатид шаклланаётган сиёсий онг динамик ҳаркатерга

эга бўлиб, давлат ва жамият ҳаётида бўлаётган сиёсий ўзгаришларга ҳамоҳангдир. Масалан одамларнинг сиёсатга қизиқиши, сиёсий муносабатларга киришиши бу уларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан барқарор ҳаёт кечириётганлигидан, жамиятда ўз мавқеига эга бўлишга интилаётганлигидан даоллат беради аҳоли орасида ижтимоий тенгсизликни мавжудлиги, қуйи қатламни сиёсий муносабатларга киришига таъсир қилади. Камбағал одам, имконияти чекланган олам учун сиёсий масаладан кўра, иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга эътибор қаратиш таббii ҳол. Шунинг учун ҳам жамиятда сиёсий онгни ривожланиши аҳолининг ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини билан пропорционал боғлиқ.

Яна бир Россиялик тадқиқотчи Д.Иванов “ҳар қандай жамият сиёсий тизимнинг қадрият компонентини сиёсий онг белгилашини таъкидлайди. Замонавий жамият вакилларининг оммавий сиёсий онгини шакллантиришнинг мумкин бўлган институтлар: давлат, таълим муассасаси, оммавий ахборот воситалари фаолиятини таҳлил қилиб, сиёсий онгни шакллантириш институтлари фаолиятини такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар беради [2] ..

Ўзбекистонлик ёш тадқиқотчи А.Рузикулов “Мулоқотнинг виртуаллашуви сиёсий онгга таъсир қилишининг янгича босқичга олиб чиқиб, жараёнларни янада тезлашувига сабаб бўлади”, “сиёсий муҳитни интернетлашув ва унинг сиёсий онгга таъсири”, ва “Илгари маълумотларнинг етарли ва расмii ҳужжатлар билан фуқароларнинг яқиндан таниш эмаслиги натижасида ўз фикрларини билдириш, сиёсий жараёнларга муносабат билдириш каби масалларга биров эҳтиёткорона муносабатда бўлишган бўлса, виртуаллашув натижасида ахборот олишининг тезлашуви, мамлакат миқёсида содир бўлаётган ҳар қандай воқiiликнинг тезда реал вақт режимида интернет сайтлар ва виртуал гуруҳларда муҳокама қилиниши инсонларнинг сиёсий онгининг муддатидан олдин яъни амалдаги ривожланиш темпига сезиларли даражада таъсирини кўрсатади” [3] фикрни илгари сўради.

Бизнинг фикримизда фуқаролар интернетда сиёсий жараёнлар ҳақидаги ахборотларни ўқиб, хулоса қилгани билан, у сиёсий онг, яъни сиёсатни англаш, сиёсатни тушуниш, сиёсатни тафаккур қилишдаражасига чиқмайди, бунинг учун сиёсий фанлар бўйича махсус билим ва қарашларга эга бўлиши, сиёсий жараёнлардаги ўзгаришлар динамикасини англаб бориши лозим.

Яна бир Ўзбекистонлик ёш тадқиқотчи Т.Шукуров “Сиёсий онг сиёсий маданиятнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, кишиларнинг сиёсий билимлари, эътиқоди, йўл-йўриқлари йиғиндиси сифатида намоён бўлади ва улар асосида шахснинг сиёсий хулқи шаклланади” [4] деб таъкидлайди. Бизнинг назаримизда сиёсий онг шахснинг сиёсий муносабатларга киришишида ёки бирор бир сиёсий ҳатти –ҳаракатларни амалга оширишида намоён бўлади.

Хорижлик олимлардан Толя-Келли “Давлат сиёсатини амалга ошириш жараёнида фуқаролар шахсий эҳтиёжларни ангаш сиёсий онг туйғуси билан бошланади... жамиятда ҳокимият учун кураш фуқаролар учун сиёсиф партияларга аъзолик орқали сиёсий амалиёт майдонига айланиши керак” [5] деган ғояни илгари сўради.

Лекин сиёсий партияларнинг давлат томонидан молиялаштириш, ўзини мустақил фуқаролик жамияти институти сифатида намоён қила олмаслиги, давлат ҳокимияти учун курашнинг формал шаклида олиб бориши билан изоҳланади. Яъни, ҳар беш йилда бўладиган сайловларда ташаббуслар билан ўз позицияларини билдиради, фуқароларнинг сиёсий партиялар билан

мулоқоти, фақат сайлов жараёнида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам жамиятда сиёсий онгни шакллантиришга қаратилган тизимли ислоҳотларни амалга ошириш, фуқароларнинг сиёсий муносабатлар иштирокчиси айлантириш борасида махсус тарғибот воситаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқот методологияси. Замонавий жамиятда сиёсий онгни баҳолаш муаммоси учта шаклига бўлинган мезонлар билан ҳал қилинади: бири “капитализмга қарши гегемония”, иккинчиси “синфii онг” ва учинчиси “умуман сиёсий фаоллик” деб таъкидлайди Глобал Мехнат Университети (The Global Labour University (GLU) намоёндалари [6]. Улар шундай хулоса қилишадик, жамиятдаги бирлашган муҳитда синфii онг энг яхши ривожланган бўлади. Лекин бугунги глобал пандемия шароитида давлатнинг сиёсий маданият ва мафқурани шакллантиришга доир функциясини кучайтиришга зарурят тўғилмоқда. Сабаби, жамият ижтимоий муомолар билан машғул бўлган бир шароитда, давлатнинг сиёсий мафқурани шакллантиришдаги роли ортади.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқотлар натижасида шуни хулоса қилиш мумкинки сиёсий онгнинг моҳияти унинг қуйидаги функцияларида ўз ифодасини топади:

1. Билиш-ахборот бериш. Фуқаролар ижтимоий фаоллигини ошириш ўз навбати ўларнинг сиёсий жараёнлар иштирокчисига айлантиради ва сиёсий муносабатларга бевосита ва билвосита иштирок этувчи субъект сифати намоён бўлади. Фуқаролар сиёсий муносабатларга сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари ва ННТлар фаолияти орқали иштирок этади. давлат ва жамият ҳаётида бўлаётган сиёсий муносабатларга муносабат билдириш орқали иштирок этади (ОАВ, ижтимоий тармоқлар ва ҳақазо). Давлат ва жамият ҳаётида бўладиган сиёсий жараёнлар одамларга ахборот шаклида етиб боради ва уларда мавжуд ҳолат бўйича таъсавурларни шакллантиради. Яъни, уларни сиёсат оламини билишга, сиёсий ахборотларни эгаллашга ундайди. Сиёсий онг бу томондан қараганда кишиларга сиёсий билим ва ахборотларни ўзлаштиришга, ижтимоий - сиёсий ҳаётда ўз ўрнини белгилашга ва унда тўғри мўлжални олишга ёрдам беради.

2. Баҳолаш. Сиёсий онг орқали одамлар ижтимоий - сиёсий воқеликни нафақат билади, изоҳлайди, балки уни баҳолайди. Кишилар муайян сиёсий ҳодисалар ва воқеаларни англаш жараёнида, уларга ўз муносабатларини билдирадилар, ўзлари учун муайян хулосалар чиқарадилар. Айнан сиёсий воқеликни баҳолаш асосида кишилар ўз сиёсий қарашлари, эътиқодлари, позициялари, қизиқишларини шакллантирадилар.

3. Йўналтириш. Сиёсий онг кишиларга ўзларини жамият ва давлат олдида нафақат бурчларга, мажбуриятларга, балки муайян ҳуқуқлар, эркинликлар ва сиёсий манфаатларга эга бўлган фуқаролар эканликларини англашга ёрдам беради. Сиёсий онг ўзининг йўналтирувчилик функцияси орқали кишиларнинг сиёсий хулқ - атворини белгилайди, социал сиёсий манфаатларни ҳимоя қилишлари учун ижтимоий ҳаётда иштирок этишлари, сиёсий партияларга, жамоат ташкилотлари ва бошқа сиёсий уюшмаларга ўз фикрлари билан бирлашишлари зарурлигини англади.

4. Тартибга солиш. Сиёсий онг воқеликни идрок этиш асосида ҳамда у томонидан ишлаб чиқилган сиёсий ғоялар, меъёрлар, тасаввурлар ва эътиқодлар негизда кишиларнинг ижтимоий хулқ - атворини тартибга солиди. Сиёсий онгнинг тартибга солиш функциясига эҳтиёж жамият тараққиётининг кескин бурилиш босқичларида, инқирозли даврларида мислсиз ортади. Айнан сиёсий тизимнинг самарадорлиги, воқеаларнинг ривожланиш йўли, ижтимоий - сиёсий ўзгаришларнинг йўналиши

жамият кенг қатламларининг сиёсий онгига, сиёсий кўрсатмаларига боғлиқ бўлади [7].

Бизни тадқиқот олган натижаларимиз шуни кўрсатмоқдаги сиёсий онгни бугуни кундаги вазифа ва функциялари ўзгариб бормоқда бўни биз жамиятимизда бўлган сўнги беш йилда бўлаётган жараёнларда кўришимиз мумкин. Янги Ўзбекистон жамиятида сиёсий онгининг куйидаги функцияларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- бошқариб туриш функцияси. Сиёсий онг воқеаликни қабул қилади ҳамда ўзи ишлаб чиққан сиёсий ғоялар, меъёрлар, тасаввурлар ва ақидалар асосида кишиларнинг ижтимоий хулқ-атворини бошқариб туради;

- интеграциялаш функцияси. Ушбу функция воситасида сиёсий онг кишиларни сиёсий йўналтирилган хулқ-атворга, ўз ижтимоий-сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш учун ижтимоий ҳаётда иштирок этишга ундайди;

- тахминлаштириш функцияси. Сиёсий жараённинг мазмуни ва ривожланиш табиатини олдиндан кўра билиш учун асос яратади;

- меъёрий функция. Жамиятда барча қабул қилган меъёрларни яратади.

Сиёсий онгининг жамият ҳаёти ва фаолиятидаги ролини баҳолаш мушкул. Зеро, у фақат сиёсий борлиқнинг пассив инъикосигина ҳисобланмайди. Сиёсий онг амалиётдан илгарилаб кетишга, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ривожланишини тахмин қилишга қодир.

Сиёсатшунос олим Ваҳоб Қўчқоров сиёсий онгни миллий ўзликини англашнинг таркибий қисми сифатида тушунтиради. Сиёсий ўзликини англаш миллий ўзликини англаш тизимининг ўзаги, ядроси деб таъкидлайди [8]. Тадқиқотчи сиёсий онгни шакллантирувчи билимлар, сиёсий маданиятни шакллантиришини ва миллий ўзликини англашни оширишга хизмат қилади деб кўрсатади.

Демак, сиёсий онг сиёсий ҳаётга, жамият сиёсий маданиятининг ривожига сезиларли таъсир ўтказа олади. Бундан ташқари, айрим кишиларнинг ҳам, ижтимоий-сиёсий бирлашмаларнинг ҳам, сиёсий хулқ-атвори кўп жиҳатдан сиёсий онг даражасига боғлиқ.

Сиёсий онг қонунлар ва сиёсатни амалга ошириш механизмларини билиш имконини беради, инсоннинг атроф-муҳитга ва сиёсий ҳаётга муносабатини шакллантиради. Давлат сиёсатининг мақсад ва мазмунини тушунишга ёрдамлашади, сиёсий тизимнинг қолган барча тизимларини мўътадиллаштиради [9]. Сиёсий онг – сиёсатнинг субъектив мезони. Сиёсий фаолиятни акс эттириш даражаси ва шаклларида кўра сиёсий онг тузилишида диалектик жиҳатдан ўзаро боғлиқ икки даража – назарий мафқуралаштирилган ва оддий даражалар фарқланади [10].

Хулоса ва тақлифлар. Янги Ўзбекистонда Учинчи ренасанс пойдеворини қуриш, бевосита халқнинг сиёсий онги ва маданиятини юксалишига боғлиқ. Сабаби халқнинг сиёсатга қизиқиши, сиёсий фаол бўлиши ўз навбати жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатади. Буни қуйидагилар билан изоҳлашимиз мумкин:

Биринчидан, сиёсий онг жамият ҳаётида рўй бераётган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, технологик жараёнлар таъсирида шаклланидиган ва ривожланидиган билимлар мажмуасидир. Аҳоли сиёсий онги мамлакат ичида ва дунёда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни кўриш, англаш, тушуниш, башорат қилиш, белгилаш ва ҳаракат қилиш шаклида шаклланиб, такомиллашиб боради.

Иккинчидан, аҳоли сиёсий онги ўз ўзидан шаклланимайди. Унга таъсир қилувчи ички ва ташқи омиллар мавжуддир. Ички омиллар – инсоннинг ўз кечинмалари, ҳаёт тарзи ва меҳнат тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда фикр ва мулоҳаза қилиш, таҳлил ва башорат қилиш асосида сиёсий билимларининг шаклланишидир. Ташқи омил инсон тевақал-атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар, глобаллашув натижасида интернет оқими ва маълумотлар алмашинуви таъсири натижасида шаклланидиган билим ва қарашлардир.

Учинчидан, сиёсий онг – сиёсий жараёнларнинг махсули ҳисобланади. Агар сиёсий жараён бўлмаса сиёсий онг шаклланимайди ва ривожланимайди. Шу боис сиёсий онгни тебратувчи, кўзгатувчи ва шакллантирувчи омиллар бу – жараёнлардир. Сиёсий жараёнлар сиёсий тизимни ўрнатади ва мустаҳкамлайди. Қолаверса, унга тескари таъсир қилиб тизимни издан чиқаради. Шундан келиб чиққан ҳолда сиёсий жараёнлар – сиёсий онг – сиёсий тизим учлик формуласини яратишимиз мумкин. Бу учлик ҳар қандай шароитда ва ҳолатда аҳоли билан бирга бўлади. Демак, юқоридаги учликнинг объекти – инсондир. Ўз навбатида шахс ва давлат муносабатларини тартибга солиб туриш учун махсус ташкилотлар, муассаса ва органлар керак бўлади. Бинобарин, халқ ҳар қандай ҳокимиятнинг бирдан бир манбасидир;

Тўртинчидан, Ўзбекистонда барча босма оммавий нашрларда сиёсий онг шакллантиришга доир чоп этилаётган маълумотларини статистик таҳлил қиладиган уларга тавсиявий ҳаракатдаги тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқадиган “Ақлий марказ”ларнинг мавжуд эмаслиги, жамиятда фуқароларнинг сиёсий фаоллигини оширишга таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам ҳудудларда сиёсий онгни шаклланиш даражасини аниқлаш ва баҳолаш буйича алоҳида тадқиқотлар ўтказиш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Зимин В. А. Некоторые аспекты политического сознания в России // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Специальный выпуск. 2003. С. 75– 80 (0,55 п. л.)
2. Иванов Дмитрий Владимирович, Прохорова Екатерина Викторовна Формирование политического сознания // Научный журнал. 2017. №2 (15). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-politicheskogo-soznaniya> (дата обращения: 30.10.2021).
3. А.Рузиков. Мулоқотнинг виртуаллашувининг сиёсий онгга таъсири // Academic research in educational sciences volume 2 | Issue 5 | 2021/ ISSN: 2181-1385 /
4. Shukurov T.A. Фуқаролик жамиятини барпо этишда ҳуқуқий ва сиёсий маданиятнинг аҳамияти. // "Мировая наука" №5(50) 2021. Стр. 15
5. Tolia-Kelly, Divya. (2019). Political Consciousness. 10.1002/9781119558071.ch39. / https://www.researchgate.net/publication/331567455_Political_Consciousness
6. In search for political consciousness : the role of workers' education / Luciole Sauvait ; International Labour Office; Global Labour University (GLU). - Geneva: ILO, 2015 / https://global-labour-university.org/fileadmin/GLU_Working_Papers/GLU_WP_No.36.pdf
7. Политология фанидан маъруза матнлари. // http://library.tuit.uz/lectures/guman_nauk/politologiya_2016.htm
8. Қўчқоров В. Миллий ўзликини англаш ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар. – Т., Академия, 2007. – Б. 64.
9. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Сиёсатшуносликка кириш. Т., “Янги аср авлоди”, 2004. – Б. 334.
10. Одиқориев Ҳ., Ғойибназаров Ш. Сиёсий маданият. Т., 2004. – Б. 120.



Онахон ЖАББОРОВА,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
Бошланғич таълим методикаси кафедраси мудири
E-mail: o.jabborova@cspi.uz

педагогика фанлари доктори, профессор Ш.Қ. Мардонов тақризи асосида

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ МЕТОДИКАСИНING ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАРИ: УШИНСКИЙ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Аннотация

Ўзбекистонда бошланғич таълимни сифат даражасини юксалтириш ва бу борада мақбул тажрибаларга асосланиш жараёни кечмоқда. Мазкур мақолада бошланғич таълим методикасининг хорижий тажрибаси Россия бошланғич таълими мисолида ва К.Д.Ушинский методологияси асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: бошланғич, таълим, методика, хориж, тажриба, Ушинский, методология, билим, кўникма.

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНОЕ МЕТОДИКА НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: МЕТОДОЛОГИЯ УШИНСКОГО

Аннотация

В Узбекистане идёт развития начальное образование в условиях инновационный развитие страны. В статей проанализирован зарубежный опыт по методики начальной образование на примере Российского начальной образование и на основании методологии К.Д.Ушинского.

Ключевая слова: начальное, образование, методика, зарубежные, опыт, Ушинский, методология, знание, навыка.

FOREIGN EXPERIENCES OF PRIMARY EDUCATION METHODOLOGY: USHINSKY METHODOLOGY

Annotation

Uzbekistan is in the process of improving the quality of primary education and building the best practices. This article analyzes the foreign experience of methods in primary education on the example of Russian primary education and the methodology of K.D. Ushinsky.

Key words: elementary, education, methodology, foreign, experience, Ushinsky, methodology, knowledge, skills.

Кириш. Ўзбекистон бошланғич таълимини сифат жиҳатидан ривожлантириш ва унда ўқувчиларнинг ўзлаштиришини юксалтириш муғим вазибалардан ҳисобланади. Бунинг учун бошланғич таълим методикасини ривожлантириш ва унда хорижий тажрибалардан фойдаланиш долзарб бўлиб турибди. Мамлакатимиз бошланғич таълим методикасини ривожлантиришда хорижий мамлакатлар тажрибаларини изчил ўрганиб бориш кенг имкониятларни беради. Шу маънода бу ўринда эътиборингизни К.Д.Ушинский методологияси мисолида бошланғич таълимнинг Россия методикаси тажрибаси таҳлиliga тортамыз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида таълим тизими, жумладан, бошланғич таълим босқичига хорижий мамлакатларнинг ўзига хос тажрибаларини тадбиқ этиш вазибаси қўйилган[1]. Мазкур вазибаларнинг ижросини таъминлаш доирасида биз Америка, Буюк Британия, Германия, Франция, Италия ва Россиянинг бошланғич таълим методикаси бўйича тажрибаларига доир мақолалар нашр этишни ният қилдик. Бу ўринда бошланғич таълим методикаси бўйича Россия Федерациясининг тажрибасига машхур рус мутафаккир педагоги Константин Дмитриевич Ушинскийнинг методологияси асосида эътиборингизни тортамыз.

К.Д.Ушинский XIX асрнинг дунё бўйича энг машхур педагогларидан бири. Унинг бошланғич таълим методикаси бўйича асарлари юз йилдан ортиқ давр давосида ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда[2]. Жумладан, у “Ижтимоий тарбияда халқ руҳи ҳақида” номли асирида бошланғич таълимда қуйидаги методология

асосида таълим-тарбия жараёнини амалга оширишни асослаб берган:

1) бошланғич таълимда Она тили асосида миллий руҳда таълим ва тарбия жараёнини йўлга қўйиш бола шахсининг ҳар томонлама етук ривожланишини таъминлайди;

2) бошланғич таълимда хорижий тил ўқитилиши керак, бироқ у Она тилидан устувор бўлмаслиги керак ва Ушинский бошланғич таълимда хорижий тил қисқа ҳамда муддатли машғулотлар воситасида ўқитилишини тавсия этади;

3) Ушинскийнинг методологиясига қўра, бошланғич таълим ўқувчилари кўп ҳолларда асосий тушунча ва қарашларни оилада ўзлаштиради, шу сабабли педагогик олим оила ҳамда бошланғич таълимнинг методик жиҳатдан бирлигига эришишни асослаб берган;

4) бошланғич таълимда ва тарбияда халқ руҳи деганда Ушинский халқнинг асрлар давомида ривожланиб келган миллий қадриятларини назарда тутди.

Эътибор берилса, педагог олим бошланғич таълим ва тарбияни ташкил этишда миллийлик тарафдори бўлган. Шу сабабли унинг бу методологияси дунёнинг деярли барча мамлакатлари бошланғич таълим тизимида қабул қилинган[3].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ушинскийнинг яна бир муҳим асари “Бошланғич таълим методикаси”дир. У бу асирида бошланғич таълимда энг асосий ўқув фанларини асослаб берган ва бу ўқув фанлари қуйидагилардан иборат:

Она тили;
Элементар математика;
Дастлабки табиатшунослик;
Музыка;

Санъат (тасвирий санъат, меҳнат ва ижод (бадий болалар адабиёти)).

Диккат қилинса, бундан юз йигирма йил муқаддам Ушинский бошланғич таълимда ўқитиладиган энг асосий фанларни илмий, назарий ва методологик жиҳатдан асослаб берган. Яна таъкидлаб ўтиш жоизки, у тавсия этган мазкур ўқув фанлари деярли дунёнинг барча мамлакатлари бошланғич таълимида қабул қилинган.

Ушинскийнинг бошланғич таълим методикаси бўйича қарашлари Россия бошланғич таълимининг тажрибасини ўзида тўлиқ ифодалайди. Шу сабабли Россиялик педагог олимлар XX асрда унинг методологик ёндашувларини илмий жиҳатдан ривожлантирдилар ва олимнинг методикасини олий педагогик таълим жараёнига тадбиқ этишди.

Бошланғич таълим методикаси бўйича Россиянинг тажрибаси Ушинскийнинг методологияси асосида таркиб топган. Шу сабабли бу ўринда Ушинскийнинг бошланғич таълим методологиясининг қуйидаги муҳим жиҳатларини таъкидлаб ўтиш жоиз:

а) педагог олимнинг бошланғич таълим методикасида мазкур босқич ўқувчиларининг жисмоний, ақлий ва руҳий имкониятлари жуда аниқ белгилаб берилган, бу таълим олувчилар нималарни қабул қилади ҳамда нималарни қабул қилмайди масалалари олим томонидан таҳлил қилиб ўтилган;

б) педагогнинг бошланғич таълим методикаси болапарварлик тамойилига амал қилиши билан ажралиб туради, унга қўра, бошланғич таълим олувчиларининг дунёқараши, онги ҳамда ахлоқи табиий равишда шакллантирилиши керак, бунда муайян ғоя ёки ёндашувни зўрлаб сингдиришни олим кескин танқид қилади;

в) бошланғич таълимни амалга оширувчи ўқитувчилар ва мураббийларга педагог олим қалби поклик, қалби юмшоқлик ва ўзининг манфаатларини устун қўймаслик талабларини қўяди;

г) педагог олимнинг тавсиясига қўра, бошланғич таълим жараёнига мазкур таълим босқичи хусусиятларидан бехабар шахсларнинг аралашуви мумкин эмас.

Бундай ўзига хос методология тез орада XIX асрдаёқ бутун дунё бўйича эътироф этилди. Чунки педагог олим бундай методологияни ишлаб чиқишда ўз давридаги Европа мамлакатлари ва Шимолий Америка (АҚШ-О.Ж.) бошланғич таълими асосларини жуда чуқур ўрганган эди. У бу борада махсус ёзилган асарларида мазкур мамлакатларнинг бошланғич таълимидаги манфаатли ёндашув, ўқув фанларининг қўпайиб кетганлиги ва таълим бу босқичда фаолият юритиладиган ўқитувчи-мураббийларнинг маҳорати ҳамда ёндашувлари эскириб кетганлигини танқид қилиб ўтган[2]. Шу тариқа бизнинг ёндашувимизга қўра, ҳозирги замон миллий бошланғич таълим методикамизни янада ривожлантиришда Ушинскийнинг ҳалқаро миқёсда эътироф этилган методологиясига яна бир бор назар ташлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда қуйидагиларга амал қилиш қўтилган самарани беради:

а) бошланғич таълимда миллий руҳга асосланган таълим ва тарбия жараёнини кучайтириш;

б) бошланғич таълимнинг ўқув фанлари миқдори қўпайиб кетмаслиги олдини олиш ва таянч таълимда амалга ошириладиган таълим ҳамда тарбия жараёни асосларини бошланғич таълимда умумлаштирилган ҳолда ўқитиш;

в) бошланғич таълимда амалга оширадиган ўқитувчиларни тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Миллий малакалар рамкаси талабларига қатъий амал қилиш[4] ва бунинг учун Ушинский тавсия этган методик ёндашувларга таяниш;

г) Ушинский каби мутафаккир педагогларнинг бошланғич таълим методикасига доир ёндашувларини янгидан кашф этиш.

Буларнинг барчаси мамлакатимиз бошланғич таълим методикасини халқаро тажрибалар асосида ривожлантириш ва мазкур жараёни бугунги кун талаблари асосида амалга ошириш имконини беради.

Бошланғич таълим методикасининг ҳорижий тажрибалари жуда яхши йўналишлар, воситалар ва методларни беради. Шу сабабли бундай тажрибаларни изчил ўрганиб бориш тақозо этилади.

Олий педагогик таълим жараёнида бошланғич таълим методикаси бўйича Россия Федерацияси тажрибасидан фойдаланиш учун қуйидагиларга амал қилиш қўтилган самарани беришни таъкидлаб ўтиш жоиз:

Ушинский каби Россиялик педагог олимларнинг бошланғич таълим методологияси бўйича асарларини ўрганиш ва тадқиқ этиш;

олий педагогик таълим жараёнида вебинар таълимининг имкониятларига таяниш;

Ўзбекистонлик ва Россиялик бошланғич таълим ўқитувчиларининг ўзаро стажировка ҳамда тажриба алмашишларини йўлга қўйиш;

мазкур соҳада эришилган муваффақиятларни оммавийлаштириб бориш.

Бундай ёндашув бошланғич таълим методикаси бўйича Россия тажрибасини ўрганиш ва миллий тажрибамизни оммалаштириш имкониятларини беради. Шу сабабли Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти “Бошланғич таълим методикаси” кафедраси томонидан бошланғич таълим методологияси бўйича ҳорижий тажрибаларни чуқур ўрганиш йўлга қўйилмоқда. Бу борада кафедра профессор-ўқитувчилари ва талабалари “Келадак ўқитувчиси” илмий-тадқиқот лабораториясида янги тадқиқотларни яратиш белгиланмоқда[5].

К.Д.Ушинскийнинг бундай ўзига хос методикани ишлаб чиқишига сабаб у ўз даврида Европа мамлакатлари бўйлаб сафар қилиб, уларнинг таълим тизимини чуқур ўрганган. Бунда у қуйидаги мамлакатларнинг таълим тизими ва уларнинг хусусиятларини кўрсатиб берган:

1) Германия таълим тизими. Бу мамлакатнинг таълимида Ушинскийнинг таъкидлашича, билимларни кенг бериш устувор масала ҳисобланади. Педагог олим билимларни кенг беришни қўллаб-қувватлайди ва айти пайтда, шахснинг билимларнинг ўзлаштирилиши қийин кечишини кўрсатиб беради. Билимларнинг кенг берилиши олмонларнинг фалсафий фикр юритишига олиб келган, деб кўрсатади Ушинский. Шу сабабли унинг фикрича, Германия таълим тизимидан билимлар мажмуини бериш тажрибасини ўзлаштириш билан чекланиш лозим.

2) Буюк Британия таълим тизими. Ушинскийнинг умумий фикрига қўра, Буюк Британия таълим тизимида ақлни ривожлантиришга устувор даражада эътибор берилади. Унга қўра, мамлакат таълим тизимида аниқ ва табиий фанларнинг чуқурлаштириб ўқитилишига амал қилиб келинмоқда. Айниқса, Буюк Британияликлар дунё мамлакатларининг иқтисодий имкониятларига жуда қизиқишади. Шу сабабли инглизлар таълим тизимини иқтисодиётнинг негизи сифатида қабул қилган. Бу ўринда Ушинский шахсни тадбиркорлик руҳида тарбиялаш концептини қабул қилишни тавсия этади.

3) Шведция таълим тизими. Бу мамлакат таълимида денгизшунослик ва қуруқлик имкониятларини чуқур ўрганишга алоҳида эътибор берилади. Ушинскийнинг фикрича, Шведция таълим тизими дунё мамлакатларига сув транспортини ривожлантириш ва унинг воситасида кенг ҳамкорлик қилиш имкониятини берган. Айти пайтда мазкур мамлакат таълим тизимида аниқ фанларнинг чуқурлаштириб ўқитилишига дуч

келинади. Шу сабабли Ушинский мазкур мамлакатнинг сув транспорти таълими тажрибаларини ўзлаштириш мумкинлигини таъкидлайди.

4) Италия таълим тизими. Ушинский Италия таълим тизимини Аристотел ва Платоннинг мактаби ҳосиласи сифатида қарайди. Унга кўра, таълим тизимида фалсафий ёндашув ва ахлокий муносабатларни тўғри шакллантириш устувор ҳисобланади. Педагог олим ҳар бир италян кишиси ҳаётдан мазмун излайди, деб таъкидлайди. Унинг фикрича, айнан Италиянинг таълим тизими ҳаётийлиги билан аҳамиятга эга.

Умуман Ушинскийнинг бу кузатишлари ва методологик тавсиялари бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотган эмас.

К.Д.Ушинскийнинг энг буюк хизмати шундаки, юкорида таъкидланганидек, дунё мамлакатлари ва халқларига таълим тизимини Она тили асосида қуриш методикасини тақдим қилди. Бу методика мазмунига кўра, ҳар бир миллий таълим тизими Она тили концептика асосан ташкил этилиши керак ва шунда таълим олаётган шахснинг руҳи, ақли ва эстетик туйғуларини тўғри ривожлантириш имкониятига эга бўлинади. Педагог олимнинг асосий эътибори шахсни миллий руҳда тарбиялашга қаратилган. Унга кўра, ҳар бир ёш авлод ўз халқининг миллий руҳини ўзлаштириши керак ва бу ҳол шахснинг умуминсоний руҳда вояга етишига салбий таъсир қилмайди. Ушинскийнинг методига кўра, агар шахс миллий руҳда тарбияланса, унинг онгида умуминсонийлик таркиб топади. Шу сабабли педагог олим ўз даврида амалда бўлиб келаётган умумийинсонийликдан миллийликка тамойилини танқид қилиб, унинг ўрнига миллийликдан умуминсонийликка тамойилини тақдим этади.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ушинский методологиясига амал қилган Россия таълим тизими дунё мамлакатлари ичидаги энг мақбул тизимлардан бирига айланди. Айниқса, бу борада бошланғич таълим методикасини ва унинг ўзига хос тизимини айнан Россия таълим тизими дунёга тақдим қилди. Бу методикага кўра, ҳар бир

шахс ўқиш, ёзиш, чизиш ва ҳисоблаш кўникмаларини эгаллаши билан саводхон ҳисобланади. Ҳозирги замон дунё мамлакатларида барча шахс бошланғич таълим билан камраб олинган ва бунда айнан Ушинский томонидан тақдим этилган бошланғич таълим методикаси устувор даражада қабул қилинганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

Ўзбекистон бошланғич таълим методикаси учун Ушинский методологиясидан фойдаланиш ва бунда Россия бошланғич таълим тажрибаларини ўзлаштириш имкониятлари мавжуд. Умуман бизнинг ёндашувимизга кўра, миллий бошланғич таълим методикамизни ривожлантириш учун ҳар қандай мамлакатнинг тажрибаларидан оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Шу сабабли олий педагогик таълим жараёнида хорижий мамлакатларнинг бошланғич таълим методикаси тажрибаларини изчил ўрганиш ва талабаларни мазкур йўналиш бўйича изланишларга жалб этиш кутилган самарани беради. Бугунги дунёнинг таълим тизими ўзаро ҳамкорлик, ўзаро тажриба алмашиш ва ўзаро миллий тажрибаларни тарғибот қилиш ҳисобига ривожланиб бораётганлигини унутиб бўлмайди. Шу сабабли биз хорижий мамлакатларнинг бошланғич таълим методикасини чуқурлаштирилган тарзда ўрганиш тарафдоримиз.

Шундай қилиб бошланғич таълим методикаси бўйича хорижий тажрибалар орасида Россия тажрибаси ва бунда Ушинскийнинг миллий хусусиятларга эга методологияси муҳим ўрин тутади.

Хулоса ва тақлифлар: Россия Федерациясида мавжуд бўлган бошланғич таълим методикаси салкам икки асрлик тажрибага эга. Бу тажрибага машҳур рус олими К.Д.Ушинский томонидан тамал тоши қўйилган. Педагог олимнинг Россия бошланғич таълим методикасига кўрсатган таъсирини ўрганиш ва унинг методологиясидан фойдаланиш тавсия этилади. Чунки Ушинский методологияси жаҳон педагог олимлари томонидан эътироф этилган методика ҳисобланади. Бу борада илмий-тадқиқот ишларини давом эттириш мақсадга мувофиқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. // www.ziyounet.uz
2. Ушинский К.Д. Танланган педагогик асарлар. –Тошкент, 1959.
3. Бардовская Н., Реян А. Педагогика. –Санкт Петербург, 2021.
4. Ўзбекистон Республикаси Миллий малакалар рамкаси. // www.ziyounet.uz.
5. Жабборова О.М. “Келажак ўқитувчиси” илмий-тадқиқот лабораторияси ва унинг фаолияти. // Экономика и социум, №8 (87) 2021.



Sohibjon JUMAYEV,
NavDPI "Ijtimoiy fanlar" kafedrasida tayanch doktoranti

O'ZBEKISTONDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI RIVOJLANTIRISHDA JISMONIY MADANIYATNING AKSIOLOGIK MEZONLARI

Аннотация

Ushbu maqolada O'zbekistonda sog'lom turmush tarzini rivojlantirishning jismoniy madaniyat bilan bog'liqlikda aksiologik mezonlar asosida tashkil etish ko'zda tutilgan. Bunda sog'lom turmush tarzi reproduktiv salomatlik hamda ommaviy sport turlariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Ommaviy sport turlarini rivojlantirishda aholining reproduktiv sog'lom hayot tarzini takomillashtirish maqsadida ishlab chiqilgan prezident qaror va farmonlari shu bilan birga maxsus rag'batlantiruvchi "Sog'lom turmush tarzi" kabi davlat dasturlari mazmuni izohlangan. Bundan tashqari aksiologik mezon nima ekanligi, muqobil hayot tarzini tashkil etishning barcha bosqichlari aniq fikrlarda izohlangan. Aholi hayot tarzini sog'lomlashtirish, oila hamda farzand tarbiyasida sog'lom turmush tarzi qanchalik ahamiyatga ega ekanligi ochib berilgan. Ayniqsa, sport mashg'ulotlari har qanday inson hayotidagi o'rni jismoniy, ruhiy, manaviy jihatdan sog'lom muhit garovidir. Bunda sport mashg'ulotlari bilan kundalik foydalanish natijasida insondagi ruhiy-psixologik stress, depressiya holatlari, ortiqcha vazn hamda turli yurak kasalliklaridan himoya qilishi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Sog'lom turmush tarzi, reproduktiv salomatlik, jismoniy madaniyat, aksiologik mezonlar, ommaviy sport turlari, sog'lom turmush tarzini rivojlantirish, Sog'lom turmush tarzini rivojlantirish davlat dasturi.

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотации

В данной статье предусмотрена организация развития здорового образа жизни в Узбекистане на основе аксиологических критериев, связанных с физической культурой. В то же время, здоровый образ жизни делает акцент на репродуктивном здоровье и массовом спорте. Указы Президента, направленные на улучшение репродуктивного здоровья населения в развитии массового спорта. Разъясняется содержание таких государственных программ, как «стиль жизни». Более того, что является аксиологическим критерием, все этапы организации альтернативного образа жизни объясняются в ясных представлениях. Выявлена важность здорового образа жизни для здоровья населения, семьи и воспитания детей. В частности, роль спорта в жизни любого человека - залог физически, умственно и духовно здоровой окружающей среды. Научно доказано, что он защищает от умственного и психологического стресса, депрессии, избыточного веса и различных сердечных заболеваний в результате ежедневных занятий спортом.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, репродуктивное здоровье, физическая культура, аксиологические критерии, массовый спорт, формирование здорового образа жизни, государственная программа развития здорового образа жизни.

AXIOLOGICAL CRITERIA OF PHYSICAL CULTURE IN THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE IN UZBEKISTAN

Annotation

This article provides for the information of the development of a healthy lifestyle in Uzbekistan on the basis of axiological criteria related to physical culture. At the same time, a healthy lifestyle is more focused on reproductive health and mass sports. Presidential decrees and measures designed to improve the reproductive health of the population in the development of mass sports. The content of state programs such as "lifestyle" is explained. Moreover, what is an axiological criterion, all stages of the organization of an alternative lifestyle are explained in clear ideas. It reveals the importance of a healthy lifestyle in the health of the population, family and child rearing. In particular, the role of sports in the life of any person is a guarantee of a physically, mentally and spiritually healthy environment. It has been scientifically proven that daily use of sports protects against mental stress, depression, overweight and various heart diseases.

Keywords: Healthy lifestyle, reproductive health, physical culture, axiological criteria, mass sports, development of a proper lifestyle, the state program of development of a healthy lifestyle.

Sog'lom turmush tarzi- bu mustahkam salomatlik, ya'ni sog'lom, jismoniy vaqqlan yetuk avlodni voya yetkazish ustida qayg'urish hamda barakali umr ko'rish demakdir. O'zbekistonda sog'lom turmush tarzini rivojlantirishda jismoniy madaniyatning aksiologik mezonlar asosida rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bunda aholining sog'lom turmush tarzi haqidagi bilim, ko'nikmalarini rivojlantirish to'grisida chora tadbirlar olib borilmoqda. Sog'lom turmush tarzining jismoniy madaniyat bilan bog'liqlikda azaliy qadriyatlar asosida olib borishni ko'zga tutilgan holda sport turlari bilan shug'ullanish mamlakatimizda reproduktiv salomatlikni mustahkamlashning asosiy garovi hisoblanadi.

Mamlakatimizda ommaviy sportni rivojlantirish yoshlarda vaaholi orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib

qilish maqsadida turli ko'ngil ochar va hukumat vakolati doirasida qarorlar qabul qilinmoqda. Chunki har qanday davlat va xalqning aholi sog'ligi, yetishib kelayotgan yangi avlod kelajining asosiy qaynoq jihatlaridan biri ham bu sog'lom muhitda unyoga kelgan yoshlar desak adashmagan bo'lamiz. Nafaqat yoshlar balki butun jamiyatda ommaviy sport bilan uyg'unlashgan turmush tarzini joriy etish turli kasalliklar, stress, depressiya kabi nojo'ya ta'sirlarni kamaytirib, insonda ichki ruhiyatni kuchaytiradi, ruhlantirib motivatsiya bilan birga jismoniy salomatlik, muqobil yashash tarzi bilan ta'minlaydi. Sog'lom turmush tarzini jismoniy tarbiya bilan bog'liqlikda aksiologik mezonlarda rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Fikrimizni aniqroq bayon etish maqsadida sog'lom

turmush tarzining aksiologik mezonlari aslida nima ekanligigaaniqlik kiritirish:

Aksiologiya - qadriyatlar tug'risidagi fan (aksiologiya — qadriyat, logos fan, ta'limot ma'nosini anglatadi) falsafaning shu masalani o'rganadigan va u bilan shug'ullanadigan sohasi hisoblanadi. Uning eng teran jihatlarini faqat G'arbdan emas, balki Sharqdan qidirish ham foydadan holi bo'lmasa kerak. Nomlari civilizatsiyamiz tarixigaabadiy bitilgan Xorazmiy, Forobiy, al-Buhoriy, at-Termiziy, Beruniy, Ibn Sino, Najmiddin Kubro, Yassaviy, Naqshband, Ulug'bek, Navoiy, Mashrab, Bedil, Behbudiy, Avloniy kabi mutafakkirlar ijodida ham bu mavzuning izlari bor, teran qirralari ochilgan. Gap ana shu izlarni izlab topishda, ularni unutmaslikda, sayqallab turishda, zamona realliklari nuqtai nazaridan holisona talqin qilishdadir.[5]

Sog'lom turmush tarzini falsafiy-ma'naviy, psixologik mezonlarini quyidagicha ta'riflash mumkin:

- oilada, ta'lim maskanlari va jamoat joylarida yosh qizlar va yollarning kiyinishlarigaalohida e'tiborni qaratish;

- oilada va jamoat joylarida yoshlarning muomala madaniyatini shakllantirishda sog'lom turmush borasidagi xalqimizning o'ziga xos an'analari va qadriyatlarini, otalar va momolar o'g'itlarini alohida sog'lom ma'naviyatli oilalar tajribasini ibrat omili sifatida keng targ'ib etish;

- yoshlarni sportga, jumladan, oilaviy sportga ijobiy munosabatini shakllantirishda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tadbirlar, oilaviy sportchilar an'alaridan foydalanish;

- oila'zolarida, birinchi navbatda yoshlar orasida hayot mohiyatini anglash, umr qadriyatini e'zozlash, hayotiy faoliyatni oqilona tashkil etish madaniyatini shakllantirish;

- islom falsafasidagi orastalik va ozodalik tamoyillarini ommaorasidatarg'ib etish orqali suv, havo, yer va suv qadriyatlarini borasida ijtimoiy fikrni shakllantirish.

Har bir paradigma muayyan ta'limiy muammolarni hal etishga yo'naltiriladi. Xususan:

- ijtimoiy institut sifatida o'quv muassasalarining vazifalari;

- ta'limning samarali tizimi;

- o'quv yurtlari oldida turgan eng muhim, ustuvor masala;

- ta'limning ijtimoiy ahamiyatli maqsadlari;

- muayyan bilim, ko'nikma va malakalarning qimmatli hisoblanishi.[4]

Bularni barchasini biz jismoniy madaniyat bilan uyg'unlikda olib borsak yanada ko'proq samarali natijaga erishgan bo'lamiz chunki jismoniy sport mashqlarini o'quv jarayonlari tarkibiga qo'shib olib bo'rish ham nafaqat yoshlarni balki yoshlar orqali aholiga jismoniy foydali bilim ko'nikmalarni targ'ib qilishda ham juda qo'l keladi. Insonning sog'lom turmush kechirishida eng avvalo kun tartibini oqilona rejalashtirish va unda doimo rioya qilishning ahamiyatini tushuntirish, kun tartibi - aqliy ish va tana harakatining optimal birligi va me'yoriy ko'rsatkichi, kundalik rejim, uning fiziologik asoslari muhim o'rin tutadi.

Buyuk vatandoshimiz Abu Ali ibn Sinoning mashhur "Tib qonunlari" asari salomatlikni saqlash va mustahkamlash g'oyalari asosida yozilgan. Alloma insonlar o'zini o'rab turgan atrof-muhit bilan muloqotda bo'lishini va tashqi muhit omillari, o'z navbatida, uning salomatligiga ta'sir qilishini ta'kidlab o'tgan. Ulug' hakim salomatlikni saqlashda jismoniy faollik muhimligini alohida qayd etib, tartibli hayot tarzi omili sifatida jismoniy mashqlar, ovqatlanish tartibi va uyquni qayd etgan. U bunday yozadi: "Me'yorida vao'z vaqtida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanadigan inson hech qachon davo-lanishga muhtoj emas".

Tibbiyot fani ulkan yutuqlarga erishgan bugungi kunda ham olim qoldirgan tavsiyalar, u yaratgan "Tib

qonunlari" uzoq asrlardan buyon insoniyatga xizmat qilib kelayotgani bejiz emas. Zero, inson salomatligini saqlashda individual yondashuv zarurati hamda organizm imkoniyati va zaxiralarning ahamiyati nechog'li muhimligini bugungi kun ham ko'rsatib turibdi.[5]

— Ko'pchilik o'zining salomatlikka umidini aynan tibbiy omil bilan bog'laydi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tahliliga ko'ra, inson salomatligiga ta'sir etuvchi omillar orasida tibbiy ta'minot atigi o'n foizni tashkil etadi. Shubhasiz, uzoq va salomat yashashning asosiy sharti tibbiy madaniyat hamda sog'lom turmush tarziga rioya etishdir. Shu bilan birga, organizmning zaxira imkoniyatlarini o'rganish, o'z salomatligiga malakali munosabatda bo'lishning bu borada ahamiyati beqiyos. Shunday emasmi?[8]

O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev 18 dekabrda qarori bilan 2019–2022 yillarda yuqumli bo'lma-gan kasalliklar profilaktikasi, aholining sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash va jismoniy faolligi darajasini oshirish konsepsiyasi va dasturi tasdiqlandi. Hujjatga muvofiq, Toshkent tibbiyot akademiyasi huzuridagi Respublika diyetologiyao'quv-ilmiy markazi negizida Sog'liqni saqlash vazirligi tuzilmasiga kiruvchi hamda mamlakatning barcha hududlarida hududiy bo'limlariga ega bo'lgan Aholining sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash va jismoniy faolligini oshirish markazi tashkil etiladi. Davlat organlari va tashkilotlarida ish kuni davomida ishlab chiqarish gimnastikasi mashqlari, haftasiga kamida bir marotaba xodimlarning jismoniy tarbiya-ommaviy tadbirlarda (yugurish, suzish, futbol, voleybol, basketbol, tennis va boshqalarda) ishtirok etishini nazarda tutadigan «Salomatlik kuni» hamda muntazam ravishda xodimlar orasida ommaviylashgan sport turlari bo'yicha sport musobaqalari va boshqa jismoniy tarbiya-ommaviy tadbirlar o'tkazib borilishi amaliyotga joriy etish topshirildi.[3]

Davlat organlari va tashkilotlari texnologiya, ishlab chiqarish va ish sharoitlaridan kelib chiqib, xodimlariga ishlab chiqarish gimnastikasi mashqlarini bajarishi uchun ish vaqtiga kiritiladigan maxsus tanaffuslar belgilaydi.

Aholining keng qatamlari orasida «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari o'tkaziladi. Test sinovlarida aholining turli yoshdagi guruhlari o'rtasida sport musobaqalari o'tkaziladi, yuqori ko'rsatkichlarga erishgan fuqarolar «Alpomish» va «Barchinoy» I, II va III darajali ko'krak nishonlari bilan taqdirlani takidlandi.[3]

Aholi, ayniqsa, yoshlar orasida jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishni ommalashtirish bo'yicha tadbirlarni tashkillashtirish hamda aholining keng qatamlari uchun sport inshootlari va inventaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlash lozim.

Ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga o'quvchilarni sog'lom turmush tarzini olib borish va jismoniy faolligi darajasini oshirishni ta'minlash tadbirlarini kiritish belgilandi.

Prezidentimizning e'lon qilingan "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida ham sog'lom turmush tarzini hayotga keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Kuni kecha Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev sog'liqni saqlash tizimining birlamchi bo'g'inini takomillashtirish hamda aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish chora-tadbirlari yuzasidan o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida "To'g'ri ovqatlanish va jismoniy faollik orqali qanchadan-qancha kasalliklarning oldini olish, insonlar hayotini saqlab qolish muhtimligini barcha tushunishi kerak", deya ta'kidladi.[1]

Jahonda COVID-19 koronavirus pandemiyasining yuzaga kelishi dunyo mamlakatlari qatori O'zbekistonda ham aholining sog'lig'i, jismonan salomatligi, sog'lom hayot kechirish darajasi zaif ekanligini ko'rsatdi.

COVID-19 koronavirus infeksiyasi avvalo yurak-qon tomir va nafas olish yo'llari hamda semizlik (ortiqcha vazn) kasalligiga chalingan fuqarolarimizning sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada, bugungi pandemiya oramizdan ko'plab fuqarolarimizni bevaqt dunyodan ko'z yumishiga sabab bo'ldi. Barchamiz bundan jiddiy xulosa qilgan holda zararli odatlardan voz kechib, ommaviy sport bilan doimiy shug'ullanish, to'g'ri ovqatlanish tamoyillariga rioya qilish, xususan, tarkibida tuz, qand va yog' miqdori ko'p bo'lgan hamda xamirli taom va shirinliklarni, non mahsulotlarini me'yoridan ortiq iste'mol qilmaslikni, bir so'z bilan aytganda, sog'lom turmush tarzini kundalik hayotimizga aylantirishimiz zarur ekanligini bugungi davrning o'zi taqozo etmoqda.

Jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanish hamda sog'lom turmush tarzi bo'yicha hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish orqali har bir fuqaroda kasallikka qarshi kuchli immun tizimi paydo bo'lishini ta'minlash, zararli odatlardan voz kechish, to'g'ri ovqatlanish tamoyillariga amal qilish, tiklash va rehabilitatsiya ishlari hamda ommaviy jismoniy faollik tadbirlarini tizimli va samarali tashkil qilish, bu borada tegishli infratuzilma va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadida:

- aholi o'rtasida sog'lom ovqatlanish madaniyatini keng targ'ib qilish, shu jumladan, tartibsiz va kechki uyqu oldidan ovqatlanish odatlaridan voz kechish;

- sanitariya-gigiyena qoidalariga rioya etilishini oilalar, mahallalar, maktabgacha ta'lim va umumta'lim muassasalari darajasida sog'lom turmush tarzining ajralmas qismi sifatida targ'ib qilish;

- maktabgacha ta'lim, umumta'lim, o'rta maxsus, professional va oliy ta'lim muassasalarida, korxona, tashkilot va boshqa turdagi barcha muassasalarda jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish uchun zamonaviy moddiy-texnika bazasini shakllantirish maqsadga muvofiq lashtirildi.

Har oyda har bir tuman (shahar) bo'yicha eng ko'p yurgan shaxsga 300 ming so'mdan, har bir hudud bo'yicha eng ko'p yurgan shaxsga 500 ming so'm, respublika bo'yicha eng ko'p yurgan shaxsga 1 million so'm qo'shimcha ravishda platformadagi elektron hamyoniga o'tkazish kabi rag'batlantiruvchi chora tadbirlar ko'zda tutiladi.[2]

Sog'lom turmush tarzi to'rtta alohida dasturdan iborat

Birinchisi, oqilona ovqatlanish. Har bir kishi kuniga besh mahal, o'z vaqtida va to'g'ri ovqatlanishi shart.

Ikkinchisi, jismoniy harakat. Har bir kishi o'zi uchun jismoniy harakat dasturiga ega bo'lishi lozim. Organizm holatiga qarab, kimgadir har kuni piyoda yurish, kimgadir suzish tavsiya qilinadi.

Uchinchisi, ruhiy-hissiy salomatlik. Bu o'rinda har bir sog'lom kishi individual antistress dasturdan foydalanadi. Dasturga asosan, odamning his-tuyg'ulari qattiq nazorat qilinadi. Uning nimadan hayajonlanishi yoki qanday ishlarni bajarsa kamroq ruhiy zo'riqishi aniqlanadi va ularni e'tiborga olgan holda foydali tavsiyalar beriladi.

To'rtinchisi, reproduktiv salomatlik. Bu dasturga asosan, ayollar homilador bo'lishidan oldin sog'lig'i har tomonlama tekshiriladi. Farzand ko'rish vaqti, umri mobaynida nechta farzand ko'rish mumkinligi haqida tavsiyalar beriladi.

— Sog'lom turmush tarzini shakllantirishning mohiyatini tashkil etuvchi asosiy omillardan biri ratsional ovqatlanishdir, dedingiz. Bugungi kunda oziq-ovqat mahsulotlari turining ko'payib borayotgani, oziq-ovqat sanoatida genni o'zgartirish texnologiyalari qo'llanishi va boshqa sabablar tufayli sog'lom ovqatlanish tushunchasiga putur yetayotgandek. Ayting-chi, ratsional ovqatlanishning valeologik tamoyillari nimalardan iborat?

— To'g'ri ovqatlanish iste'mol qilingan va sarflangan quvvat o'rtasidagi muvozanat bilan ifodalanadi. Bir kunlik

o'rtacha ovqat iste'molidan hosil bo'lgan energiya asosiy qismi kun davomida sarflanishi lozim. Jismoniy harakat hamda kasbiy mehnatni hisobga olgan holda kaloriya taomlar iste'mol qilish, ovqatlanish me'yoriga qat'iy rioya etish lozim. Sarflangan quvvat o'rni to'ldirilmasa, ya'ni ovqatlanish me'yori buzilsa, odam yo kuchsizlanadi, yo semirib ketishi mumkin. O'z vaqtida vitamin va minerallarga boy, sifatli taomlar bilan oziqlangan kishining kayfiyati chog', o'zi bardam bo'lib yuradi. Bu uning hayot tarzi, oilasi va kasb-koriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.[10]

Eng muhim sabab — bu hayot sifatini oshirishdir. Mashqlar va har qanday jismoniy faollik nafaqat stresslarni bartaraf etadi, balki organizm holatini yaxshilab, yashash davomiyligini uzaytiradi. O'z-o'zidan jismoniy sport mashqlari bizga qanchalar koni foyda ekanligini ushbu fikrimizni isbotida ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari, jismoniy faollik uchta sabab bo'yicha tana vaznini nazorat qilishning muhim jihati hisoblanadi: organizmdagi kaloriyani sarflash evaziga vaznning kamayishi tezlashtiradi, organizmda to'plangan yog' qatlamining o'zlashtirilishiga yordam beradi va mushak og'irligini ko'paytiradi, diqqatni ovqatdan jismoniy faollikka yo'naltiradi. So'nggi yillardagi tadqiqotlar natijalariga ko'ra, to'g'ri ovqatlanish nafaqat ortiqcha vaznning kamaytiradi, balki arterial qon bosimini tushiradi. Qondagi qand miqdorini kamaytiradi. Bu diabetga chalingan bemorlar uchun juda muhim. Shuningdek, yurak-qon tomir tizimini mustahkamlaydi, erta qarishning oldini oladi hamda miokard infarkti va insult kabi og'ir kasalliklarni bartaraf etadi. Hozir sog'lom turmush tarzi, valeologik tamoyillarga qat'iy rioya qilish har qachongidan muhim. Organizmning zaxira imkoniyatlarini oshirishimiz kerak. Bir kecha-kunduzlik bioritmi hisobga olgan holda o'z mehnat qobiliyatini tartibga solish, dam olish va uyqu vaqtini to'g'ri tashkil qilish, sifatli vaqitlarga oqilona ovqatlanish, gipodinamiya-kamharakatlikka yo'l qo'ymaslik — mustahkam sog'liq garovi. Organizmning jismonan, ruhan, hissiy, intellektual baquvvat bo'lishi kasallikka chalinish yoki uni yengil o'tkazishda muhim ahamiyatga ega. Albatta, shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilish shart. Qo'llarni tez-tez sovunlab yuvish, ijtimoiy masofa saqlash, zarurat bo'lmasa, odamlar gavjum joylarga bormaslik kerak. Sog'lom turmush tarzi orqali inson o'zini va yaqinlarini COVID-19 yoki boshqa virusli infeksiyalardan himoya qiladi.

Tani sog'liq xalqimiz uchun eng muhim qadriyatlardan bo'lishi bilan birgalikda u har birimizning dunyo-qarashimiz, falsafamiz, mafkuramizning, oqilona turmush tarzimizning ajralmas bo'lagi bo'lmog'i darkor. Shu bois ham davlat dasturining bandlarini sinchiklab o'rganar ekanmiz, unda har bir shaxsning o'z salomatligini saqlashga to'g'ri va mas'uliyatli munosabatda bo'lishi, sog'lom turmush tarzini eng avvalo o'zi, qolaversa yaqinlari uchun tashkil etishga bog'liq shart-sharoitlar o'z ifodaini topganligining guvohi bo'lamiz. Fuqarolar sog'lig'iga hukumatning bunday g'amxo'rliq biror bir boshqa davlatda yo'q. Davlat dasturida "Sog'lom oila" tarbiyaviy-ma'rifiy dasturini amalga oshirishga yo'naltirilgan qator chora-tadbirlar belgilangan.

Ularning ma'nosa shundaki, salomatlik, eng avvalo, mavjud muhitga, odamlarni bir-birlariga mehri, muruvvatli birlashlari g'amxo'rlikka va samimiyatiga to'liq munosabatlarga bog'liq. Shu ma'noda salomatlik psixologik kategoriya bo'lib, uning sharti va sharoiti — sog'lom oila muhitidir. Oilada ota-onaga ko'p narsa bog'liq. Ular oiladagi barcha hodisalarning balogardonlari sifatida eng avvalo o'z sog'liqlariga o'zlari mas'ul ekanliklarini unutmamasalar, uni saqlashda barcha ehtiyoj choralari o'z vaqtida ko'rgan holda oilaviy hayotga to'g'ri munosabatni shakllantira olsalar, murod-maqсадlariga albatta erishadilar.

Sog'lom odam, u otami, yoki onami, turmush va ro'zg'ordagi barcha past-balanliklar, turli vaziyatlar, kerak

bo'lsa, qiyinchiliklarga tez moslashib, ulardan oqilona chiqish yo'llarini bilishi kerak. Oddiy oila muhitida bir narsadan toliqqanda yoki asab buzilganda, dardimizni aytadigan hamdard, yaqin kishimiz bo'lgani ma'qul. Ana shunday hayotiy falsafa vayo'nalish bilan yashagan inson albatta, baxtli va sog'-salomat bo'ladi. Muhimi, bunday hayotiy mo'ljallar, jismoniy va ruhiy tetiklik, bardamlik u tarbiyalayotgan bolalarning baxti va kelajakka intilishiga ishonchli zamin bo'ladi. Ana shunday ota-ona tarbiyalagan farzandlarga ortiqcha o'gitlar, tarbiyaviy tazyiqlar darkor emasligini ta'kidlash kerak. Chunki inson aqlini, uning tafakkurini peshlaydigan, tanini sog', vujudini go'zal qiladigan ma'naviy ozuqani

oilasidaolgan farzandning o'z baxti va kamoli yo'lidan og'ib ketishiga ishonish qiyin. Ham jismonan, ham ma'navi ruhan sog'lom odam turli g'alamislarning kirdikorlariga uchmay o'z yurti, Vatani va xalqi manfaati yo'lida halol mehnat qiladi.

Demak sog'lom turmush tarzini aksiologik jihatdan rivojlantirish degandaasrlar davomida buyuk ajdodlarimiz amal qilgan yashash tarzini yanada jismoniy tarbiya bilan hamohanglikdatarkib topshirish ekan. Buni tarbiyalanib kelayotgan yoshlar ongu shuurigaoqilona yetqizib berish vao'zimiz masuliyat bilan hayotimizni sport mashg'ulotlari bilan boyitishimiz sog'lom mamklatimiz xalqining engasosiy vazifalarimizdan biridir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev Toshkent sh., 2020-yil 30-oktabr, PF-6099-son
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi //Oliy ta'lim: me'yoriy hujjatlar to'plami. — Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2001. — 29-bet.
3. O'zbekistonda sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish va aholini jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb etish to'g'risida qarori- Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 29-yanvardagi 65-son qaroriga 1-ilova
4. Educational Psychology: A Tool for Effective Teaching. Chapter One.
5. Rahimov S.R. Abu Ali ibn Sinoning psixologik-pedagogik qarashlari. — Toshkent, o'qituvchi, 1978, 103-bet.
6. Yunusova d.c. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi jismoniy madaniyat tarixi va sportni boshqarish o'quv qo'llanma. Toshkent – 2020
7. prof. D.Sharipova, prof. Q.Sodiqov, dots. G.A.Shaxmurova, kat.o'q.T.L.Arbuzova, kat.o'q. N.Sh.Mannopova. Valeologiya asoslari (o'quv qo'llanma) T-2009
8. “Yangi o'zbekiston”, “Pravda vostoka” tahririyati 2020 yil 9 noyabr
9. Vayner Ye.N. «Valeologiya», Moskva, izda. «Nauka» 2001 g.
10. www.gazeta.uz
11. www.yuz.uz



УДК: 321.013

Рўзимат Жўраев,

Наманган давлат университети профессори, сиёсий фанлар доктори

INSTITUTIONALIZATION OF TERRITORIES IN THE TERRITORIAL AND POLITICAL ORGANIZATION OF THE STATE

Annotation

In this article, the process of institutionalization of regions in the territorial and political organization of the state is important in achieving the balance of national and regional interests. At the same time, it is noted that in the process of modernization of the country there are a number of problems associated with the organization of "center-territory" relations on the basis of modern requirements.

Key words: territorial interests, institutionalization, "center-territory", "mass government", local government, decentralized, regional models, zoning.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ТЕРРИТОРИЙ В ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВА

Аннотация

В данной статье процесс институционализации регионов в территориально-политическом устройстве государства важен для достижения баланса национальных и региональных интересов. При этом отмечается, что в процессе модернизации страны возникает ряд проблем, связанных с организацией отношений «центр-территория» на основе современных требований.

Ключевые слова: территориальные интересы, институционализация, «центр-территория», «массовое управление», местное самоуправление, децентрализованное, региональные модели, зонирование.

ДАВЛАТНИ ХУДУДИЙ-СИЁСИЙ ТАШКИЛ ЭТИШДА ХУДУДЛАРНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛЛАШУВИ

Аннотация

Ушбу мақолада Умумдават ва ҳудудий манфаатлар мутаносиблигига эришишда давлатнинг ҳудудий-сиёсий ташкил этишда ҳудудларнинг институционаллашув жараёни муҳим аҳамиятга эга эканлиги. Шу билан бир қаторда, мамлакатни модернизация қилиш жараёнида "марказ-ҳудуд" муносабатларини замонавий талаблар асосида ташкиллаштириш билан боғлиқ қатор муаммолар мавжудлиги кўрсатилиб, халқ ҳокимиятининг аралаш – давлат-ижтимоий ҳокимият шакли маҳаллий ўзини ўзи бошқариш усуллари батафсил тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: ҳудудий манфаатлар, институционаллашув, "марказ-ҳудуд", "оммавий ҳокимият", маҳаллий ҳокимият, номарказлашган, минтақавий моделлар, минтақалаштириш.

Кириш (Introduction). Умумдават ва ҳудудий манфаатлар мутаносиблигига эришиш давлатнинг ҳудудий-сиёсий ташкил этишда ҳудудларнинг институционаллашувига бевосита боғлиқдир. Ўз навбатида, ҳудудларнинг институционаллашув натижасида ҳудудий жамоа ҳамда маҳаллий ҳокимият институтининг шаклланиши давлатнинг ҳудудий-сиёсий ташкил этилиши, ҳокимият ва бошқа шундоқ ҳам баҳсли сиёсий категорияларни янада тиниқлаштириш масаласини қайтадан кўтармоқда. Мустақил сиёсий фанга айланган крталогияда[1], умуман, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда маҳаллий ҳокимият институтининг ўрганилмаганлиги халқ, оммавий, давлат, хусусан, сиёсий ҳокимият категорияларини тадқиқ этиш эҳтиёжини намоён қилади. Мазкур тушунчаларни аниқламай, ҳудудларни институционаллашув, яъни марказ ва ҳудудий бирликлар манфаатларининг мутаносиблигига эришиб бўлмайди.

Шу билан бир қаторда, мамлакатни модернизация қилиш жараёнида "марказ-ҳудуд" муносабатларини замонавий талаблар асосида ташкиллаштириш билан боғлиқ қатор муаммолар мавжудлиги ҳам аён бўлмоқда. Айни пайтда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг биринчи устувор йўналиши давлат ва жамият қурилишини такомиллаштиришга йўналтирилган демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни модернизация қилишда парламентнинг ролини янада кучайтиришни назарда тутди [2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Конституциявий ҳуқуқ бўйича энциклопедик луғатларда "оммавий ҳокимият" халқ ҳокимияти деб эътироф этилиб, унинг, биринчидан, давлат ҳокимияти, иккинчидан, ижтимоий ҳокимият ва, учинчидан, аралаш шаклларда амалга оширилиши кўрсатилган. Умуман, зикр этилган энциклопедик луғатларда давлат ҳокимияти бевосита халқ ва давлат органлари томонидан амалга оширилиши таъкидланади. Ижтимоий ҳокимият эса, фуқароларнинг сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларидаги фаолиятида намоён бўлади. Халқ ҳокимиятининг аралаш – давлат-ижтимоий ҳокимият шакли маҳаллий ўзини ўзи бошқаришда амалга оширилиши кўрсатилган. Ушбу таъриф халқ, оммавий ҳокимият тушунчаларига аниқлик киритади. Аммо оммавий ҳокимият табиати мазкур таснифдан ижтимоий ҳокимиятнинг чиқариб ташлаш ва давлат-ижтимоий ҳокимиятининг аралаш шакли ўрнига маҳаллий ҳокимият тушунчасини ишлатиш мантиқан тўғрироқ бўлишини кўрсатмоқда.

Маълумки, оммавий, яъни халқ ҳокимияти ҳудудий ва умуммажбурий характерга эга бўлади. Ижтимоий ҳокимият эса, зикр этилган иккала белгининг бирортасига ҳам эга эмас. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш айрим давлатларда жамоат бошқаруви сифатида эътироф этилса ҳам, барча давлатларда маҳаллий ёки муниципал ҳокимиятни амалга ошириши шубҳа остига олинмайди. Россиялик ҳуқуқшуносларнинг "маҳаллий ҳокимият – периферияда, Россия Федерациясида субъектлар ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш даражасида фаолият

кўрсатадиган ҳар қандай ҳокимият инстанциялари”[3] деган таърифи мантикийдир. Бундан оммавий ҳокимият давлат ва маҳаллий ҳокимиятларидан иборатдир.

Хорижий давлатлар амалиётида оммавий ҳокимият давлат ва муниципал ҳокимиятларга ажратилган[4]. Лекин маҳаллий ҳокимиятнинг турлича номланиши муайян методологик муаммоларни вужудга келтиради. Тўғри, муниципалитет – давлат ҳокимиятидан мустақил маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи маъносини англатади. Лекин айрим давлатларда маҳаллий ҳокимият органлари муниципалитетлар деб номланмайди. Шу туфайли, оммавий, хусусан маҳаллий бошқарувнинг турли кўри-нишларига умумий тасниф бериш, ягона тизимга келтириш мақсадида ҳудудий органлар ҳокимиятининг “маҳаллий” деб аталиши мантиқан тўғри бўлади.

Маҳаллий ҳокимият минтақа, туман, шаҳар ҳудудий бирликларида амалга оширилади. Унинг мазмунига кўра, маҳаллий ҳокимиятнинг ҳар бир органи ўз ваколатлари доирасидаги масалаларни мустақил равишда амалга оширади. Бундай ёндашувда давлатнинг ҳудудий-сиёсий ташкил этиш ҳудудларнинг институционалашувига қулай назарий асос яратади. Лекин хорижий давлатларда ҳудудий-сиёсий ташкил этиш амалиёти, сиёсий ва ҳуқуқий фанларда турли қарашларнинг мавжудлиги кўзланган мақсадга эришишни қийинлаштиради.

Айрим тадқиқотчилар давлатнинг ҳудудий-сиёсий ташкил этилишини белгилаш учун икки, яъни “ҳудудий-сиёсий уюшма” ва “сиёсий-ҳудудий бўлиниш”[5] тушунчаларини ишлатганлар. Шунингдек, федерацияларга тарихан шаклланган миллий, маданий, диний ва бошқа хусусиятларга эга автоном субъектлардан ташкил этилганлиги туфайли – давлат-миллий тузилиши [6], унитар давлатларга марказлашган давлат сифатида маъмурий-ҳудудий тузилиш тушунчалари қўлланилади. Булардан ташқари, хорижий давлатлар қонунчилиги ва илмий мулоқотида “давлатнинг ташкил этилиши”, “давлатнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши”, “давлат тузилиши” ёки “оммавий ҳокимиятнинг ҳудудий ташкил этилиши” ва бошқа тушунчаларнинг ҳам қўлланиши мазкур институтни ўрганишни қийинлаштиради.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ҳудудий давлатни шакллантириш унитар давлатларда, жумладан Ўзбекистонда кечаётган номарказлаштириш, ўз-ўзини бошқаришни ривожлантиришда намоён бўлади. Чунки ҳудудлар мустақиллигини кенгайтириш уларнинг давлат ҳокимияти органлари ваколатларини амалга оширишда фуқаролар иштирокини фаоллаштириш ва самардорлигини оширишга хизмат қилади. Шунингдек, Ўзбекистонда илмий мулоқотга кириб келаётган ҳокимиятларнинг вертикал бўлиниши [7] ғояларини, марказ ва минтақалар баробарида, қуйи ҳудудий бирликларга қўллаш ҳудудий давлатни шакллантиришнинг назарий асосларини янада кенгроқ ёритиш имконини беради. Зеро, ҳудудий автономия давлат ва унинг ҳудудий бирликлари ўртасидаги ҳокимият муносабатларини тартибга солишни назарда тутди.

Айрим тадқиқотчилар мавжуд оммавий бошқарув хусусиятларини умумлаштириб, уни ҳамкорлик (нисбий автономия деб ҳам юритилади [8]), агентлик, “ўзаро алоқа концепцияси” каби моделларга таснифлаш алоҳида қизиқиш уйғотади. Ҳамкорлик моделида марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида дўстлик, ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилади (АҚШ, Швейцария, Голландия – Ж.Р.). Агентлик моделида маҳаллий ҳокимият органларига марказий ҳокимиятнинг жойлардаги агентлари сифатида қаралиб, улар давлат томонидан самарали фаолиятининг кафолати ҳисобланади. “Ўзаро алоқа концепцияси”да маҳаллий бошқарувнинг нисбатан мустақиллиги инobatга олиниб, давлат ва маҳаллий

ҳокимият органлари фаолиятининг ўзаро боғлиқ томонлари аниқ ваколатлар доирасида белгилаб олинади [9]. Биринчи ва иккинчи моделлар таснифида марказ ва ҳудудлар ўртасидаги муносабатларнинг мазмуни эмас, ҳолатига кўпроқ эътибор берилиб, учаласи ҳам давлатнинг деярли барча ҳудудий-сиёсий ташкил этиш шаклларига тааллуқлидир.

Бошқарув таснифларидан француз сиёсатшуноси Р.Драгонинг маҳаллий бошқарув моделлари ҳақидаги фикрлари эътиборга лойиқдир. Унинг маҳаллий бошқарув шакллари тўрт гуруҳга: 1) федерация, 2) ўзини ўзи бошқариш, 3) номарказлашган 4) марказлашган бошқарувларга ажратиши ҳам федератив, ҳам ҳудудий, ҳам унитар давлатлар бошқарувини қамраб олишга даъвогарлик қилади [10]. Ушбу тасниф бошқарувни объектив моделлаштирмаса-да, давлат амалиёти, сиёсий ва ҳуқуқий фанлардаги давлатни ҳудудий-сиёсий ташкил этишнинг анъанавий меъёрларидан ташқарига чиқди. Илк бор оммавий бошқарувни марказ ва ҳудудлар ўртасидаги мавжуд муносабатлардан келиб чиққан ҳолда, моделлаштириш зарурати асослаб берилди. Бироқ, давлат сиёсий-ҳудудий тузилишининг бугунги кунда эътироф этилган тушунчаси ва таснифи давлат бошқарувининг фақат унитар, федератив ва минтақавий моделларини расман тан олмақда.

Унитар, федератив ва минтақавий моделларнинг биринчисида давлат бошқаруви маъмурий-ҳудудий бирликлар (вилоят, туманлар ва ҳ.к.) воситасида амалга оширилади, иккинчисида федерация субъектлари давлатнинг таркибий қисмлари бўлади (маъмурий-ҳудудий бўлиниш уларнинг ерларида амалга оширилади), учинчисида, аввал давлат ҳудуди автоном тузилмаларга тақсимланиб, кейинчалик улар маъмурий-ҳудудий бирликларга бўлинади[11]. Ушбу таснифда қуйи ҳудудий бирликларнинг инobatга олинмаганлиги табиий ҳол. Лекин унитар давлатларда бошқарувни амалга ошириш шакллари берилган таърифлар ушбу таснифни қайта кўриб чиқиш эҳтиёжини намоён қилмоқда.

Одатда, унитар давлатдаги бошқарувнинг амалга оширилиши марказлашган, номарказлашган ва нисбатан номарказлашган шаклларга ажратилади. Марказлашган бошқарувда давлатнинг барча маъмурий бирликларида вакиллик органлари бўлмаслиги мумкин, мавжуд бўлганда ҳам, маҳаллий ҳокимият органларининг барча мансабдор шахслари юқоридан тайинланади (Индонезия). Номарказлашган бошқарувда жойларда марказдан тайинланган, умумий ваколатларга эга бўлган мансабдор шахслар мавжуд бўлмайди. Қуйи бўғинларда йиғинлар чақирилса, юқоридагиларга кенгашлар сайланади. Айрим маҳаллий мансабдор шахслар ҳам сайланиши мумкин (Буюк Британия, Япония ва бошқ.). Нисбатан номарказлашган бошқарув маъмурий-ҳудудий бирликларда ҳам марказдан тайинланган, умумий ваколатларга эга бўлган мансабдор шахслар (масалан, префект), ҳам сайланган Кенгашлар мавжудлиги билан ажралиб туради. Кенгаш ёки бевосита аҳоли маъмурият раҳбарини сайлайди. Қуйи маъмурий бирликларда эса, кенгашнинг ўзи маҳаллий масалаларни ҳал қиладиган мэрни сайлайди (Франция, Украина, Руминия, Ўзбекистонни ҳам ушбу шаклга қиритиш мумкин – Ж.Р.).

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Юқоридагилардан унитар давлатдаги номарказлашган шакл ва ҳудудий давлат модели белгиларининг яқинлигини кўриш мумкин. Бундай бошқарувни ташкил этиш, хусусан қуйи ҳудудий бирликлар автономиясини таъминлаш федератив давлатлар субъектларида ҳам долзарб масалалардан ҳисобланади. Шу туфайли, унитар давлатнинг номарказлашган шаклини – ҳудудий давлат модели сифатида ажратиш барча давлатларда, хусусан федерация-

ларда ҳам, оммавий бошқарувни ташкил этиш эҳтиёжларидан келиб чиқади.

Таклиф этилаётган оммавий бошқарувнинг нисбатан номарказлашган ва марказлашган шакллари унитар давлатнинг худди шундай номланган шаклларига мос келади. Ушбу таснифнинг давлат ҳудудий-сиёсий ташкил этилишининг барча шаклларига қўлланиши қатор федератив давлатлар ҳудудий-сиёсий ташкил этилишини объектив баҳолаш ва ривожлантириш истикболларини белгилаш имконини беради. Масалан, Индонезия, Покистон, Ҳиндистон каби федератив давлатларнинг ҳам нисбатан номарказлашган оммавий бошқарув шаклига эгаллигининг тан олиниши уларда оммавий бошқарувни ривожлантириш истикболларини белгилаб беради. Демак, оммавий бошқарув ва давлатни ҳудудий-сиёсий ташкил этишнинг янги таснифи барча давлатларда ҳудудларни сиёсатнинг субъектига айланиш, институционаллашуви жараёнини ифодалайди.

Оммавий бошқарувнинг таклиф этилаётган модели ҳудудларни ривожланиш тенденцияларига ҳам таъсир қилади. Чунки бугунги кунда ҳудудларнинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиш масалалари фақат минтақалаштириш жараёни сифатида ўрганилади ва ҳал қилинади [12]. Ваҳолабки, иқтисодий ва бошқа фанларда таъкидланишича, минтақалар баробарида, бошқа ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ривожланиши уларнинг ўз-ўзини бошқаришига бевосита боғлиқ. Шу туфайли, ҳудудлаштириш масалаларини ўрганиш ва амалга ошириш, минтақалаштиришга эса унинг таркибий қисми сифатида қаралса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳудудлар ўзини ўзи ривожлантиришда номарказлаштириш институти катта роль ўйнамоқда. Ўз навбатида, номарказлаштириш ҳам маҳаллий бошқарув шакли, ҳам оммавий бошқарув услуби [13] ва уларнинг яқуний мақсади, давлат, ҳудудий ва маҳаллий даражаларда оптимал қарорларни қабул қилишга қаратилиши кўрсатилган. Лекин айримлар номарказлаштиришдан минтақалаштиришни (ҳудудлаштиришни – Ж.Р.) фарқлашади. Номарказлаштириш марказий ҳокимият орган-

лари функцияларини куйига ўтказиш бўлса, минтақалаштириш (ҳудудлаштириш – Ж.Р.) қарор қабул қилиш жараёнига минтақавий (ҳудудий – Ж.Р.) акторларни киритиш мақсадида мазкур жараёни кенгайтиради [14].

Ҳудудлаштириш, номарказлаштириш, ўзини ўзи бошқариш ва ҳудудлар институционаллашувининг бошқа ғоялари давлатни ҳудудий-сиёсий ташкил этиш ҳамда оммавий бошқарувни ҳудудий, номарказлашган, нисбатан номарказлашган, марказлашган шакллари ва моделларига таснифлаш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Айниқса, ҳудудий оммавий бошқарув модели ҳақидаги тушунчанининг илмий мулоқотга киритилиши бошқарувни демократлаштириш истикболларини объектив акс эттириб, уларни назарий асослаб беради. Демак, ҳудудий бошқарув қайси даражада ва шаклда амалга оширилмасин, мазкур вазифани бажариш шаклланган вакиллик органлари, уларни ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат ташкилотлари ва фуқаролар билан яқин алоқа ўрнатганлиги ва марказий ҳокимият органларида ўз манфаатларини амалга ошириш имконига эгаллиги билан белгиланади.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, ҳудудий давлатни шакллантириш, яъни ҳудудий оммавий бошқарув модели бугунги кунда оммавий, иқтисодий, умуман, ижтимоий бошқарувни ривожлантириш мақсадида шаклланган минтақалаштириш, номарказлаштириш, ўз-ўзини бошқариш каби ғояларни рўёбга чиқаришга хизмат қилади. Ушбу жараёни ҳудудлаштириш сифатида илмий мулоқотга киритиш эса, кўзланган мақсадга эришиш, хусусан, умумдавлат ва ҳудудий манфаатлар мутаносиблигига эришишнинг ташкилий-илмий асосларини тизимлаштириш имконини беради. Шу туфайли, Ўзбекистонда маҳалла, кишлоқ каби ҳудудларни ривожлантириш, номарказлаштириш, умумдавлат ва ҳудудий манфаатлар мутаносиблигига эришишнинг ҳудудлаштириш меъёрларига мувофиқ бўлиши, хусусан, ҳудудларнинг институционаллашувини тақозо қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Халипов В.Ф. Введение в науку о власти. М.: Технологическая школа бизнеса, 1996. Унинг ўзи. Власть. Основы кратологии. М.: Луч, 1995. Унинг ўзи. Введение в науку о власти. М.: Технологическая школа бизнеса, 1996. Унинг ўзи. Власть. Основы кратологии. М.: Луч, 1995.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
3. Конституционное право. Энциклопедический словарь. Ответственный редактор и руководитель авторского коллектива - доктор юридических наук, профессор С. А. Авакьян. - М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА - ИНФРА М), 2001. С. 351.
4. Чиркин В.Е. Государственное и муниципальное управление: Учебник. — М.:Юристъ, 2003. С. 6.
5. Пронкин С.В., Петрунина О.Е. Государственное управление зарубежных стран / С.В. Пронкин, О.Е.Петрунина 3-е изд., доп. и перераб. - М.: КДУ, 2007. С. 354.
6. Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. Учебник для вузов. - М.: Издательство «Зерцало», 2000. С. 179.
7. Рузметов Х. Принцип разделения властей в организации деятельности местных органов государственной власти // Хуқук, Право, Law. 2004/2. С. 34.
8. Local Government in Europe: Trends and Developments / Ed. R. Bartly, G.Stoker. Houndmills, 1991. P.6.
9. Қаранг: Смольяков А.А., Сулаков М.С. Историко-правовые тенденции распределения властных полномочий в области обеспечения законности между органами государственной власти и местным самоуправлением // История государства и права, 15/2007. С. 37.
10. Драго Р. Административная наука. - М.: Прогресс, 1982. С. 125.
11. Чиркин В.Е. Опыт зарубежного управления (государственное и муниципальное управление): -М.:Юристъ,2006. С. 32.
12. Малин А.С. Региональное управление - М: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. С. 17.
13. Тихомиров Ю.А. Централизация и децентрализация: динамика соотношения // Журнал российского права, 2/2007. С. 104.
14. Гоптарева И.Б. Некоторые проблемы многоуровневого управления в России; политико-правовой аспект // Современное право, 1/2007. С. 49.



УДК: 327.83
А-В

Муниса ЗАКИРОВА,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети стажёр докторанти

E-mail: munisazakirova88@gmail.com

с.ф.д., профессор Э.С. Султонова тақризи асосида

PROSPECTS FOR TOURISM DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation

This article considers the prospects for the development of tourism in our country, as well as the most important factor in the focus on tourism support and planning in this area. The issues of increasing the prospects of tourism in the Republic of Uzbekistan, aspects of tourism development, issues of cooperation in the field of tourism, the basic conditions of tourism, the impact on social life are discussed. The author also considers the problems that arise in the development of tourism. The political, legal and social aspects of the development of the sector were assessed.

The formation of the management system in the field of tourism in Uzbekistan is analyzed, and relevant proposals and recommendations are made in this regard.

Key words: Tourism industry, tourism, World Tourism Organization (WTO), Great Silk Road, concept, CIS, pilgrimage tourism, cooperation.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В данной статье рассматриваются перспективы развития туризма в нашей стране, а также важнейший фактор ориентации на поддержку и планирование туризма в этой сфере. Обсуждаются вопросы повышения перспектив туризма в Республике Узбекистан, аспекты развития туризма, вопросы сотрудничества в сфере туризма, основные условия туризма, его влияние на общественную жизнь. Автор также рассматривает проблемы, возникающие при развитии туризма. Дана оценка политическим, правовым и социальным аспектам развития отрасли. Проанализировано формирование системы менеджмента в сфере туризма в Узбекистане, и даны соответствующие предложения и рекомендации по этому поводу.

Ключевые слова: Индустрия туризма, туризм, Всемирная туристская организация (ВТО), Великий шелковый путь, концепция, СНГ, паломнический туризм, сотрудничество.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада туризм соҳасини мамлакатимизда ривожлантиришнинг истиқболлари шунингдек, туризмни қўллаб-қувватлашга эътибор бериш ва мазкур йўналишни режалаштириш энг муҳим омил сифатида қаралган. Ўзбекистон Республикасида туризм истиқболларини оширишга, туризмнинг ривожлантириш жиҳатларига, туризм соҳасидаги ҳамкорлик масалаларига, туризмнинг асосий шартларига, ижтимоий ҳаётга таъсирига тўхталиб ўтилган. Муаллиф томонидан туризмни ривожлантиришда ҳамкорлик масалаларида вужудга келадиган муаммоларни ҳам қўриб чиқилган. Соҳани ривожлантиришга сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий томонларига баҳо берилган.

Ўзбекистонда туризм соҳасида бошқарув тизимининг шаклланиши таҳлил этилиб, бу борада тегишли таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: Сайёҳлик индустрияси, туризм, Бутунжаҳон туристик ташкилоти (БТТ), Буюк Ипак йўли, концепция, МДХ, зиёрат туризми, ҳамкорлик.

Кирриш. Ҳозирги кунда давлатимизда олиб борилаётган муҳим ислохотлардан бири туризмни ривожлантириш масалаларига қаратилган бўлиб, Туризм соҳасини жадал ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611-сонли “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорини мисол келтириш мумкин. Ушбу қарорда 2019 — 2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш Концепцияси қулай иқтисодий шароитлар ва омилларни яратиш бўйича олиб борилаётган ислохотларнинг самарадорлигини ошириш, туризм соҳасини жадал ривожлантириш бўйича устувор мақсад ва вазифаларни белгилаш, унинг иқтисодиётдаги ўрни ва улушини ошириш, хизматларни диверсификациялаш ва уларнинг сифатини ошириш ҳамда туризм инфратузилмасини такомиллаштиришга жуда катта эътибор қаратилди [1].

Концепцияни омалаштиришдан олдин барқарор ривожланиш йилларида туризм тушунчаси туғилди, биринчи навбатда туризмга эътибор қаратилмади лекин кейинчалик эса барча мавжуд туризм турлари учун керакли мақсад сифатида қарала бошланди. Бироқ, унинг параллел тушунчаси каби барқарор ривожланиш тушунчаси аниқ сўзлар билан аниқланмаган. Шунинг учун у барча турлар учун кенг чегарани қолдиради. Туризм индустрияси жаҳон иқтисодиётининг жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган тармоқларидан бири ҳисобланади. Ҳар ўнта янги иш ўрнидан биттаси айни соҳада ташкил этиляпти, қолаверса, туризм сервиси хизматлар умумий экспортининг учдан бир қисmini қамраб олади [2].

Шунингдек, туризмнинг ривожлантириш жиҳатларига тўхталиб ўтадиган бўлсак, ҳозирги кунда замонавий туризмнинг ривожланиши жараёнида халқаро туризм ривожланиши алоҳида соҳа ёхуд институт сифатида

шаклланаётганлиги ҳамда намоён бўлиши масаласига ургۇ бериб ўтсак. Бу борада мавжуд тадқиқотларга ҳамда туризм соҳасидаги норма ижодкорлиги фаолияти, унинг халқаро сиёсий ва хусусий ҳуқуқий томонларини, мазкур масалада шаклланаётган халқаро туризм ривожланишининг махсус тамойилларини таҳлил этган ҳолда унинг алоҳида соҳа сифатида шаклланиш жараёнининг тугалланмаганлигини таъкидлаш лозим. Мазкур ҳолат келгусида ушбу мавзуда кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилишига туртки бўлмоқда.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Ўзимизнинг миллий олимларимиздан бири А.Абдувоҳидовнинг фикрига кўра мамлакатимизда туризм салоҳиятини дунёга намоён қилишда, халқаро туристик оқимларни барқарорлаштириш, уни мавсумийлик хусусиятларидан ҳоли қилиш мақсададида интернет тармоғи орқали туристик салоҳиятимизни кўрсатиб берувчи веб саҳифаларни халқаро тажрибалар асосида ўзгаритириб бориш лозим [3].

Тўғри, авваламбор технологиялар тизимини янги босқичга олиб чиқиш керак. Ҳозирги вақтда смартфон ва планшетлардан фойдаланувчиларнинг сони кўпайиши билан мобил сайёҳат дастурларига ҳам эътибор ортиб бормоқда. Ғарбий мамлакатларда сайёҳларнинг камида 50 % сайёҳатларни мобил алоқалар орқали амалга оширадилар. Сабаби бугунги сайёҳатчилар ўз ҳаётларини осонлаштирадиган хусусиятларга бой дастурларни авфзал кўришади. Шунингдек, сайёҳларга хизмат кўрсатиш сифатини ошириш учун, туристик хавфсизлик тизимини синчковлик билан ишлаб чиқадиган - ягона марказни яратиш керак, у билан боғланиш орқали чет эллик сайёҳ ҳаттоки чекка ҳудудларида ҳам ёрдам олиши мумкин. Ушбу марказда барча хизматлар, шу жумладан Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, ички ишлар ва тез ёрдам хизмати биргаликда ишлаши керак. Ўзбекистон туризмни ривожлантиришда халқаро туризм бозорида сайёҳлик йўналиши сифатида обрўсини дунё миқёсида тан олишга эришиш вазифаси жаҳон миқёсида Ўзбекистонга кириш туризмни ривожлантиришнинг асосий ва муҳим вазифаларидан бири бўлиши керак.

Албатта ҳозирги кунда мамлакатда туризмни миллий иқтисодийни диверсификация қилиш, ҳудудларни жадал ривожлантириш, янги иш ўринларини яратиш, аҳолининг даромадлари ва турмуш даражасини ошириш, мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлигини оширишни таъминловчи стратегик тармоқлардан бири сифатида ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Виза режимининг либераллаштирилиши, чет эл фуқароларини рўйхатга олиш тартибининг соддалаштирилиши, туризм тармоғини ривожлантириш учун имтиёз ва преференциялар берилиши миллий туризм салоҳиятини ички ва ташқи бозорларда самарали тарғиб қилиш имконини берди [4].

- **Тадқиқот методологияси.** Ўзбекистонда сайёҳликнинг ривожланиши унга бўлган муносабатнинг йилдан - йилга ортиб бориши билан белгиланади. Айниқса, кичик ва хусусий тадбиркорликни шакллантиришда сайёҳликнинг имкониятлари жуда каттадир. Чунки, Ўзбекистон шароитида ҳозирги иқтисодий барқарорликнинг мавжуд бўлиши бу соҳани ҳам жадал суръатлар билан ривожлантириш имкониятини туғдирмоқда [5].

Аммо туризмни ривожлантириш бўйича Ўзбекистон кўпгина қийинчиликларга учрамоқда. Сабаби шундаки махсус меҳмонхоналарнинг йетишмаслиги, сайёҳлар учун маълумотлар базаси камлиги, реклама хизматининг яхши ривожланмаганлигидир. Ўзимизни бой маданиятимиз ҳамда диққатга сазовор жойларимизни

ўрганиб реклама хизматини ривожлантириш вақти келди.

Сайёҳлик индустриясида давлатлар билан давлатлар, давлатлар билан халқаро ташкилотлар, белгиланган тартибда рўйхатга олинган ва сайёҳлик хизмат кўрсатиш ҳуқуқига эга, лицензияси бўлган корхоналар, муассаса ва ташкилотлар, сайёҳларга хизмат кўрсатувчи муносабат жараёнлардир. Ҳозирги вақтда халқаро даражада туризм ривожланишини режалаштириш ва назорат қилиш унинг ривожланиш муваффақияти учун лозимлиги қабул қилинди. Туризмни режалаштириш яна шу далил билан тасдиқландики, расман биринчи даражали ва туризм бўйича дунёда энг машҳур халқаро, давлатлараро ташкилот ҳисобланган Бутунжаҳон туристик ташкилоти (БТТ) давлатларга туризмни ривожлантириш минтақавий стратегияларида, туризм сиёсатида, ўзига хос минтақаларни ҳисобга олган ҳолда туризмни ривожлантиришда, туристик фаолиятининг миллий иқтисодий ва туризмни режалаштиришнинг истикболини баҳолашда амалий ёрдам кўрсатади [6].

- **Таҳлил ва натижалар.** Сайёҳлик индустриясида давлатлараро муносабатларни тартибга солишчи муҳим халқаро ҳуқуқий манба ҳам - Бутунжаҳон туристик ташкилоти (БТТ)нинг уставидир. БТТ устави 1970 йилнинг 27 сентябрида Мадридда қабул қилинган, 51 давлат томонидан ратификация қилингандан кейин 1974 йилнинг 1 ноябридан тўлиқ амал қила бошлаган.

Бутунги кунда ташкилотга 160 дан ортиқ, давлат аъзо бўлиб, Ўзбекистон Республикаси 1993 йилдан ушбу ташкилотга аъзоликка қабул қилинган.

Шунингдек, ташкилот ташаббуси билан Ўзбекистон ҳудудида ташкил этилган халқаро конференциялар ва уларнинг таҳлилий, ҳуқуқий асослари кўрсатилди. Хусусан, Буюк ипак йўлида Ипак йўлини ривожлантириш бўйича Самарқанд Декларацияси (1994), Туризм ва маданий меросни асраш тўғрисидаги Хива Декларацияси (1999) ҳамда Буюк ипак йўлида туризм тўғрисидаги Бухоро Декларацияси (2002) шулар жумласидандир.

Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш туристик хизматларнинг сифати мутахассисларни тайёрлаш даражаси билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Бир сўз билан айтганда туризм соҳаси хизмат кўрсатиш соҳасидир. Кадрлар етишмаслиги билан боғлиқ асосий муаммо шундаки, институтлар эски дастур бўйича мутахассислар тайёрлайдилар. Аммо замонавий ҳақиқатлар жуда олдинлаб борапти.

Режалаштириш жараёнида туризм билан бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган ички ва ташқи элементлари, шунингдек, ушбу масалада турли хил ички ва ташқи иштирокчилар ва мутахассисларнинг қарашларини ҳисобга олиш муҳимдир, бу ҳар томонлама қарашни ривожлантиришга ҳисса қўшади. Туризмни ривожлантиришдаги парадигма ва тўсиқларни енгиб ўтиш учун ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистонни мисол қилиб оладиган бўлсак, Ўзбекистон турли миллатлар, диний конфессиялар ва маданиятлар вакиллари яшайдиган мамлакатдир. Бу бой тарихий мероси замонавий архитектура ва юқори технологиялар ривожини билан уйғун ҳолда яшайдиган минтақадир. Баланд тоғлар, иссиқ чўللار, чексиз қўللار, ажойиб водийлар ва боғлар бор.

Республикаларда жойлашган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Хива ва Шахрисабз каби тарихий шаҳарларимиз бутун дунёга машҳур бўлиб, дунё халқлари бу шаҳарларимизни кўриб зиёрат қилишни орзу қиладилар. Ўзбекистондаги диний зиёратгоҳларимиз эса бевосита жаҳондаги мамлакатларнинг мусулмон халқларини диққат-эътиборини ўзига жалб этмоқда. Ал-Бухорий, Ат-Термизий каби вилоятлардаги диний зиёратгоҳларимиз ислом дунёсида алоҳида ўз ўрнига эга [7].

Маълумки юртимиз ўзининг бой тарихи, маданияти, жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган олим, алломалари, бекиёс маданий мерос объектлари, қадимий меъморчилик, ҳунармандчилик ва пазандачилик санъати билан бир қаторда, зиёрат туризми йўналишида ҳам юксак салоҳиятга эга минтақа ҳисобланади. Шу боис, корона-вирус пандемиясида туризм соҳасини жадал қайта тиклашда айнан зиёрат туризми йўналиши муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев раислигида 2020 йилнинг 9 декабрь куни туризм ва спорт соҳаларида амалга оширилаётган ишлар ҳамда 2021 йилдаги вазифалар муҳокамаси юзасидан бўлиб ўтган видеоселектор йиғилишида қатор муҳим вазифалар белгилаб берилди. 2021 йилда 1,7 миллион хорижий, 7,5 миллион маҳаллий сайёҳни жалб қилиш, туризм хизматлари экспортини 370 миллион долларга етказиш белгиланди. Шу жумладан, мамлакатнинг зиёрат туризми салоҳияти имкониятдан фойдаланган ҳолда 700 минг зиёратчини жалб қилиш ва ушбу йўналишда 130 миллион долларлик хизматлар экспортини таъминлаш бўйича вазифалар қўйилди [8]. Бир сўз билан айтганда Президентимиз Ш. Мирзиёевнинг “Иқтисодий килмасак натижа бўлмайди” деган сўзларига амал қилиш вақти келди.

Ушбу йўналишдаги ислохотлар самарадорлигини тубдан ошириш мақсадида 2019 йил январ ойида 2019-2025 йилларда Ўзбекистонда туризм соҳасини ривожлантириш концепцияси тасдиқланди. 2019 — 2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш Концепцияси қулай иқтисодий шароитлар ва омилларни яратиш бўйича олиб борилаётган ислохотларнинг самарадорлигини ошириш, туризм соҳасини жадал ривожлантириш бўйича устувор мақсад ва вазифаларни белгилаш, унинг иқтисодийдаги ўрни ва улушини ошириш, хизматларни диверсификациялаш ва уларнинг сифатини ошириш ҳамда туризм инфратузилмасини такомиллаштиришга қаратилган [9].

Бундан ташқари, янги қонун лойиҳасининг концепцияси туризм инфратузилмасининг марказий ва ҳал қилувчи концепцияси бўлган “туризм маҳсулоти” ни шакллантиришга, шу жумладан нафақат асосий, балки қўшимча ва тегишли туристик хизматлар учун туристик

хизматлар пакетини шакллантиришга асосланиши керак. Бу борада;

-Туризм соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга ваколатли давлат органларининг институтчионал механизмининг такомиллаштириш вақти келди, унинг асосий вазифаси Туризмни янада ривожлантириш миллий дастури шаклида туризм соҳасидаги давлат стратегиясини аниқлаш, туризм соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш ва соҳада хизматларни сифатли тақдим этиш учун барча тузилмаларни назорат қилишдан иборат;

-Туризм инфратузилмаси объектларини инвентаризация қилиш ва хизмат кўрсатиш даражаси бўйича халқаро стандартларга мувофиқ таснифлашни ишлаб чиқиш;

-Буюк Ипак йўли брендининг кенг тарқалишини қўллаб-қувватлайдиган ва аниқса, дунё бўйлаб Интернет орқали сайёҳликни оммалаштириш ва Ўзбекистонда янги туристик брендларни ривожлантириш.

Ўзбекистонда сайёҳлик саноатининг жадал ривожланиши, жумладан, тарихий ва маданий меросни ҳурмат қилиш, халқаро стандартларга тўла мос келадиган инфратузилмани яратиш, халқаро алоқаларни мустаҳкамлаш минтақамизни дунёнинг энг кўп ташриф буюрадиган мамлакатларидан бирига айлантириш [10].

- Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Бундан ташқари, бизнинг фикримизча, Ўзбекистон туризм соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш куйидаги йўналишларда амалга оширилиши керак:

- туризм фаолиятини ташкил этишда минтақалараро ҳамкорлик самарадорлигини ошириш;

-туристик тармоқларни ривожлантириш режаларини мувофиқлаштириш ва мувофиқлаштиришга эришиш;

-туризм соҳасида статистика ҳисобини юритиш тизимини такомиллаштириш;

- хорижий давлатлар билан ҳамкорликда уларнинг тажрибасини ўрганиб чиққан ҳолда спорт туризми, фестивал туризми, зиёрат туризми, агро туризмларнинг турларини миллий қонунчилигимизга асосланган ҳолда жорий қилиш;

Хулоса ўрнида Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини янада ривожлантириш ва бошқаришни такомиллаштириш бўйича юқоридаги ва бошқа чоратadbирларнинг амалга оширилиши нафақат сайёҳлик салоҳиятини ошириш ва ушбу соҳага инвестициялар оқимини кўпайтириш, балки аҳолининг фаровонлигини ошириш, янги рақобатдош иш ўринлари ва замонавий туризм инфратузилмасини яратиш орқали умуман ҳудудларни тартибга солишга ҳамда туризмни ривожланишида қўллаб-қувватлашнинг ривожлантиришга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611 Фармони 1-илова <https://lex.uz/docs/4143188>
2. Жаҳон сайёҳлик ташкилоти расмий сайти- <https://www.unwto.org/>
3. А.Абдувоҳидов, Ўзбекистон туризм индустриясини ривожлантиришда компьютер тизимларини такомиллаштириш истиқболлари, Ўзбекистонда ички туризмни ривожлантиришда хорижий тажрибани қўллаш республика илмий амалий анжумани мақолалар тўплами, 2014. – 392 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611 Фармони 1-илова <https://lex.uz/docs/4143188>
5. Ф.С.Қутлимуротов. Туризм инфратузилмаси: Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2007. – 24 б.
6. И.С.Тухлиев, Ғ.Х.Қудратов, М.Қ.Пардаев. Туризмни режалаштириш. Дарслик. « Иқтисодий молия» нашриёти. Тошкент. 2010й. – 103 б.
7. Ш.С. Сайфутдинов. Туризм: назария ва амалиёт. УУМ. -ТДИУ. 2018 й. – 240 б.
8. Ўзбекистон Республикаси туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси. Зиёрат туризмни ривожлантириш ва тарғиб этиш борасида жадал қадам.28 декабрь 2020й. // [Эл. ресурс]URL/<https://uzbektourism.uz/>
9. 2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш КОНЦЕПЦИЯСИ
10. Развитие туризма в Узбекистане. Узбекистан. 20 август 2016г // [Эл. ресурс]URL /<https://www.trend.az/casial/uzbekistan/2651045.html>



УЎК (УДК, UDC): 372.881.111.1

Шахноза ИСМАТОВА,

Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллар университети, таянч докторанти

E-mail: doctorshaxnoza@gmail.com

ЎДТУ ф.ф.д.(PhD) Адилова Ш.Р. тақризи асосида

ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШДА ТАЛАБАЛАРНИНГ БИЛИМ, КЎНИКМА ВА МАЛАКАЛАРИНИ КРЕДИТ-МОДУЛЬ ТИЗИМИДА БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада турли давлатларнинг таълим амалиётида кузатилаётган кредит-модуль тизимининг ўзига хос талқини ва ёндашувлари баён қилиниб, ўз ўрнида белгиланган мақсадга эришиш учун талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини баҳолаш технологияларини қўллаш тақозо этилишига қаратилгандир.

Калит сўзлар: кредит, кредит-модуль тизим, баҳолаш, назорат, билим, кўникма, малака, балл.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ, НАВЫКОВ И НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

В статье описаны конкретные трактовки и подходы кредитно-модульной системы, наблюдаемые в образовательной практике разных стран, и акцентируется внимание на необходимости использования технологий для оценки знаний, навыков и умений студентов для достижения поставленной цели.

Ключевые слова: кредит, кредитно-модульная система, оценка, контроль, знания, умение, квалификация, балл.

THEORETICAL BASIS FOR ASSESSMENT OF KNOWLEDGE, SKILLS AND SKILLS OF STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Abstract

This article describes the specific interpretations and approaches of the credit-module system observed in the educational practice of different countries and focuses on the need to use technology to assess the knowledge, skills and abilities of students to achieve the set goal.

Key words: credit, credit-module system, assessment, control, knowledge, skill, ability, point.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Болонья жараёнига қўшилиб, босқичма-босқич тизимли таълимга ўтиш, замонавий билимга эга ва мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлашни амалга оширмоқда, бу эса нафақат янги дастурларни яратиш ва ўқув жараёнини ташкил қилишни ўзгартиришни, балки талабаларнинг ютуқларини баҳолашга ёндашувни ўзгартиришни ҳам талаб қилади.

Президентининг 2019 йил 11 июлдаги ПҚ-4391-сон «Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори ижроси юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли Фармони «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси» ишлаб чиқилди [1].

Концепцияни ривожлантириш мақсади куйидагиларни назарда тутди:

-олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини босқичма-босқич кредит-модуль тизимига ўтказиш;

-халқаро тажрибалардан келиб чиқиб, олий таълимнинг илғор стандартларини жорий этиш, жумладан ўқув дастурларида назарий билим олишга йўналтирилган таълимдан амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган таълим тизимига босқичма-босқич ўтиш.

Унинг фаолият самарадорлигини янада ошириш учун куйидаги вазифалар киритилган:

-профессор-ўқитувчилар, талабалар ўртасида сўровлар ўтказиш, жамоатчилик ва иш берувчиларнинг фикрини ўрганиш ҳамда илғор хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш орқали олий таълим сифатини ошириш, ўқув дастурларини такомиллаштириш ва замонавий

педагогик технологияларни жорий этиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш.

Кириш. Кредит-модуль тизими илк бор XIX асрнинг иккинчи ярмида АҚШда жорий этилган. Академик кредитлар биринчи марта АҚШ университетларида XVIII ва XIX асрларда таълимни эркинлаштиришнинг бошланғич қисми сифатида кун тартибига эълон қилинган. Кредит бирикмалари орқали миқдорий ўқиш мазмунининг эквивалентларини яратиш ва таълим дастурларининг даражаси ўқувчиларга ўқув жараёнини мустақил равишда режалаштириш имкониятини бериш, ўқув жараёнининг сифат назорати ва баҳолаш тизимида тубдан ўзгаришлар имкониятини бериш, таълим технологияларини такомиллаштириш учун шарт-шароитлар яратади [2: 14-б.].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. 1869 йилга келиб Гарвард Университетига ўша даврнинг энг илғор фикрловчиларидан бўлган Чарлс Эллиот президент этиб сайланади. Кўп ўтмай у университетдаги қатъий белгилаб қўйилган ўқув дастурларини бекор қилади. Эндиликда, Гарвард Университетига талабалар ўқув дастурида таклиф қилинадиган фанлар орасида ўзлари хоҳлаган, кизиққан фанларни танлаб, ўрганиш имкониятига эга бўладилар [10]. Яъни, ҳар бир талаба эндиликда ўзининг университетдаги ўқиш дастурини маълум маънода ўзи шакллантириш имкониятига эга бўлганлигидан далолат беради.

1984 йилда Европа комиссияси Европа меҳнат бозорига инсон капиталининг ҳаракатчанлигини ошириш ташаббуси билан чиқди, унинг асосий воситалари куйидагилар эди: Академик этироф этиш ва ҳаракатланиш учун Миллий Ахборот Марказлари тармоғини яратиш;

Европа кредит ўтказиш тизими; дипломга илова; EURYDICE ахборот тизими [4]. 1997 йилда академик малакаларни ўзаро тан олиш тўғрисида Лиссабон [6] конвенцияси қабул қилинди. 1998 йилда тўртта Европа мамлакати (Франция, Германия, Буюк Британия ва Италия) талабалар ҳаракатчанлигини ривожлантириш ва даражаларини мустақил равишда тан олишни тарғиб қилиш учун олий таълим умумий мезонлар тизимини ярататиш тўғрисида Сорбонна декларациясини имзолади [7]. Ва няхоят 1999 йилда Болонья жараёнида Европанинг 29 мамлакати имзоланди [8; 24-6.].

Болонья жараёнинг концептуал ғояларини таълим тизимига ўтказиш муаммолари ва методологияси билан В.И.Байденко, М.Д.Бершадская, А.П.Билибин, Л.С.Гребнев, Д.П.Ефремов, О.М.Карпенко, М.В.Ларионова, Н.М.Розина, Н.А.Селезнева, В.Сенашенко, Г.В.Ткач, В.Н.Чистохвалов, Е.В.Шевченко ва бошқа рус олимлари шугуланиб келмоқдалар.

Кредитлар билан ифодаланган ўқув модулининг мураккаблиги академик ўқув соатларга тўғридан-тўғри тенг эмас бўлиб, бу фаннинг мураккаблиги нисбати кўрсатилган ўқув дастурининг бир қисми сифатидадир. Шундай қилиб, барчанинг умумий мураккаблиги йиллик ўқув фанлар дастурлари 60 кредит бирлигига тенглаштирилади ва ундан кейин йиллик ҳар бир соати ўқув вақтининг бюджетига улушига қараб ҳар бир фан учун қайта тақсимланади. Ушбу усул Б.А.Сазонов (Федерал Таълимни ривожлантириш институти), Н.И.Максимов (Н.А.Косыгин номидаги МДТУ) ва Е.В.Каравасев (М.В.Ломоносов номдаги Москва давлат университети) томонидан ишлаб чиқилган. Шартли равишда бу “бўйлама усул” номи билан аталди. “Бўйлама усул” муаллифлари шуни кўрсатадики, агар кредитларни тақсимлаш ўқув дастурининг таркибий қисмлари таълим натижаларига йўналтирилганлик асосида юзага келадиган бўлса, у ҳолда, касбий кўникмаларни ва тўлиқ маълумотга бой характериға эга бўлган эмас, балки дунёқарашини ривожлантирадиган фанлар камроқ кредит олиши керак бўлади [5].

Норматив ҳужжатларда, жаҳон амалиётида ҳаммага қабул қилинган “кредит тизими” атамаси “синов бирликлар тизими” атамаси билан алмаштирилади. Баъзи тадқиқотчилар (А.Чучалин, О.Боев, Н.Н.Фролов, Г.В.Сундуков, В.В.Жигунов, В.А.Голутвин) бу алмаштириш мақсадга мувофиқ эмаслигини, чунки у илмий жамоатчиликни издан чиқариб, баъзида кредит ва рейтинг тушунчаларини чалкаштириб юбораётганин таъкидламоқдалар. Уларнинг фикрига кўра, Россия ўқув юрти “кредит тизими”, “...таълим тизимининг мазмунини аниқлаш тизими сифатида кредит тизимининг моҳиятини аниқ белгилаб берувчи, рейтинг эса унинг ривожланиш сифатини ўлчаш тизими сифатида” атамасини сақлаб қолиши керакдир [9].

Тадқиқот методологияси. Баҳолаш ахборот тизимининг намоёнидир. Ушбу тизим талабанинг баҳосини сақлаш, қайта тиклаш ва олиш каби жараёнларни ўз ичига олади. Қўшимча равишда шуни яна таъкидлаб ўтиш керакки, баҳолаш объектив ва адолатли бўлиши керак. Таълим соҳасида иш юритиб келаётган барча ўқитувчилар, профессорлар талабалар билимини баҳолаш билан боғлиқ саволлар ўртасида кўпинча низолар келиб чиқади.

Америка университетлари ва коллежларини мисол тариқасида оладиган бўлсак, улар камида ўн хил турдаги баҳолаш тизимларидан фойдаланидилар. Талабалар билимларини рақамли ва ҳарфли баҳолаш энг кўп ишлатадиган турларидир.

Рақамли баҳолаш. 1 дан 100 баллгача баҳоларни қўллаш амалиёти мавжуд. Ушбу усулдан фойдаланиш осон бўлиб, вақтни талаб қилмайди, аммо субъектив томонлари ҳам бордир.

Ҳарфли баҳолаш. Университетлар анъанавий ва ўзгартирилган алфавит рейтинг тизимидан фойдаланидилар. Баллар йиғилади ва якуний назоратдан сўнг талаба томонидан тўпланган балларнинг умумий сони анъанавий баҳолаш тизимларидан бирига ўтказилади: тўрт балли (аъло, яхши, қониқарли, қониқарсиз); Европа ECTS (A, B, C, D, F) ёки Америка (A+, A, A-, B+, B, B+, C+, C, C-, D+, D, D-, F, S, U).

Бошқа баҳолаш турлари ҳам мавжуддир. Баҳолашнинг бу тури ҳарф ва рақамларни бирлаштиришда, шунингдек, билимларни талабаларнинг ўзлари томонидан баҳоланганда ёки барча талабаларни бир хил баҳолашда қўлланилади. GPA нинг энг кенг тарқалган шакли бу кредит соатлари уларнинг баҳоларига кўпайтирилгандир.

Кредит тизими таълимнинг барча босқичларида: жорий, оралик, мустақил таълимда билим, кўникма ва малакаларни доимий назоратини амалга оширадиган балл-рейтинг баҳолаш тизимига бевосита боғлиқдир. Назоратнинг ҳар бир тури талабага унинг якуний назоратга кириш рейтингини белгилайдиган балларни беради. Ўқув курси якунида имтиҳон шаклида якуний назорат ўтказилади. Назоратнинг турли даражаларида талабалар томонидан олинган баллар “А” дан “F” гача бўлган рейтинг шкаласи доирасида ўқув материални ўзлаштириш даражасига қараб баҳоланиши мумкин. Академик курс натижасига кўра ўртача GPA баллари ҳисоблаб чиқилади, бу эса талабанинг ҳар бир ўқиган йилига қараб ортиб боради, бу эса махсус фанлар бўйича билим сифатини оширишга хизмат қилади [3].

Балларни ҳалқаро ҳарфли баҳоларига ва уларнинг миллий эквивалентларига ўтказиш мезонлари тақсимланишини қуйидаги жадвал асосида кўриб чиқилган (1.1-жадвалга қаранг):

1.1-жадвал

Балларни ҳалқаро ҳарфли баҳоларига ва уларнинг миллий эквивалентларига ўтказиш мезонлари

Ҳарфли тизимдаги баҳо	Балларнинг рақамли эквиваленти	Фоиш кўрсаткичи	Анъанавий усулдаги баҳо
A	4,0	95-100	Аъло
A-	3,67	90-94	
B+	3,33	85-89	
B	3,0	80-84	Яхши
B-	2,67	75-79	
C+	2,33	70-74	
C	2,0	65-69	Қониқарли
C-	1,67	60-64	
D+	1,33	55-59	
D	1,0	50-54	Қониқарсиз
F	0	0-49	

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон олий ўқув юрларида талабалар билимини назорат қилиш учун 100 баллик рейтинг тизими қўлланилганлигини ҳисобга олсак, ECTS кредитларини жорий этиш ёки қайта ҳисоблаш учун мақбул тизимни ишлатиш учун қулай имкониятлар мавжуддир. Ушбу ёндашув асосида нафақат умумий Европа кредит тизимидан ECTS, балки бошқа давлатларнинг ҳам айрим миллий тизимларидан баҳолаш шкаласини боғлиқлигини ҳисоблаш мумкин.

Амалий жиҳатдан назар ташланадиган бўлсак, ўн балли тизим анъанавий беш балли “плюс” ёки “минус” томонлари билан унчалик фарқланмайди. У кўпроқ дифференциалланган бўлиб, ҳар бир баллнинг вазифаларни бажариш даражасига қараб тавсифлашнинг мувофиқлигидадир.

Рейтинг тизимининг кўп баллик бўлиши зарурий шартларидан биридир. Талабаларнинг фаоллигини рейтингли баҳолаш объектив шароитларга имкон беради (1.2-жадвалга қarang):

1.2-жадвал

Талабалар учун имкониятлар

№	Талабалар учун имкониятлар
1.	уларнинг олий маълумотли (бакалавр, мутахассис, магистр) бўлиши учун турли даражасига тавсиялар
2.	ихтисослик бўйича тақсимлаш
3.	мукофотлар ва стипендияларни тайинлаш
4.	ўқиш тўловларини камайтириш
5.	кейинги иш жойларига битирувчи учун тавсиялар ва бошқалар

Ўқишни ташкил этишдаги ижобий томонларга қўшимча равишда БРТ талабаларнинг фаолияти истиқбол-

лари билан бирга, хусусан, педагоглар учун ҳам янги имкониятларни очиб беради (1.3-жадвалга қarang):

1.3-жадвал

Педагоглар учун имкониятлар

№	Педагоглар учун имкониятлар
1.	ўқув жараёнини оқилона режалаштириш
2.	ҳар бир талабанинг ўқишни ўзлаштириш жараёнини ва таълим гуруҳи ўрганилаётган материалларни назорат қилиш
3.	жорий рейтинг назорат натажалари асосида ўқув жараёнига ўз вақтида тузатишлар киритиш
4.	ҳар бир талабанинг ҳар бир ўқув топшириқ ишини объектив баҳолаш
5.	жорий ўқув натижалари ва имтиҳонни ҳисобга олган ҳолда, шу фан бўйича якуний баҳони аниқ ва объектив аниқлаш

Хулоса ва таклифлар. Таълим олувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш назоратнинг устувор талабларидан бири бўлиб туйилади, аммо амалда бунга умуман эътибор берилмайди. Ушбу камчиликларни рейтинг баҳоси ва шакллантириш ютуқларидан фойдаланган ҳолда ўқув ютуқларини баҳолаш орқали йўқ қилиш мумкин бўлиб, унинг қўллашнинг ўзига ҳослиги баҳолаш

ўқитувчидан талабага ўтказишидадир. Умуман олганда, билимларни баҳолашнинг балл-рейтинг технологияси талабаларнинг тайёргарлигини баҳолашнинг объективлиги ва ишончилигини ошириш учун ишлаб чиқилган ва ОТМда ўқув жараёнини бошқаришнинг муҳим элементларидан бири сифатида ишлатилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”, 1-илоvasи, 9-банди.
2. Бадарч Д. Методические рекомендации по внедрению кредит-системы и асинхронной организации учебного процесса / Бадарч Д., Наранцев Я., под. ред. Сазанова Б.А. – Улан-Батор: МГУНТ, 2000.
3. Курина В.А. Внедрение кредитно-модульных систем в вузах России на современном этапе // Вестн.Сам.гос.тех. ун-та. Сер. Психолого-педагогич. Науки. 2011.№1. – 70 с.
4. Message from Salamanca. Shaping the European Higher Education Area. – Salamanca, 29-30 March 2001.
5. Сазонов Б.А., Караваева Е.В., Максимов Н.И. Методические рекомендации по применению системы зачетных единиц (ECTS) при разработке и реализации программ высшего профессионального образования в условиях введения федеральный государственных стандартов. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 24 с.
6. Convention on the Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region. – Lisbon, 11 April 1997.
7. Sorbonne Joint Declaration on Harmonisation of the Architecture of the European Higher Education System. – Paris, May 25, 1998.
8. Усмонов Б.Ш., Хабибуллаев Р.А. Олий ўқув юрларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. Тошкент, 2020 й., 120 бет.
9. Чучалин А.И. Опыт разработки и использования кредитной системы оценки содержания образовательных программ в области техники и технологий / Чучалин А.И., Боев О.В., Севостьянова О.А. // Системы управления качеством высшего образования: материалы Третьей междунар. научно-метод. конф., 3-4 июня 2003 г. – Воронеж, 2003.
10. Shedd Jessica (2003), "The History of the Student Credit Hour". New Directions for Higher Education. 122(Summer) (122): 5-12.



Маишталбек ЙЎЛЧИЕВ,

Тошкент давлат педагогика университети эркин тадқиқотчиси,

E-mail; new_phd_mashalbek@mail.ru

ТДПУ н.ф.д., проф Абдуллаева Барно Сайфутдиновна тақризи асосида

ТЕХНИКА ЙЎНАЛИШИДАГИ ТАЛАБАЛАРНИ ЎҚИТИШДА КОМПЕТЕНТЛИК ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Аннотация

Мақолада бугунги кундаги техника йўналишидаги талабаларни учун таълим тизими ислохотларини амалга ошириш ва ривожлантириш жараёнида педагогик компетентликнинг зарурияти, компетентлик тушунчасининг моҳияти, касбий компетентлик сифатлари, педагогнинг касбий компетентлиги масалалари мазмун- моҳияти атрофича очиқ берилган.

Калит сўзлар: техника, таълим жараёни, компетентлик, касбий компетентлик, компетентлик сифатлари, педагог, ривожлантириш, мазмун, моҳият, дастур, тизим, ислохот, ўз-ўзини баҳолаш.

ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье подробно описывается необходимость педагогической компетентности в реализации и развитии реформ системы образования для современных студентов технических вузов, сущность понятия компетентности, качества профессиональной компетентности, содержание профессиональной компетентности учителей.

Ключевые слова: методика, образовательный процесс, компетентность, профессиональная компетентность, качества компетентности, педагог, развитие, содержание, сущность, программа, система, реформа, самооценка.

AN IMPORTANT FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF COMPETENCE EDUCATION IN THE TEACHING OF TECHNICAL STUDENTS

Abstract

The article describes in detail the need for pedagogical competence in the implementation and development of education system reforms for today's technical students, the essence of the concept of competence, the qualities of professional competence, the content of professional competence of teachers.

Key words: technique, educational process, competence, professional competence, qualities of competence, educator, development, content, essence, program, system, reform, self-assessment.

Кириш. Ўзбекистонда таълим тизими ислохотларини амалга ошириш жараёнида шахснинг ҳар томонлама камол топиши, ёшларнинг самарали таълим олиши учун кенг имкониятлар яратиб берилмоқда. Бугунги кунга келиб, республикамизда миллий таълим тизимининг ҳукукий асосларини шакллантириш учун кенг шароит яратилди. Ўз навбатида, ислохотлар таълим тузилмаси ва мазмун-моҳиятини такомиллаштириш имконини берди. Мамлакатимиз Президентини Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, «Биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз деб биламиз»¹. Ҳозирги даврда таълим самарадорлигини ошириш, мутахассисларнинг касбий компетентлик даражасини ривожлантириш, педагог кадрларни инновацион фаолиятга йўналтириш, олий таълим муассасаларидаги ўқув жараёнига инновацион таълим ва ахборот-коммуникация технологияларини татбиқ этиш, илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш ва мақсадли йўналтириш олий таълим тизимини модернизациялашдаги долзарб вазифалар сифатида белгиланди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Таълим – жамиятнинг ислох қилиш ва уни ташқи дунё учун янада очиқ ҳамда янги технология ва билимларга йўналтирилган жамиятга айлантиришнинг асосий омилidir. У нафақат жамиятнинг ривожланиш истикболи, балки ҳар бир инсоннинг алоҳида фаолиятини олдиндан аниқлайди ва белгилайди. «Компетентлик» тушунчаси таълим

соҳасига психологларнинг илмий изланишлари натижа-сида кириб келган. Психологик нуқтаи назардан компетентлик «ноанъанавий вазиятлар, қутилмаган ҳолатларда мутахассиснинг ўзини қандай тутиши, мулоқотга киришиши, рақиблар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиши, ноаниқ вазифаларни бажаришда, зиддиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда, изчил ривожланиб боровчи ва мураккаб жараёнларда ҳаракатланиш режасига эгаллик»²ни англатади. Касбий компетентлик эса мутахассис томонидан касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгалланиши ва уларнинг амалда юқори даражада қўллай олиниши ҳисобланади. Касбий компетентлик мутахассис томонидан алоҳида билим, малакаларнинг эгалланишини эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интегратив билимлар ва ҳаракатларнинг ўзлаштирилишини назарда тутди. Шунингдек, компетенция мутахассислик билимларини доимо бойитиб бориш, янги ахборотларни ўрганиш, муҳим ижтимоий талабларни англай олиш, янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўллай билишни тақозо этади. Касбий компетентлик мураккаб жараёнлар; ноаниқ вазифаларни бажариш; бир-бирига зид маълумотлардан фойдаланиш; қутилмаган вазиятда ҳаракат режасига эга бўла олишда намоён бўлади. Касбий компетенцияга эга ўлган мутахассислар ўз билимларини изчил бойитиб боради, янги ахборотларни ўзлаштиради, давр талабларини чуқур англайди, янги билимларни излаб топади, уларни

кайта ишлайди ва ўз амалий фаолиятида самарали қўллайди. Таълим жараёнини такомиллаштиришнинг муҳим омили олий таълим тизимида педагогларнинг касбий компетентлигини юқори даражада шакллантирилиши билан узвий боғлиқ. Шу сабабли, замонавий таълим технологиялари имкониятларидан унумли ойдаланиш негизда педагоглар касбий компетентлигини шакллантириш жараёнининг назарий ҳамда амалий асосларини яратиш муаммонинг долзарблигини белгилайди. Касбий компетентлик тушунчасига нисбатан илмий доирада турли муносабатлар илгари сурилади. У меҳнат субъектига нисбатан аниқ фаолият талаблари ёки айнан, субъектнинг аниқ фаолиятнинг ўзига хос жиҳатларига нисбатан муносабатини тавсифловчи хусусият сифатида қўлланилади. Масалан, тадқиқотчи олим Э.Ф.Зеер касбий компетентликнинг функционал тараққиётини тадқиқ қилиш касбий камолотга эришиш чоғида компетентликнинг турли кўринишлари интеграциялашиб боришини ва уларнинг касбий муҳим шахс сифатлари билан алоқаси кучайиб боришини кўрсатди¹. Хусусан, касбий компетентликнинг асосий даражаларига касбий тайёргарлик ва тажриба, ўзини-ўзи англаш, ўз кучига ишониш, ўзга инсонлар томонидан кўрсатилган камчиликларни тўғри қабул қилиш ва шу каби бошқа касбий камолотни белгилаб берувчи шахс хусусиятларини киритади. Компетентлик куйидаги белгилар билан тавсифланади:

- ҳар қандай муайян вазиятда, унинг турли хил жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда билимларни ўз ўрнида ва тезкорлик билан тўғри қўллай билиш;
- қарорларни қабул қила билишга қодирлик ва тайёрлик, шу билан бирга, мазкур вазият учун энг мақбул қарор вариантини танлай олиш;
- ижтимоий ҳаракатларни ташкил этиш ва бунинг учун барча имкониятларни ишга сола билиш;
- фаолият доирасида бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларни аниқ мақсадларни кўзлаган ҳолда ва мақсадга мувофиқ, мақбул тарзда ўрната олиш имконини берадиган коммуникатив кўникмалар;
- муайян маънавий қадриятлар, дунёқараш, умуммаданий ва ахлокий сифатларга эгалик, фаолиятга интилиш ҳиссининг мавжудлиги;
- ўзининг ижодий имкониятларини ривожлантириш, фаолиятнинг янги усулларини эгаллашга интилиш.

Шулар билан биргаликда уларнинг умумкасбий ва ихтисослик фанлари асосларини ўрганиш вазифалари куйидагилардан иборат бўлиши керак⁴:

- педагогнинг касбий фаолиятида педагогик, умумкасбий ва ихтисосликка оид билимларни ўзлаштиришга нисбатан ижобий муносабатда бўлишга эришиш;
- педагогик ва ишлаб чиқариш жараёнларига хос бўлган муаммоли вазиятларда масалаларни ажратиб олиш ҳамда уларни ҳал қилиш усули сифатида педагогик ва техник-технологик тафаккурни ривожлантириш;
- педагогнинг касбий фаолиятида индивидуал таълим методини қўллай олиш, ўқув-педагогик ва ишлаб чиқариш ҳаракатларининг репродуктив ҳамда ижодий усулларини шакллантириш;
- касбий фаолиятида муҳим касбий-педагогик сифатларини, яъни ҳамдардлик, болаларни севиш ва бошқаларни ривожлантириш, касбий ва шахсий ўз-ўзини ривожлантириш эҳтиёжини юзага келтириш. Касбий (шу жумладан, педагогик) компетентликка эга бўлишда ўз устида ишлаш ва ўз-зини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Ўз-ўзини ривожлантириш вазифалари ўзини ўзи таҳлил қилиш ва ўзини ўзи баҳолаш орқали аниқланади.

Ўз устида ишлаш куйидагиларда кўринади:

- билим, кўникма, малакаларни ошириш бўйича доимий изланиш, тадқиқот ишлари олиб бориш;
 - ўз-ўзига талабчан бўлиш, ҳар бир ишга ижодий ёндашиш;
 - касбий ва ижодий ҳамкорликка эришиш;
 - меҳнатсеварлик хусусиятини ривожлантириш;
 - салбий одатлардан воз кечиш;
 - ўз-ўзини ривожлантириш, ўзида ижобий сифатларни мужассам қилиш. Педагогнинг ўз устида ишлаши бир неча босқичда кечади².
- Педагогнинг мутахассис сифатида:
- аниқ мақсад, интилиш асосида педагогик жараёни такомиллаштириш;
 - ишчанлик фаоллигини ошириш;
 - изчил равишда янгиланиб бораётган педагогик билимларни ўзлаштириш;
 - илғор технология, метод ҳамда воситалардан хабардор бўлиш;
 - фаолиятига фан-техниканинг сўнгги янгиликларини самарали татбиқ этиш;
 - касбий кўникма ва малакаларини такомиллаштириш;
 - салбий педагогик низоларнинг олдини олиш, бартараф этиш чораларини излаш йўлида олиб борадиган амалий ҳаракати унинг ўз устида ишлашини ифодалайди.

Педагогнинг касбий компетентликка эга бўлишида ўзини ўзи таҳлил қила олиши ҳам аҳамиятли саналади. Ўзини ўзи таҳлил қилиш педагог томонидан касбий фаолиятда ташкил этаётган ўз амалий ҳаракатлари моҳиятининг ўрганилишидир. Ўзини ўзи таҳлил қилиш орқали педагог ўзини ўзи объектив баҳолаш имкониятига эга бўлади. Зеро, педагогларнинг касбий компетентлик сифатларига эга бўлишида уларнинг ўз-ўзини баҳолаш малакаларига эгалиги ҳам муҳимдир.

Ўзини ўзи баҳолаш – шахснинг ўз-ўзини таҳлил қилиши орқали ўзига баҳо бериши. Ўзини ўзи баҳолаш субъект учун шахсий имкониятларини ҳисоб-китоб қилиш, ўзига объектив баҳо бериш, ўзидан қониқишни таъминлайди.

Ўз-ўзини баҳолаш қийин, лекин шахсни бунга бевосита тайёрлаш мумкин. Ҳар қандай утахассисда бўлгани каби педагогнинг ҳам ўзини ўзи самарали баҳолай олишига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Ўзини ўзи самарали баҳолаш омиллари:

1. Ўзини тушуниш (ўзи ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлиш).
2. Шахс сифатида ўз кадр-қимматини англаш (ўзи тўғрисидаги ижобий маълумотларни тўплаш).
3. Ўзини-ўзи назорат қилиш (ўзи тўғрисидаги шахсий фикрнинг атрофдагилар томонидан унга берилаётган баҳога мос келиши). Ўз-ўзини баҳолаш даражаси шахснинг ўз-ўзидан қониқиши ёки қониқмаслигини белгилаб беради. Бунда ўз-ўзини баҳолаш кўрсаткичлари шахс имкониятларига мос келиши лозим. Ўзини ўзи ошириб ёки пасайтириб кўрсатиш ўз-ўзини баҳолаш кўрсаткичларининг нотўғри бўлишига олиб келади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Мамлакатимизда бугунги кунда меҳнат бозорида юзага келаётган кучли рақобатга бардошли бўлиш эҳтиёжи ҳар бир мутахассисни ўзида касбий компетентлик ва унга хос сифатларни таркиб топтиришга ундайди. Луғавий ихатдан «қобилият», мазмунан эса «фаолиятда назарий билимлардан самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш» маъносини англатувчи компетентлик негизда муайян сифат-

лар намоён бўлади. Педагогларни касбий тайёрлаш сифатини тубдан ошириш, унинг мазмунини такомиллаштириш зарур аҳамият касб этади. Педагогик кадрлар тайёргарлиги сифатини сезиларли даражада ошириш учун педагогик ва касбий билимлар синтезини таъминлаш зарур. Педагогларни касбий шакллантириш педагогик ва техник билимларни фан, таълим, техника, технология ва ишлаб чиқариш иқтисодиёти соҳаларидаги ўзгаришларга асосланган интеграцияси таълим жараёнининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Ушбу жараён педагогларни тайёрлаш мазмунини асослаш ва касбий компетентлигини шакллантириш технологиясини яратишда муайян ўзгаришларни амалга ошириш заруриятини келтириб чиқаради. Педагогнинг касбий компетентлигини шакллантириш бўйича қуйидаги тақлифларни бериш мумкин бўлади:

– ўзлаштирилган ижтимоий тажрибаларни қайта ишлаш, изланувчанлик ва ижодкорлик фаолиятларида

намоён бўладиган аниқ ифодаланган касбий йўналтирилганлик, билимларни эгаллаш фаоллиги;

– касбий фаолиятда кўп учрайдиган ҳар қандай ностандарт вазиятларда мустақил равишда қарор қабул қила олишга, шунингдек, яхлит жараёнининг барча воқеа ва одисалари, далиллари таҳлил қила билишга асос яратадиган илмий тафаккурни ривожлантириш;

– миллий ва жаҳон маданиятини эгаллаганлик, таълим олиш жараёнини англаганлик, ўзининг педагогик қобилиятларини такомиллаштириш, ўз ўзини ривожлантиришга йўналганлик, тадқиқотчилик фаолиятини ривожлантириш каби кенг доирани ўз ичига олган мустақил таълимни ташкил этиш;

– талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашни индивидуаллаштириш орқали ақлий ва амалий фаолиятида ўзининг индивидуал услубларига эга бўлиш имконини берадиган таълимни ташкил этиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: «Ўзбекистон», 2017.
2. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. –Р. 4.
3. Ишмухамедов Р., Мирсолиева М., Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va technology», 2014. 60-б.
4. Зеер Э.Ф., Шахматова Н. Личностью ориентированные технологии профессионального развития специалиста. – Екатеринбург, 1999.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: «Знание», 1996.
6. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш./ Монография. – Т.: «Фан», 2004.
7. Муслимов Н.А., Н.Каримова. Касб таълими ўқитувчиларининг амалий компетентлигини шакллантириш технологияси. – Т.: «Иқтисодиёт», 2012.
8. Толипов Ў.Қ. Олий педагогик таълим тизимида умуммехнат ва касбий қўнқма ва малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари. Пед. фан. докт....дисс. – Тошкент: 2004. – 314 б.
9. Мардонов Ш.Қ. Педагог кадрларни таълимий кадрлар асосида тайёрлаш ва малакасини оширишнинг педагогик асослари. Пед. фан. докт. ...дисс. – Т.: 2006. – 302 б.
10. Базарова С.Д. Олий техник таълимда касбий йўналтирилган ўқитиш технологияларининг тизимли асосланиши: Пед.фан.докт....дисс. автореф. –Т.: 2009, - 36 б.
11. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти. Пед. фан. докт. ... дисс.автореферат. –Тошкент: 2007. – 305 б.



Мирсултон КАДИРОВ,

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: mirsulton@list.ru

Афзалжон АБДУРАХИМОВ,

Харбий қисм 77601 харбий хизматчиси

ГЛОБАЛ ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ПАРАДИГМАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ АСОСЛАРИ

Аннотация

Халқаро сиёсатдаги глобаллашув шароитида фуқаролик жамиятининг ривожланишидаги омиллари таҳлилий жиҳатлари ўрганилган. Шунингдек фуқаролик жамиятини ривожланишнинг глобаллашув парадигмал хусусиятлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: ижтимоий зарур иллюзия, глобаллашув парадигма, глобал меъёрларни, фуқаролик жамият институтлари

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Рассмотрены аналитические аспекты факторов развития гражданского общества в контексте глобализации международной политики. Также освещаются парадигматические особенности глобализации развития гражданского общества.

Ключевое слово: иллюзии социальной необходимости, парадигма глобализации, глобальные нормы, институты гражданского общества

FUNDAMENTALS OF DEVELOPING THE GLOBAL CIVIL SOCIETY PARADIGM

Annotation

Analytical aspects of factors of civil society development in the context of globalization of international politics are considered. It also highlights the paradigmatic features of the globalization of civil society development.

Key word: illusions of social necessity, the paradigm of globalization, global norms, civil society institutions.

Кириш. Глобал фуқаролик жамияти назариясининг на дескриптив қисмида, ва на меъёрий қисмида устун анъана мавжуд эмас: унга қайси мактаб ва институтларни киритиш зарурлиги ҳақидаги, ва унинг қайси жиҳатларини рағбатлантириш, энг аҳамиятли ва фойдали сифатида илгари суриш лозимлиги ҳақидаги бахслар ҳали ҳам давом этиб келмоқда. Фикрлар рақобати ва улар ортида яширинган у ёки бу фикрни универсаллаштиришга бўлган интилиш глобал фуқаролик жамиятини Франкфурт мактабининг танқидий назарияси анъанасидаги мафкура сифатида ўрганиш имконини беради. Шунингдек, фуқаролик жамиятининг таъсир кўрсатувчи ва глобал “ижтимоий зарур иллюзия” сифатида тасдиқлаш имкониятининг устун изоҳлари ва баҳоларини аниқлаш мақсадида Ю.Хамберснинг мафкура танқиди усулидан ҳам фойдаланамиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Глобал фуқаролик жамияти мафкурасининг шаклланиши бир вақтнинг ўзида бир нечта режага кўра шаклланим: “Ижтимоий зарурат бўлган иллюзия” ролига унинг ҳомийлари “учинчи бўғим” ғоясини илгари сурадилар, назариётчилари эса – глобал меъёрларни келиштиришнинг коммуникатив тамойилини ғоясини таҳлил қиладилар. Рақобатлашаётган таърифларнинг қай бири устун бўлиб у мафкура сифатида қанчалик мазмун касб этишини таҳлил қилиш лозим. Глобаллашув шароитида фуқаролик жамияти тушунчасининг анъанавий асосларини ўзгариш жараёни замонавий ижтимоий муносабатларнинг муҳим жиҳатидир. Бу фуқаролик жамиятининг янги – глобаллашув парадигмаси вужудга келаётганлигидан дарак беради [1].

Фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат ношароит ташкилотлар фаолиятининг норматив-ҳуқуқий базасини глобаллашув жараёнларининг таъсирини инобатга олган ҳолда янада ривожлантириш уларнинг таҳдидбардошлиги, хорижий ташкилотларнинг молиявий

тузоғига тушиб қолиши, иш фаолиятидан ташқарига чиқиш, четдан уларнинг фаолиятига салбий таъсир ўтказиш каби ноҳуш оқибатларнинг олдини олади. А.Турсуновнинг фикрича, “Глобаллашувнинг устунликларидан нафақат сиёсатдонлар, йирик бизнес, молия гуруҳлари, балки жиноий гуруҳлар, халқаро терроризм ҳам ўз манфаатларини амалга оширишда фойдаланади”[2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Пан Ги Мун инсоният ҳаётида глобаллашув билан боғлиқ жиддий таҳдидларга алоҳида эътибор қаратишни таъкидлаб, “уларга қарши фақат маданий ранг-баранглик, илм-фанни ривожлантириш орқали курашиш мумкин” [3], – деб айтади. Бош котибининг таъкидлашича, инсониятга қарши қаратилган терроризм, этник тозалашлар, камситилишлар ва бошқа жиноятлар бугунги куннинг энг ачинарли фожиасидир. “Умумбашарий бошқарув” муаммоси хусусида тўхталганда, айниқса, БМТ кундалик фаолияти, халқаро стандартлар ривожланишининг фуқаролик жамиятига таъсирини таъкидлаш лозим. Ушбу таъсир усуллари асосан иштирок ва ҳамкорлик; жаҳон сиёсатида қатнашув ва сиёсий масалалар бўйича мулоқот; жаҳон ҳукуматлараро ташкилотлар фаолиятига таъсир ўтказиш қиради.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Бугунги кунда фуқаролик жамияти институтларининг жаҳон сиёсатидаги иштирокини таъминлаш ва сиёсий масалалар бўйича кенг доирадаги мулоқотини уюштириш, инсон ҳуқуқлари, гендер масалалари, ирқчилик, ижтимоий адолат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларига оид масалаларни БМТнинг кун тартибига киритиш; жаҳон жамоатчилиги фикрини уйғотиш, керакли ҳолларда сиёсий босимни ташкил қилиш; БМТ бўлинмалари билан мулоқот ва маслаҳатларни уюштириш; халқаро конференция ва форум ишида иштирок этиш; миллий ва минтақавий даражада давлат сиёсати

таъсир ўтказиш; кундалик фаолиятида янги ёндашувларни қўллаш, янги ахборот ва билимларни тарғиб этиш ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Фуқаролик жамияти институтларининг жаҳон ҳукуматлараро ташкилотлар фаолиятига таъсири “янги глобал архитектура” юзасидан мунозараларда иштирок этиш; БМТни ислоҳ қилиш бўйича тadbирларда қатнашиш; БМТ бошқарувида бевосита иштирок этиш ва ҳоказолар киради.

Ўзбекистон учун ҳам глобал даражада фуқаролик жамияти институтлари тизими хусусиятларини аниқлашда вужудга келаётган тенденциялар маълум даражада ўз таъсирини кўрсатади. Ўзбекистон учун глобаллашув шароитида фуқаролик жамияти институтлари хорижий давлатларда ушбу институтларнинг ривожланиш тенденцияларидан фақатгина ижобий хусусиятларини ўзлаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Салбий ҳолатларни бартараф этишда давлатимиз раҳбари томонидан ўзига хос стратегия ишлаб чиқилган бўлиб, булар: фуқаролик жамиятининг рақобатбардошлиги ва барқарор ривожини таъминлаш; фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий, экологик маданиятини ошириш; давлат ислохотларини амалга оширишда фуқаролик жамияти институтлари фаолияти самарали ижтимоий-сиёсий ва социал-иқтисодий воситалар орқали юқори сифат даражасига олиб чиқиш; фуқаролик жамиятидаги ментал, ўзига хос тарихий анъаналар ҳамда кадрларни сақлаш, ривожлантириш ва келгуси авлодларга етказиш; миллий манфаатларни ҳимоя қилишда фуқаролик жамияти институтлари тизимини мустаҳкамлаш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Фуқаролик жамияти бир вақтнинг ўзида муайян ғоя ва мафкура, аниқ асосга эга бўлган воқеликни қамраб олмасда, унинг амалий характери билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Чунки бундай ўз-ўзини институционал бошқарув шакли бир томондан, шахсий эркинлик, ўзаро муносабатнинг тури ва предметини эркин танлашга имкон берувчи ижтимоий муносабатларнинг аниқ соҳаси ва қизқишларни субъектив қондириш усули сифатида талқин қилинади. Бошқа томондан, юзага келган аниқ воқеа-ҳодисага ўзига хос “қучли ва мустақил шахс” нуқтаи назаридан ёндошиш имконини берувчи ижтимоий тизим сифатида ривожланиб боради. Масалан: “АҚШда фуқаролик жамиятининг дастлабки расмий институтлари диний уюшмалар, мактаблар ва турар жойи бўйича хавфсизлик ва тартибни таъминловчи ижтимоий гуруҳлар сифатида фаолият олиб борган. Ғарбий Европада эса бундан фарқли равишда, фуқаролик жамияти институтлари иқтисодий соҳада ўз-ўзини намоён қилиб, янги ва эски типдаги, аввалги уюшмалар ва корпоратив бирлашмалар асосида ташкил топган мустақил бозор ташкилотлари сифатида фаолият юритган. Германияда фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос фаолияти гильдияда ўз аксини топиб, ўз вақтида хунарманд ва савдогарларнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш ва шаҳарларни бошқаришга ўзига хос таъсир ўтказишнинг дастлабки шакли сифатида қарор топган. Ўз навбатида Италиянинг Флоренция, Падуа ва бошқа шаҳарлари ўзини гильдия-шаҳар(townsmen) сифатида шакллантирган [4].

Ғарб мамлакатларида ҳамкорлик сиёсати асосида нотижорат секторининг жамиятни ривожлантиришга ҳиссаси эътироф этилади. Ундан сўнг эса, томонларнинг умумий режалари ҳамда давлат ва жамоат бирлашмалари томонидан ҳамкорлик тамойилларини амалий механизмлардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш бўйича аниқ чора тadbирлар режаси ишлаб чиқилади. Шунинг учун ҳам, бундай ҳамкорлик сиёсати, одатда, икки томоннинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари ва музокаралари натижаси мустаҳкамланиб борилади. Улар турли шаклларда намоён бўлади: масалан, икки томонлама расмий битимлар, яъни

Буюк Британия давлати ва фуқаролик жамияти ўртасида тузилган шартномалар, ҳукумат томонидан давлат дастурлари сифатида қабул қилинадиган «де-факто» битимлари (Хорватия ҳамкорлик дастури) ёки Парламент (Эстония фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси) ёхуд томонларнинг мажбуриятлари ифода этилган бир томонлама баёнотлар (Венгриянинг фуқаролик жамиятига нисбатан давлат стратегияси) шаклида қабул қилиниши мумкин.

Буюк Британия давлати ва фуқаролик жамияти ўртасида тузилган шартномалар ва баёнотлар учинчи сектор учун ҳам, давлат секторининг ўзи учун ҳам жуда муҳим саналади. Улар, авваломбор, фуқаролик жамияти ташкилотларига ўз фаолиятларининг жиддий қўллаб-қувватланишини, яъни, жамият манфаатлари йўлида фаолият соҳаларини кенгайтириш имконини берса, иккинчидан, давлат ўз сиёсатида фуқаролик жамияти билан мулоқот қилиш ва шерикликни киритиб, бундай шериклик ёрдамида ўз вазифаларини муваффақиятли бажаришига имкон беради. Бундай муваффақиятли ҳамкорлик сиёсатининг асосий омили – ўзаро манфаатларга риоя этиш қарорлари, «бошқа томоннинг мақсад ва вазифаларига» ҳурмат ва ишончга асосланади. Бироқ давлатнинг нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш тўғрисида музокаралар олиб бориш ва сиёсий ҳужжат қабул қилишида машқур ташкилотларнинг ташаббускор бўлиши табиий ҳисобланади. Лекин Хорватия ва Венгрияда - мисоллари ушбу масалада давлат ҳокимияти ҳам манфаатдор бўлиб, ўзи мазкур жараён ташаббусқори бўлиши ва уни муваффақиятли якунига етказиши ҳам кўзда тутилган.

Шу маънода, ҳамкорлик тўғрисида сиёсий ҳужжат қабул қилинишининг ўзи етарли эмас. Шунинг учун мазкур шартноманинг 15-моддасида: “Уни «яқунлаш эмас, балки илк бошланғич нуқта» деб аталади. Шартнома эса «жараён» деб номланади” [5]. Бу билан, агар қилишилган матн қабул қилишга муваффақ бўлинмаса ҳам, музокаралар жараёнидан ҳар икки томон манфаатдор бўлишига алоҳида эътибор қаратилади. Бундай муносабатлар учрашувлар, конструктив мунозаралар, фаол ҳамкорлик, шунингдек ўзаро ён босишлар ва бир-бирини тушунишга интилишлар асосида шаклланади. Шундай бўлсада, нотижорат сектор учун ҳам, ҳукумат учун ҳам, қонун қучига эга деб ҳисобланган ва мажбуриятлар ижросининг аниқ муддатлари кўрсатилган ҳужжатнинг қабул қилиниши - энг мақбул вариант бўлган. Бироқ ҳатто учрашувлар, муҳокамалар, музокаралар жараёнининг ўзи – агар унинг натижасида давлат тузилмалари билан ўзаро англашувни яхшилаш улардан қутилганидан кўпроқ манфаат қилишни ҳам исботлайди.

Инглиз тилида сўзлашувчилар сиёсатшунослигида фуқаролик жамияти муаммоси ҳақидаги мунозаралар кескин тус олмакда. Жумладан, юқори талабга эга бўлган атамаси сифатида “бутунжаҳон фуқаролик жамияти” атамаси шахсий маънони қамраб олмайди. Бир томондан трансмиллий фуқаролик кадрларининг пайдо бўла бошлаган воқелик, яъни “миллий чегаралардан ташқарида бўлган ҳуқуқий уюшма” назарда тутилади [6]. Бошқа томондан эса – сиёсий эркин фикрли тadbирчиларнинг ўзлари унинг мушоҳадага асосланганлигини тан оладилар: улар учун фуқаролик жамияти – меъёрий лойиҳа, ва мазкур атаманинг ўзи “инсониятнинг ҳақиқий дискурсив амалиётларида универсал жиҳатдан тасдиқланган ва илдиз отиб улгурган меъёрларни акс эттирувчи институтларни ривожлантиришига бўлган имкониятини” қамраб олиш учун мўлжалланган [7].

Фуқаролик жамиятининг иккинчи анъанасини нолиберал сифатида таърифлайдилар. У, асосан, АҚШда 1970-80 йилларда ривожланган “учинчи сектор” ғоялари

билан боғлиқ. Учинчи, ёки нотижорат сектор (бўғим) тушунчаси Штатларда давлат ва бозор томонидан назорат қилинмайдиган, бироқ ҳар иккисининг ҳам ишини мувофиқлаштиришда муҳим ўрин тутувчи бутун бир ташкилотлар синфининг мавжудлигини англаш ва рағбатлантиришга қаратилган. Фуқаролик жамиятининг бу каби кўриниши француз сиёсатшуноси Алексис де Токвильнинг ассоциациялаш (уюштириш) ғояларига эргашади, ва у шунингдек, давлат ваколатларини минималлаштиришга нолиберал йўналтириш билан боғлиқ. Фуқаролик жамиятининг асосий аъзолари, мазкур кўринишга мувофиқ нодавлат ташкилотлар – касбий қадриятга йўналтирилган, “муҳофазага” муҳтож қатлам ва фуқароларнинг қўйи тоифаларига гуманитар ёрдам кўрсатиш мақсадида тузилган уюшмалар ҳисобланади. Бу каби ташкилотлар давлат ташкилотларига нисбатан кўпроқ эгилувчанликка эга, улар янгиликларга мойил ва самарали, шу сабабли ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматларни кўрсатган ҳолда давлатнинг айрим вазифаларини ўз зиммаларига олишлари мумкин.

Ғарбий Европа ва Шимолий Америкадан ташқари фуқаролик жамиятининг анъанавий тушунчасидаги тузилмалари йирик шаҳарларда ҳам унча ривожланмаган,

ва айни вақтда давлатга тобе бўлмаган ва мухтор ижтимоий кенгликни, альтернатив ҳокимият ва бошқарувдаги майдонларни шакллантирувчи диний уюшмалар ва кланларнинг катта миқдори мавжуд. Бу каби гуруҳлар ҳар доим ҳам кўнглили эмаслигига ёки ижтимоий бўйсундириш (жумладан, аёлларни) механизмидан ортиқроқ нарсани ифодалашига қарамасдан, постмодернистик қараш фуқаролик жамиятини ғарбий “ижобий” ва шарқий “салбий”га ажратмасликни, балки бу тушунчадан маданий вариацияларни эътиборга олган ҳолда ҳолисона фойдаланишни таклиф қилади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса сифатида айтадиган бўлсак глобаллашув шароитида, фуқаролик жамияти ўз аъзолари фаолияти тараққий этиши, инсонларни гуруҳ ва индивидуал манфаатларини намоён этувчи ва химоя қилиши керак бўлган ассоциацияларни хилма-хиллиги қанчалик ривожланган бўлса, давлатнинг демократик ривожланиши учун шунча кенг имконият яратилади. Шу билан биргаликда, сиёсий тизим қанчалик демократлашса фуқаролик жамияти шунчалик тараққий этишига имконият ортиб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мавлонов Ж.Ё. Фуқаролик жамиятига оид замонавий концептуал дискурсининг асосий йўналишлари (ижтимоий-фалсафий таҳлил). Автореферат. «АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ» ДУК, 2017.
2. А.Турсунов. Глобаллашув хавфсизлики таъминлаш // Жамият ва бошқарув. Т.: 2005.- № 3.
3. Пан Ги Мун. Послание по случаю Международного Дня терпимости. 16 ноября 2007 года // Веб-сайт Организации Объединенных Наций – www.un.org.
4. Ашин Г.К., Кравченко С.А., Лозаннский Э.Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий: Учеб. пособие для высших учебных заведений. – М.: Экзамен, 2001.
5. Smith, M.E. (2004), *Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press.
6. Soper, Steven C. *Building a Civil Society: Associations, Public Life, and the Origins of Modern Italy* (2013)
7. Pollock, Graham. "Civil Society Theory and Euro-Nationalism," *Studies In Social & Political Thought*, Issue 4, March 2001, pp. 31–56.
8. Буряк В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции. — Симферополь: ДИАЙПИ, 2011.



UDK: 371.126

Dilorom KAMALOVA,
Toshkent Farmatsevtika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: kamalovadilorom8@gmail.com
Shuhrat QARSHIBOYEV,
Toshkent Farmatsevtika instituti o'qituvchisi

Nizomiy nomidagi TDPU "Ijtimoiy pedagogika" kafedrasida mudiri PhD., F.O.Mirzayeva taqrizi asosida

SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL BASIS OF CULTURE DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS IN MODERN CONDITIONS

Abstract

Formation of both professional and personal qualities of experienced and future young teachers, in the application of methods, in the assimilation of materials in the field of pedagogy, as well as in the acceptance of pedagogy as a kind of value - the basis for the development of pedagogical culture.

Key words: five action, teacher, culture, teaching, upbringing, educational process, pedagogical culture, creativity, formation, high degree, activity, learning activity, academic performance, knowledgeable, pedagogical technology, conflict, approach, development.

НАУЧНЫЕ-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

Становление как профессиональных и личных качеств опытных и будущих молодых педагогов, в применении методов, в усвоении материалов в сфере педагогики, а также в принятии педагогики как некую ценность - основа развития педагогической культуры.

Ключевые слова: пять действие, учитель, культура, обучение, воспитание, учебный процесс, педагогическая культура, творчество, формирование, высокая степень, деятельность, учебная деятельность, успеваемость, знающий, педагогическая технология, конфликт, подход, развитие.

ZAMONAVIY SHART-SHAROITLARDI BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA PEDAGOGIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Bo'lajak va yosh o'qituvchilar tajribali pedagoglarning shaxsiy va kasbiy fazilatlarini hamda ular qo'llagan texnika, metodlarni, sohaga oid ma'lumotlarni o'zlashtirishi qolaversa, qadriyat sifatida qabul qilishi pedagogik madaniyatni rivojlantirishning dastlabki bosqichi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: besh tashabbus, o'qituvchi, madaniyat, ta'lim, tarbiya, o'quv jarayoni, pedagogik madaniyat, ijod, shakllantirish, yuqori darajada, faoliyat, o'zlashtirish, bilimdon, o'quv faoliyati, pedagogik texnologiya, ziddiyat, yondashuv, takomillashtirish.

Kirish. Zamonaviy shart-sharoitlarda pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarishda o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, ya'ni ularning faoliyatini muvofiq-lashtirish va pedagogik jarayon samaradorligini ta'minlashda o'z madaniyati ila yondashishi turli muommolarning yechimini hal qiluvchi omillardan biri bo'la oladi. Qolaversa, pedagogik jarayonlarni ilmiy asoslarda tashkil etish va boshqarish yo'nalishidagi zamonaviy talablar o'qituvchi-larning o'z bilimlari, ko'nikma va malakalarini uzluksiz rivoj-lantirib borishni taqazo etadi. Bu o'z navbatida, o'qituvchilar faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan pedagogik jarayonlarni samarali tashkil etishni nazarda tutadi.

Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining chuqur tahlili, bugungi kunda jahondagi kasb bozorida keskin o'zgarishlarga yuz tutayotganligi, global-lashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlati-mizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va ro'yobga chiqarishni kerakligiga amin bo'layapmiz.

Pedagoglarda pedagogik madaniyatni rivojlantirish, pedagoglarning har bir ishga qo'l urishda qolaversa jamoa va o'quvchilar bilan munosabat jarayonida o'z madaniyati qolaversa o'z kasbiga ma'suliyat ila yondasha olish bugungi kunning dolzarb masalasi sifatida alohida e'tibor markazi-dadir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning ta'lim tizimidagi qator chora tadbirlari orqali uzluksiz ta'lim professor- o'qituvchilari o'quvchilarga ta'lim berish barobarida, har tomonlama yuksak madaniyati rivoj topgan yosh avlodlarning tarbiyasiga ham alohida e'tibor berishi uzluksiz ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri ekanligiga e'tibor qaratamiz.

Jumladan, 2019-yilning may oyida bo'lib o'tgan Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning nutqida yoshlarga bo'l-gan e'tiborni yanada kuchaytirish, ularni madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish, yoshlarda axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish, yurtimiz yoshlari o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish, xotin-qizlar bandligini oshirish masalalariga urg'u berildi. Turli ziddiyatlar kuchayib borayotgan bugungi dunyo manzaralarida yoshlarimizning ma'naviy immunitetini kuchaytirish, ularning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish har qachongidan ham dolzarbroq ekanini zamonning o'zi ko'rsatib turibdi. Shu bois Prezident tomonidan ilgari surilgan 5 ta muhim tashabbus muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda jahonda oliy ta'lim tizimida talabalarni kasbiy ijtimoiylashtirish omili sifatida pedagogik madaniyat rivojlantirish texnologiyasini takomil-lashtirish, talabalarining ijtimoiy faolligi va tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan metodik tavsiyalarni berish, talabalarda pedagogik madaniyatni shakllantirish

texnologiyalarini takomillashtirish, ularda axborot madaniyatini shakllantirishning optimal metodlarini tadbiq qilish, talabalarda kitobxonlik va mutolaa madaniyatini rivojlantirishning pedagogik madaniyat texnologiyasini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'rta Osiyo va Yevropa olimlarning bo'lajak pedagoglarda pedagogik madaniyat rivojlanishi maqsadga muvofiqligi va u orqali ijobiy natijalarga erishish mumkinligi borasida mulohazalari va metodikalari to'liq yoritilgan.

Bo'lajak va yosh o'qituvchilarda pedagogik madaniyatni rivojlantirish borasida Yevropa olimlaridan dastlab oliy ta'lim o'qituvchisi pedagogik madaniyatining muammosi borasida birinchi marta 1980 yillarda A.V.Barabanshikovning "Педагогическая культура офицера" nomli asari orqali asos solinib o'rganildi va quydagi olimlarning pedagogik manbalarida mavzuga yanada aniq ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin bo'lib, Yan Amos Komenskiyning "Buyuk didaktika" asari, A.G.Asmolovning "Культурно-историческая технология и конструирование миров", B.L.Benningning "Педагогическая культура: философско-социологический анализ", Bondarevskoyning "Введение в педагогическую культуру", L.T.Vigotskiyning "Психология искусства" K.D.Ushinskiy, V.A.Suxomlinskiyning "Yurakni bolalarga beraman", T.F.Belousova, V.A.Isayevning "Теория и практика формирования профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы. Творческая самореализация учителя: Культурологический подход", V.A. Kan-Klik, N.D. Nikandrovning "Педагогическое творчество", N.M.Krilovning "Формирование культуры будущего специалиста", B.T.Lixachevning "Введение в теорию и историю воспитательных ценностей", A. K.Markovanning "Психология профессионализма", L.A.Grevsovaning (Междусубъектная природа творчества в науке, философии и религии : Дис. ... канд. филос. наук.), A.I. Sherbakov, V.A.Slasyonin "Целостный педагогический процесс" kabi olimlarning ilmiy faoliyatida uchramiz. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik madaniyatni rivojlantirish texnologiyasi borasida fikr yuritishimiz uchun quydagi olimlarning M.M. Levinaning "Основы технологии обучения профессиональной педагогической деятельности", K.A.Abulxanova-Slavskaya, V.A.Bespalko, M.M.Levina, Yu.Yu.Pityukov, E.A.Grishin, S.F.Serdyuk, A.I. Sherbakov, V.A.Slasyoninlarning "Педагогически технологии" kabi asarlaridan foydalanib pedagogik texnologiyalarni yaratishda ushbu ma'lumotlarga asoslandik. F.N. Gonoblin, N.B. Kuzminovlar pedagogik madaniyatning asosiy komponentlari bo'lgan "qadriyat" tushunchasini anglashda yondashuvlarni taklif etgan T.N.Poroxovskaya, ijodning asosiy mezonlarini taklif etgan olimlardan D.B.Bogoyavlenskaya, YA.A.Ponomarev, S.L.Rubinshteyn, ilmiy va pedagogik faoliyat birligining qarama-qarshilik omili M.V.Lomonosov, N.I.Pirogov, K.D.Ushinskiy va P.E.Reshetnikov, A.I.Uman, N.E. Shurkova tomonlaridan chuqur o'rganilgan.

Sharqda pedagogik madaniyat tushunchasiga kelajak avlodni tarbiyachisi, mudarrisi, muallimi hisoblangan pedagoglarga qanday oliy sifatlar egasi bo'lishi va doimo o'zini takomillashtirish masalalariga e'tibor berishi muhim hisoblanib ushbu masalaga bir qancha allomalar to'xtalib o'zlarining tajribalari hamda takliflarini bildirganlar. Pedagogika fanining jadal sur'atlarda taraqqiy etishida shu bilan birga pedagogning ma'naviy-madaniy holatiga, ulug' olim-u adiblar, fozil-u fuzalolarning biz avlodlarga qoldirgan noyob meroslari, ta'lim-tarbiya oluvchilarga bo'lgan ehtiyoqkorona, odob-axloq ila munosabatda bo'lishlari, ta'lim jarayoniga yangiliklar olib kirish zarurligini, o'qituvchi o'z ustida ishlashi kerakligini aytib o'tganlar va ushbu manbalar bugungi kunning nodir manbalari sifatida saqlanib keldi. Ibn Sino, Mirzo

Ulug'bek, Alisher Navoiy, Ahmad Donish, Furqat hamda bugungi kunning olim va olimalardan E.Jumayev, N.Azizxodjayevaning "Pedagogik mahorat va texnologiya", A.S.Kaldibekova, B.X.Xodjaev "Pedagogik aksiologiya", kabi manbalarida ilmiy-nazariy fikrlar yuritilgan bo'lib, B.X.Raximovning "Bo'lajak o'qituvchida kasbiy-madaniy munosabatlarning shakllanishi", B.R. Djuraeva "Формирование педагогической культуры у будущих учителей в процессе профессиональной подготовки при изучении дисциплин педагогического цикла", Z.T. Saliyevaning "Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish", G.N. Ibragimovning "Интерфакт o'qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarining kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish" nomli tadqiqot ishlarida ham pedagogik madaniyatga hos bo'lgan fikr va mulohazalari o'rganildi. Pedagogik madaniyat, pedagogik qobiliyat, pedagogik mahorat kabi kasbiy sifatlar o'qituvchining chin ma'noda o'quvchilar bilan samimiy munosabat o'rnatib uning qalbiga kirib borishi uchun imkon yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Zamonaviy shart-sharoitlarda bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik madaniyatni rivojlantirishning ilmiy-metodologik asoslarining ob'ektivlik, tizimlilik, vorisilik, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, umumlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik, germenivtik tahlil kabi usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik madaniyat shakllantirishda dastavval oliy ta'lim muassasasi o'qituvchi shaxsida pedagogik madaniyat tarkib topgan bo'lsagina u o'quvchilarga ta'sir eta oladi. Shu o'rinda Pedagogika fanining otasi bo'lmish Yan Amos Komenskiy pedagogik madaniyat haqida quydagi fikrlarni bildirgan; o'qituvchilik kasbini nihoyatda muhim deb hisoblar edi. U "yuksak madaniyatni, bilimni, axloqiy kishigina o'qituvchi bo'lishi mumkin" deb yozgan edi [1]. Ta'limning muvafaqqiyati, eng avvalo, o'qituvchining madaniyatiga, uslubiy yo'llarini bilishga, ishdagi g'ayratishijoati bilan bir qatorda bolalar muhabbatiga bog'liq deb hisoblar edi. "Hech kim o'zida bo'lmagan narsani boshqa bировga berishi, o'zi rivojlanmagan, tarbiyali, bilimli bo'lmagan holda boshqani rivojlantira olishi, tarbiyalashi, bilimni qilishi mumkin emas. U o'z tarbiyasi va bilimi ustida ijodiy ishlagan taqdiridagina tarbiyalashga qodir bo'ladi". Shu nuqtai nazardan, bo'lajak pedagoglarda kasbiy-pedagogik madaniyatni oshirishning zaruriyatining sababi, quydagilar orqali namoyon bo'ladi ya'ni umummadaniy va maxsus tayyorgarligi darajasida o'sib borayotgan talablar, ta'lim berishning ommaviy-reproduktiv shakl va usullaridan individual-ijodiy usullarga o'tishini fiksatsiyalovchi umumta'lim paradigmatlarining o'zgarishi, bo'lajak mutaxassislarni doimiy kasbiy o'zaro tashkillashish va o'zaro ijodiy mehnat qilishi, mustaxkam shakllangan ehtiyojlar bilan mehnat bozoriga kasbiy va kompetentli kirishi kabilar bilan uzviy bog'lanib amalga oshiriladi. Umumiy va kasbiy-pedagogik madaniyatda o'qituvchining ijtimoiy-madaniy, intellektual va axloqiy potentsiali namoyon bo'ladi. Bu potentsial milliy boylikni tashkil etadi va o'z vaqtida talab qilinishi va ratsional qo'llanilishi shart. Afsuski, mavjud ilmiy-pedagogik tadqiqotlar, old pedagogik tajriba kasbiy-pedagogik madaniyatning faqatgina qisman takomillashishiga olib kelmoqda, o'zining prinsipial asosida u o'zgarishsiz qolmoqda. Shu kabi jarayonlarda, nazarimizda mutaxassis shaxsining rivojlanish omili, mazmunida shakllanishlarning to'liq baxolanmasligi, oliy ta'lim muassasasida o'quv-tarbiyaviy jarayonning texnologiyalari va natijalari sifatida oliy ta'lim muassasasining o'qituvchisining kasbiy-pedagogik madaniyatining mohiyatini yetarlicha tushunmaslik va nazariy jixatdan ishlab chiqilmaganligi kabi jihatlar kuzatiladi.

Aynan o'qituvchilarda pedagogik madaniyatning rivojlanishi oqibatida ta'lim oluvchilarda o'tilayotgan mashg'ulotlari, qo'llanilayotgan turli metodlar va pedagogik texnologiyalar qolaversa, pedagogik texnikalar orqali unda nazariy, ilmiy bilimlar rivojlanishi bilan birgalikda kelajakga ishonch, ijtimoiy aloqalarga kirisha olish, turli muammolardan oqilona usullardan foydalanib hal eta olish kabi diplomatik sifatlarini shakllantirishni maqsad tariqasida qamrab olish kerakdir [2].

Mehnat ta'limi o'qituvchisining pedagogik madaniyati darajasini aniqlash uchun madaniyat tushunchasi bilan bog'liqligi to'g'risida umumiy tarzda bir to'xtamga kelmoq kerak. Insonning taraqqiy etishi uning ijtimoiy tajribasini o'zlashtirishi orqali amalga oshishi juda muhimdir, madaniyat esa "har bir individga ushbu tajribani o'zlashtirish va uni ko'paytirish jaryonida ishtirok etish imkonini beruvchi ajdodlarning jamlangan va saralangan tajribasidir"[3].

Pedagogik madaniyat bu - o'qituvchi (tarbiyachi)ni shaxsiy sifatlarini o'quv-tarbiyaviy jarayonda aks etishi bo'lib, uning shaxsiy sifatlarida pedagogik madaniyatga xos ya'ni puxta egallangan bilim, pedagogik salohiyat, har bir ishga kreativ yondashganlik, samimiylilik va eng asosiysi yon atrofdigalar fikrini tinglab ularga hurmat ko'rsata olish kabi fazilatlar mavjud bo'lsagina ish faoliyatida o'zining ijobiy natijasini ko'rsatadi, aksincha bo'lsa bir qator oqsashlar, ko'ngilsiz holatlarga olib kelishi mumkin bo'ladi [4].

Pedagogik madaniyatli o'qituvchi ta'lim jarayonida o'z bilimlarini tarbiyalanuvchilarga yetqazishda, ma'lumotlarning aniqligi, realligi, ishonchiligi, tushunarli misollar orqali yetaqazib ularda tasavvur hosil qila olishi kerak bo'ladi va ushbu usulda ilimni yetqazish kelgusida yosh avlodlarga ham uzatiladi [5, 6].

Pedagogik madaniyat - pedagogning shaxs va mutaxassis sifatida muayyan xulq-atvor, odob, muomala, hatti-harakat ko'nikma, malakalarini o'zlashtirish darajasi. O'qituvchining pedagogik madaniyatini shakllantirishning asosiy sharti, unda pedagogik madaniyatga bo'lgan ehtiyojini shakllantirishgina emas, balki uning o'z "mendan" iborat pedagogik madaniyatini idrok etishga tayyorligi, barcha pedagogik qadryatlarni ijodiy qayta aniqlash va yangi darajada ularni takror ishlab chiqarish uquvi ham hisoblanadi. Bu regulativ funktsiyani bajaruvchi, o'qituvchining faoliyatini yo'naltiruvchi, uning atrofdagilarga ta'sirini belgilovchi ma'naviy qadriyatlar tizimidir. Bu o'qituvchining garmonik rivojlangan intellektual, emotsional, etik va estetik fazilatlarlari bo'lib, uni o'rab turgan voqealikda yo'nalish olishi, hodisalarning mohiyatiga kirib borish imkonini beradi.

Pedagogik madaniyatning komponentlariga pedagogik yo'nalganlik, o'quv-tarbiyaviy jarayonni boshqarishda barcha kerakli jihatlarini, shaxsiy sifatlarda tarkib topganligi, aqliy salohiyatning taraqqiy etganligi va tashkilotchilik sifatlarini mavjudligi, keng-dunyoqarash, psixologik-pedagogik eruditsiyalik va kompetensiyaning shakllanganligi, o'quv-tarbiyaviy ishlarni birgalikda qo'shib olib borish va izlanib takomillashtirish, yuqori darajadagi pedagogik mahoratlik va tashkilotchilik faoliyati.

Pedagogik madaniyat quyidagi qator funksiyalarni bajaradi:

a) bilimni yetqazish, ta'lim oluvchilarni ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

b) intellektual salohiyat kabi sifatlariga ega bo'lishi hozirgi rivojlangan raqobatbardosh kadrlar bo'lib shakllanishida muhim omillardan bo'lib hismat qiladi.

Bo'lajak o'qituvchi pedagogik madaniyatni shakllantirish texnologiyasini takomillashtirishning samaradorligini ta'minlashda, bo'lajak o'qituvchi pedagogik madaniyatni shakllantirish texnologiyasi bo'yicha olib borilgan tajriba – sinov ishlarining mazmuniga ko'ra bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik madaniyatni aynan oliy ta'lim muassasasida shakllantirish juda ham muhim ahamiyat kasb etishi kerak. Pedagogik madaniyatli o'qituvchi ta'lim jarayonida o'z bilimlarini tarbiyalanuvchilarga yetqazishda, pedagogik texnologiyalardan prognostik yondasha olish ko'nikmasiga ega bo'lish, ma'lumotlarning aniqligi, realligi, ishonchiligi, tushunarli misollar orqali yetaqazib ularda tasavvur hosil qila oladi va ushbu usulda ilimni yetqazish kelgusida yosh avlodlarga ham uzatiladi.

Umuman o'qituvchilarda professional pedagogik madaniyatning ko'rinishi turli tuman faoliyatining umumlashtirilgan xususiyatlari sifatida gavdalanadi va qobiliyat, qiziqishlar, qadriyatli yo'nalganlikni rivojlantirishni taxmin qiladi [7].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ob'ektiv va subektiv chora-tadbirlar yuzasidan bo'lajak pedagoglarda pedagogik madaniyatni shakllantiruvchi omillar ya'ni madaniyatli fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ijodiy faollikni shakllantirish, o'quv jarayonini izlanuvchilik hamda muammoli tadqiqotchilik yo'nalishlarini kuchaytirish; talabalarining muammolarni ijodiy yechish va yaratuvchilik faoliyatlarini rivojlantirish vaziyatlarini tashkil etish;

- talabalarining shaxsiy ijodiy-faoliyat tajribasiga kasbiy zaruriyat va istiqboldagi kasbiy faoliyat mazmunining tarkibiy qismi sifatida yondashishlariga erishish; talabalarining kasbiy ko'nikma va layoqatlarini rivojlantirish jarayonini interfaol metodlar va texnologiyalar ustida ishlash asosida rivojlantirishga yo'naltirish, ularda mustaqil ijodiy faoliyat ko'rsatish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini bilish, o'z mavqeyiga ega bo'lish, talabalarining mustaqil ishlash layoqatlarini faollashtirish, bu jarayonda ularning shaxsiy-ijodiy fikrlashlariga erishish; talabalarining pedagogik madaniyat layoqatlarini namoyon qilishlari uchun qulay ijodiy-hamkorlik muhitini vujudga keltirish kabilardan iboratligi aniqlandi.

Talabalarining pedagogik ehtiyojlari, qiziqishlari, alohida ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlarini tizimli belgilash lozim. Pedagoglik yo'nalishida tahsil oluvchi talabalarini pedagogik madaniyat kompetentligini uzluksiz rivojlantirishga yo'naltirilgan o'qitish dasturlarini va texnologiyalarini takomillashtirib borish, shuningdek talabalarining kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy axborot-metodik ta'minotni yaratish jarayon samaradorligini oshirishga hismat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Komenskiy. Ya.A. Buyuk didaktika. Malla Ochilov.T.:1975. 47-B.
2. Inoyatov U.I., Muslimov N.A, Ro'ziyeva D.I., Usmonboeva M.X.. Pedagogika (no oliy ta'lim). – T.: "Nizomiy nomdagi TDPU Rizografida nashr qilindi". 2014. – 144 b.
3. Джуряева Б.Р. Формирование педагогической культуры у будущих учителей в процессе профессиональной подготовки при изучении дисциплин педагогического цикла: Автореф дисс...канд. пед. наук. – Т.: 2002.- Б. 22
4. Персональный сайт Кульневича С.В.
5. Конева С.Х. Юзикаева Э.Р. Теория и практика общей педагогики Педагогическое мастерство. – Т.: 33-34 ст
6. D.O.Kamalova "Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik madaniyatni rivojlanganlik darajasini mezonlar asosida aniqlash" 12-son, 3-jild Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar jurnali 3-soni, № 12, 2020-yil.



Кимёхон КАМОЛОВА,
ТДПУ ўқитувчиси
E-mail: kumush.otabek@mail.ru

Халқаро ислом академияси Ёшлар билан ишлаш, маънавият ва маърифат бўлими бошлиғи М.Қаҳҳорова тақризи асосида

LIFESTYLE: FACTORS FOR RENEWAL AND DEVELOPMENT IN NEW UZBEKISTAN

Abstract

The article examines the ongoing reforms in Uzbekistan for renewal and development, the factors contributing to its development, the role of teachers and the intelligentsia.

Key words: Third Renaissance, strategic, regional, universal, enlightenment, renewal, development.

ОБРАЗ ЖИЗНИ: ФАКТОРЫ ОБНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются проводимые в Узбекистане реформы по обновлению и развитию, факторы, способствующие его развитию, роль учителей и интеллигенции.

Ключевые слова: Третье Возрождение, стратегическое, региональное, универсальное, просвещение, обновление, развитие.

ТУРМУШ ТАРЗИ: ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада бугунги кунда Ўзбекистонда янгиланиш ва тараққиёт сари олиб борилаётган ислохотлар, унинг тараққиётга хизмат қилувчи омиллар, унда педагог ва зиёлилар қатламининг роли ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Учинчи Ренессанс, стратегик, минтақавий, умумбашарий, зиёли, янгиланиш, тараққиёт.

Янги Ўзбекистон орзуси, бугунги кунларимизга нисбатан айтганда, ҳозирги даврнинг тақозоси, унинг асл қиёфасини, ҳаракатлантирувчи кучлари ва омилларини белгилайдиган гоёвий-маънавий асос, халқимизга хос яратувчанлик шижоати ва кенг кўламли ислохотларимизнинг яққол ифодасидир.

Ш.Мирзиёев

Кириш. Янги Ўзбекистон. Учинчи Ренессанс даври. Янгиланиш ва тараққиёт. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари ва шу каби иборалар бугунги кунда тез-тез ишлатиладиган иборалар бўлиб қолди. Сабаби, ҳозирги вазият шуни тақозо қилмоқда. Инсон жамият ҳаёти, ундаги жараёнлар билан ҳамоханг тарзда бормаса, у тараққиётдан орқада қолади.

Фалсафада шундай қонун бор. Дунё ҳамиша ҳаракатда. Бугун қонинот доимо янгиланиш ва тараққиётни, ўзгариш ва ривожланишни ўз бошидан кечирилади. Аммо, оламда ўз-ўзидан, тасодифий равишда ҳеч қандай ҳаракат ҳам, ўзгариш ҳам юз бермайди. Улар ўртада абдий ўзаро боғлиқлик, ўзаро таъсир ва алоқадорлик мавжуд. Жумладан, жамиятдаги тараққиётда ҳам. Жамиятда бўладиган ўзгариш ва ривожланишга ҳам инсон омили муайян даражада ўз таъсирини ўтказиши.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам бугунги Ўзбекистон кечаги Ўзбекистон эмас. Сал олдинги тарихга назар ташлайлик. XIX асрнинг иккинчи ярмида миллий мустақиллигимиздан ажралдик. Жадидлар қатағон қилингандан бошлаб илм-фан соҳасида ҳам турғунлик даври бошланди. Чунки, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, диний, мафкуравий таъйиқлар шунга мажбур қилар эди. Ҳеч ким ўз фикрини очик-ойдин баён қила олмас, баён қилганларнинг эса бошига кулфатлар ёғилар эди. Ушбу сиёсат натижасида эса қанчадан-қанча олимлар, шоиру-ёзувчиларимиз “туғилдию, бўғилди” бўлиб қолаверишди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. (Literature review). Шукрки, мустақилликка эришганимиздан кейин бундай ноҳуш ҳолатларга барҳам берилди. Аждодларимиз мероси тиклана бошланди, барча соҳаларда халқчил

ислохотлар олиб борилди. Халқда руҳий кўтарилиш, келажакка ишонч пайдо бўла бошлади. Бу ҳолат “Миллий тикланиш” дея ном олди. Бугунги кунда эса миллий тикланишдан миллий юксалиш босқичига ўтдик. Эндиликда албатта, қандайдир ўзгариш бўлиши лозим. Чунки, биз иккита Ренессансни яратган буюк аждодларнинг ворисларимиз. Буни Президентимиз Шавкат Мирзиёев Учинчи Ренессансга қадам қўйиш босқичи, яъни Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш босқичи дея номлаб, қуйидагича таърифлади: “Халқимизнинг улғувор қудрати жўш урган ҳозирги замонда Ўзбекистонда янги бир уйғониш - Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда, десак, айти ҳақиқат бўлади. Чунки, бугунги Ўзбекистон – кечаги Ўзбекистон эмас. Бугунги халқимиз ҳам кечаги халқ эмас” [1].

Мамлакатимизда Янги Ўзбекистоннинг қиёфасини шакллантириш, эркин фуқаролик жамиятини қуриш, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш борасида олиб борилаётган ислохотларда жаҳоннинг аксарият давлатлари томонидан асрлар давомида тўпланган тажриба, қолаверса ўзимизнинг аждодларимиз илмий-маданий меросларидан фойдаланиш яхши натижа беради.

Тадқиқот методологияси. (Research Methodology). Бугунги кунда Ўзбекистонда янгиланиш борасида бир қанча ислохотлар олиб борилмоқда. Янги Ўзбекистонни барпо этиш масаласига стратегик вазифа сифатида қарашиб, мақсадлар аниқ белгилаб олинди.

Биринчи навбатда бундай омиллардан дея тарихий-маънавий омилни олишимиз мумкин. Чунки, бизнинг улкан маданий меросимизни, интеллектуал салоҳиятимизни жаҳон тан олади. Ушбу илмий-маънавий

мерос дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Олдинги иккита Шарқ Ренессансга ҳам айнан мана шу икки омил асос бўлди. Миллий маънавиятимиз тарихида ўчмас из қолдирган улўғ алломалари, мутафаккир боболаримиз томонидан яратилган мерос нафақат бугунги авлод, балки келажак авлодни ҳам тарбиялашда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Кейинги омил минтакавий ва умумбашарий омилар ҳисобланади. Маълумки, қадимдан Буюк ипак йўли Марказий Осиёни Европа, Яқин шарқ, Жанибий ва Шарқий Осиёни боғлайдиган кўприқ вазифасини ўтаган. Бугунги кунда эса Ўзбекистон дунёнинг эътиборида бўлиб, бир неча давлатларнинг манфаатлари тўқнашадиган жой ҳисобланади. Дунё ҳамжамияти билан иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларни ривожлантириш борасидаги саъй-ҳаракатларимиз, дўстлик алоқалари ва ҳамкорликни мустаҳкамлаш натижасида мамлакатимизда янги юксалиш сари қадам қўямиз.

“Бизнинг минтақамиз, авваломбор, бугунги Ўзбекистон замини ислом илм-фани ва маданиятининг қадимий бешиқларидан бири ҳисобланади. Ҳалқимизнинг ана шундай бой тарихий, илмий, маънавий меросини ҳар томонлама ўрганиш, жаҳон афкор оммасига кенг таништириш” [2] мақсадга мувофиқдир.

Янги Ўзбекистон барпо этишдаги яна бир омил зиёлиларимиз. Зиёлилар мамлакатнинг энг илғор қатлами бўлишлари лозим. Чунки, қайда зиёлилар кўп бўлса, ўша ерда илмий ва ижодий янгиланиш, тараққиёт бўлади. Зиёлилардан, олимлардан жамиятга зиё тарқалади. Уларнинг таълим-тарбиясидан инсон ўзига маънавий озуқа олади, тафаккур доираси кенгайди, натижада мамлакатда илм-фан ва унинг турли соҳаларида янгиланишлар юз беради.

Бугун Ўзбекистонда ана шундай муҳит яратилмоқда. Ёшларни ҳам ижодда, ҳам илмда, ҳам тарбияда эталон бўладиган қилиб тарбияланмоқда. Ёш авлод тарбиясида ҳал қилувчи ўрин тутадиган боғчалар ва мактаблар тизимида ҳам улкан ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Президентимиз бошчилигида “бола туғилганидан бошлаб, 30 ёшгача бўлган даврда уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайдиган, ҳаётда муносиб ўрин топиши учун кўмак берадиган яхлит ва узлуksиз тизим яратиш, мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улўғ мақсадга эришиш йўлида янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Мирзо Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни таъминлаш муҳим”лигига эътибор қаратилмоқда.

Ренессанснинг таянч устулари бўлмиш биз - педагоглар, тарбиячилар, ўқитувчи, зиёлилар ҳамда оналар бундай имконият ва шарт-шароитлардан фойдаланиб, маънавияти юксак авлодни тарбиялашимиз ва имонни қарор топтириш чораларини кўришимиз керак. Авваломбор, ҳар бир шахс, айниқса, ёш авлодни Учинчи

Ренессанс яратилишига ишontiриш, инontiриш, имон келтиришга ҳаракат қилишимиз керак.

Хулоса ва тавсиялар: Conclusions and recommendations. Ушбулардан келиб чиқиб, қуйидагиларни тавсия қилган бўлар эдик:

Бугунги кунда Янги Ўзбекистонда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари бош ғоясига таяниб, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш вазифаси қўйилган экан, бу вазифани бажариш учун биргина раҳбар, педагог ёки тарбиячи эмас, балки шу Ватан барчамизники, дея қўнғлида ватанпарварлик, юртпарварлик, инсонийлик фазилатлари мужассам, имон-эътиқоди бутун бўлган ҳар қандай шахс тарғиботчи бўлиши лозим. Бизнинг назаримизда тарғиботчилар қандай ишларни амалга оширмоқлари лозим:

Биринчидан, боғча боласидан тортиб, олий таълим муассасаси талабаси бўладими, ёки оддий ишчи ходим, соҳаси таълим билан боғлиқ бўлмаган киши бўладими, барчасида Ренессанс, Ренессанс талаблари, унга эришиш йўллари ҳақида билимларни ҳосил қилиш лозим. Бу билан биргаликда ҳозирги тез ўзгариб, тез ривожланаётган дунёда замонавий билим ва қўникмаларга эга бўлган, миллий ва умумбашарий кадриятлар асосида мустақил ва мантикий фикрлайдиган ёшларгина муносиб ўрнини топаётганлигини мисоллар билан кўрсатиб, идеал шахслар тимсолларини яратиш ёшлар дунёқарашида ижобий ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

Иккинчидан, ёш авлод қалбида Шарқ Уйғониш даври улўғ алломалари, қомусий билим соҳиблари, машҳур мутафаккирлар, уларнинг мероси ҳақида тушунчалар ҳосил қилиб бориш ҳамда аждодлардан фахрланиш туйғусини шакллантириш лозим;

Учинчидан, янги Ренессанс сари қадам қўйилганлигига имон шартидан келиб чиқиб, “Тил билан иқдор бўлиш ва дил билан тасдиқлаш” ҳамда ушбу ғояга қатъий эътиқод қилиш руҳида тарбиялаш.

Тўртинчидан, ёшларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, халқпарварлик фазилатларини янада мустаҳкамлаб, уларда ғайрат-шижоат, мардлик ва фидойилик, дахлдорлик туйғуларини ошира олинса, кўзланган мақсадга тезроқ эришилади. Бу эса, бугунги кунда мактабларда ўтилаётган “Тарбия” дарслари ҳамда олий ўқув юртларида олиб бориладиган тарғибот-ташвиқот тадбирлари орқали ёшлар онгига сингдириш мумкин.

Президентимиз таъкидлаганидек, “фарзандларимизнинг истеъдод ва қобилияти, эзгу интилишларини тўлиқ рўёбга чиқариш, ижтимоий фаоллигини ошириш, ҳаётда муносиб ўрин эгаллашлари учун барча имкониятларни яратиб бериш бундан буён ҳам бош мақсадимиз бўлиб қолар” экан, бу йўлдан оғишмай бориш, бор куч ва ғайратимизни сарфлаш биз педагог ва зиёлилар учун асосий мақсад бўлиб қолмоғи шарт. Шундай экан, биздан фақатгина меҳнат ва таълим-тарбия самарадорлигини ошириш талаб қилинади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 31.08.2020
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент. “O'zbekiston” нашриёти. 2021 йил. 36-бет



UDK: 130:371. 035.4 (045)

Зармамат КЕНЖАЕВ,
Қариш давлат университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: kenjajev.zarmamat@mail.ru

Халқаро ислом академияси Ёшлар билан ишлаш, маънавият ва маърифат бўлими бошлиғи М.Қаҳҳорова тақризи асосида

LIFESTYLE: OPPORTUNITIES FOR INCREASING POLITICAL ACTIVITY AND LEGAL CULTURE OF YOUTH

Abstract

The article examines the ongoing reforms in the field of youth in the country, their upbringing, political activity, legal culture.

Key words: Political activity, public consciousness, political culture, global trends, market relations, civil society, social stability.

ОБРАЗ ЖИЗНИ: ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье рассматриваются проводимые реформы в сфере молодежи в стране, их воспитание, политическая активность, правовая культура.

Ключевые слова: Политическая активность, общественное сознание, политическая культура, глобальные тенденции, рыночные отношения, гражданское общество, социальная стабильность.

ТУРМУШ ТАРЗИ: ЁШЛАРНИНГ СИЁСИЙ ФАОЛЛИГИ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатда ёшлар борасида олиб борилаётган ислохотлар, уларнинг тарбияси, сиёсий фаоллиги, ҳуқуқий маданият масалалари борасида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Сиёсий фаоллик, ижтимоий онг, сиёсий маданият, глобал тенденция, бозор муносабатлари, фуқаролик жамияти, ижтимоий барқарорлик.

Қириш. Барчага маълумки, ҳар қандай мамлакатнинг келажаги сўзсиз ёш авлоднинг тарбияси ва интеллектуал салоҳияти билан боғлиқ. Шунинг билан керакки, замонавий бозор муносабатлари ва глобал тенденциялар ёш авлоднинг ҳаётий қадриятларига ва ахлоқий қондаларига таъсир кўрсатади. Ёшларни юксак ахлоқ ва интизомли қилиб тарбиялаш, уларнинг сифатли таълим олиши ва ватанпарварлик руҳида вояга етиши мамлакат иқтисодий ва сиёсий тараққиётининг калити ҳисобланади. Бу ижтимоий барқарорлик ва муваффақият асосидир.

Бугунги кунда Ўзбекистонда аҳоли умумий сонининг 60 % дан ортиғини 18 миллион кучли, шижоатга эга, ғайратли ёшлар ташкил этади. Шундай экан, демократлаштириш жараёнларига ёшларни жалб қилишда амалга оширилаётган ислохотлардан уларни етарлича хабардор қилиш, уларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий билимларини ошириш орқали мазкур жараёнларда фаол иштирокини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Қонунчилик соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, янги-янги қонунларнинг қабул қилиниши, қонунларга қиратилаётган ўзгартириш ва қўшимчалар, демократик жараёнлар ҳақида уларнинг қизиқишлари чексиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Изчил ва барқарор ривожланаётган, эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини барпо этишдан иборат мақсад йўлида оғишмай бораётган мамлакатимизда ёшларнинг жисмоний ва маънавий камолотига катта эътибор қаратилган. Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустақкам ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлоқий тарбия,

ёшларнинг билим олиш, камолга етишга интилишига эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир”.

Фуқаролик жамиятида аввало жамиятда умумий маданиятни юксалтиришга, инсонларнинг сиёсий фаоллиги, маънавий камолоти ва ҳуқуқий билимларини бойитиб боришга эътибор қаратилади. Фуқаролар, айниқса, ёшлар юксак ҳуқуқий билимга, ҳуқуқий маданиятга, ҳуқуқий онгликка эришади, унинг натижаси сифатида, ҳуқуққа ҳурмат ва унга амал қилиш одат қондаси тарзида қўлланилади. Бу эса ёшларда ижтимоий сиёсий фаолликнинг намоён бўлишида кўзга ташланади.

Тадқиқот методологияси. Ижтимоий фаоллик бу – фуқароларнинг, айниқса, ёшларнинг ҳаётда ўз ўрнини эгаллашга интилиши, мақсад-муддаолари, келажақда қўлга киритиши лозим бўлган муваффақиятларга эришиш йўлида ўз имкониятларидан фойдаланиш учун қиладиган саъй-ҳаракатлардир. Айни пайтда, ижтимоий фаоллик инсоннинг ўз мақсадига эришиши йўлида жамият, миллат, Ватан манфаатларига, ўзининг шахсий манфаатларини уйғунлаштириш ҳамда унинг мутаносиблигини таъминлашдан иборат бўлади. Ижтимоий фаоллик, шахсда ташаббускорликни, мақсад сари интилишни шакллантиради, борлиқда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бефарқлик, лоқайдлик, ҳафсаласизлик каби қусурларни бартараф этишга ёрдам беради.

Ижтимоий фаолликнинг ошиши бу нафақат давлат ва жамиятнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш ҳолатларининг, балки уларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан ҳам тарбияланганлик даражаларининг ошганлигидан ҳам далолат беради. Ижтимоий фаол бўлган инсон сиёсий, ҳуқуқий соҳада ҳам фаол бўлади.

Ўзбекистонда ёшларнинг сиёсий фаоллигини ошириш мақсадида бирқанча ислохотлар олиб борилди ва

бугунги кунда ҳам амалга оширилмоқда. Мисол учун ёшлар сиёсати соҳасидаги муҳим йўналишлардан бири сифатида Президент Ш.Мирзиёев томонидан 2019 йил 19 март куни ёшларга эътиборни кучайтириш, уларни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларда ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини ошириш масалаларига янги тизим асосида ёндашиш бўйича 5 та муҳим ташаббус илгари сурилди. Бу орқали давлат раҳбари “Ёшларимизни маънавий баркамол қилиб тарбиялаш, уларни турли зарарли ва ёт ғоялар таъсиридан асрашга алоҳида эътибор қаратиш лозимлиги”ни таъкидлаб ўтди.

Хусусан, 5 та ташаббусни амалга ошириш доирасида 2019-2020 йилларда 2 миллион нафар ёшларни маданият ва санъатга жалб этиш, 19 мингта яқин ижтимоий соҳа объектлари юқори тезликдаги интернет тармоғига улаш, ҳар бир ҳудудга 1 миллион дондан бадий, тарихий, илмий, оммабоп мавзулардаги китоблар етказиш ҳамда ахборот-кутубхона марказларини реконструкция қилиш ва капитал таъмирлаш, тадбиркорлар томонидан халқ кутубхоналари очиш, ҳар бир туманда енгил конструкцияли тикув-трикотаж корхоналарини қуриш ва аёлларни банд этиш каби вафалар белгиланган.

Бундан ташқари ёшлар сиёсий фаоллигини ошириш борасида қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилган бўлиб, улар ёшларнинг истеъдо ва иқтидорларини қўллаб-қувватлаш, рағбатлантиришга оид, раҳбар кадрларнинг бошқарув салоҳиятини юксалтириш бўйича мустаҳкам тизим ишлаб чиқилди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси ва амалий кўмаги асосида ёшлар ҳаётига бевосита тааллуқли бўлган жами 50 га яқин Қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилинди.

Ўзбекистон ёшлар иттифоқи ва 26 дан ортиқ давлат органлари, нодавлат ноtijорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан шунингдек, 11 та хорижий давлат ёшлар ташкилотлари билан ўзаро тизимли ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида давлат органлари ва ташкилотлар билан ҳамкорлик битимлари имзоланди.

Шунга қарамасдан, замон талаблари ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар шароитида бугунги ёшлар талаб ва эҳтиёжларини ўрганиб бориш, амалда апробациядан ўтган халқаро тажрибанинг маҳаллий шароитда янгича механизм ва ёндашувлар асосида амалиётга жорий этишда қатор ишларни амалга ошириш вазифаси ўз долзарблигини сақлаб келмоқда.

Президент Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 30 июндаги Ёшлар билан учрашувида “Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи давлат ва жамият учун раҳбар кадрларни тайёрлаб берадиган ўзига хос марказ бўлиши, замонавий тилда айтадиган бўлсак, ёшлар учун “социал лифт” вазифасини бажариши керак” [1] деган вазифани қўйиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси қошида “Ёшлар муаммоларини ўрганиш ва истиқболли кадрларни тайёрлаш институти”ни ташкил этиш юзасидан топшириқ берилди. Ушбу институтда таълим олган ёшлар сиёсий ва ҳуқуқий жабҳаларни атрофлича ўрганиб, келажакда ҳаётини фаолиятларида қўллаб-қувватлаган кадрлар бўлиб етишадилар.

Шахсда сиёсий ва ҳуқуқий фаолликни оширишда қуйидаги омиллар муҳим рол ўйнайди:

шахснинг ҳаётини тажрибаси;

шахснинг тажрибасини у мансуб бўлган жамоа тажрибасига кенгайтирувчи шахслараро алоқалар;

турли ижтимоий гуруҳларнинг тажрибасини тарқатувчи институтлар (мактаб, партия ташкилотлари, ижтимоий-сиёсий бирлашма, диний муассасалар);

инсон ҳаётининг барча йўналишлари бўйича турли халқаро, омма ва шахсларнинг тажрибасидан фойдаланиш имконини берувчи оммавий ахборот воситалари [2].

Хулоса ва тавсиялар:

Демак, сиёсий фаолликни оширишда шахс ва унинг атрофидаги муҳит алоҳида аҳамиятга эга экан. Ҳўш, ҳуқуқий маданиятни ёшлар орасида тарғиб қилиш масаласичи?

Ҳуқуқий маданият маданиятнинг бошқа сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний соҳалари ва тармоқлари билан ўзаро алоқада таъсирини ўтказди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос мазмунида ҳам умумий маданиятга, ҳам унинг алоҳида тармоқларига доир хусусиятлар ва хоссалар намоён бўлади. Шу ҳолат билан боғлиқ равишда барча маданиятларнинг ўзаро таъсири катта аҳамият касб этади. Ҳақиқатан ҳам демократик давлатда қонунга итоаткор ҳуқ-атворни таъминлаш учун бир вақтнинг ўзида бунинг ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий онг орқали амалга ошириш керак бўлади.

Ҳуқуқий маданият деганда, ҳуқуқий билим андазалари ва унинг табиатини, ҳуқуқий тизим баҳосини, шунингдек, ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатлар соҳасини тартибга солувчи ижтимоий қадриятлар, нормалар, анъана ва андазалар мазмун-моҳиятини тушуниш керак. Ҳуқуқий маданияти юксак инсон давлат томонидан чиқарилган Қонун ва қонуности ҳужжатларининг мазмун-моҳиятини тушунади, унга амал қилади. Ҳуқуқий нормаларга онгли равишда бўйсунди. Ижтимоий фаол бўлади. Жамият ва давлатнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий таъкидларида амалга оширилаётган жараёнларда ўз фикрини билдира олади.

Ёшлар ижтимоий гуруҳининг жамиятдаги ўрни тўғрисида сўз юритганда, мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ёшларимиз ҳақли равишда Ватанимизнинг келажаги учун жавобгарликни зиммасига олишга қодир бўлган, бугунги ва эртанги кунимизнинг ҳал этувчи кучига айланиб бораётгани барчамизга ғурур ва ифтихор бағишлайди”, – деган фикрларни кўп бор таъкидлаб ўтади.

Демак, Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ҳар қайси одам мамлакатда олиб борилаётган ва кўзда тутилаётган барча ислохотлар, авваломбор, унинг манфаати, оиласи ва фарзандлари учун, шу юртнинг фаровонлиги ва тараққиёти учун амалга оширилаётганини англаши лозим. Бунинг учун ҳар бир киши, айниқса ёш авлод бугунги тезкор ва талабчан замондан ортда қолмай, ўзининг ҳуқуқий маданияти, ҳуқуқий онги ва хабардорлик даражасини, ислохотлар самараси учун ижтимоий масъулият туйғусини янада ошириши, фуқаро сифатида фаол бўлиши, жамият ҳаётида, дунёда, ён-атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ бўлмаслиги, уларнинг маъно-моҳиятини тўғри англаши ва тўғри хулоса чиқариши лозим бўлади.

Биз “учинчи Ренессанс яратамиз”, деган мутлоқ мақсадни олдимизга қўяр эканмиз, унда сиёсий фаоллик ва ҳуқуқий маданият масалалари дастлабки ўринлардан жой олувчи вазифа ҳисобланади. Бу вазифани амалга ошириш эса ёшларда лидерлик, ижодкорлик ва инновацияларни пухта эгаллашлари лозимлигини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
2. Одиқориев Х. Ғойибназаров Ш. Сиёсий маданият. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2004.



УДК: 378:151.9:001(575.1)

Рухсора КУДРАТУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон Миллий Университети доценти
E-mail: kudratullaevaruhksora@gmail.com
Иномжон ИМОМОВ,
Ўзбекистон Миллий Университети магистранти
E-mail: inomjonimomov0712@mail.ru

ТАШХИА психология кафедраси доценти, психол.ф.н. М.Акрамов тақризи асосида

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FEATURES OF THE COMPLEX OF UNMET NEEDS

Abstract

In the science of psychology, there are a number of concepts, terms, phrases that have both national and universal characteristics, which have a certain methodological and theoretical significance due to their genesis and nature. In our opinion, one of such important scientific concepts is the term of aspiration, which has not become the subject of research in psychology. Although some comments have been made on the psychological nature of unmet needs, and observations have been made, no fundamental ideas have been put forward about its structure, its role in the life and activity of a person, its importance in maturity. Therefore, in our article there are comments on the scientific and methodological basis of the problem of unmet needs, the role of the individual in life and activity, the importance of maturity, the psychological essence.

Key words: A complex of unmet needs, psychological characteristics, scientific and methodological features, needs.

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОМПЛЕКСА НЕУДОВЛЕТВОРЕННЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ

Аннотация

В психологической науке существует ряд понятий, терминов, словосочетаний, имеющих как национальные, так и универсальные характеристики, которые имеют определенное методологическое и теоретическое значение в силу своего генезиса и характера. На наш взгляд, одним из таких важных научных понятий является термин комплекс неудовлетворенная потребность, которая не была предметом исследования в психологии. Поэтому в нашей статье идут рассуждения о научно-методологической основе проблемы неудовлетворенных потребностей, о их роли в жизни и деятельности личности и о психологической сущности.

Ключевые слова: Комплекс неудовлетворенных потребностей, психологическая характеристика, научно-методологические особенности, потребности.

АРМОН МУАММОСИНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Аннотация

Психология фанида бир қатор ҳам миллий, ҳам умумбашарий хусусият қасб этувчи тушунчалар, терминлар, атамалар сўз бирикмалари мавжудким, улар ўзларининг генезиси, хислати билан муайян даражада методологик ҳамда назарий аҳамиятга эга. Бизнингча, ана шундай муҳим илмий тушунчалар қаторига психологиянинг тадқиқот предметига айланмаган, қарийб ўрганилмаган армон атамасини қиритиш мумкин. Армоннинг психологик моҳияти юзасидан айрим мулоҳозалар билдирилган, мушоҳадалар эса амалга оширилган бўлса-да, бироқ унинг тузилиши, шахснинг ҳаёти ва фаолиятидаги роли, қамолотидаги аҳамияти тўғрисида фундаментал фикрлар, ғоялар илгари сурилмаган. Шундай экан бизнинг мақолада армон муаммосининг илмий-методологик асослари, шахснинг ҳаёти ва фаолиятидаги роли, қамолотидаги аҳамияти тўғрисида, психологик моҳияти юзасидан мулоҳозалар билдирилган.

Қалит сўзлар: Армон, психологик моҳият, илмий-методологик асослар, қондирилмаган эҳтиёжлар, орзу.

Қириш. Ҳозирги даврдаги миллий тикланиш мафқураси шаклланаётган жамиятда, маънавий-ахлоқий муҳит соғломлашаётган, миллий қадриятлар, инсон ҳуқуқи ва эрки тикланаётган, иқтисодий куч-қувати намоён бўлаётган бир шароитда барқамол инсон деганда, ўзида ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий хислатларнинг мажмуини мужассамлаштирган, жамиятда ўзлигини ва ўз қобилиятини ҳар томонлама намоён эта оладиган, маърифатли, илмий ва дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, ақлан етук, ахлоқан пок, жисмонан соғлом, ҳаёт гўзалликларини ҳис эта оладиган, эркин ижодкор шахс тушинилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Бугунги кунда эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир. Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар,

Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устуңлари бўлиб хизмат қилиши лозим.

Ушбу мақсад йўлида ёшларимиз ўз олдига қатта марраларни қўйиб, уларга эришишлари учун кенг имкониятлар яратиш ва ҳар томонлама қўмақ бериш – барчамиз учун энг устувор вазифа бўлиши зарур. Шундагина фарзандларимиз халқимизнинг асрий орзу-умидларини рўёбга чиқарадиган буюк ва қудратли кучга айланади [2].

Ўзбек тили изоҳли луғатида армонга қуйидаги таъриф берилди. Армон сўзи форсий тилидан олинган бўлиб, қучли истак, орзу деган маънони билдиради. Армон ушбу луғатда икки маънода берилди. Биринчи-

дан, кўнгилга тугилган, лекин ҳали юзага чиқмаган, амалга ошмаган, орзу ният. Иккинчидан кўнгилга тугилган орзу ниятнинг рўёбга чиқмаслигидан афсус-надомат [12].

Инсон ҳаётида ижтимоий ҳодиса сифатида армон муҳим роль ўйнайди, уни фаолликка чорлайди, ҳаракат қилишга асосий туртки вазифасини бажаради. Армон - инсон учун гўёки ушалмаган орзу, ғамгин ҳистуйғуларнинг жонлашуви, комфортга интилишга даъват этувчи ҳиссиёт, ижтимоий ва яққаҳол турмушни баҳолаш мезони, фаолликка етакловчи мотив, ниятлар оғушига тортувчи доимий туртки, лоқайдликнинг олдини олувчи ички рухий имкониятдир.

Инсоннинг бу дунёда ҳеч қандай мақсадсиз яшашидан ҳеч қандай маъно йўқ. У гўёки, тирик марҳум. Инсоннинг ушалмаган орзулари, ҳаётда йўқотган энг азиз нарсалари бу армондир.

Инсон тугилиб ўсади, вояга етади. У ҳаёти давомида кўпгина ютуқларга эришади, тўсиқларга учрайди. Ҳаёт йўли бири паст, бири баланд воқеаларга дуч келади. Инсон ҳаётда эриша олмаган, қила олмаган ишлари, эришмаган ютуқлари ёки камчиликлари бу армон бўлади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Армон инсоннинг хотира омборида сақланиб, ҳар гал унда армоннинг чизгилари чизилганда, унинг руҳида маъюслик, имконлар оғуши, ҳаёт андуҳлари акс этади.

Армон – бу ушалмаган орзу. Ўз орзу- истакларига қайсидир томондан эриша олмаслик, “кўзлаган” нарсасига етиша олмаслик. Ҳар бир инсон дунёга келар экан. У улғаяди, ҳар томонлама ривожланади ва албатта ўз олдига қандайдир мақсадлар қўяди. Шу мақсад йўлида изланади. Ҳаракат қилади. Шуларнинг қайси биригадир эришади, қайси биригадир эса йўқ.

Армон юракнинг туб-тубида яшириниб ётган бир тилсимдир. Бу тилсим кўзгусига ҳар қараганда кўнгилни кемириб туради. Инсон ўз турмуши давомида ташвишлар билан овора бўлиб, армонини маълум муддатгача унутади. Лекин ҳаёт сўқмоқларининг шундай жабҳалари борки, ўша инсон шу ташлаган қадамлари туфайли ўз армонини эслайди.

Армон сўзини дунёдаги ҳамма одам ҳар хил изоҳлайди. Аксарият кишилар ушалмаган орзуларини армон деб ҳисоблайдилар. Аксарият кишилар эса, армонга сабаб бўлувчи ҳодиса тўсатдан содир бўлиб, бир умр қалбида қолиб кетади. Бошқа кишилар бирор бир нарсга ёки даражага эришолмай, бу унинг қалбида армон бўлиб қолса, у энди қаттиқроқ ҳаракат қилади, олдинга интилади, йўлда қилган хатоси бўлса, уни қайтармасликка ҳаракат қилади.

Армон – бу инсон ҳаёти давомида етиша олмаган эҳтиёжидир. Армон кишиларнинг орзу- умидларига етиша олмаслиги, инсонни ҳаёти давомида моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондира олмаслигини тушунишимиз мумкин.

Армон – бу тирик инсоннинг ечилмаган муаммосидир. Инсон борки, унинг умр йўлида армон бекавлари мавжуд. Табиий ҳолки, бу армон азобидан тотиб кўришга мажбурдир. Ушалмаган орзулар гирдобини армон ҳисобланади.

Армон шундай бир дардди, уни инсон юрагининг туб-тубида сақлайди. Энг муҳими армон кишининг фаолиятга ундаши ҳам мумкин. Армон инсоният билан ёнма-ён яшайдиган, ўтган ҳаётдан хулоса қилиб, кейинги ҳаёти учун ҳаракат қиладиган рухий куч. Армон келажақдаги нур.

Инсон бир қизиқ мавжудотки, эриша олмаган нарсасига интилиб, уни қалбида ардоқлаб яшайди. Армон инсон томирида қони билан қўшилиб оқувчи кучдир. Инсон зоти борки, биринчи ўзи етиша олмайдиган ёки

эришиши мумкин бўлган нарсга, воқеа- ҳодиса ва инсон ҳақида орзу қила бошлайди.

Орзуси йиллар давомида умидга айланади. Умид сўнса, илинжга, сўнгра эришолмаган, етишолмаган орзу, яъни армонга айланади.

Армон – ўқинч. Армон инсонни қалбида тугиб қўйган ҳасратларининг очилмай қолган эшиги. Бу эшик қачонки армонлар рўёбга чиқсагина очилиши мумкин. Армон бу ўз вақтида қилинмаган саъй - ҳаракатнинг умр бўйи қайтарилмаслигидир. Армон бу қилиниши керак-у, лекин бизда имкон бўлмай, ҳозиргача қилолмай қолган ишимиз. Армон кишини умр бўйи таъқиб қилиб келади. У қанчалик бу кунидан шод-хуррам бўлмасин, барибир юрагида бир кемтик, ўқинч, синиклик бўлади, деб ўйлайман.

Машҳур шоира Турсуной Содикова армон ҳақида қуйидаги фикрларни билдирганлар: “Ота-онамнинг норғул кирсиллаган пайтларини хотирамнинг жонли лавҳаларига ёзиб, асраб қололмаганим армон. Уларнинг узок-узок гапиртирмаганим, ҳикояларини обдон эшитиб қоламаганим армон. Ўзбекистонда бормаган шахрим қолмади, минглаб одамларнинг ғамларини қунлаб, ойлаб эшитиб юрдим. Аммо отам билан онамнинг ёнида бир соат ўтиришга ҳеч сабрим етмади! Онам: “Бир гаплашайлик, болам” деса ҳаммиша шошилиб турдим. Дадам: “Ёшлигида бундоқ ишлар бўлар эди”, - деб гап бошласа, жохиллик билан “буни аввал ҳам айтгандингиз-ку” - дея, сўзларини бўғзида тўхтатдим! Юраклари оқиб, ота-оналари, ёшликлари ҳақида ўт босди қилиб, бир гапириб ёзилай деса, яйрагани қўймаганим мен ақлсизни қандай кечирай?! Менинг чўнг армоним, ўзим ўзбек бўла туриб, яна шоир бўла туриб, Ҳазрат Навоийни луғат билан ўқийётганимдир [10].

“Не бир дилбар дамлар бағрида яшаб, талай буюк инсонларни кўрганда, жаннатдай суҳбатлар қурилганда уларни ўшандай тафти билан дафтарларга ёзиб қўймаганим, қанчадан-қанчасеърлар битилмай қолгани армон!”, - дейди. [10].

Армон - бу икки томонлама тушунча. Биринчидан, у аччиқ ҳақиқатдир. Иккинчидан, армон бўлмаса инсонда қатъиятлик ва ҳаётнинг қизиғи бўлмайди. Ҳеч кимда армон бўлмаса, ким йиғлайди. Ҳаётнинг шундай гўзал онлари, балки армон бўлмаганда, ҳеч ким ҳеч кимни соғинмай қўярдими? Лекин армон бу ҳаёт қонуни. Армон бўлгани яхши. Негаки, кейинги сафарга ҳаракатимизни армон бўлишига йўл қўймаймиз.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Психология фанида бир қатор ҳам миллий, ҳам умумбашарий хусусият касб этувчи тушунчалар, терминлар, атамалар сўз бирикмалари мавжудким, улар ўзларининг генезиси, хислати билан муайян даражада методологик ҳамда назарий аҳамиятга эга.

Бизнингча, ана шундай муҳим илмий тушунчалар қаторига психологиянинг тадқиқот предметида айланмаган, қарийб ўрганилмаган армон атамасини киритиш мумкин. Армоннинг психологик моҳияти юзасидан айрим мулоҳозалар билдирилган, мушоадалар эса амалга оширилган бўлса-да, бироқ унинг тузилиши, шахснинг ҳаёти ва фаолиятидаги роли, қамолотидаги аҳамияти тўғрисида фундаментал фикрлар, ғоялар илгари сурилмаган эди.

Армон психологик воқелик (реалия) сифатида инсоннинг турмушида, шахслараро муносабатда уни фаолликка етакловчи барқарор субъектив ички кечинма, туртки (мотив) тариқасида муҳим ўрин эгаллайди. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида яққа шахсни гоҳ англанилган, гоҳ англанилмаган тарзда маълум хатти- ҳаракатларга ундовчи, субъектив омиллар таркибидан ажралиб чиқувчи, унинг ҳаловатини узлуксиз

равишда бузувчи, ҳамиша интилишларга ундовчи, босқичли тузилишларга эга бўлган феноменал ҳодиса армон деб аталади. Айрим халқлар, элатлар лексиконида қўлланувчи армон атамаси ўзининг келиб чиқиши, кечиши, ривожланиш босқичлари билан орзу, ўтмишнинг нотўқис жабҳалари тўғрисида ўчмас (барқарор) образлар, ачиниш туйғуси тариқасида гавдаланади. Эзгу ният ушалиши билан реал воқелик ўзаро уйғунликка эга эмаслиги, уларнинг рўёбга чиқишини таъминловчи механизм вазифасини бажаришга тўла ишонч ёки версия ҳам йўқ эканлиги туфайли армон вужудга келади ҳамда фаоллашади. Шахснинг имконияти интилиши билан иззат талаблиги босқичма-босқич рўёбга чиқиши оқибатида узлуксизлик билан ўзвийлик ўртасида мутаносиблик бузилиши натижасида инсонда қониқмаслик туйғуси туғилади ва у армонга айланади. Воқеликлар (ҳодисалар) баҳоланиши билан одамнинг интилиши билан талаблари орасидаги номутаносиблик қониқиш ҳиссини пасайтиради, шунингдек, жисмоний ва ақлий ҳаракатларни сусайтиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, армон хотира жараёнини эйдетик образларига ўхшаш ўчмас из қолдирувчи, олдинги ҳодисаларни эслашга, унга эришишга шахсни ундовчи омил тариқасида инсонни

ҳаракатлар сари етаклайди. Шу билан бирга нохуш ҳолатлар, кечинмалар, жазо чоралари, ушалмаган хоҳиш-истаклар, тасаввур образларининг тикланиши, ўчиши, жонланиши мумкин. Ушбу психологик воқелик ассоциациялар ёрдами билан аналитик таҳлил қилиш жараёнида, ҳаёлларишонлик ҳукмронлик қилганида уларнинг негизидан вужудга келади. Армон категорияси ҳам шунга ўхшаш омиллар, механизмлар кўринишида намоён бўлиши кузатилади. Мазкур муаммо оммавий хусусият касб этиб, индивидуал, гуруҳий, миллий, умумбашарий жамоавий хатти-ҳаракатлардан қониқиш ёки қониқмаслик туйғусини ўзида мужассамлаштиради.

Э.Ғ.Ғозиев назарий фикр ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда армонни қуйидаги турларга ажратади: [12]

ўтмишни акс эттирувчи армон;
ҳозирги кеча- кундузни мужассамлаштирувчи армон;
ўтмишни бўлғуси замонга кўчирувчи армон;
идеалга ва комфорт ҳиссига ёндош армон;
узлуксиз ҳаракатга ундовчи;
динамика хусусият касб этувчи;
шахсни жисмоний ва маънавий ҳаракатга етакловчи армон;



1-Расм. Армон муаммосининг психологик тузилиши

Шахснинг хулқ-атворини амалга оширишдаги нуқсонлар ва уларни тузатишнинг имкони бўлмагани сабабли афсусланиш туйғуси негиздан армон туғилади. Чунки, фавқуллодда хулқни бошқариш укувининг заифлиги, ўнғайсиз, қўпол феъл-атвор камчиликлари шахснинг мавқеи, обрўсига ҳалал бериш эҳтимоли мавжудлиги туфайли унинг инсоннинг ҳаловатини бузишда давом этаверади. Феъл- атвордаги олдинги нуқсонлар армонга айланади, инсон бундай ҳодисадан афсусланади, бўлғусида ўз вақтида нохушликларнинг олдини олишга замин ҳозирлайди.

Армон муаммосининг психологик тузилиши мотивацион, иродавий, эмоционал- ҳиссий, когнитив, регулятив таркиблардан иборат бўлиб, ўтмишга (ўтмишга дахлдор армон), ҳозирги замонга (бугунги хоҳиш-истакларнинг рўёбга чиқмаслик сабаблари), келажакка (идеал интилишларни амалга оширишга алоқадор хатти-ҳаракатлар режалари) тааллуқли турткиларни, ижодий фикрлашларни, иродавий зўр бериш, ўз- ўзини бошқаришни амалга оширишни тақозо қилади.

Армон- инсон эҳтиёжини қондиришга қаратилган, аммо қондирилмаган эҳтиёжларнинг мажмуаси. Эҳтиёжларнинг қайси кўриниши ёки тури бўлишидан бўлишидан қатъий назар уларни қондиришга нисбатан жисмоний,

ақлий ҳаракатларни йўналтиришнинг реал ёки ҳаёлий режаларини тузиш жараёни юзага келади. Эҳтиёж- бу индивиднинг маданий даражаси ва шахсига мувофиқ тарзда специфик шаклни ўзига олган бирон-бир нарсани (муҳтожликни) инсон томонидан сезиладиган ҳисдир.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Психологларнинг фикрича, инсон физиологик ёки психологик муҳтожликни сезагина эҳтиёжни ҳис этар экан. Шу кунгача эҳтиёжларни битта аниқ классификацияси мавжуд эмас. Аммо, қўпчилик психологлар эҳтиёжларни бирламчи ва иккиламчи эҳтиёжларга ажратадилар. Бирламчи эҳтиёжлар ўз табиатига кўра, физиологик, яъни туғма ҳисобланади. Иккиламчи эҳтиёжлар эса психологик ҳисобланади. Бирламчи эҳтиёж, одатда, бизнинг ирсиятимизда жойлашган бўлади. Иккиламчи эҳтиёжлар эса тажрибалар орқали англанади. Инсонлар турли тажрибаларга эга бўлганликлари учун, улардаги иккиламчи эҳтиёжлар бир- бирдан фарқ қилади.

Эҳтиёжларни бевосита кузатиш ва ўлчаш мумкин эмас. Уларнинг мавжудлигини фақат инсон хулқ- атвори орқали билишимиз мумкин. Психологлар инсонларни кузата туриб, улардаги эҳтиёжлар ҳаракат мотивига хизмат қилишини аниқлашган. Қачонки, инсон томонидан эҳтиёж ҳис этилса, у интилиш ҳолатини қўзғатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев, Шавкат Миромонович Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ /Ш.М. Мирзиёев. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. - 56 б.
2. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2017 йил 14 январь/Ш.М. Мирзиёев. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. - 104 б.
3. Абулханова – Славская “Стратегия жизни”- М.:Киев.2001.
4. Баратов Ш. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. -Тошкент, Ўқитувчи, 2005.
5. Беркинблитель М., Петровский А. Фантазия и реальность. М., Политиздат, 2008.
6. Беспалько И.Г., Гильяшева И.Н.Проективные методы // Методы психологической диагностики и коррекции личности. -Л., 2003.
7. Блейхер В.М. Клиническая психопсихология. – Ташкент, 2006.
8. Бурлакова Н.С., Олешкевич В.И. Проективные методы: теория, практика применения к исследованию личности ребенка.- М.,2001.
9. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию. - Киев, 2007. С.5-39.
10. Ғозиев Э. Умумий психология. Психология мутахассислиги учун дарслик, 1- китоб Тошкент «Университет» нашриёти , 2002.
11. Тихомиров О.К. “Психологические механизмы целеобразования”
12. - М.: “Наука”. 2007.
13. Ғозиев Э.Ғ., Бойқунусова Г.Ю.”Армон муаммосининг психологияда ўрганилиши/ /Педагогик таълим .2008 № 4.



Gulhayo QUZMANOVA,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: kuzmanovagulhayo@gmail.com

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti "Algebra va matematik analiz" kafedrası dotsenti A.J.Seytov, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d (PhD) D.M.Maxmudova tahriri ostida

ROLE OF LEARNING STEPS IN STUDENTS IN MATHEMATICAL ANALYSIS OF TEXT PROBLEMS

Abstract

In this article, the analysis of word problems studied in general education schools is important to clarify the specifics of the stages (educational, empirical, systematic and creative) in the process of problem solving, problem solving methods and explanatory methods

Key words: Problem, mathematics, lesson, student, school, knowledge, skill, educational, creative, learning, stage, solution, condition, practical

РОЛЬ УЧЕБНЫХ ЭТАПОВ В УЧАЩИХСЯ МАТЕМАТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ

Аннотация

В данной статье анализ текстовых задач, изучаемых в общеобразовательных школах, важен для уточнения специфики этапов (образовательного, эмпирического, систематического и творческого) в процессе решения проблем, методов решения проблем и объяснительных методов

Ключевые слова: Проблема, математика, урок, ученик, школа, знания, умение, образовательное, творческое, обучение, этап, решение, условие, практическое

O'QUVCHILARNING MATEMATIKADAN MATNLI MASALALARNI TAHLIL QILISHDA, MASALALARNI O'QITISH BOSQICHLARINING O'RNI

Аннотация

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'rganiladigan matnli masalalarni tahlil qilishda, masalalarni o'qitish jarayonida ajratilgan (ta'limiy, empirik, tizimlilik va ijodiy) bosqichlarni o'ziga xos xususiyatlarini, masalani yechish usullari hamda tushuntirish uslublarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Masala, matematika, dars, o'quvchi, maktab, bilim, ko'nikma, ta'limiy, ijodiy, o'rgatish, bosqich, yechim, shart, amaliy.

Kirish. Jahonda matematika fanini rivojlanishi hamda uning jamiyat taraqqiyotidagi ijobiy ta'siridan kelib chiqib, fanni Oliy va o'rta maxsus hamda umumiy o'rta ta'lim maktablarida innovatsion texnologiyalar, dedaktik materiallar va o'qitishning yangi usullaridan keng foydalanib, o'quvchilarni kreativlik sifatlarini yanada rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada, jahonning bir qator mamlakatlarida, jumladan Fillandiya, Xitoy, Rossiya Federatsiyasi, AQSH, Germaniya, Fransiya, Ispaniya, Yaponiya, Ukraina, Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekistonda umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Matematika" fanini zamonaviy talablar darajasida o'qitish, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual salohiyatini rivojlantirishni yuqori darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayonida ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Umumiy o'rta ta'lim maktablari matematika darslarida matnli masalalar muhim o'rin egallaydi. Matnli masalalarni tasnifi bilan ko'plab olimlar shug'ullanishgan. Quyida maktab matematika kursidagi o'rgatiladigan matnli masalalarni ko'rinishlari va ularning turlarining nazariy va amaliy xususiyatlarini ham matematik tilda talqin qilib berganlar. "Inson o'z oldiga hamda insonlar uning oldiga qo'yadigan masalalar, hayotiy vaziyatlar, uning butun faoliyati va hayotiga yo'naltiradi". Inson masalalar bilan hayotda, turli o'quv fanlarini o'rganishda to'qnash keladi [7].

Turli bilim sohalarda psixologiya, pedagogika, matematika, matematika o'qitish metodikasida masala tushunchasi mazmuni muammosini G.A. Ball, YU.M. Kolyagin, L.M. Fridman, P.M. Erdniev va boshqalar tadqiq etishgan. "Masala" tushunchasiga mualliflar yondashuvi shuni

ko'rsatadiki ular sub'ekt va masala o'rtasidagi munosabat turiga yondashadilar. Talqinlarning birida masalani sub'ekt amallar bajaruvchisi sifatida qaralsa boshqa talqinlarda esa sub'ekt masala tushunchasi kiritilmaydi.

Masala deganda biz ko'rsatilgan shart va undan kelib chiquvchi natijalarga tayangan holda sub'ekt bajarishi lozim bo'lgan topshiriq yoki javob topish lozim bo'lgan savolni tushunamiz.

S.Kulabukova, F.F.Lisenkolarning maktab algebra kursi matnli masalalarining tasnifi masalalarni 6 guruhga ajratilgan, "qismga doir", "ishga doir", "harakatga doir", "foizga doir", "konsentratsiyaga doir", "progressiyaga doir", "iqtisodiy" mazmundagi masalalar [2]. AQSH olimlaridan S. R. Povelning "The Journal of Mathematical Behavior" nomli jurnalni 2020-yil iyul oyidagi 58 sonida "Matematikada o'quvchilarning matnli masalalarni tahlil qilishga doir topshiriqlarni bajarishdagi qiyinchiliklar" nomli maqolasida matnli masalalarni tahlil qilishda o'quvchilarning qiyinchiliklarini bartaraf etish vazifalari o'quvchilarning masalalarni yechish samaradorligini oshirish haqida to'xtalib o'tilgan [3]. Germaniyalik olimlardan S. Piel, C Schuchartlarning "International Journal Of Educational Research" nomli jurnalni 2020-yil iyun oyidagi 66 sonida "Matematikadan matnli masalalarni kelib chiqishi va ularni echishda kundalik bilimlarni roli" nomli maqolasida Xalqaro tadqiqotlarning o'quvchilar bilimini oshirishga xizmat qilishidagi o'rni. TIMSS xalqaro tadqiqotchilik dasturi orqali o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishda matnli masalalarni o'rni ko'rsatilgan [4].

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbekiston Respublikasida hozirgi paytda umumiy o'rta

ta'limni modernizatsiyalash, professional kadrlarni tayyorlash, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash orqali yoshlarga ta'lim-tarbiya berish hamda umumiy o'rta ta'lim maktab matematika darslarida matnli masala tushunchasi uni mazmun mohiyatini o'quvchilarga tushuntirishda, masalalarni ko'rinishlari, o'qitish va yechish bosqichlari hamda yechish usullarini innovatsion takomillashtirish yo'llarini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida «o'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga klaster usuli asosida shakllantirish va uni amalga oshirish jarayonini tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, muqobil yondashuvlarni o'rganishga va ilmiy asoslashga yo'naltirilgan amaliy xarakterdagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirish, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish» [10] kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarni amalga oshirish, jumladan Uchunchi Renessans jarayonida umumiy o'rta ta'limni innovatsion rivojlantirish, ta'lim sifatiga erishish va ta'lim oluvchilarning bilimdonlik darajasini xalqora talablarga yetkazishda matematika darslarida matnli masalalarni o'qitish bosqichlarini innovatsion takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan umumiy o'rta ta'lim maktablarida Matematika fanidan matnli masalalarni yechishni o'rgatish bilan quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

o'quvchilarga matnli masalalar bo'yicha zaruriy bilim, ko'nikma va malaka beriladi;

matnli masalalarni yechishni o'rgatish bilan o'quvchilarni mustaqil fikrlash ko'nikmasi shakllantiriladi; matnli masalalar vositasida o'quvchilarning tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiriladi.

Matnli masalalarni o'rganish natijasida ularning kundalik faoliyati davomidagi muammoli vaziyatlarini tahlil qiladi

Matnli masala natijasida o'quvchilarning ishlab chiqarish va tadbirkorlik sohalaridagi bilim ko'nikmalari yanada takomillashtiriladi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). E'tibor berilsa, matnli masalalar vositasida o'quvchilar mustaqil fikrlashga o'rganadi va shu bilan ularning tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlanadi. Matematika fanidan matnli masalalarni yechish metodikasini yangicha yondashuvlar va texnologiyalar asosida takomillashtirish muhim vazifa bo'lib turibdi. Mazkur o'rinda ana shu vazifalardan kelib chiqib umumiy o'rta ta'lim maktablarida matnli masalalarni o'qitish jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin.

1) Ta'limiy bosqichi: 2-4- sinflar;

2) Empirik bosqichi: 5-6-sinflar;

3) Tizimlilik bosqichi: 7-9-sinflar;

4) Ijodiy bosqich: 10-11-sinflar [4].

Har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlari va yechish usullari hamda o'qitish usullari bilan bir-biridan farq qiladi. Quyida ularning qisqacha tahliliga to'xtalib o'tamiz.

Ta'lim bosqichi [8] Ta'lim bosqichida 2-4-sinflar yakunida o'quvchilar;

matnli matematik masalalarning farqli jihatlarini; masalaning qisqa shartini tuzishning turli usullari haqida;

masalani yechishning ratsional va ratsional bo'lmagan usullari haqida;

masalalarni yechishning arifmetik va algebraik usullari haqida;

masalalarni ularning matematik mazmuniga ko'ra tasniflash imkoniyatlari haqida tasavvurga ega bo'lishlari lozim.

Masalaning tarkib toptiruvchilari: shart, savol, birliklar, izlanuvchilarni bilishi lozim:

-matnli masala ekanligini aniqlash;

-masala elementlarini ajratish;

-matnda yetishmayotgan elementlar bilan to'ldirib uni masalaga aylantirish;

-turlicha shakllantirilgan masalalar o'rtasida moslik o'rnatish, murakkab turdagi masalalarni soddaroq masalaga aylantirish.

-masala savolidan boshlab masala matnini tahlil qilish, uni yechish uchun zarur amallar sonini va ularning tartibini aniqlash;

-masalalar yechimini amallarga ko'ra savollar yoki tushuntirishlar hamda murakkab ifodalar bilan yozish.

2. Empirik bosqichi. Matnli masalalarni yechish an'anaviy tarzda 5-6-sinflarda asosiy o'quv faoliyatlarini ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu bosqichda maktab o'quvchilarida mantiqiy fikrlash, mavhumlashtirish, matematik modelashtirish, elementar ko'nikmalarni rivojlantiradi. 6-sinf o'quvchilari dasturida ko'zda tutilgan quyidagi masalalarni yecha olishlari lozim [5].

-"ga ko'p", "karra ko'p", "ga kam", "karra kam" munosabatlar mohiyatini anglab yetishni talab qiluvchi, hamda o'quvchilarga ma'lum bo'lgan kattaliklar (tezlik, vaqt va masofa, mahsulotning narxi, hajmi, va qiymati va boshqalar) o'rtasidagi bog'liqliklarga doir masalalar.

algebraik usulda yechiluvchi masala;

proporsiya usulidan foydalanib yechiluvchi masalalar;

foizga oid masalalarning uchta ko'rinishi; qandaydir kattaliklarning bir necha foizlarini topish; agar sonning bir necha foizlari ma'lum bo'lsa, uni topish, bir son ikkinchisining necha foizi ekanligini topish.

3. Tizimlilik bosqichi. Bu bosqich 9-sinf oxirida o'quvchilar dasturida ko'zda tutilgan quyidagi masalalarni yecha olishlari lozim [6]

"Qism, qorishma, foizga doir" masalalarni;

harakarga doir masalalar; ikki jismni qarama – qarshi harakatiga doir masalalar; ikki jismning bir yo'nalishdagi harakati (harakat bir vaqtda turli punktlardan boshlanadi, harakat vaqti turli vaqtda bir punktdan boshlanadi); ikki jismning qarama – qarshi yo'nalishlarda harakatiga doir masalalar, daryo harakatiga doir masalalar;

turli jarayonlar bilan bog'liq masalalar (ish, hovuzning to'lishi va bo'sh bo'lishi) arifmetik usul, algebraik usul va ba'zi maxsus usullar, misol uchun geometrik masalalar.

4. Ijodiy bosqich [7] Mazkur bosqich yakunida 10-11-sinflarda maktab o'quvchilari matnli masalalarni yechish malakalarini ko'proq qo'shimcha kurslarda rivojlantiradilar O'qituvchilar, o'quvchilarni parametrik, iqtisodiy mazmundagi masalalarni yechishga jalb qiladi. O'qituvchining vazifasi elementar amallarni (tahlil va sintez, taqqoslash va analogiya, sinflashtirish va bosh) shakllantirish, yechimni turli variantlarida va nostandart g'oyalarni ilgari surishda namoyon bo'luvchi faollik va nostandart fikrlashni tarbiyalashdan iborat.

-Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Matnli masalalar elementar matematikaning an'anaviy bo'limidir. Bunday turdagi masalalarni echish o'quvchilarda fikrlash, diqqat va kuzatuvchanlik, kichik taqqiqlarni mustaqil amalga oshirish, ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Matnli masalalarga berilgan nazariy tahlillar uning ta'limiy, tarbiyaviy va ma'naviy xususiyatlarini ochib beradi hamda o'quvchilarda hayot, nazariya va amaliyotni bir-biriga bog'lash ko'nikmalarini shakllantiradi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarga matnli masalalarga doir bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, bugungi fan va texnologiyalar rivojlanayotgan bir paytda masalalarni echish orqali ularni ishlab chiqarish va tadbirkorlik sohalarida balki boshqa fanlar doir bilimlarini ham mustahkamlashga vosita bo'lib xizmat qiladi. SHu bois masalalarni echish jarayonini sinflar kesimida bosqichlarga ajratish, har bir bosqichga mos echish usulini tanlash hamda tanlangan usullarni o'quvchilarga tushuntirish,

o'qitishda qulay metodlardan foydalanish hamda yangi metodlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalalarni sinflar kesimida bosqichlarga ajratish (tizimlilik, emperik) o'quvchilarni yosh, jismoniy, ruhiy xususiyatlari hamda fikrlash, xotirasi, nutqi, hisoblash tezkorligi, masalani o'qishi va tez mulohaza qilishi bilan bog'liq holda ajratilgan.

Qaysi bosqichda masalalarni echishni qanday (algebraic, arifmetik, geometric va grafik) usulini tanlash bo'ladi va uni o'quvchiga qanday metoddan (vizual tasvir, ma'ruza, aqliy hujum, klaster, zinama-zina) foydalanib, masalalarni echish jaryonlari orasidagi bogliqliklarni baholaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Farmoni O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarining rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risi" da [2020y. 16.11]
2. Н.И. Авилов, Е.А. Войта, С.В. Дерезин; под ред. С.Ю. Кулабухова, Ф.Ф. Лысенко. Математика. Подготовка к ЕГЭ-2017. Профильный уровень. 40 тренировочных вариантов по демоверсии 2017 / - Ростов н/Д. : Легион, 2016 - 384 с.
3. S. R. Povelning Analyzing the word-problem performance and strategies of students experiencing mathematics difficulty "The Journal of Mathematical Behavior" nomli jurnalni 2020-yil iyul oyidagi 58 sonida 1-2 b
4. S. Piel, C. Schuchartlarning Social origin and success in answering mathematical word problems: The role of everyday knowledge
5. "International Journal Of Educational Research" nomli jurnalni 2020-yil iyun oyidagi 66 sonida 2-3 b
6. Вилутис А.С. Текстовые задачи в курсе средней школы. М. :Чистые пруды, 2014 (Библиотечка «Первого сентября». Выпуск 39).С. 35 - 41.
7. Кочагина М.Н., Кочагин В.В. «Малое ЕГЭ» по математике: 9 класс – М: Эксмо, 2008.
8. Шевкин А.В. Текстовые задачи по математике: 7-11 классы. – М. ИЛЕКСА. – 2011, 208 с.
9. N.U.Bekboyeva. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. O'qituvchi-1996 y, 276-279 b.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 29- apreldagi «O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'rida »gi ПФ-5712-sonli Farmoni. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019 y.



Алишер МАДРАХИМОВ,

Ўзбекистон Республикаси Ёшлар ишлари агентлиги ҳузуридаги

Ёшлар муаммоларини ўрганиш ва истиқболли кадрларни тайёрлаш институти таянч докторанти

E-mail: alishermdrakhimov.85@gmail.com

МАКТАБЛАРДА ЗҶРАВОНЛИКНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШНИНГ ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Инсоният XXI асрга кириб борар экан, тобора чуқурлашиб бораётган глобаллашув янги-янги ёндашувларни, стандартларни, меъёрларни ва талабларни юзага келтирмоқда. Бу эса, олдимизда янги муаммоларни пайдо бўлишига сабаб бўлмоқдаки, уларни бартараф этишнинг ягона йўли замон билан ҳамнафас бўлиш ва ҳаёт олдимизга қўяётган муаммоларни ечишнинг янги усулларини ўйлаб топишни тақозо этмоқда. Хусусан, инсонлараро муносабатларнинг кўринишларидан бири сифатида социология соҳаси вакилларини зўравонлик ҳодисасини ўрганиш долзарб масалалардан бирига айланди. Шу сабабли сўнгги йилларда ушбу ҳодисани кўплаб хорижий ва маҳаллий олимларнинг тадқиқотларида тез-тез учрамоқда. Ушбу мақолада бугунги кунда мактабларда долзарб масалалардан бири сифатида юзага келган зўравонлик масалалари ёритилади ҳамда уни олдини олиш бўйича амалга оширилаётган ишлар тизимли таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: зўравонлик, bullying, профилактика, мактабларда зўравонлик, зўравонликни олдини олиш

СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ НАСИЛИЯ В ШКОЛАХ

Аннотация

По мере того как человечество вступает в 21 век, углубляющаяся глобализация порождает новые подходы, стандарты, нормы и требования. Это приводит к появлению новых проблем, единственный способ их преодолеть - идти в ногу со временем и изобретать новые способы решения проблем, которые ставит перед нами жизнь. В частности, изучение феномена насилия в области социологии как одного из проявлений человеческих отношений стало одной из самых актуальных проблем. По этой причине в последние годы это явление участилось в исследованиях многих зарубежных и отечественных ученых. В этой статье обсуждается проблема насилия в школах как одна из самых актуальных проблем на сегодняшний день и дается систематический анализ работы, проводимой для его предотвращения.

Ключевые слова: насилие, издевательства, профилактика, школьное насилие, профилактика насилия.

SYSTEMATIC ANALYSIS OF VIOLENCE PREVENTION IN SCHOOLS

Annotation

As humanity enters the 21st century, deepening globalization is creating new approaches, standards, norms, and requirements. This leads to the emergence of new problems, the only way to overcome them is to keep pace with the times and invent new ways to solve the problems that life poses to us. In particular, the study of the phenomenon of violence in the field of sociology as one of the manifestations of human relations has become one of the most pressing issues. For this reason, in recent years, this phenomenon has become more frequent in the research of many foreign and domestic scientists. This article discusses the issue of violence in schools as one of the most pressing issues today and provides a systematic analysis of the work being done to prevent it.

Key words: violence, bullying, prevention, school violence, violence prevention

Ўзбек халқи менталитетига ҳос асосий ижобий хусусиятлардан бири – уларнинг ориятли, бировнинг ҳақидан ҳазар қилувчи, айниқса, зулмнинг ҳар қандай кўринишини қоралаб, инсонлараро меҳр-муҳаббатни устун қўювчанлигидир. Ушбу хусусиятлар халқимиз характерида мингйилликлар давомида шаклланиб келиб, бу XXI асрда ўзига ҳос кўринишда – адолатни улуғлаш, қонунга итоаткорлик, келиб чиқишидан қатъий назар ҳар бир инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилишда намоён бўлмоқда. Ушбу ҳолатлар, айниқса, мустақилликнинг дастлабки йилларидаги қийинчиликлар вақтида ўзининг ижобий натижасини берган эди. Ушбу даврларда Ўзбекистон билан деярли бир хил шароитда, баъзан биздан кўра яхшироқ бўлган меросга эга бўлган ҳолда, мустақилликка эришган янги давлатларда фуқаролар уруши, турли тало-ғўллар юзага келиб, ушбу мамлакатларни иқтисодий ночор ҳолатга олиб келиб қўйган, салбий оқибатларини бартараф этиш яна бир неча ўн йилликларни талаб этувчи маънавий зарарларни вужудга келтирган даврда, ўзбекларнинг айнан юқорида қайд этилган ментал хусусиятлари бизнинг республикамызда

барқарорликни, фуқаролараро тотувликни ҳамда изчил ривожланиш ва ягона миллий жиҳсликни шакллантириш имконини берган эди.

2014 йил 14 майда мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан имзоланган Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонуни [1] ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 14 мартда имзоланган ПҚ-2833-сонли “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари[2] бу борада амалга оширилган долзарб қадам бўлди, дейиш мумкин.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун замонавий илм-фан нуктаи назаридан долзарб деб баҳоланаётган чора-тадбирларни қўллашнинг кўзда тутилганлиги, бу борада амалга ошириладиган фаолиятга

хукукий пойдевор вазифасини ўтаб берди. Ушбу қарорда давлат идоралари ва ташкилотлари томонидан амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ишига тизимли ёндашиш имконини яратиб беради. Хусусан, қарорда ушбу фаолиятни алоҳида бир йўналиш сифатида ажратиб кўрсатмасдан, жамиятнинг қатор ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш тизимининг узвий бўғини сифатида қаралиб, айнан аҳоли бандлиги, аёллар ва ёшларни ижтимоий фойдала фаолиятга жалб қилиш, вояга етмаганларнинг бўш вақтларини

мазмунли ташкил қилиш каби масалаларни ҳал қилиш орқали ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга эришиш мумкинлиги кўрсатиб ўтилган. Бу эса, жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фақат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг эмас, турли соҳа вакиллари, иш берувчилар, тадбиркорлардан тортиб, ўқитувчилару-санъаткорлар, маданият ходимлари ва кенг жамоатчилик вакиллариғача, барча-барчанинг биргаликдаги фаолиятлари орқали эришиладиган муҳим вазифа эканлигини кўрсатади (1-расм).

1-расм

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан ишлаб чиқилган ҳуқуқбузарликлар ва жиноятчиликни олдини олишга доир комплекс ёндашув чизмаси



Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, айниқса ёшлар ва ўсмирлар ўртасидаги зўравонликларни олдини олишда кўп томонлама, комплекс ёндашув зарурлиги халқаро меъёрий ҳужжатларда ҳам эътироф этилади. Хусусан, Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти Европа ҳудудий бюросининг 2010 йилда эълон қилинган “Ёшлар ва ўсмирлар орасида совуқ қурол билан боғлиқ жиноятларни олдини олишга доир Европа ҳисоботи”да ҳам, ёшлар ва ўсмирлар ҳуқуқбузарликларида, жиноий жазодан қўра, турли ташкилотлар ва вазирликлар томонидан ҳамкорликда амалга ошириладиган профилактика тадбирлари самаралироқ эканлиги илмий тадқиқотлар ёрдамида исботлаб берилган[3].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Қарорида кўзда тутилган муҳим бир жиҳат – ҳуқуқбузарликлар профилактикасида шаффофликни таъминлаш, яъни олиб борилаётган фаолиятдан кенг жамоатчиликни хабардор қилиб боришдир. Бунда, бугунги кунда ривожланган давлатларда жуда кенг соҳага айланиб кетган “Жамоатчилик билан алоқалар (Public relations)” технологияларидан кенг фойдаланиш лозим. Бу бир томондан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг олиб бораётган фаолиятларидан кенг жамоатчиликни хабардор қилиш орқали халқнинг уларга бўлган ишончини ошириш ва фаолиятни қўллаб-қувватлашига эришиш имконини берса, иккинчи томондан, халқда ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг халқ олдидаги ижобий имиджини шакллантириб, уларга нисбатан ҳурмат туйғусини шакллантириш орқали жиноятчиликнинг турли кўринишларига қарши курашиш имконини беради.

Бизнинг ҳаётимизга фақат мустақиллик берган имкониятлар туфайли кириб келган ва бугунги кунда ғарб жамиятининг кундалик ҳаётида муҳим ўринга эга бўлган социология соҳаси ва фани ютуқларидан кенг фойдаланиш ҳам, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикасида муҳим қадам ҳисобланади.

Мумтоз социология вакилларида бири – французлик Эмиль Дюркгейм ўзининг фундаменталь асарларидан бирини XIX асрда Францияда долзарб муаммага айла-

ниб қолган суицид (ўз жонига қасд қилиш) ҳодисасининг келиб чиқиши сабаблари ва уни олдини олишга қаратилган ечимлари билан, Ғарб социологиясида янги йўналиш – Девиант хулқ-атвор социологиясининг пайдо бўлишига асос солган эди. Унинг “Ўз жонига қасд қилиш” асарида ҳуқуқбузарликларнинг барча кўринишлари жамиятда ўрнатилган ижтимоий меъёрлардан четга чиқиш сифатида тушунтирилиб (deviance – оғиш, четга чиқиш), унинг олдини олиш учун аҳолида ижтимоий меъёрларни, жумладан ҳуқуқни яхши тушуниш муҳим ўрин тутиши кўрсатиб ўтилган эди[4]. Кейинчалик “Девиант хулқ-атвор социологияси”да амалга оширилган тадқиқотлар жиноятчилик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, ўз жонига қасд қилиш ва шу каби ҳолатларни чуқур ўрганиш ва уларни олдини олишга доир турли усулларни ишлаб чиқиш имконини берди. Ўзбекистонда амалга оширилиши белгилаб берилган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда замонавий социологиянинг ушбу ютуқларидан ҳам кенг фойдаланиш, ўсиш ва камайиш, тақдорланиш сабабларини статистик қайд қилиш билан бирга социологик таҳлил қилиш, жамоатчилик фикрини ўрганиш технологияларини қўллаган ҳолда, профилактика ишини ташкил қилиш кўзда тутилаётганлиги, ушбу фаолиятни илмий асосда ташкил қилиш имконини беради.

Ўрта мактабларда ўқувчилар ўртасидаги ҳуқуқбузарликларни олдини олиш фаолияти Ўзбекистон Республикасининг “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги қонуни асосида ташкил қилинади. Ушбу қонунда қонунийлик, инсонларварлик, тизимлилик, оилани қўллаб-қувватлаш ва у билан ўзаро ҳамкорлик қилиш ҳамда ижтимоий жиҳатдан хавфли аҳволда бўлган вояга етмаганларнинг тарбиясига яқка тартибда ёндашишни Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасига доир фаолиятнинг асосий принциплари[5] сифатида белгилаб берилган.

Ушбу қонунга қўра, Ўзбекистон Республикасида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарлиги профилактикаси тизимига жалб қилинган масъул ташкилотларга вояга етмаганлар ишлари бўйича идоралараро комиссиялар, ички ишлар

органлари, таълимни бошқариш органлари ва таълим муассасалари, васийлик ва ҳомийлик органлари, соғлиқни сақлашни бошқариш органлари ва соғлиқни сақлаш муассасалари ва меҳнат органлари киритилган. Шу билан бирга қайд этиш лозимки, Ўзбекистон жамиятида оила ва маҳалла институтлари ўсмирлар тарбияси билан боғлиқ ҳар қандай фаолиятда муҳим ўрин тутди. Шу боисдан, ушбу қонунда оила, айниқса ота-она ва бошқа васийларнинг вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлар профилактикасида тутган ўрни алоҳида моддада акс этган.

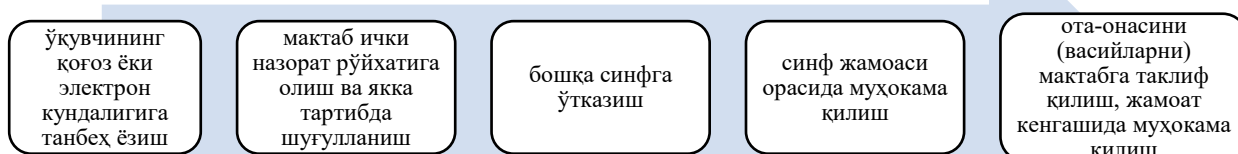
Ўзбекистон Республикасининг вояга етмаганлар ҳуқуқбузарлиги тизимида таълим муассасалари, хусусан ўрта мактабларнинг ўрни бекиёс. Ушбу қонуннинг 13-моддасига кўра, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ҳамда бошқа таълим муассасалари ўз ваколатлари доирасида ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг барча кўринишларини – умумий, махсус, якка тартибдаги ва виктимологик амалиётдан фойдаланиши кўзда тутилган[5].

Хусусан, таълим муассасалари оммабоп спорт секциялари, техник ва бошқа тўғарақлар, клублар ташкил қилиш ҳамда вояга етмаганларни уларга жалб қилиш, ўқувчиларда қонунга итоаткорлик ҳулқ-атворини шакллантириш, уларга ахлоқ ва соғлом турмуш тарзи асосларини сингдиришга йўналтирилган дастурларни амалга ошириш орқали умумий профилактикани ташкил қилишлари лозим. Ёки, ижтимоий жиҳатдан хавфли

аҳволда бўлган, шунингдек таълим муассасаларидаги машғулотларга узрли сабабларсиз келмаётган ёшлар мунтазам равишда қатнашмаётган вояга етмаганларни аниқлаш, уларни таъминлаш, тарбиялаш ва уларга таълим беришга доир махсус профилактика чора-тадбирларини амалга оширади. Ижтимоий жиҳатдан хавфли аҳволда бўлган “хатар гуруҳи”га мансуб оилаларни аниқлаш, ушбу оилаларга ўз болаларини таъминлаш, тарбиялаш ва уларга таълим бериш борасида ёрдам кўрсатишда намоён бўладиган якка профилактикани амалга оширадilar[5].

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги, “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”ги, қонунлари, “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ва бошқа қатор меъёрий ҳужжатлар талабларини бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги томонидан “Умумий ўрта таълим муассасасининг ички тартиб ва ахлоқ-одоб қоидалари” ишлаб чиқилган ва тасдиқланган[6]. Ушбу қоидаларнинг 19 (а) бандига биноан ўқувчиларга таълим муассасасида ва унинг ҳудудида “ўзгаларга нисбатан жисмоний куч ишлатиш ёки психологик тазйиқ ўтказиш” таъқиқланади. Шунингдек, ўқувчиларнинг юриш-туришлари ва ахлоқ-одобини тартибга солишга қаратилган қатор талаблар келтирилган мазкур қоидаларнинг 21-бандида тартиббузарларга нисбатан қўлланиладиган интизомий жазо чоралари тизими кўрсатиб ўтилган (3-расм).

3-расм

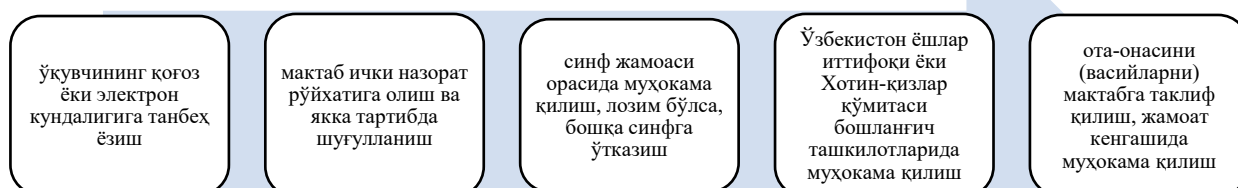


Мазкур банднинг тизимли таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, чизмада тартибсизликлар ва нотўлиқликлар мавжуд. Хусусан, 3-босқичда бошқа синфга ўтказиш кўрсатиб ўтилган, 4-босқичда эса, синф жамоаси олдида муҳокама қилиш айтиб ўтилмоқда. Бу жазо турлари аслида вазиятга мос равишда бир босқичдаги муқобиллар сифатида қаралиши лозим. Шунингдек, қоидаларнинг 22-бандида қоидабузарликлар Ўзбекистон ёшлар иттифоқи ҳамда Хотин-қизлар қўмитаси бошланғич ташкилотлари ва мактабнинг қузатув кенгашларида ҳам муҳокама қилиниши мумкинлиги кўрсатиб ўтилган.

Ўқувчи-ёшлар ўртасида зўравонлик ҳолатлари (буллинг) профилактикасида айнан ушбу банд муҳим

ўринга эга бўлиб, сабаби айнан Ўзбекистон ёшлар иттифоқи мактаб етакчилари зиммасига мактаб психологлари билан биргаликда “ўқувчи-ёшлар ўртасида тазйиқ ва зўравонликни олдини олишга қаратилган тарғибот ишларини олиб бориш ҳамда сўровномалар ўтказиш” вазифаси белгилаб берилган [6]. Яъни, ўқувчилар ўртасидаги зўравонликлар профилактикаси билан айнан мактаб етакчилар шуғулланишлари лозим. Шу жиҳатларни эътиборга олган ҳолда, ўрта мактабларда ҳуқуқбузарликлар профилактикасини таъминлашга қўмаклашувчи 4-расмда акс этган тизимни тавсия қилинади.

4-расм



Ўрта таълим муассасаларида амалга оширилаётган зўравонликлар профилактикасини замонавий даражага олиб чиқиш учун, авваламбор зўравонлик ҳодисасининг

ўзини назарий жиҳатдан таҳлил қилиб, профилактика тадбирларини илмий жиҳатдан ташкил қилиш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. ЎзР Қонуни. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида. // <https://lex.uz/docs/2387357>
2. ЎзР Президентининг ПҚ №2833 Қарори. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. // <https://lex.uz/docs/3141186>
3. European report on preventing violence and knife crime among young people. // World Health Organization: Europe, 2010. // https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0012/121314/E94277.pdf
4. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд/Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова.—М.: Мысль, 1994.— 399, [1] с.
5. ЎзР Қонуни. Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида. // <https://www.lex.uz/docs/1685726>.
6. ЎзР ХТВнинг 2020 йил 28 майдаги 131-сон буйруғи. “Умумий ўрта таълим муассасасининг ички тартиб ва ахлоқ-одоб қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”.



УДК: 37.016:811.111:615.014

Ҳилола МАКСУДОВА,

Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси, пед. ф.ф. д. (PhD)

E-mail: hilola-19833@mail.ru

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети профессори, пед.ф.д. Мухитдинова Х.С. тақризи асосида

METHODS OF USING PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH IN NON-PHYLOLOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

The article examines the possibility of using pedagogical technologies, interactive methods in teaching English for special purposes in higher educational institutions of a non-philological profile, in particular, in the field of pharmaceuticals. There are also examples of the use of pedagogical technologies in recommended topics in integrated English language training with pharmaceutical disciplines in the field of pharmacy.

Key words: pedagogical technology, interactive methods, pharmacist-students, general professional, special professional, special purpose English.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются возможности использования педагогических технологий, интерактивных методов в преподавании английского языка для специальных целей в высших учебных заведениях нефилологического профиля, в частности, в сфере фармацевтики. Также есть примеры использования педагогических технологий в рекомендуемых темах в комплексном обучении английскому языку с фармацевтическими дисциплинами в сфере фармации.

Ключевые слова: педагогическая технология, интерактивные методы, студенты-фармацевты, общепрофессиональный, специальный профессиональный, специальный английский язык.

НОЛИСОНИЙ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИНГ ИНГЛИЗ ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада нофилологик йўналишлардаги олий таълим муассасаларида хусусан, фармацевтика йўналишида махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тилини ўқитишда педагогик технологиялар, интерфаол усуллардан фойдаланиш имкониятлари ёритилган. Шунингдек, фармацевтика йўналишида инглиз тилини мутахассислик фанлари билан интеграциялаб ўқитишда тавсия этилган мавзуларда педагогик технологиялардан фойдаланиш намуналари келтирилган.

Калит сўзлар: педагогик технология, интерфаол методлар, фармацевт-талабалар, умумкасбий, махсус касбий, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили.

Кириш. “Ўзлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида ўсиб келаётган ёш авлодни чет тилларига ўқитиш сифатини таъминлаш, чет тилларида эркин сўзлаша оладиган мутахассисларни тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш, ушбу йўналишдаги ўқув дастурларининг узвийлиги ва ўзлуксизлигини таъминлаш” [4;2-б.] мақсадида олиб борилаётган ислохотлар дарс жараёнини сифатли ташкил этиш муҳим эканлигини кўрсатади. Кейинги йилларда таълим жараёнида замонавий педагогик технологиялардан ва самарали интерфаол усуллардан фойдаланиш дарсининг мақсади ва кутилаётган натижаларга эришишда муҳим ўрин тутмоқда.

Изоҳли лугатларда “технология” - (юнон. technе-маҳорат, усталик + logos-таълимот)- муайян жараёни юргизиш усуллари ҳамда воситалари, деб изоҳланади [3; 416-б.]. Педагогик технология - инсонга таълим ва тарбия беришнинг илмий асосланган, инсон тафаккурига, яъни таълим берувчи ва таълим олувчининг интеллектуал салоҳиятига боғлиқ ҳолда амалга оширилаётган жараёнлар мажмуи бўлиб, олдиндан лойиҳалаштирилган тарзда берилади, уни бир қилипда турадиган, аниқ бир ўзгармас лойиҳа деб бўлмайди. Чунки ҳар бир аудитория, ҳар бир гуруҳ учун тингловчиларнинг маълумоти, илмий салоҳияти, ёши, жинси ва бошқа кўрсаткичларга боғлиқ ҳолда, керак бўлса гуруҳдаги ҳар бир тингловчи учун

алоҳида педагогик ёндашув ва технология талаб этилади [2; 7-б.]. Демак, педагогик технологиялар фандаги тараққиёт, янгилеклар, таълим олувчиларнинг талаблари, дунёқарашлари, шунингдек, таълим мақсадларидан келиб чиққан ҳолда такомиллашиб, янгича тус олиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Таълимий жараёнда инновацион педагогик технологиялар тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, О.Д. Рахимов таълим-тарбия жараёнида ўқувчи-талабалар (тингловчилар)га муайян фан (мавзу) бўйича билим бериш ва шахсни шакллантиришга қаратилган ўқитишнинг замонавий услублари ва техник воситалари мажмуидир, деб ҳисоблайди. Ҳозирги ахборот асрида чет тилларни ўқитишда қатор инновацион технологиялар самарали қўлланилмоқда. Инновация термини изоҳли лугатларда “инновация”- “янги ғоя ёки метод” деб изоҳланади. Чет тилларини ўқитишда ҳозирги кунда Digital platform (Moodle, Edmodo, Google classroom); Online corpora; communication with people online (Skype, Zoom), Blended learning каби қатор инновацион технологиялардан фойдаланиб келинмоқда. Шунингдек, дарс жараёнида интерфаол методларни қўллашда булардан фойдаланиш талабаларнинг чет тилида коммуникатив компетенцияларини ривожлантиришда энг самарали воситалардан бири бўлиб қолди. Интерфаол термини [лот. Inter-опасида,

иҳида+ activus фаол, ишчан] ўзаро фаол нуткий мулоқот билан боғлиқ, деган маъноларни билдириб, интерактив методикани (АҚШда жорий этилган чет тил ўқитиш услубиёти), англатади [3; 393-6.]. Интерфаол методлардан фойдаланишнинг куйидаги омиллари мавжуд бўлиб, улар орасида асосий ва иккиламчи омилларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

Асосий омиллар сифатида:

ўқитувчининг иш тажрибаси ва методик малакаси;
таянч педогогик-психологик билимлар;

дидактик воситаларга эга бўлиши;

ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида муносабатларнинг

ўзаро ишонч ва ҳурматга асосланишини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Иккиламчи омилларга эса:

ўқувчиларнинг дарсга психологик тайёргарлик-лари;

ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражалари;

ўқувчиларнинг ўқитувчи томонидан қўйилган талабларга бўйсунуш ва хоҳишга эғаликлари;

ўқувчиларнинг дарсга маъсулият билан ёндашиш-лари, бурчларини англай олишларини [2; 11-6.] киритиш мумкин.

М.Х.Гулямова фикрича, таълим жараёнида интерфаол усулларни муваффақиятли қўллашнинг муҳим омилларидан бири – бу муайян, яхлит таълимий жараёни

олдидан лойиҳалаш, ўқувчилар томонидан ўзлаштириладиган назарий ва амалий билимлар, кўникма ва малакалар даражасини ташхислаш ҳамда таълим мақсадини муваффақиятли натижаланишини аввалдан башоратлай олишдан иборатдир [1; 112-6.]. Бизнингча, чет тилларни ўқитишда интерфаол методлар таълим олувчининг тил ўрганишга мотивациясини кучайтиришда, тили мулоқотда эркин қўллаш имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилиши лозим.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тилини ўқитишда интерфаол методлардан фойдаланишда инглиз тилини касбий-соҳавий ўқитиш жараёнини ташкил этишда муҳим ҳисобланиб, бу аутентик материалларни ўзлаштиришни осонлаштиради. Инглиз тилини махсус мақсадларга йўналтириб ўқитишда аксарият “Case study”, “Problem solving”, “KWL” усулларидан фойдаланилади, айниқса тиббиёт йўналишида инглиз тилини ўқитишда “Case study” усули беморларнинг касаллик клиникалари, муаммоли мавзуларни муҳокама қилишда кенг фойдаланилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Тадқиқотимиз жараёнида биз фармацевт-талабаларга умум-касбий, умумакадем, махсус касбий ва махсус академ инглиз тилини ўқитишда куйидаги интерфаол усуллардан фойдаланилди (1.-жадвалга қаранг):

1-жадвал

Фармацевтика йўналишида касбий-соҳавий ўқитишда интерфаол усуллардан фойдаланиш имкониятлари

Мавзулар	Интерфаол усуллар	Босқичларда қўлланилиши
Email writing	“Teaching by asking”	I босқич умумкасбий инглиз тилини ўқитишда
Tashkent Pharmaceutical institute	“Road trip”	
Conducting an interview	“Role play”	
Note taking	Teaching by asking”	I босқич умумакадем инглиз тилини ўқитишда
Chemical lab	“How does it work”	
World health organization	“Headings”	
Pharmaceutical job description	“Key points”	II босқич махсус касбий инглиз тилини ўқитишда
Drugs and their classification	“Sorting and Listing”	II босқич махсус академ инглиз тилини ўқитишда
Medicinal plant	“Turn text to questions” “Transformation”	
Launching new medicine	“Case study”	
Pharmaceutical academic knowledge	“Headings”-	
News in pharmaceutical	“Information gathering”	

“Teaching by asking”- интерфаол усули дарснинг кириш қисмида қўлланилиб, савол-жавоб ўтказиш орқали мавзу доирасида талабаларнинг фикр ва мулоҳазаларини аниқлашга ёрдам беради. Ушбу усулда гуруҳ талабаларига янги мавзу бўйича ҳар бир гуруҳга бир хил ёки турли хил саволлар берилади. Масалан: 1-босқич талабаларининг умумакадем инглиз тилини ўқитишга мўлжалланган “Note taking” мавзусида What is note taking? What is purpose of note taking? Have you ever taken note? When do we usually take note? How and when can notes be useful? Саволларини бериш тавсия этилади.

“Information gathering”- (Маълумот тўпланг) интерфаол усули сўровнома ўтказиш, маълумотларни қиёслаш, уни етказиш малакаларини шакллантиришда қўлланилади. Мазкур педагогик технология 2-босқич талабаларининг инглиз тилида махсус академ билимларини ривожлантиришга қаратилган “News in pharmaceutical” мавзусида қўлланилди. Талабалар ҳафта мобайнида ижтимоий сўровнома ўтказилиши сўралади. Сўровномада бош оғриғида Нима қилишлари? Қандай дори воситасини

қабул қилишлари? каби саволлар қўйилиб, 20 та респондентлардан саволномани ўтказишлари ва умумий ҳулосаларини гапириб беришлари сўралади. Талабалар томонидан тузилган сўровномада фармацевтларнинг беморларга бериши керак бўлган асосий саволларни келтиради: “How often do you have headache?, What medicinal form do you take?, Do you take over the counter drugs?” каби саволлардан иборат сўровномани ўтказди.

“Information gathering” интерфаол усули фармацевт-талабаларга инглиз тили машғулотида қўллаш орқали уларнинг фармацевтик терминларни инглиз тилида қўллаш, саволларни тўғри тузиш грамматик ва лексик компетенцияни ривожлантириш, шу билан бирга аҳоли билан мулоқот қилиш компетенцияларини ривожлантиришга хизмат қилади.

“Role play” – инглиз тилида касбий коммуникатив компетенцияларни ривожлантиришда кенг қўлланилган педагогик технология бўлиб, мазкур интерфаол метод 1-ва 2- босқич талабаларининг деярли ҳар бир дарсида фойдаланилди. Бу орқали инглиз тилида гапириш ва

тинглаб тушуниш кўникма ва малакалари ривожлантириш билан биргаликда талабаларнинг тилни ўрганишга мотивациясини кучайтирди. Масалан, “Conducting an interview” мавзусида иш берувчи ва фармацевт ўртасидаги савол-жавоблар ролли ўйин тарзида олиб борилди. Саволлар ва интервью давомида қўлланилиши мумкин бўлган лексика олдиндан талабаларга берилди.

“Road trip”- ижтимоий ва умумқасбий мулоқот мобайнида йўналиш харитасини кўрсатиш, тушунтириш каби инглиз тилида диалогик нутқни ривожлантиришга



Расмни кузатинг ва саволларга жавоб беринг (Activity 1 Answer the following questions).

How can I get to Book café?

Where is institute's library?

How can I get to hostel?

Where is main entrance of the building?

How can I get to canteen?

Ушбу интерфаол усул How can I get?, turn left/right/go straight, on the right/left/corner каби лексик бирликларни, сўроқ сўзларни қўллашни ўргатишда самарали. Шунингдек, талабаларга мавзуни мустаҳкамлаш учун Лондоннинг Трафалгар майдони ҳақида матнни ўқинг ва харитасини чизинг, изоҳланг. (Activity 2 Read the text about Trafalgar Square and draw the map, explain directions).

“Key points”- ушбу усулни дарснинг асосий қисмида фойдаланиб, 2-босқич талабаларининг махсус касбий инглиз тилидаги кўникмаларини ривожлан-

оид топшириқлар берилди. “Road trip” интерфаол усули 1-босқич талабаларнинг умумқасбий инглиз тилини ўқитишда “Tashkent Pharmaceutical institute” мавзусида қўлланилиб, талабаларнинг инглиз тилида ижтимоий мулоқот қилиш, йўналишни кўрсатиш, изоҳлаш кўникмаларини ривожлантиришда қўлланилди. Тошкент фармацевтика институтининг бино харитаси берилиб, асосий бино, кутубхона, спорт майдони, ошхона каби институтнинг биноларига бориш йўналишлари тушунтирилади.

тиришда “Pharmaceutical job description” мавзусида қўллаш тавсия этилади. Бунинг бажарилишида талабалар гуруҳларга ажратилади ва ҳар бир гуруҳга фармацевтика иш тармоқлари мавзусига оид нотаниш аутентик матн берилди. Гуруҳлар матндаги 5-6 та асосий ғоясини топадилар ва ҳар бир гуруҳ бир-бирини такрорламаган ҳолда биттадан ғоя айтади. Бу усул орқали талабалар бир-бирларига матн мазмунини тез тушуниб олишда ёрдам беради.

“How does it work”- фармацевтика йўналишида ушбу усул 1-босқич талабаларининг “Chemical lab” мавзусида машғулот сўнггида ҳар бир талабага жорий назорат сифатида қўллаш тавсия этилади. Талабаларга мутахассисликка оид аутентик матн, диаграмма, жадвал ёки расм берилиши мумкин. Ҳар бир талабага турли лаборатория анжоми расмлари берилди ва талабалар анжом нималиги ва қандай қўлланилишини ёздиладар.



“Turn text to questions”-талабаларга нотаниш матн берилди ва берилган матн асосида ҳар бир гуруҳ саволлар тузади. Гуруҳлар ўртасида савол-жавоблар ўтказилади.

“Transformation”- талабаларга мутахассисликка оид матн берилди ва кичик гуруҳлардаги талабалар матнни жадвал ёки диаграмма шаклида ёзишлари мумкин. Бу топшириқ аксинча қўлланилиши ҳам мумкин, берилган

жадвал ёки диаграмма матн кўринишида ёзилиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Юқорида таклиф этилган педагогик технологиялар дарс жараёнида усуллар сифатида ҳам қўлланилиши нутқ фаолияти турлари: ўқиш, ёзиш, тинглаб тушуниш ва ёзиш кўникмаларини ривожлантиришда самарали қўлланилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Гулямова М.Х. Инглиз тилини ўқитишда талабалар коммуникатив компетенциясини ривожлантиришга интегратив ёндашув: Пед. фан.... фалсафа док. дисс. (PhD) – Т., 2019. – 165 б.
2. Рахимов О.Д. ва б. Замонавий таълим технологиялари (ўқув қўлланма). – Т.: Фан ва технология, 2013. – 200 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 704 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг “Таълим муассасаларида чет тилларнинг ўқитишнинг сифатини янада такомиллаштириш чора тadbирлари тўғрисидаги” Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2017. – 32(792)-сон, 820-модда.
5. Maletina L., Karmanova Yu. Implication of interdisciplinary Team teaching of an ESP course/Mediterranean Journal of Social sciences MCSER publishing, Rome-Italy vol 6 №5 P. 556-561.
6. Zohoorian Z. Vahid Baghban, Review on the effectiveness of using authentic materials in ESP courses, English for specific purposes world, issue 31 volume 10, 2011, P.1-14.



Гулназ МАМУТОВА,
Нужус давлат педагогика институтини ўқитувчиси

П.Ф.Ф.Д Карлибаева Г тақризи асосида

DIDACTIC FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF INFORMATION AND COMMUNICATION COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Abstract

This article focuses on the didactic goals and objectives of learning based on a variety of forms and methods of teaching, based on the collaboration of a teacher and a future teacher, in the course of the learning process, meaningful planning and implementation of lessons, and The development of communicative competence, enhancing their knowledge and thinking is now being updated as a constant problem of methodology.

It also highlights the importance of using independent learning, collaborative learning, problem-based learning, and the use of information and communication technologies in the classroom to develop the skills of future teachers.

Key words: future teacher, lesson, didactics, information and communication competence, independent learning, creativity, collaboration, pedagogical skills, problem teaching, information and communication technologies.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

Эта статья фокусируется на дидактических целях и задачах обучения, основанных на разнообразных формах и методах обучения, основанных на сотрудничестве учителя и будущего учителя, в ходе процесса обучения, осмысленного планирования и реализации уроков, и Развитие коммуникативных компетенций, расширение их знаний и мышления в настоящее время обновляется как постоянная проблема методологии. Это также подчеркивает важность использования независимого обучения, совместного обучения, проблемного обучения и использования информационных и коммуникационных технологий в классе для развития навыков будущих учителей.

Ключевые слова: будущий учитель, урок, дидактика, информационно-коммуникативная компетентность, самостоятельное обучение, творчество, сотрудничество, педагогические навыки, проблемное обучение, информационно-коммуникационные технологии.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ АХБОРОТ-КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДИДАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Резюме

Ушбу мақолада таълим босқичларида олиб бориладиган машғулотлар жараёнида ўқитувчи ва бўлажак ўқитувчиси ҳамкорлигига асосланган, бўлажак ўқитувчилар фаоллигини оширишга йўналтирилган турли шакл ва усулдаги таълим технологияларига таянган таълимнинг дидактик мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаш, машғулотларни мазмунли режалаштириш ҳамда амалга ошириш, шу асосда бўлажак ўқитувчисининг ахборот-коммуникатив компетентлигини ривожлантириш, уларнинг билим ва тафаккурини юксалтириш бугунги куннинг, янгиланиб бораётган методика илмининг доимий долзарб муаммолари сифатида баён қилинган. Шу билан биргаликда бўлажак ўқитувчиларининг ахборот-коммуникатив компетенцияларини ривожлантиришда мустақил таълим, ҳамкорликда ўқитиш, муаммоли ўқитиш, дарс жараёнида ахборот-коммуникацион технологияларидан фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида маълумотлар ёритиб берилган.

Калит сўзлар: бўлажак ўқитувчиси, дарси, дидактика, ахборот-коммуникатив компетенция, мустақил таълим, ижод, ҳамкорлик, педагогик маҳорат, муаммоли ўқитиш, ахборот-коммуникацион технологиялар.

Республикаимизда «узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш йўлини давом эттириш, сифатли таълим хизматларига имкониятларни ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрларни тайёрлаш» [1], шу билан биргаликда узлуксиз таълим сифатини ошириш, математикага талаб юқори бўлган фанларни чуқурлаштирилган тарзда ўқитиш, иш берувчиларнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган мутахассисликлар бўйича тайёрлаш ҳамда олий таълим тизими фаолиятининг самарадорлигини ошириш масаласига устувор вазифа сифатида аҳамият берилмоқда.

Давлатимизнинг дунё ҳамжамиятига интеграциялашуви, фан-техника ва технологияларнинг ривожланиши ёш авлоднинг ўзгарувчан дунёда раҳобатбардош бўлишида фанларни мукамал эгаллашини тақоза этади. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси таълим тизимига

математикани ўқитиш бўйича халқаро стандартларни жорий этиш орқали таъминланади.

Стандарт лойиҳаси тузилишида қуйидаги умум-этироф этилган халқаро меъёрлардан фойдаланилган:

1) Европа Кенгашининг «Узлуксиз таълим учун таянч компетенциялар – умумевропа стандартлари структураси тўғрисида»ги ҳужжати;

2) Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг Халқаро ўқувчиларни баҳолаш Дастури стандартлари;

3) Таълим натижаларини баҳолаш бўйича Халқаро Ассоциациясининг Халқаро ва аниқ ва табиий фанларнинг тенденцияларини ўрганиш маркази стандартлари.

Ушбу ҳужжатларнинг айрим ҳолатларини назарда тутган ҳолда қуйидаги таянч компетенцияларга эришишга қаратилган таълим стандартларининг янги авлодини яратиш олиб борилмоқда;

- коммуникатив компетенция;
- ахборот билан ишлаш компетенцияси;
- шахс сифатида ўз-ўзини ривжлантириш компетенцияси;
- ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси;
- умуммаданий компетенциялар;
- математик саводхонлик, фан ва техника янгиларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш компетенцияси;

Бўлажак ўқитувчисида коммуникатив компетенцияни ривжлантиришни назарда тутган ҳолда дарсларида таълим олувчилар билан мулоқатга киришиши учун зарур бўладиган оғзаки ва ёзма нутқини мукамал ўзлаштириши, ўз фикрини аниқ ва тушунарли баён этиш, дарслик ва қўшимча адабиётлардаги матн асосида мантикий кетма-кетликда саволлар тузиш, таълим олувчилар ва ўз ўртоқлари ҳамда устозлар билан мулоқатда муомала маданияти меъёрларига амал қилиш, дарсларда ташкил этиладиган ўқув баҳслар ва турли зиддиятли вазиятларни бошқариш, муаммо ва қелишмовчиликларни ҳал этишда зарур бўлган қарорларни қабул қила олиш, ўз она тили билан бир қаторда хорижий тилларни ўзлаштириши лозим.

Ахборот билан ишлаш компетенциясини бўлажак ўқитувчисида ривжлантиришда, уларда мавзуга оид ўқув ва дидактик материаллардан фойдаланиши, қўшимча илмий адабиётлар ва Интернет ресурсидаги маълумотларни саралаш, шу асосда таълим олувчиларга реферат, доклад ва тақдимот материалларини тайёрлаш юзасидан топшириқларни бериш орқали уларнинг дунёқарабини кенгайтириши учун дарс, дарсдан ташқари ишлар (экскурсия, конференция, тўғарак, фан ҳафталикларидан) самарали ва ўз ўрнида фойдаланиши зарур.

Бу масалаларни тўлақонли ҳал қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги «Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида»ги 187-сонли Қарори [2] тасдиқланди ва янги ўқув йилидан бошлаб барча таълим муассасаларида жорий этилиши белгилаб берилди.

Амалиётда бўлажак ўқитувчиларининг компетенцияларини шакллантириш ва ривжлантириш методларини яратиш бўйича маълум тадқиқотлар олиб борилган. Мазкур муаммонинг айрим педагогик жиҳатларини, жумладан, ўқитишга доир бўлажак ўқитувчисининг ахборот-коммуникатив компетенцияларини ривжлантириш методикаси бўйича алоҳида тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

Ҳақиқатан ҳам, бўлажак ўқитувчисининг ахборот-коммуникатив компетенцияларини ривжлантириш уларни педагогик фаолиятга, ишлаб чиқаришга тайёрлашда, уларнинг замонавий техника ва технологияларни эгаллашларида муҳим, зарурий ва асосий воситадир. Шу асосда тадқиқот ишимиз долзарб ҳисобланади.

Ўқитишнинг барча методлари ўқитишнинг умумий назарияси, яъни дидактикага асосланади ва шу сабабли, уларни хусусий дидактика ҳам дейилади. Хусусий дидактикаларнинг асосий вазифаси бўлиб, фанларни ўқитиш қонуниятларини очиб бериш, мазмунини аниқлаш, фанларни ўрганиш методлари ва ташкил этиш шакллари аниқлаш бўлиб ҳисобланади. Яқин вақтларгача бу фанлар ўқитиш методикаси деб номланар эди, кейинги пайтларда ўқитиш технологияси деб юритилмоқда. Дидактикада кўпинча методларни ўқитувчидан ўқувчига маълумот узатиш усули бўйича туркумларга ажратиш қўлланилади [10; 18]. Дарснинг қисмлари асосий мақсадга қараб ўзаро боғланган бўлиши керак. Алоҳида дарс турларининг таркибини қараб чиқамиз.

Олиб борилган тадқиқотларимиз натижасида, мустақил ишни ўзига хос хусусиятларига қараб қуйидагиларга ажратдик:

- таълимнинг фаол методи сифатида мустақил ишнинг ўзига хослиги унинг асосини талаба ўқитувчининг ёрдамсиз бажарадиган ҳаракатлар ташкил этади;
- талаба ўзини-ўзи назорат қилади ва баҳолайди;
- мустақил ишларни ташкиллаштиришда ижодий муҳитни ривжлантиришга эътибор бериб, талабалардаги эҳтиёж ва қизиқишларни ҳам ҳисобга олмоқ зарур;
- талаба қандайдир натижага эришади (реферат, курс ва малакавий битирув ишларини ёзиш ва х.).

Мустақил таълимни ташкиллаштиришда ўқитувчи ижодкорлик билан ёндашиш лозим.

Бўлажак ўқитувчининг ижодкорлиги етакчи педагогик қобилиятлар таркибига киради. Бўлажак ўқитувчи малакаси ва ижоди педагогик фаолиятнинг икки муҳим томонидир.

Малака – ўқитувчи педагогик фаолиятининг ташкил қилинган доимий ҳаракатларни мумкин қадар осонлик билан автоматик равишда бажара олишдан иборатдир.

Ижод эса, шароитнинг хос томонларини эътиборга ола билишдан, шароитнинг ўзига қараб чора ва тадбирлар қўришдан, аввал учрамаган янги масала туғилиб қолганда уни тўғри тушуниб, бу масалани ҳал қилиш йўллари излаб топишдан, эски усул ва йўللardan воз кечиб янгиларини топишдан иборатдир. Хитой файласуфи Конфуций айтганидек: «Эскига муражаат қилиб, янгини кашф эта олган кишигина ўқитувчи бўла олади».

Академик А.Н.Колмогоровнинг таъкидлашича: «... ёшларда ижодий фикр юритиш сифатларини тарбиялашда фазовий тасаввурларни ривжлантириш аҳамиятли» [6; 7]

Ижодийликни амалга ошириш учун қуйидагиларга аҳамият бериш лозим:

- бир неча ўқитувчиларнинг дарсларини кузатиш, ўқитувчининг таълим олувчилар билан бўладиган муносабатларини аниқлаш;
- ўқитувчининг дарсда қандай усулларни қўллаши, мулоқатни қандай ташкиллаштириши, таълим-тарбия муаммоларини ечишини аниқлаш;
- ўзининг ижодий технологиясин бошқа ўқитувчининг технологиясига таққослаши;
- ўзининг дарсидаги муҳит билан бошқа тажрибали ўқитувчининг дарсидаги муҳитни таққослаш орқали хулоса чиқара олиш [5; 15-16].

Таълимга компетенциявий ёндашув «билим, кўникма ва малакани ўзлаштириш» концепциясига қарши ўларок, касбий, шахсий ва жамиятдаги қундалик ҳаётда учрайдиган ҳолатларда самарали ҳаракат қилишга имкон берадиган турли қўринишдаги малакаларни талабалар томонидан эгаллашни назарда тутати. Шундай қилиб, компетенциявий ёндашувда таълимнинг асосини амалий, татбикий йўналишларни кучайтиришга қаратилади.

Таълим-тарбияга замонавий ёндашув унинг сифати ва самарадорлигини таъминловчи омил бўлиб, дарс жараёнини ҳамкорликда ўқитиш технологиясини илгари суради. Маълумки, ҳамкорлик педагогикаси узлуксиз таълимда кенг жорий этилмоқда. Ҳамкорликда ўқитиш усулининг бош мақсади ўқув жараёни учун энг қулай муҳит ва вазият яратиш орқали талаба ва талабалар жамоасининг фаол, эркин, ижодий фикр юритишига имкон яратишдир.

Кўпчилик педагоглар касбий фаолиятини дастлабки қунлари коммуникатив ва ахборот билан ишлаш фаолиятида қийинчиликларга дуч келадилар, аммо бундай қийинчиликларни олдиндан қўриш ва бартараф этишнинг чора-тадбирлар тизимини унинг маҳоратига ҳам боғлиқдир, яъни қандай ҳаракатлар ёрдамида яқуний натижага

эришиш мумкинлигини билмаслик, муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш кетма-кетлигини билмаслик, ушбу ҳаракатлар кетма-кетлиги қандай бўлиши кераклигини англамаслик педагогик компетентликка путур етказувчи ҳолатдир. Бу ҳақида В.А.Сухомлинскийнинг ушбу сўзларини келтириш мумкин: «Унутмангки, сизнинг педагогик маҳоратингиз шахс сифатида шакллантирилаётган таълим олувчининг ўзида, билимга ва ўқитувчисига бўлган муносабатида намоёндр. Бу унинг ўқиш, илҳомланиш, қийинчиликларни енгишга тайёргарликдаги ҳолатларида қўринади» [11; 88]. Шундай экан, педагогнинг ахборот-коммуникатив компетентлиги, унинг педагогик маҳоратини ривожлантириш ва ўрнатиш шарт бўлиб, педагогик маданиятнинг мазмунини ташкил этади.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати ва компетентлигининг ўзаро алоқадорлиги Н.В.Кузьминанинг фикрича, педагогик маҳорат туғма хусусиятлар ва фазилатлар билан белгиланмаслигини, балки педагогик маҳорат касбий компетенциялар орқали намоён бўлишини кўрсатади [7; 24].

Муаммоли ўқитиш педагогика фанининг кейинги ютуқларидан бири. Муаммоли таълимнинг мазмуни шундан иборатки, бунда ўқитувчи янги материални ўзи тушунтирмайди, балки талабаларнинг таълим жараёнида ва ҳаёт тажрибаларида аввалдан вужудга келган билим ва малакалари устида жавоб беришларини ҳисобга олган ҳолда уларга топшириқлар, масалалар ва ҳар хил саволлар беради. Бунда талабалар қийинчиликларга дуч келадилар, бу билан муаммоли вазият вужудга келади.

Муаммоли вазиятни ҳосил қилишнинг дидактик усулларини аниқлашда педагог олимлар А.М.Матюшкин, М.И.Махмутов ва бошқаларнинг назарияларига асосланган.

Муаммоли таълим назарияси таълим олувчи интеллектуал кучининг ривожлантирувчи таълимни ташкил қилишнинг психологик-педагогик йўллар ва усулларини тушунтиради [8; 12].

Муаммоли вазиятларнинг роли ва аҳамиятини аниқлаш таълим олувчи фаол фикрлаш фаолиятининг психологик-педагогик қонуниятларини изчил равишда ҳисобга олиш асосида ўқув жараёнини қайта қуриш ғоясига олиб келди. Янги педагогик фактларни назарий жиҳатдан мулоҳаза қилиб қўриш асосида муаммоли таълимнинг асосий ғояси аниқланди: муаммоли таълимда билимнинг деярли катта қисми таълим олувчиларга тайёр ҳолда берилмайди, балки таълим олувчилар томонидан

муаммоли вазият шароитларида мустақил ўрганиш фаолияти жараёнида эгаллаб олинади [9; 23].

Таъкидлаш керакки, кейинги вақтларда мамлакатимиз олимлари А.Абдуқодиров, Ф.Закирова, У.Бегимқулов ва бошқаларнинг илмий тадқиқот ишлари педагогика олий таълим муассасалари талабаларининг ахборот билан ишлаш компетентлигини такомиллаштириш муаммоларини ўрганишда катта рол ўйнайди [3].

Таълим тизимида ахборот-коммуникацион технологияларнинг қўлланилиши ахборот билан ишлаш компетенцияларининг ривожланишига, Интернет тармоқларидан фойдаланган ҳолда электрон таълим ресурсларидан кенг фойдаланишга замин яратади.

Ҳозирги кунда таълим жараёнида ахборот ва телекоммуникацион воситалар ёрдамида ўқитишнинг кўплаб замонавий технологияларидан фойдаланилмоқда. Мультимедия воситаларидан таълим соҳасида фойдаланиш ва улар ёрдамида талабаларни ўқитиш, мультимедия технологияларини таълим соҳасининг турли хил педагогик фаолиятларида қўлланишнинг асосий жиҳатларини ажратиб беради, яъни катта аудиторияларда маърузалар ўқиш жараёнида уни кўргазмалар ва тушунарли тарзда баён қилиш учун тартибли равишда мультимедияли намоёниш ва слайдларни кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Мультимедия технологиялари таълим жараёнини кўргазмалар куроллар ва воситалар билан таъминлаш муаммосини маълум бир даражада ҳал қилиши мумкин.

Ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида ўқитишда бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш жараёнининг назарий ва амалий кўрсатмалари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- ахборот омборини яратиш: сайтлар, мультимедиялар, ҳар хил компьютер дастурлари;
- интеллектуал технологияларни ўзлаштиришга бўлган қизиқиш;
- мақсадга йўналтирилган ақлий фаолиятни фаоллаштириш;
- мантикий фикрларни ривожлантириш;
- мустақил ўрганишга интилишни шакллантириш [4; 174-178].

Хулоса қилиб айтганда, бўлажак ўқитувчисининг ахборот-коммуникатив компетенцияларини ривожлантиришда дарснинг ҳар бир жараёнида, уларнинг фаоллигига асосланган, мустақил фаолияти, ўзлаштириш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда, таълим жараёнига тўлиқ жалб этилиши ётади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й. 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги «Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида»ги 187-сон қарори. www.lex.uz
3. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти. Пед.фандок...дисс. –Тошкент, 2007. – 305 б.
4. Власова Е.З. Электронное обучение в современном вузе: проблема, перспективы и опыт использования // Вестник Герценовского университета. -2014. №2. –С. 174-178.
5. Кан-Калик В. А. Педагогическое творчество. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
6. Колмогоров А.Н. Математика – наука и профессия. –М.: Наука, 1988. –С. 7-10.
7. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. –М.: Высшая школа, 1990. -119 с.
8. Матюшкин А. М. Загадки одаренности: Проблемы практической диагностики. – М.: Шк.-Пресс, 1993. – 128 с.
9. Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. – М.: Просвещение, 1989. – 188с.
10. Оконь В.В. Введение в общую дидактику. –М.: Высшая школа, 1990. – 280 с.
11. Сухомлинский В.А. Сто советов учителю // Избран. произв. В 5-ти т.- Т.2.- Киев, 1979.



Бекнўлат МАТЧАНОВ,
МТТДМҚТМОИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси

МТТДМҚТМОИ профессори ф.ф.д. Н.Маматов тақризи асосида

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASES OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF A LARGE GROUP OF PRESCHOOL INSTITUTIONS

Abstract

Determining the content, forms, methods and means of forming the spirituality of educators in preschool educational organizations, improving its content, modernizing spiritual and educational work is one of the important tasks facing preschool educational organizations. The fact that spirituality is formed in a child depends on how much spirituality is absorbed into it by a person. This article deals with the scientific and theoretical foundations of the formation of spiritual qualities of a large group of teachers.

Key words: spirituality, morality, spiritual education, preschool education, synonyms of senior preschool education, social impact.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ БОЛЬШОЙ ГРУППЫ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

Определение содержания, форм, методов и средств формирования духовности воспитателей в дошкольных образовательных организациях, совершенствование ее содержания, модернизация духовно-воспитательной работы является одной из важных задач, стоящих перед дошкольными образовательными организациями. То, что духовность формируется в ребенке, зависит от того, насколько духовность впитывается в него человеком. В данной статье решаются научно-теоретические основы формирования духовных качеств большой группы педагогов.

Ключевые слова: духовность, нравственность, духовное воспитание, дошкольное образование, синонимы старшего дошкольного образования, социальное воздействие.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА КАТТА ГУРУХ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРНИ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мактабгача таълим ташкилотларида тарбияланувчиларнинг маънавиятининг шакллантиришнинг мазмунини, шакли, метод ва воситаларини аниқлаш, унинг мазмунини такомиллаштириш, маънавий маърифий ишларни модернизациялаш мактабгача таълим ташкилотлар олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Болада маънавиятни шакллантириш маънавиятни унга инсон томонидан қанчалик синдирилганлигига боғлиқ. Ушбу мақолада катта гуруҳ тарбияланувчиларининг маънавий фазилятларини шакллантиришнинг илмий-назарий асослари ёритилган.

Калит сўзлар: маънавият, ахлоқ, маънавий тарбия, мактабгача таълим, катта мактабгача таълим ёши, ижтимоий таъсир.

Кириш. Дунё давлатлар илғор тажрибасининг таҳлили замонавий мактабгача таълим ташкилотларида мактабгача ёшдаги болаларни маънавий ривожлантириш учун шароитларни яратишга йўналтирилганлиги билан тавсифланиб, боланинг ижобий ижтимоийлашуви имкониятларини намоён қилиш, унинг ҳар томонлама шахсга оид маънавий-ахлоқий ва онгли ривожланиши, мактабгача ёшга оид тегишли фаолият турлари асосида ташаббускорлиги ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга, мулоқот доирасида катта ёшдагилар ва тенгдошлари билан ҳамкорлик қилиш имкониятларини очишга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 5040 – сон қарорида оила, таълим ташкилотлари ва маҳаллаларда маънавий тарбиянинг узвийлигини таъминлаш, тарғибот-ташвиқот ва тарбия йўналишидаги ишларни илмий асосда ташкил этиш, соҳа бўйича илмий ва услубий тадқиқотлар самарадорлигини ошириш, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини мустаҳкамлашга қаратилган доимий мониторинг тизимини жорий қилиш белгиланди.[1]

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Психологик-педагогик адабиётларни ўрганиб чиқиб, бола шахсининг маънавий-ахлоқий асосларини шакллантиришга бағишланган изланишлар этарли эмаслигини, мавжуд бўлган асарлар асосан ахлоқий тарбияга қаратилганлигини ва уларнинг бир нечтаси икки таркибий қисм - “маънавият” ва “ахлоқ” ўртасидаги муносабатларни таъкидлайди. Шу муносабат билан катта мактабгача ёшдаги бола шахсининг маънавий-ахлоқий асосларини шакллантириш имконияти ва зарурлигини назарий жиҳатдан асослаш учун ўрганиш керак. Мавзунинг долзарблики шундаки маънавий-ахлоқий қадриятларни англаш ва қабул қилиш ва мактабгача таълим ташкилоти педагоглари ва ота-оналарнинг ушбу эҳтиёжни англашга тайёр эмаслиги туфайли мактабгача ёшдаги бола шахсининг маънавий-ахлоқий соҳасини бойитишга бўлган ижтимоий эҳтиёж ўртасидаги тафовутнинг мавжуд. Шахсни шакллантиришда таълимнинг алоҳида ролини қайд этиб, устувор табиий-илмий ёндашувга мувофиқ замонавий таълим ўзининг асосий компоненти-инсоннинг маънавий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилади. Деярли бутун таълим тизими моддий дунёда яшовчи маънавий шахс образини яратиш

хисобига моддий дунё образини яратиш билан шуғулланади.[2]

Маънавий – ахлоқий тарбия бу боланинг шахсини жамиятнинг мақсадлари ва ғояларига мос равишда ривожланиши билан педагогик таъсир қилиш усули ҳисобланади.[3]

Мактабгача катта ёшидаги бола шахсининг ривожланишини ҳисобга олиб, шуни таъкидлаш керакки, унинг шахсий ривожланиши туғилган пайдан бошланади. Уларнинг ривожланиши ва мақсадга мувофиқ тарбия жараёнида бола катталар ёрдамида жамиятда қабул қилинган талаблар, нормалар ва ҳуқ-атвор қоидалари билан танишади. Дастлабки билим олиш жараёнида уларда тизимли ва умумлаштирилган ғоялар шаклланади. Билим ва ғоялар асосида болада муайян талаб, ахлоқий меъёр, сифатга бўлган муносабат ривожланади, бу эса эгаллик ва заруриятнинг ташқи мотиви пайдо бўлишини тақозо этади. Шу туфайли мактабгача катта ёшдаги бола элементар ахлоқий мақсад ва вазифаларни белгилаб олиш, унинг ҳатти-ҳаракати ва ҳаракатларида ифодаланган қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш имкониятига эга.

Шуни таъкидламоқчимизки мактабгача педагогика соҳасида қилинган илмий ишларнинг кўпчилиги ахлоқий тарбияга йўналтирилган, шу сабабли ахлоқий ва маънавий тарбия ўртасида бир қатор чалкашликлар бўлиши мумкин. Профессор М. Имомназаров бу фарқларга тўхталиб қуйидагиларни таъкидлайди. Ахлоқ маънавиятга нисбатан сурат ташқи жиҳат бўлса, одоб ўз навбатида ахлоқий фазилатларининг юзага чиқаришдир. Шу сабабли инсонни англаб етиш одобдан ахлоққа, ахлоқдан маънавиятга қараб теранглашиб боради. Аммо шу билан бирга ахлоқ одобга нисбатан маънавият эса ахлоққа нисбатан кенг қамровли моҳиятдир.[4]

Мактабгача ёш даври ижтимоий таъсирларга нисбатан сезувчанликнинг ортиши билан тавсифланади. Бола бу дунёга келиб, ҳамма нарсани: мулоқот йўллари, ҳатти-ҳаракатлари, муносабатларини ўзига сингдиради, шу мақсадда ўз кузатишлари, эмпирик ҳулосалари, катталарга тақлид қилишларидан фойдаланади. Ва буларни ўзида синайди, охир-оқибат инсон жамиятда ҳаётнинг асосий нормаларини ўзлаштириш мумкин.[5]

Кимки гўдакни кўтармоқчи бўлса, аввал унга эгилиб, қўлида тутиб, кейин юқорига кўтаради. Худди шунингдек, ким кимни ўзига мослаштирмоқчи бўлса, аввало ўзи унга мослашади. Ўзгаришни истамаса, бефарқ бўлади, мослашмайди. Демак тарбиячилар боғчада бола билан боладек, мактабда- ўспириндек, институтда – ёшлардек гаплашиши керак.[6]

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мактабгача таълим ташкилотларида тарбияланувчиларнинг ахлоқий-маънавий ривожланиши бўйича кейинги йилларда татқиқотларни амалга ошириш жадаллашди жумладан: А.З.Фазилова «Қўғирчоқ театри воситасида мактабгача катта ёшдаги болаларда ахлоқий-эстетик сифатларни шакллантириш», М.Аъзамова “Мактабга тайёрлов гуруҳларида тарбияланувчиларда дўстона муносабатларга асосланган ҳамкорлик кўникмаларини шакллантириш тизимини такомиллаштириш”, Н.И.Эргашова “Буюк сиймолар билан таништириш орьали болаларда миллий ғурур ҳиссини шакллантириш методикасини такомиллаштириш”, Д.А.Абдурахимова “Халқ оғзаки ижоди намуналари воситасида мактабгача ёшдаги болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш тизимини такомиллаштириш”, А.Э.Хўжакулов “Мактабгача таълим ташкилоти тарбияланувчиларида оилага нисбатан қадриятли муносабатни шакллантириш” мавзуларида илмий татқиқот ишларини олиб бордилар.

Мактабгача таълим ташкилотларида маънавий тарбияни олиб боришнинг яна бир аҳамиятли тарафи шундаки бу ердаги муҳит битта боланинг эмас бутун болалар жамоасига таъсир кўрсатади. Тарбияланувчилар турли ҳил оилавий муҳитларда тарбияланган, лекин улар мактабгача таълим ташкилотларида битта болалар муҳида тарбияланади. Бу эса маънавий тарбияни барча болаларда бир ҳилда амалга ошириш билан аҳамиятлидир. Бугунги кунда мамлакатимизда мактабгача таълим ёшдаги болаларнинг мактабгача таълим ташкилотларига қамров фойзини ошиши маънавий тарбияни амалга ошириш самарадорлигини оширади.

Болалар ҳиссиётлидир, шунинг учун таълим усуллари нафақат аниқ, балки қизиқarli бўлиши керак. Катта мактабгача ёшдаги болалар учун ўзини тутиш маданиятини тарбиялашда, эслатмаларни кераксиз оғзаки тузатиш бўлмаслиги керак. Таълим самарадорлиги болаларни тўғри иш қилишга ундовчи махсус вазиятлар яратиш орқали таъминланади. Болалар ўртасида инсонпарварлик тамойилларига асосланган тўғри муносабатларни тарбиялаш бу ёш гуруҳи билан ишлашда тарбиячининг алоҳида вазифасидир. Болалар ўртасидаги муносабатларни шакллантириш болаларнинг ўзаро хайрихоҳлиги, уларнинг боғчага боғлиқлиги ва тенгдошлари ва ўз ҳатти-ҳаракатларини баҳолай олишларига асосланади.[7]

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Тарбияга янгича, тизимли ёндашув, болада таянч фазилатларни кафолатли шакллантиришда мактабгача таълим ташкилотларини ўрни бекиёс. Бугунги кунда мамлакатимиздаги мактабгача таълим ёшидаги болаларни мактабгача таълим ташкилотларига қамраб олиш сонини ошиши эса келажақда маънавий фазилатлар эгаси бўлган ёшларни етишиб чиқишига асос бўлади. Мактабгача таълим ташкилотлари катта гуруҳ тарбияланувчиларида (ўғил болаларда) мардлик, шижоат, миллий ғурур, қатъият, тadbиркорлик, орият, (қиз болаларда) ибо, ҳаё, қаноат, меҳнатсеварлик каби маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантиришга қаратилган педагогик ташкил этиш талаб этилади. Мактабгача ёшдаги бола шахсининг маънавий-ахлоқий соҳасини шакллантиришда тарбиячи ва унинг методик маҳорати катта рол ўйнайди. Шуни таъкидлаш лозимки, ахлоқий-маънавий тушунчаларни шакллантириш ишлари жуда мураккаб ва узоқ давом этадиган жараёндир.

Бунда тарбиячи педагогдан доимий саъй-ҳаракатлари, болаларнинг ҳис-туйғулари ва онгини шакллантириш бўйича тизимли ишларни амалга оширишни талаб этади.

Мактабгача таълим ташкилотлари катта гуруҳ тарбияланувчиларини Р.С. Немов қуйидагича тарифлайди катта ёш даврида қоидага мувофиқ мураккаб ва узоқ давом этадиган жараён сифатида нутқни ўзлаштириш жараёни тугайди. Тил фикрлаш ва мулоқот, онгли ўрганиш объекти воситасига айланади. Чунки болани мактабга тайёрлаш вақтида ўқиш ва ёзишга ўргатиш бошланади, фонематик ривожланиш тугалланади. Мазкур ёш даврида нутқнинг сўз бўйлиги жадал ортади, унинг грамматик қурилиши ривожланади. Шунингдек болалар синтактик (гап тузиш) ва морфологик (сўз ясаш) қоидаларини эгаллайди, мулоқот вазиятли тавсифдан билиш жараёни объектига айланади. Болалар шахслараро муносабатларнинг ўзига хослиги алоҳида эътибор қарата бошлайди.[8]

Хозирги шароитда мактабгача таълим ташкилотлари катта ёшдаги тарбияланувчиларининг маънавий фазилатларини шакллантиришда қуйидаги муоммолар мавжуд.

- мавжуд мактабгача таълимнинг ўқув дастурларида катта гуруҳ тарбияланувчиларининг маънавий

фазилатларини шакллантиришга қаратилган йўналишларнинг камлиги;

- мактабгача таълим ташкилотларида катта ёшдаги болаларнинг маънавий ахлоқий кадриятларини шакллантиришга методик тайёр эмаслиги;

- мактабгача педагогикада мавжуд илмий ишланмалар асосан мактабгача катта ёшдаги болаларни ахлоқий тарбиялашга йўналтирилганлиги ва бола шахсининг маънавий-ахлоқий асосларини шакллантириш муаммоси билан бевосита боғлиқ илмий тадқиқотларнинг камлиги.

Шу муносабат билан мактабгача катта ёшдаги бола шахсининг маънавий-ахлоқий соҳасини ривожлантириш йўллари кидириш, маънавий-ахлоқий кадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий асосларни шакллантиришнинг самарали педагогик шарт-шароитлари ижтимоий-педагогик аҳамиятга эга бўлади.

Мактабгача таълим ташкилотларда тарбияланувчилар маънавиятини шакллантириш босқичларини ишлаб чиқиш зарур бўлиб фикримизча бу жараён куйидаги босқичларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ:

- тарбияланувчилар маънавиятининг шаклланганлик даражасини ўрганиш.

- тарбияланувчилар маънавиятини шакллантириш муоммосининг мазмунини аниқлаш, шакл, метод ва воситаларини танлаш.

- тарбияланувчилар маънавиятини шакллантириш бўйича аниқ мақсадга қаратилган педагогик жараёни амалга ошириш.

Мактабгача таъли ташкилотларида олиб борган кузатишларимиз давомида катта гуруҳ тарбияланувчиларида ўрнатилган шунга интиладиган маънавий идеал шахс сурати яратилмаган, тарбияланувчилар онгида чет эл мультфилмлари қаҳрамонлари тимсоллари гавдаланмоқда, ўзимизнинг тарихий ва афсонавий шахсларимиз тўғрисидаги таъсавурлар шаклланмаган. Бу эса катта мактабгача ёшдаги тарбияланувчиларда маънавий заифликни келтириб чиқармоқда.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Катта гуруҳ тарбияланувчиларига (педагогик ва психологик имкониятларини инобатга олиб) маънавий идеал шахсни кўрсатиб беришларимиз керак, масалан ўғил болаларда Амир Тему, Жалолиддин Мангуберди, Захриддин Муҳаммад Бобур, Алпомиш. Қиз болаларда Тўмарис, Биби хоним каби тарихий ва афсонавий сиймоларни маънавий идеал сифатида кўрсатиб улардан ўрнатилган чорлаш зарур. Зеро бу тарихий ва афсонавий шахслар ўзида бир қанча маънавий фазилатларни мужасам этганлар.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, мактабгача таълим ташкилотларида болалар тарбияси жамиятнинг бўлажак фуқаролари дунёқарашини белгилашда муҳим ўрин тутди. Болажонларимиз фазилатларини ҳар тарафлама ривожлантириш, биринчи навбатда уларни мустақил фикрловчи, фаол фуқаро этиб тарбиялаш жамият тараққиётининг самарасини белгиловчи муҳим педагогик масаладир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 5040 сон қарори www.lex.uz
2. Сидорова А. Н. “Формирование духовно-нравственных основ личности ребенка старшего дошкольного возраста” диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Челябинск 2009. 4 с
3. А.Қодиров, М.Қуროнов “Бахтли бола маънавияти” Тошкент-2018. 43.
4. М.Имомназаров «Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар». Т.:98 «Шарқ» 84.б.
5. С.А.Козлов, Т.А.Куликова «Дошкольная педагогика» Москва. «Академия» 2001. 62 ст
6. М.Қуროнов «Маърифат технологияси» «МАЪНАВИЯТ» Тошкент 2018 й. 10 бет
7. Л.А.Парамоновой, О.С.Ушаковой «Воспитание и обучение детей шестого года жизни» Москва “Просвещение» 1987. 4 бет
8. Немов Р.С. Психология: учеб. для студентов вкш. Пед.учеб. заведений: в 3 кн./Р.С.Немов.-М.:ВЛАДОС, 2011.- Кн.2: Психология образования. -608 с.



Tursunboy MAXAMMADJONOV,
Andijon davlat tibbiyot institute Biologik kimyo kafedrası assistenti
E-mail: mahammadjonovt@gmail.com

Andijon davlat universiteti kimyo kafedrası dotsenti M.X. Mamaraxmonov taqrizi asosida

USE OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING CLINICAL BIOLOGICAL CHEMISTRY

Abstract

Clinical biochemistry has a special place in medical institutes. It is important that the future general practitioner fully understands the mechanisms of development of the pathological process. At the heart of various diseases lies a violation of metabolic processes. In a healthy body, catabolism and anabolism are inextricably linked. Disruption of the balance of these processes leads to the development of the disease. For example, if the catabolic processes in the body decrease, it leads to the accumulation of certain substances, which in turn leads to the accumulation of diseases (glycogenosis, sphingolipidosis, etc.). Hereditary diseases have a special place, because they have a violation of the synthesis of certain substances in the genetic apparatus of the cell. Therefore, the future doctor must be familiar with the biochemical processes in order to understand the mechanism of their development in a living organism.

Key words: Clinical biochemistry, Microsoft word, intellectual development, quality, efficiency, knowledge, analysis, thinking, educational process, diagnosis, medicine

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КЛИНИЧЕСКОЙ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ХИМИИ

Аннотация

Клиническая биохимия занимает особое место в медицинских институтах. Важно, чтобы будущий терапевт до конца понимал механизмы развития патологического процесса. В основе различных заболеваний лежит нарушение обменных процессов. В здоровом организме катаболизм и анаболизм неразрывно связаны. Нарушение баланса этих процессов приводит к развитию болезни. Например, если катаболические процессы в организме уменьшаются, это приводит к накоплению определенных веществ, что в свою очередь приводит к накоплению заболеваний (гликогеноз, сфинголипидоз и т. Д.). Особое место занимают наследственные заболевания, поскольку они связаны с нарушением синтеза определенных веществ в генетическом аппарате клетки. Поэтому будущий врач должен быть знаком с биохимическими процессами, чтобы понимать механизм их развития в живом организме.

Ключевые слова: клинической биологической химии, Microsoft word, интеллектуальное развитие, качества, успеваемость, знание, анализ, мышление, учебно-познавательный процесс, диагноз, медицина.

KLINIK BIOLOGIK KIMYO FANINI O'QITISHDA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Tibbiyot institutlarida klinik biologik kimyo alohida o'rin tutadi. Bo'lajak umumamaliyot shifokori patologik jarayon rivojlanishining mexanizmlarini to'liq o'zlashtirishi muhim ahamiyatga ega. Turli kasalliklar asosida metabolik jarayonlarning buzilishi yotadi. Sog'lom organizmda katabolizm va anabolizm jarayonlari uzviy bog'langan. Bu jarayonlar muvozanatining buzilishi kasallikning rivojlanishiga olib keladi. Masalan, agarda organizmda katabolizm jarayonlari pasaysa, u yoki bu moddalarning to'planishiga olib keladi va o'z navbatida to'planish kasalliklarini rivojlantiradi (glikogenoz, sfingolipidoz va boshqalar). Irsiy kasalliklar alohida o'rinni egallaydi, chunki ularda, hujayra genetik apparatida u yoki bu moddalar sintez nazoratining buzilishi mavjud. Shuning uchun, bo'lajak shifokor, tirik organizmda ularning rivojlanish mexanizmini tushunish uchun biologik kimyoviy jarayonlarni yaxshi bilishi kerak.

Kalit so'zlar: klinik biologik kimyo, Microsoft word, intellektual rivojlantirish, sifat, samaradorlik, bilish, tahlil, fikrlash, o'quv jarayoni, tashxis, tibbiyot.

Kirish. Mamlakatimizda milliy tibbiyot va farmatsevtika ta'limini modernizatsiya qilish, ushbu sohaga xalqaro ta'lim standartlarini joriy etish, aholi salomatligini muhofaza qilishning dolzarb muammolari bo'yicha kompleks ilmiy tadqiqotlar olib borish, shuningdek, ta'lim olayotgan yoshlarga ma'naviy-axloqiy tarbiya berishning samarali tizimini yaratish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, respublikaning olis va yetib borish qiyin bo'lgan hududlarida umumiy amaliyot vrachlari hamda tor mutaxassislarning yetishmasligi, tibbiyot ta'lim muassasalaridagi zarur bo'lgan amaliy tayyorgarlikning yetarli bo'lmayotganligi, shuningdek, uzluksiz kasb-hunar ta'limini tashkil etishning zamonaviy shakl va uslublarning sust joriy etilishi tibbiyot va farmatsevtika kadrlarini tayyorlash, o'rta muddatli davrda uni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilash tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha

kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar qabul qilinishini talab etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tibbiyot soxasi fanlari majmuasining nazariy asosini tashkil etuvchi sohalardan biri bo'lgan klinik biologik kimyo fani tibbiyot va farmatsevtika institutlari talabalari uchun muhim ahamiyatga ega.

Bundan taxminan yuz yil ilgari alohida fan sifatida shakllangan klinik biologik kimyo fani hozirgi davrda tabiiy fanlarning nazariy asosini tashkil qiladigan, tibbiyot, qishloq xo'jaligi, biotexnologiyaning ilmiy poydevori bo'lgan ko'p tarmoqli keng bilim sohasidir. Tibbiyotga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarining talabalariga klinik biologik kimyo fanini o'qitish uchun shu kungacha bir nechta ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan bu sohada benihoya katta ilmiy xizmat qilgan olimlardan akademik Y.X.To'raqulov (1916-

2005) Oliy o'quv yurtlarida biologik kimyo kafedralarini tashkil qilish va Respublikada biologik kimyo ilmiy-tadqiqot institutini ochilishiga (1967 yil) bevosita asos solgan. Y.X.To'raqulov biologik kimyo faniga bag'ishlangan o'zbek tilidagi nashr etilgan darslik va o'quv qo'llanmalarining ilk muallifidir. Olimning ilmiy ishlari qalqonsimon bez patologiyasining ba'zi turlarida tireoid garmonlar biologik kimyosiga bag'ishlangan. Y.X.To'raqulov biologik kimyo sohasida o'z maktabini yaratgan yetuk olimdir. U tibbiyot sohasi bo'yicha tahsil oluvchi talabalarga uzoq yillar davomida biologik kimyo fanidan dars bergan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tibbiyot va farmatsevtika ta'limi va ilm-fani sohasidagi vakolatli davlat organi etib belgilandi va 2019-2020 o'quv yilidan boshlab tibbiyot va farmatsevtika kadrlari uchun muammolarga yo'naltirilgan modulli o'quv dasturlari, seminar, konferensiya, vebinar, mahorat darslari, simulatsion treninglar va boshqa o'qitish kurslari negizida har yili malaka oshirishni nazarda tutuvchi kredit-modulli o'qitish tizimiga asoslangan, uzluksiz kasbiy ta'lim tizimi joriy etildi. [1]

Hozirgi kunda ta'limning sifati va samaradorligini oshirish pedagogik kadrlar oldida turgan muxim vazifalar xisoblanadi. Ta'limning sifati va samaradorligini oshirish esa o'qituvchilarning o'z fanini yaxshi bilishi bilan bir qatorda kopmyuter texnologiyalarini puxta o'zlashtirishi talab etilmoqda.

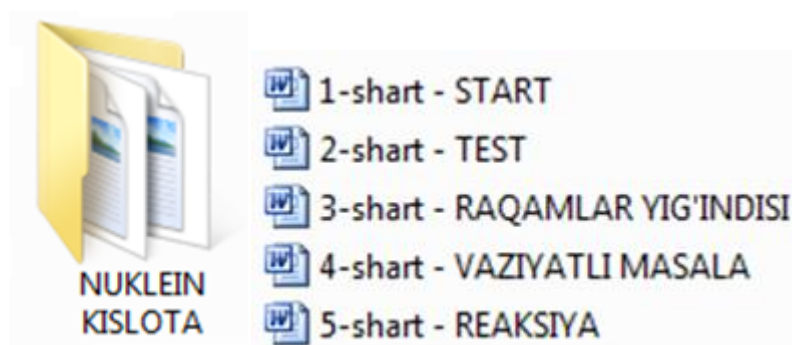
Dars jarayonida kompyuter dasturlaridan keng qo'llaniladi: Microsoft power point, Microsoft word,

Microsoft exsel bu dasturlardan hozirgi kunda xar bir o'qituvchi foydalanib kelmoqda va bu o'qituvchining dars o'tish jarayonini osonlashtirmoqda, lekin bugungi kunga kelib bu dasturlarning soda imkoniyatlari bilan o'quvchi va talabalarni darsga qiziqtirib bo'lmay qoldi, biroz kreativ usulga o'tish kerak. Shu dasturlarning murakkab imkoniyatlaridan foydalanib dars uchun interfaol usullar ishlab chiqish kerak. [2]

Microsoft Word oddiy rejimda ishlash bilan birga, ikkinchi tomondan chegaralanmagan imkoniyatlariga ham ega. U boy shriftlarni, shu jumladan, milliy shriftlarni osongina ishlatish imkoniyatini beradi. Hozircha ingliz, rus hamda xorijiy tillarda yozilgan jumalarning orfografik va semantic hatolarini avtomatik ravishda tuzata olishi, matnlarni istalgan ko'rinishda va o'lchamda chiqarishi, matnlar bilan ishlashni tez amalga oshirishi, texnikaviy matnlardagi formulalar bilan hamda ishlashning osonligi va yana juda ko'p boshqa jihatlari bilan boshqa matn tahrirlovchilardan farq qiladi. [3]

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Microsoft Word dasturining yana muxim imkoniyatlaridan biri Microsoft Word fayllariga parol qo'yib qulflash imkoniyati bor va bu imkoniyati orqali talabalarga o'tilayotgan mavzu yuzasidan yangi interfaol o'yinni taklif qilish mumkin.

Buning uchun kompyuterda yangi papka ochiladi va papkani nomi o'tiladigan dars mavzusi bilan saqlab qo'yiladi (1-rasm). Papka ichiga 5 ta shartdan iborat Microsoft Word dasturida tayyorlangan 5 ta fayl tayyorlanadi va xar bir fayl shart nomi bilan saqlab qo'yiladi (2-rasm).



1 rasm. 2-rasm.

O'yin nomi: "Labirint".

O'yin turi: Ruxlantirish.

Maqsad: Darsni faollashtirish.

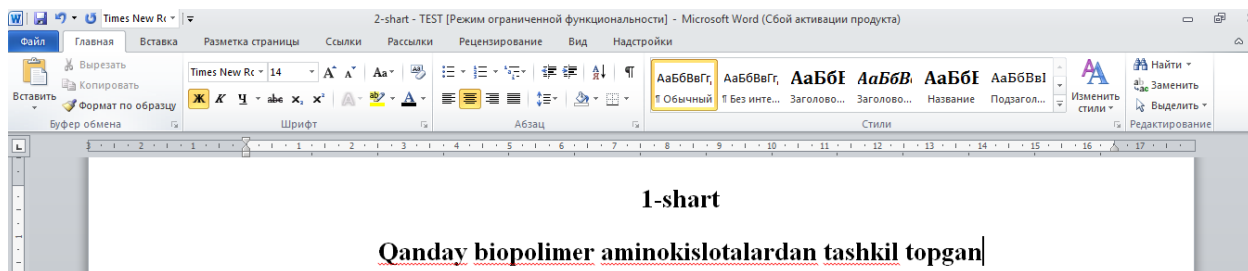
Vaqt: 30-35 daqiqa.

Guruh kattaligi: butn guruhni 3 ta kichik guruhchalarga bo'lgan xolda.

Ishlatiladigan materiallar: Noutbuk.

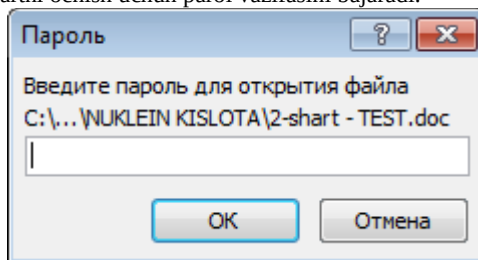
Amalga oshirilishi:

1-shartga parol qo'yilmaydi fayl ochilganda o'tilgan mavzular yuzasidan savol bor.



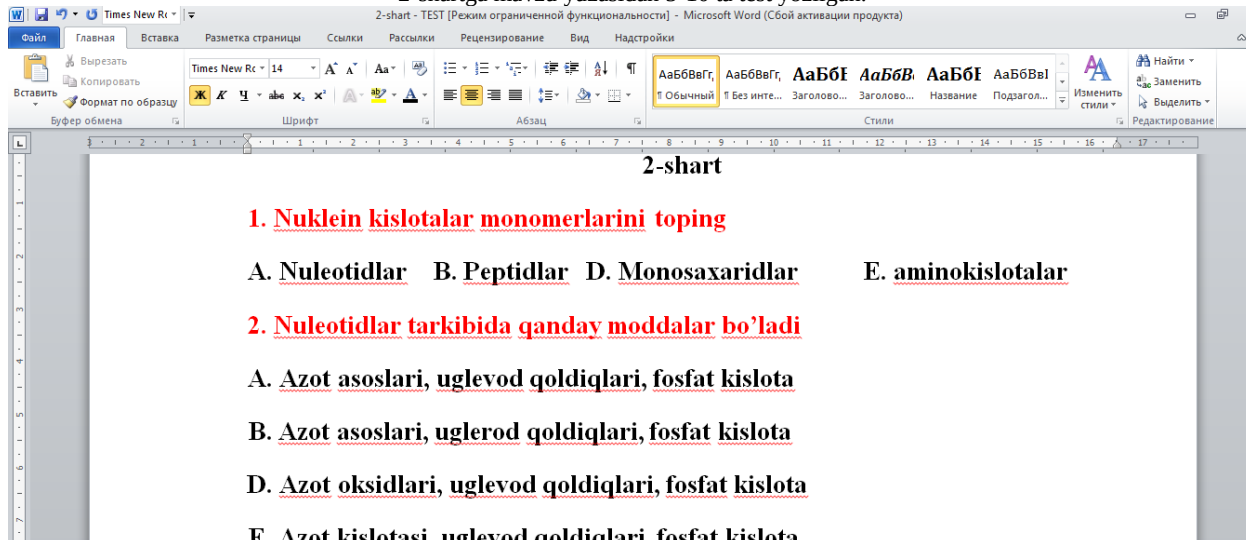
2-shartga parol qo'yilgan, parol to'g'ri kiritilsa 2-shart ochiladi

1-shart savolining javobi 2-shartni ochish uchun parol vazifasini bajaradi.



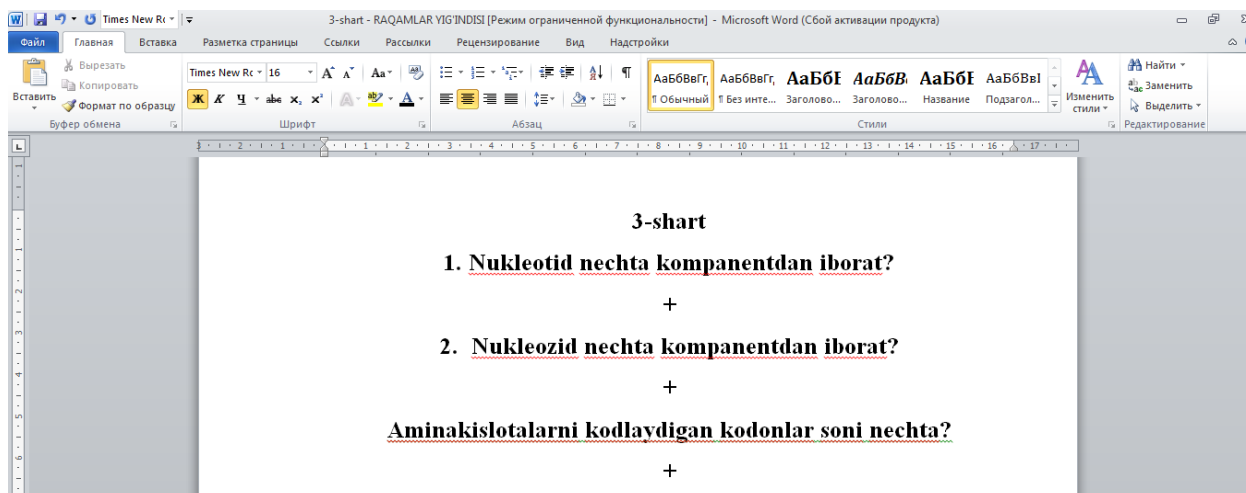
[4]

2-shartga mavzu yuzasidan 5-10 ta test yozilgan.

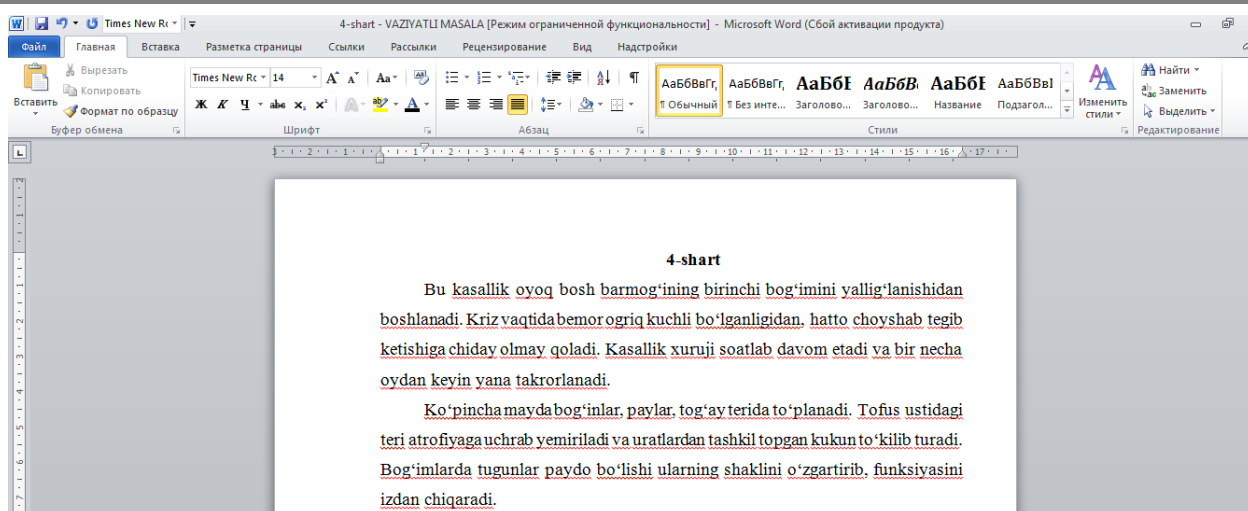


3-shartga ham parol qo'yilgan. 2-shartdagi testlarning javobi to'g'ri topilsa 3-shart ochiladi.

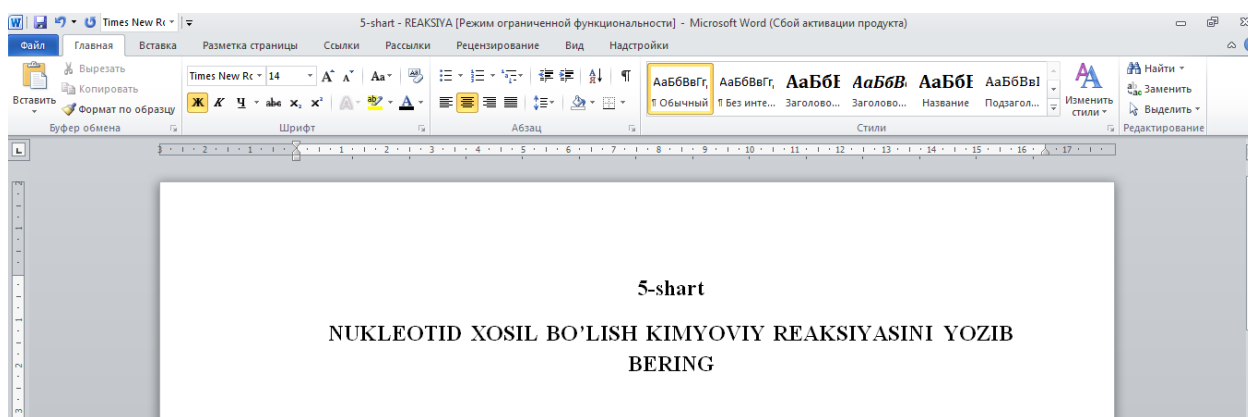
3-shartda javobi raqamlardan iborat 3-5 ta savol bor.



4-shartda bemorning kasallik belgilar yozilgan, bu kasallik belgilariga qarab to'g'ri tashxis qo'yilsa va tashxis javobi 5-shartga yozilsa oxirgi shart ochiladi.



5-shartda mavzu yuzasidan kimyoviy reaksiya berilgan, kimyoviy reaksiyani to'liq qo'l yozma tarzda o'qituvchiga birinchi topshirgan guruh g'olib xisoblanadi va u guruh ishtirokchilariga 5 baxo qo'yiladi, ikkinchi topshirgan guruh ishtirokchilariga 4 baxo qo'yiladi va oxirgi bo'lib bajargan guruh ishtirokchilariga 3 baxo qo'yiladi.



Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu interfaol usul yordamida talabalar bir vaqtning o'zida nazariy savollar, test, vaziyatli masala va kimyoviy reaksiyalar bilan ishlaydi. Bundan tashqari bu usul yordamida talabalar jamoaviy ishlashga, o'ylashga, mantiqiy fikrlashga, tez ishlashga, bemorlarga aniq tashxis qo'yishga va kompyuter

texnologiyalaridan maksimal darajada foydalanishga o'rgatadi. G'oliblik ruxiyati va mag'lubiyat alami natijasida chiqqan adrenalin talabani dars jarayonida diqqat bilan tinglashiga sabab bo'ladi. Keyingi darslarga tayyorlanib g'olib bo'lishga xarakat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-maydagi PQ-4310 sonli "Tibbiyot va farmatsevtika ta'limi va ilmiy tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori
2. M. Usmonboyeva, D. Ro'ziyeva, Z. Xoliqova "Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi". T.: TDPU-2014, 80-b.
3. T.S. Safarov, Sh.U. O'roqov, R.R. Baxromov "Informatika va axborot texnologiyalari O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent-2006, 120-b
4. <https://laweba.net/word-dasturida-fayllarni-parollash-usuli>



Эрғаш МАХМАНОВ,

Қариш муҳандислик иқтисодиёт институти катта ўқитувчиси
etaxmanov.1976@mail.ru

TATY Қариш филиали доценти, phd Тўраев С.Ж. таҳрири асосида

FORMATION OF STUDENTS' LOGICAL THINKING SKILLS AND PROFESSIONAL COMPETENCE IN PHYSICS LESSONS

Abstract

The article discusses the methods of increasing the competence of students in teaching physics and teaching them to solve problems in physics, the stages of formation of methods of logical thinking, the formation of logical thinking skills and their diagnostics, problem solving skills.

Key words: competency, competence, necessary competences for engineering, solving issues, classifications of physical issues, methods of solving issues, stages of formation of skills for solving physical issues.

ФОРМИРОВАНИЕ СТУДЕНТОВ НАВЫКОВ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются методы повышения компетентности студентов при обучении физике и обучении их решению задач по физике, этапы формирования методов логического мышления, формирование навыков логического мышления и их диагностика, навыки решения задач.

Ключевые слова: компетентность, компетенция, необходимые компетенции для инженера, решения задач, классификации физических задач, методы решения задач, этапы формирования умений решения физических задач.

ФИЗИКА ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ МАНТИҚИЙ ФИҚРЛАШ ҚОБИЛИЯТИ ВА КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Аннотация

Мақолада физика ўқитишда талабаларнинг компетентлигини ошириш ва уларни физикада масалалар ечишга ўргатиш усуллари, компетенция, мантикий фикрлаш мантикий фикрлаш усуллари, мантикий фикрлаш қобилиятларини шакллантириш ва уларнинг диагностикаси, масала ечиш кўникмаларни шакллантириш босқичлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: компетентлик, компетенция, муҳандислик учун зарур компетенциялар, масалалар ечиш, физик масалаларни классификациялари, масалалар ечиш усуллари, физик масалаларни ечиш кўникмаларини шакллантириш босқичлари.

Кирриш. Физика курсини ўрганишда техника таълим муассасалари талабалари учун касбий компетенцияларини шакллантиришда ўқув жараёнининг мазмунини - талабаларда шаклланиши лозим бўлган билим, кўникма, малака ва шахсий сифат ва фазилатлар мажмуи ҳамда мақсадга эришиш усуллари, шакллари ва воситаларини аниқлаш лозим. Ўқитиш мақсадлари нафақат билимларни, балки фаолиятнинг айрим турларини, шу жумладан, физика дарсларида таянч касбий компетенцияларни шакллантиришни кўзда тутгани учун ҳам ўқитиш мазмунига фаолиятли таркибий қисми киритилиши лозим. Шунинг учун, техника олий таълим муассасаларида физика курсининг мазмунини тузишда умумий физиканинг мазмунини (физик ҳодисалар, қонунлар ва назариялар, дунёнинг замонавий физик манзараси, илмий дунёқарашлари, физика фанида билиш усуллари ҳақидаги ғоялар ҳақида билимларни шакллантириш) ҳамда аниқ мақсадларни ҳисобга олиш керак: умумкасбий, ихтисослик ва махсус фанларни ўрганиш учун илмий база яратиш, физик компетентликка асосланган профессионал муаммоларни ҳал қилиш; муҳандис касбий фаолиятига мос келадиган фаолиятли шакллантириш. Шунинг учун мавзунинг дидактик модели иккита блокни ўз ичига олиши керак: энг аввало физика курсининг мазмунини ўз ичига олган асосий мавзу ўқув дастурига киритилган ва воситалар блоки ёки процессуал блок, билим олиш, турли кўникмалар, жумладан, касбий фаолият билан боғлиқ

кўникмаларни шакллантиришни таъминлайди. Физика фани учун асосий блок мавзуй билимларини ва процессуал комплекс ёрдамчи билимларни мантикий, услубий, тарихий, мавзуларо ва баҳоловчи) ўз ичига олади.

Физика фанидан билим олишнинг энг муҳим мезонларидан бири физикада муҳандислик муаммоларини ҳал қилиш, яъни олинган билимларни муҳандислик амалиётида қўллаш олишдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Таълимнинг мақсади - асосий компетенцияларни шакллантиришдир. Шахсий баркамоллик, ривожланиш, фаол фуқаролик, ижтимоий қўшилиш ва иш билан таъминлаш учун барча шахслар учун зарур бўлган компетенциялар бу асосий компетенциялардир. Компетенция (лот. competentia - инсон яхши биладиган, билим ва тажрибага эга бўлган масалалар доираси), А.В.Хуторской - бу объектлар ва жараёнларнинг маълум доирасига нисбатан ўрнатилган ва уларга нисбатан юқори сифатли ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур бўлган ўзаро боғлиқ хусусиятлар мажмуи деб таъриф берган эди [1].

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Техника олий ўқув юртларининг бўлажак битирувчиларининг тафаккурини шакллантирувчи табиатшунослик фанлари орасида физика алоҳида ўрин тутди. Бундан ташқари талабаларнинг касбий фаолиятга тайёрлашда ҳам

физика фани кўплаб имкониятларга эга. Физикадан масалалар ечиш жараёнида инсон ўз билимлари, малака ва кўникмаларининг афзалликлари ва камчиликларини аниқлайди, янги масалани ечганда эса ўз билимларини бойитади, янги кўникма ва малакаларга эга бўлади. Бундан масалалардан бир вақтнинг ўзида ҳам янги билимларни шакллантириш воситаси, ҳам олдин эгалаган билимларнинг ўзлаштирилган даражасини диагностика қилиш воситаси сифатида фойдаланиш мумкинлиги келиб чиқади [2]. Ушбу функцияларда масалалардан муваффақиятли фойдаланиш учун, уларни ечиш учун талаб қилинадиган билимлар сифатини белгиловчи характеристика ёки компонентларини ҳамда янги масалани ечиш давомида шаклланадиган янги билимнинг сифатини аниқлаш мақсадида масалаларни таҳлил қилиш зарур. Я.А.Пономарёв [7] масалаларнинг ушбу турларини тегишли равишда аниқловчи ва ҳосил қилувчи деб номлайди. Биз масалаларни ечишда ишлатиладиган мантикий усулларни, шунингдек бунинг учун зарур бўлган компетенцияларни аниқлаш учун масалаларни таҳлил қилиш керак.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Физика ўқитишнинг муҳим мақсади – бир томондан амалий физик масалаларни ечиш усулларини эгаллаш, иккинчи томондан эса-физика ўқитишнинг барча мақсадларига тўла эришиш фақат ўқув физик масалалар тизимини ечишга ўргатиш орқали амалга оширилиши мумкин.

Физикада масалалар ечиш қонуниятлар, табиатдаги физик ҳодисаларнинг физик талқини каби вазифаларни бажаради.

Масалаларни ечишнинг асосий вазифалари:

1. Кириш-мотивацион; 2. Когнитив; 3. Ривожлантирувчи; 4. Тарбияловчи; 5. Иллюстратив; 6. Ўрганилган физик қонуниятларни амалда қўллаш; 7. Ўқувчиларнинг физикадан кўникма ва малакаларини шакллантириш; 8. Ўқувчиларнинг умумий кўникма ва малакаларини шакллантириш; 9. Назорат ва баҳолаш.

Физик масалаларни ечиш учун ўқитиш усулларининг асосий қондалари: Ҳар қандай физик масалаларнинг ечимларини мантикий равишда излашга умумий ёндашувни ишлаб чиқиш; Умумий ёндашувни шакллантириш учун талабалар физикадан масалалар ечиш учун масалада тасвирланган жараён ва хусусиятлари ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишлари; Физикадан масалаларни ечиш бир қатор ҳаракатлардан иборат мураккаб фаолият бўлиб, у ўз навбатида бир қанча жараёнлардан иборат (йўналганлик, режалаштириш, бажариш, назорат)лигини билиши, уларни таҳлил қила олиши; Бундай мураккаб фаолиятни амалга ошириш учун ўқувчилар алоҳида ҳаракатлар ва унинг таркибий қисми бўлган жараёнларни бажариш бўйича кучли кўникмаларга эга бўлишлари керак; Физик масалаларни муҳандислик муаммолари орқали ифодалаш ва физик компетентликни ривожлантириш.

Физик масалаларни фаолият тури ва фойдаланиладиган мантикий фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш бўйича тизимлаштириш

№	Асосий классификациялар	Масала ёки топшириқ тури	Масаланинг белгиси	Масала матнида таянч сўзлар	Масалани ечишда фойдаланиладиган ва шаклланадиган кўникмалар	Масалани ечишда фойдаланиладиган мантикий усуллар	Мазкур турдаги масалаларни ечишга мос техник фаолият элементлари ва компетенциялар
1	2	3	4	5	6	7	8
1	График	Геометрик	Геометрик тарзда чизиш орқали бирон катталиқни топиш талаб қилинади, шартни, ечимни ёки масала ечимининг бир қисмини чизма шаклида тақдим қилиш;	...чизинг; геометрик тарзда тасвирланг;	Геометрик ясашни билиш, геометрик усулда катталиқлар қийматини топиш.	Элементар таҳлил, абстрактулаштириш;	Объектлар физик-математик моделларини куриш, асбобларни конструкциялар, чизмалар билан ишлаш
2		График маълумотларни шарт ёки ечимда ўз ичига олган	Масаланинг бир қисми график кўринишида берилган; масала шартда график ясаш ёки мазкур графикдан маълумот олиш талаби қўйилган;	...график бўйича аниқланг; ...графикни чизинг;	Графикли объектлардан маълумот олишни билиш; физик катталиқларни бир-бири билан боғловчи график кўринишидаги назарий боғланишларни тасаввур қила олиш;	Элементар ва реляцион (нисбий)-мантикий таҳлил, синтез, мавҳумлаштириш	График ва чизмалар билан ишлаш, тажриба-синов тадқиқотлари;
3	Мантикий	Сифатий	Масаланинг шартда катталиқлар сонли қийматлари берилмаган. Физик қонунлар ва формулалар	...тушунтиринг, ...нима учун, ... қандай қилиб	Тушунчаларнинг муҳим белгиларини аниқлашни, тушунчалар ўртасида боғланишлар ва	Аниқлаштириш, мавҳумлаштириш, реляцион-мантикий таҳлил	Илмий-техник маълумотни таҳлил қилиш, физик-математик моделларни куриш

			асосида катталиклар ўртасидаги боғланишлар турини аниқлаш талаб қилинади;		нисбатларни ўрнатишни, хусусий ҳолларни тушунтириш учун умумий қонун ва тамойилларни қўллашни; натижалар ишончилигини текширишни билиш;		
4		Баҳолаш (моделлаштиришнинг алоҳида кўриниши)	Масаланинг шартда барча ёки бир нечта катталиклар сонли қийматлари берилган. Баъзи тавсифлочиларини мустақил аниқлаш, танлаш ва жавоб олиш;	...баҳоланг; ...нимага тенг бўлиши мумкин; ...тахминий қиймати аниқланг;	Уларни қуриш ва улар билан ишлашни, катталикларнинг ҳақи-қатга, соғлом фикрга мос қийматларини танлашни, турли соҳалар физик катталиклар қиймат-ларининг тартибини ва уларнинг қўлланилишини баҳолашни билиш;	реляцион-мантикий таҳлил, абстрактлаштириш, аниқлаштириш;	тажриба-синов тадқиқотлари, муаммонинг келиб чиқишининг сабабларини излаш ва таҳлил қилиш;
5		Исботлаш масалалари	Бирон мулоҳазанинг тўғрилигини ёки хатолигини аниқлаш; бирон ҳолатни (унинг тўғри ёки нотўғрилигини) исботлаш зарур;	...исботланг; ...асосланг; ...тушунтириш;	Индуктив ва дедуктив ҳулосалар чиқаришни, ҳулосаларни таърифлашни, ўз ҳаракатларини асос-лашни билиш	Турли шакллардаги индукция дедукция, таҳлил;	Қабул қилинган қарорларни асослаш;
6		Танқидий фикрлашни талаб қилувчи масалалар	Масаланинг шартда хатолик бор, масала бир маънога эга эмас, масала ечимининг бир нечта варианты бор;	Зиддиятни таърифланг; зиддиятни йўқотинг; мулоҳазада хатони топинг; мулоҳаза нотўғрилигини исботланг;	Хатоларни топиш ва тузатишни билиш; сошлаш фаолиятини амалга оширишни билиш; масала ечимини излаш доирасини кенгайтиришни билиш;	Элементар ва реляцион-мантикий таҳлил, ҳулоса чиқаришни билиш	Оптимал усулни танлаш, назорат усул ва воситаларини танлаш, қабул қилинган қарорлар-нинг адекватлигини танқидий таҳлил қилиш;
7		Умумлаштириш масалалари	Бир нечта ўзгарувчан миқдорлар қийматлари учун умумий ечим топиш; масалалар синфи учун ечимнинг умумий алгоритмининг тузиш талаб қилинади;	Умумлаштириш; умумий ҳолда ечинг; умумий ечимни топинг;	Индуктив ҳулосалар чиқаришни билиш	Умумлаштириш (таҳлил, синтез, умумлаштириш илаётган тушунчалар мавҳум бўлса - абстрактлаштириш);	Илмий-техник маъмуотни тизимлаштириш ва умумлаштириш;
8		Таснифлашга оид масалалар	Тушунчалар ўртасида нисбатлар ўрнатиш, уларни тизимлаштириш; тушунчаларни тизимлаштириш учун мезонларни аниқлаш талаб қилинади;	Тушунчалар ўртасида муносабатларини ўрнатиш; тушунчалар ўртасида боғланиш ва нисбатларни ўрнатиш; таснифланг;	Тушунчаларнинг муҳим белгиларини, улар ўртасидаги боғланишларни ажратишни билиш; жадваллар ва схемалар билан ишлашни билиш; турли мезонларга кўра объектларни тизимлаштиришни билиш;	Реляцион-мантикий таҳлил, умумлаштириш;	Тизимлаштириш ва илмий-техник маълумотларни танлаш;
9		Қиёслашни амалга ошириш	Тушунчаларни берилган мезонлар бўйича қиёслаш;	Қиёсланг; ...ўхшашлик ва	Қиёслашни, қиёслаш учун асосларни	қиёслаш, реляцион-мантикий	Назорат усуллари ва воситаларини

		бўйича масалалар	тушунчалар қиёсланадиган мезонларни аниқлаш талаб этилади;	фарқларни топинг; қиёслаш учун мезонларни аниқланг;	аниқлаш, танлаш вазиятида ҳаракат қилишни билиш;	таҳлил;	танлаш, оптимал усулни танлаш;
10		Аналогияни амалга ошириш бўйича масалалар	Тушунчалар ёки фаолият усуллари ўртасида ўхшашликни аниқлаш талаб қилинади;	Ўхшашликни аниқланг, ўхшатиб амалга оширинг;	Кўзга ташланадиган фарқларга эътибор қилмасдан, яширин ўхшашликни аниқлашни билиш;	Қиёслаш, таҳлил, мавҳумлаштириш, синтез;	Объектлар бир-бирини алмаштира олиши бўйича масалаларни ечиш;
11	Конструкторлик	Янги масалаларни лойихалаш	Муайян талабларга жавоб берувчи масалани тузиш зарур; Масала тўғри бўлиши учун хатоларни топиб тузатиш зарур; Мазкур масалани ечишнинг алгоритмини тузиш;	...масала тузинг; хатони топинг; масалани ечиш алгоритмини ту-зинг; ...қандай қилиш керак; ...ечим элемент-ларини аниқланг;	Созлаш-тузатиш бўйича масалаларни ечиш кўникмалари; ечимни тузатиш; хатоларини топиш; янги масалани мустақил таърифлаш;	Элементар ва реляцион-мантикий таҳлил, синтез;	Лойиҳа-конструк-торлик фаолияти, асбоб ва мослама-ларни лойихалаш ва замонавийлаш тириш, бузук пайдо бўлиши сабабларини излаш ва таҳлил қилиш;
12		Асбоб ва мосламаларни лойихалаш	Тажрибани ўйлаб топиш ва асослаш, мосламани такомиллаштириш, асбобни лойихалаш, конструкция ёки асбобнинг ишлаш тамойилини ўйлаб топиш; конструкция ёки асбобнинг ишлаш тамо-йилини тушунтириб бериш;	...ўйлаб топинг, ...такомиллаштиринг, ...амал қилиш тамойилини тушунтириб беринг, ...қандай ишлайди;	Созлаш-тузатиш масалаларини ечишни билиш, фикран тажриба ўтказишни билиш;	Элементар ва реляцион-мантикий таҳлил, синтез;	Лойиҳа-конструк-торлик фаолияти, асбоб ва мосла-маларни лойихалаш ва замонавийлаш -тириш, муаммо пайдо бўлиши сабаб-ларини излаш ва таҳлил қилиш;
13	Татқиқотчилик	Моделлар қуриш бўйича масалалар	Ҳодиса, мосламанинг моделини қуриш; ҳодиса ривожланишини прогноزلаш зарур;	Модел қуриш; прогноз қилиш;	Моделларни қуриш ва улардан фойдаланишни, алоқаларни ўрнатишни; техник тизимларда ва технологик жараёнларда адекват бўлган тахминий ва предметли моделлардан фойдаланишни билиш;	мавҳумлаштириш, реляцион-мантикий таҳлил	Математик моделлаштириш, физик-математик моделларни қуриш, ишлаб чиқиладиган буюмларнинг ишончлилигини таъминлаш;
14		Ҳодисалар ва мосламалар ишлаш тамойил-ларини тадқиқ қилиш бўйича масалалар;	Ҳодиса кечишининг шарт-шароитлари ёки мослама ишлаш шароитларини тадқиқ қилиш зарур;	...тадқиқ қилиш, ...нима учун, ...қандай шартларда;	Тажрибавий ва фикран тадқиқотларни ўтказишни, фаразларни илгари суриш ва текширишни, кузатиладиган ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатларини аниқлашни билиш;	Реляцион-мантикий таҳлил, мавҳумлаштириш	Объектларни тажриба-синовда тадқиқ қилиш; илмий тадқиқотлар вазифаларини қўйиш;
15	Маълумотлар берилганлиги бўйича	Маълумоти етишмаган масалалар	Масала шартда катталикларнинг сон билан ифодаланган қийматлари берилган ва бирон-	...нимага тенг бўлиши мумкин; ...қийматлар интервалини топинг;	Катталикларнинг ҳақиқатга тўғри келадиган сонда ифодаланган қийматларини топишни билиш	Элементар ва реляцион-мантикий таҳлил, умумлаштириш;	Оптимал усулни танлаш, физик-математик моделларни

			бир катталиқнинг сон билан ифодаланган қийматини топиш талаб қилинган, лекин зарур катталиқларнинг биттаси ёки бир нечтасининг қиймати кўрсатилмаган;	...мумкин бўлган барча қийматларни топинг;	қўникмаси;		куриш; маълумот етишмаган шароитларда ишлаш;
16	Ортиқча маълумотли масалалар	Масала шартда катталиқ-ларнинг сонда ифодаланган қийматлари берилган ва бирон-бир катталиқнинг сон билан ифодаланган қийматини топиш талаб қилинган, лекин катталиқларнинг ортиқча, ечимда фойдаланилмайдиغان қийматлари ҳам келтирилган;	...нимага тенг; ...қийматини топинг; ... ҳисобланг;	Математик операцияни бажаришни, формулалар билан ишлашни, белгиларда ифодаланган маълумотлар билан ишлашни; масалада келтирилган вазиятни моделлаштиришни билиш;	Таҳлил, мавҳумлаштириш	Математик моделлаштириш, физик-математик моделларни куриш; кўп мезонли танлов шароитида масалаларни ечиш;	

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Юқоридагилардан махсус танлаб олинган функционал жиҳатдан мақбул физик масалалар, яъни бажариш натижаларига асосланиб, синалувчиларда у ёки бу сифатнинг ёки компетенциясининг шаклланганлиги ҳақида ҳукм чиқариш мумкин бўлган масалалар, сифат ва компетенцияларни диагностика қилиш воситаси бўлиши мумкинлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Бундай масалалардан восита сифатида фойдаланиш учун бирон касбий фаолият турига қандай фикрлаш усуллари киришини аниқлаш ва айнан шу мантикий усуллардан қандай масалаларни ечишда фойдаланилишини аниқлаш зарур. Агар усуллар тўплами ва кетма-кетлиги мос келса, мазкур масалани ечиш бўйича фаолият бирон касбий фаолиятга ўхшаш деб топилиши мумкин. Бу ҳолда масала функционал жиҳатдан мақбул деб тан олинishi мумкин ва синалувчининг баъзи функцияларини текшириш учун улардан ҳам ҳосил қилувчи, ҳам аниқловчи топшириқ сифатида фойдаланиш мумкин.

Масала ечилиш жараёнининг баъзи босқичларида бир нечта ҳар хил мантикий усулларнинг қўлланилиши талаб қилинган ҳолда, синалувчи томонидан масалани ечишнинг ҳар бир босқичини ўтиш сифати (операцияларни таҳлил қилишда аниқланадиган) мазкур босқичда қўллинаётган усул ҳақида маълумот беради.

Лекин бундай масалалар ёрдамида мантикий фикрлаш усулларининг шаклланантириш учун уларнинг функционал таркибини билиш етарли эмас. Бунинг учун яна қуйидагилар ҳам зарур: 1. Масалалардан восита сифатида фойдаланиш энг муваффақиятли бўладиган ташқи дидактик шароитларни аниқлаш, масалан, таълим олувчиларни масалаларни ечишга мотивация қилиш усули, уни ечиш бўйича мақсадли кўрсатмалар, билимларни олдиндан текшириш, топшириқни расмийлаштириш усули ва ҳ.к. 2. Масалани ечиш таҳлили асосида синалувчини текшириладиган сифатнинг шаклланганлигининг у ёки бу даражасига тегишли эканлигини кўрсатувчи мезонлар ва параметрларни ишлаб чиқиш. Ушбу шартлар бажарилган ҳолда ўқув масала мантикий фикрлаш усулларининг ва баъзи ажратилган компетенцияларнинг шаклланганлик даражасини диагностика қилиш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Талабаларда у ёки бу мантикий усулнинг шаклланганлик даражасини аниқлаш учун уларни муайян даражага киритиш зарур (усулнинг шаклланганлик мезонининг намоён бўлишининг тўлиқлигига боғлиқ равишда). Ушбу вазифани бажариш учун тўрт даражали шкаладан фойдаланамиз ва усулларни ажратилган мезонлар бўйича даражаларнинг бирига, яъни: бошланғичга (нолга) тенг даража, локал-предметли (паст), локал-операцион (ўртача) ёки англоланган-операцион (юқори) даражага киритамиз.

Баҳолаш асосини ташкил қилган белгилар ёки мезонлар бир нечта асосий функцияларни бажаради: натижаларни прогнозлаш, диагностика ўтказиш, қўйилган мақсадга эришиш даражасини текшириш имконини беради.

Ҳар бир мезон объектнинг энг мустақкам хусусиятларини акс эттирувчи сифат кўрсаткичлари тизими, шунингдек муайян ўлчов шкалаларида бериладиган микдорий кўрсаткичлар билан тавсифланади.

Мақолада мантикий фикрлаш усуллари шаклланганлик даражасини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишга урғу берилган. Бугунги кунда мантикий фикрлаш усулларининг шаклланганлик даражасини аниқлашнинг аниқ микдорий мезонлари мавжуд эмас. Топшириқларни бажариш жараёнида намоён бўладиган асосий мустақил кўрсаткичлар мантикий фикрлаш усуллари ва баъзи таянч-касбий компетенцияларнинг шаклланганлиги ҳақида фикр юритиш имконини беради, уларга қуйидагилар тегишли: шакли, умумлаштирилганлиги, мувафассаллиги ва ўзлаштирилганлиги. Ушбу параметрларни физик масалаларни ечиш бўйича фаолият давомида текшириш мантикий фикрлаш усулларининг шаклланганлик даражаси ҳақида тахмин қилиш имконини беради.

Мантикий усулнинг моддийлашган, ташқи нутққа оид (оғзаки ёки ёзма), аклий шакллари фикрлаш усулнинг паст, ўрта ва юқори даражада шаклланганлигига мос келади, улар ҳақида таълим олувчилар ишини кузатиш жараёнида фикр юритиш мумкин. Амалиёт кўрсатишича, таълим олувчиларнинг аксарияти дастлаб аклий шаклдан фойдаланишга уринадилар, лекин фаолият тузилишини билмагани учун масалани ҳар доим ҳам мустақил еча олмайдилар. Бу шундан далолат берадики, бундай шаклдаги ҳаракат ҳали ўзлаштирилмаган, шунинг учун

унинг қўйи даражаларидан, яъни ташқи нутққа оид ёки хатто моддийлашган шаклларида фойдаланиш зарур.

Усулнинг умумлаштирилганлиги тушунча, ҳодиса ёки масаланинг уни қўллаш учун муҳим бўлган хусусиятларининг ажратилган даражаси билан тавсифланади. Ҳаракатларнинг умумлаштирилганлиги даражасини текшириш учун таълим олувчиларга турли материал асосида ва турли шаклларда тузилган бир нечта масала (уларни ечиш жараёнида айнан бир хил мантикий фикрлаш

усулини қўллаш талаб қилинади) таклиф қилинади. Усулларни фақат муайян турдаги ва муайян мазмунли масалаларда хатосиз қўллаш умумлаштирилганликнинг паст даражасига тўғри келади, уларни турли предметли материалга асосланган масалаларни ечишда қўллаш, лекин баъзи турдаги масалаларда хатога йўл қўйиш ўртача даражага, уларни барча масалаларни ечишда хатосиз қўллаш юқори даражага мос келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Хуторский А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование. -2003. - №5.
2. Ишмуродова Г.И., Махманов Э.Б. Талабаларнинг физикадан мантикий масалалар ечиш қўникмаларини шакллантириш //”Замонавий таълим журнали”, 2020, 3-сон 16-23-бет
3. Ишмуродова Г.И., Махманов Э.Б. Физика фанидан лаборатория машғулотларини инновацион ёндошув асосида ўтказиш //”Замонавий таълим журнали”, 2019, 8-сон 11-18-бет
4. Makhmanov Ergash Binokulovich. The development of laboratory practice-trainings in the identification of comparative specific heat capacity in liquids and solids, European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 9, 2020 ISSN 2056-5852, - P. 158-163.
5. Turaev S.J. Methodology of formation of professional competences of students on the basis of programming languages. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 8, 2020 Part III ISSN 2056-5852. – P.21-26.
6. Беспалько. В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989. — 192 с.
7. Пономарев, Я. А. Психология творчества и педагогика [Текст] / Я.А.Пономарёв. -М.: Педагогика, 1996. - С. 148-174.
8. Усаров Ж.Э. Компетенциявий ёндошувга асосланган давлат таълим стандартларини амалиётга жорий этиш: муаммо ва ечимлар//Физика, математика ва информатика. Т.:2016, №6. – 40-48б
9. O'sarov J.E. Formation competence at pupils as the factor of increase of education's efficiency. //International Scientific Jornal. Philadelphia, USA, 19.09.2017. –p.79-82.
10. Лебедев, О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедев // Школьные технологии. - 2004. - № 5. – С. 5-12.



Баҳодир МЎМИНОВ,
Тошкент ахборот технологиялари университети,
“Информатика асослари” кафедраси мудири, т.ф.д., проф.
Даврон ДЖУРАЕВ,
Навотий давлат педагогика институти ўқитувчиси
Email: davrondjurayev1@gmail.com

НавДПИ доценти, ф.-м.ф.н. Р.А.Рузиев тақризи асосида

THE POSSIBILITIES OF THE CANVA PROGRAM IN THE EFFECTIVE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

This article analyzes how Canva software can create and consume educational content in a short amount of time. Also, the technology of using ready-made pictures, animations, small-sized videos demonstrating virtual processes in each area using the interfaces included in the platform for effective lessons is practically justified.

Key words: online, offline, Microsoft Powerpoint, Apple Keynote, Google Slides, Canva, Piktochart, Prezi, Haiku Deck, Powtoon, Design, Intuitive controls, drag & drop, template, iOS, Android.

ВОЗМОЖНОСТИ ПРОГРАММЫ CANVA В ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В этой статье анализируются возможности программного обеспечения Canva по созданию и использованию образовательного контента за короткое время. Также практически оправдана технология использования готовых картинок, анимаций, малогабаритных видеороликов, демонстрирующих виртуальные процессы в каждой области с помощью интерфейсов, входящих в платформу для эффективного проведения уроков.

Ключевые слова: online, offline, Microsoft Powerpoint, Apple Keynote, Google Slides, Canva, Piktochart, Prezi, Haiku Deck, Powtoon, Дизайн, Интуитивное управление, drag&drop, шаблон, iOS, Android

ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШДА CANVA ДАСТУРИНИНГ ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада қисқа вақт ичида таълимий контентларни яратиш ва фойдаланишда Canva дастури имкониятлари таҳлил қилинган. Шунингдек, дарс машғулотларини самарали олиб боришда платформа таркибига қиравчи интерфейслар ёрдамида ҳар соҳага оид тайёр расмлар, анимациялар, кичик ўлчамли видеолар, виртуал жараёнларни намоиш қилувчи роликлардан фойдаланиш технологиялари амалий жиҳатдан асослаб берилган.

Калит сўзлар: online, offline, Microsoft Powerpoint, Apple Keynote, Google Slides, Canva, Piktochart, Prezi, Haiku Deck, Powtoon, Дизайн, Интуитив бошқариш, drag&drop, шаблон, iOS, Android.

Кирриш. Ҳозирги кунда дунёнинг барча ривожланган давлатларида ижтимоий ахборот воситалари ёрдамида таълим ва тарбия жараёнини ташкил этишга оид изланишлар олиб борилмоқда. Бунинг натижаси глобал тармоқ орқали дунёнинг бир қатор етакчи олий ўқув юртларида сифатли билим олиш имкони тобора оммалашмоқда. Бу борада, республикамиз олий таълим тизимида ҳам ушбу технологиялардан фойдаланишнинг янгича ёндашувларини жорий этиш зарурати пайдо бўлмоқда.

Шундай экан, ушбу технологияларни қўллашда учрайдиган муаммоларни аниқлаш, узлуксиз таълим тизимида педагогик дастурий воситалар сифатида кенг жорий қилиш долзарб масала ҳисобланади.

Мазкур технологиялар асосида offline ва online режимда фойдаланишга мўлжалланган Microsoft Powerpoint, Apple Keynote, Google Slides, Canva, Piktochart, Prezi, Haiku Deck ва Powtoon каби замонавий педагогик дастурий воситалар яратилиб, ҳозирги кунда узлуксиз таълим тизимида фойдаланиш учун ўз хизматларини тақдим этмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Юқорида номлари қайд этилган замонавий педагогик дастурий воситаларни узлуксиз таълим тизимида қўллаш, уларнинг имкониятлари ёрдамида таълимий контентларни яратиш ҳамда самарали фойдаланишга оид бир қатор МДХ олимлари томонидан илмий-

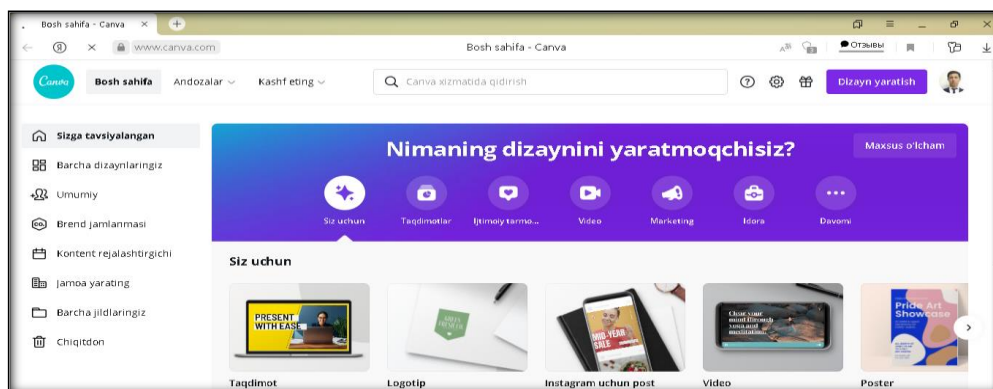
тадқиқот ишлари олиб борилган. Жумладан, А.О.Сальникова ва А.Н.Городищеваларнинг “Компьютерные презентации с использованием мультимедиа технологий”, М.М.Магомедованинг “Образовательные презентации в формате Prezi”, Е.Н.Дронованинг “Веб-сервис Prezi.com в развитии ИКТ-компетентности будущих учителей информатики”, А.П.Цыпин ва А.С.Сорокинларнинг “Информационные технологии при проведении экономико-статистических исследований на основе исторических временных рядов”, И.Г.Папарецкаянинг “Формирование мотивации у обучающихся к будущей профессиональной деятельности при изучении информатики” номли илмий мақолаларини кўриш мумкин [2, 5, 7, 8, 9].

Юқорида келтирилган олимларнинг тадқиқот ишлари таҳлилларида ўқув машғулотларини олиб боришда Canva дастури самарали педагогик дастурий воситалиги таъкидланган. Шу сабабли, ушбу мақолада юқоридаги фикрларга таянган ҳолда Canva дастури имкониятларини ўрганишга ҳаракат қилинди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Canva – бу фанга оид педагогик дастурий воситалар юқори даражада сифатли лойиҳалаштириш вазифасини бажарувчи онлайн график муҳаррир бўлиб, профессионал дизайнерлар томонидан тайёрланган моделлардан ташкил топган платформадир [1, 10].

Ушбу платформа 2012 йилнинг 1-январиди ўз фаолиятини бошлаган бўлса, 2014 йил 1-январиди 150 минг фойдаланувчига эга бўла олди. 2018 йилда

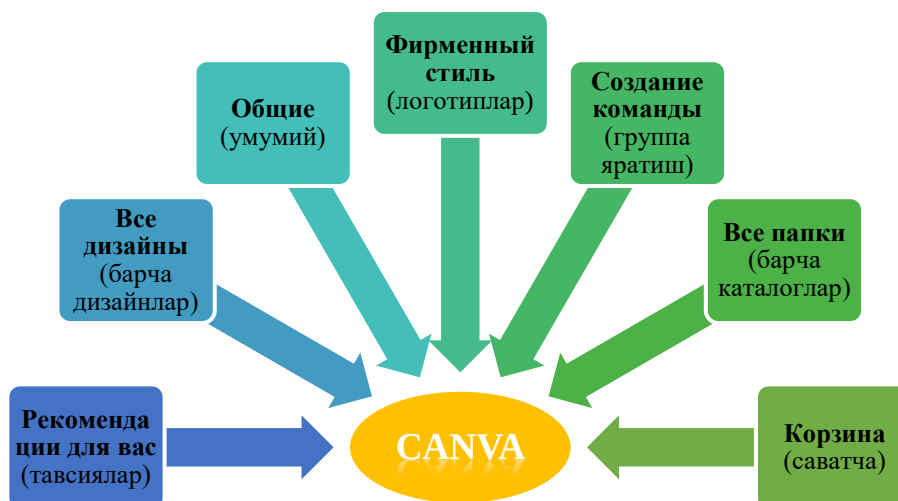
хизматнинг рус тилидаги версияси яратилди ҳамда Андроид мобил иловасида умумтаълим мактаблари учун бепул шаблонлар тақдим этилди.



1-расм. Санванинг асосий ойнаси

Canva содда интерфейсга эга бўлиб, у ўзида миллиондан ортиқ тайёр расмлар, фонлар, аудио ва видеоларни ўзида мужассамлаштирган. Шу билан бирга платформа таркибиди тайёр шаблонлар бўлиб, улардаги расмларни таҳрирлаш ва ҳар бир дизайн учун ажойиб шрифт-

лар тўпламидан ҳам фойдаланиш имконияти яратилган. Умумий қилиб айтганда ушбу платформа ўқув жараёни учун педагогик дастурий воситалар яратишга мўлжалланган. Унинг таркибий тузилмаси қуйидагидан иборат (1-чизма).



1-чизма. Санва платформаси ташкил топган бўлимлар

Платформа рекомендации для вас (тавсиялар), все дизайны (барча дизайнлар), общие (умумий), фирменный стиль (логотиплар), создание команды (группа яратиш), все папки (барча каталоглар), корзина (саватча) бўлимларидан иборат [1, 3].

Платформа Рекомендации для вас (тавсиялар) бўлими фойдаланувчиларга оддий ва мураккаб тақдимотлар, А4 форматдаги ҳужжат, инфографика, видео, буклет, сертификатлар, табриқнома, анимацияли логотиплар, таклифнома, фотоколлаж, smartArt объектлари, плакат, диаграмма, анимация ва бошқа бир нечта ресурсларнинг моделларидан фойдаланишни тавсия қилади.

Все дизайны (барча дизайнлар) бўлими платформа таркибиди шаблонларга керакли дизайнни танлашга мўлжалланган. Унда фойдаланувчилар мавзуга мос дизайнларни танлашлари ва ўзига хос ресурс яратишлари мумкин.

Общие (умумий) бўлимида онлайн ҳамкорликда таҳрирланадиган ресурслар жойлашади. Яъни, бир нечта фойдаланувчилар ўзларининг ҳамкасбларига, ушбу бўлимда ресурсларини жойлаштириб муҳокама қилиш имконини тақдим этишлари мумкин.

Фирменный стиль (логотиплар) бўлимида фойдаланувчилар мавзуга оид логотиплар яратиш имкониятига эга бўлишади.

Создание команды (группа яратиш) бўлимида ресурсларни таҳрирлаш учун бир нечта фойдаланувчилардан иборат гуруҳ яратиш мумкин.

Все папки (барча каталоглар) бўлимида юкоридаги келтирилган барча бўлимларни бирлаштириш вазифасини бажаради.

Корзина (саватча) бўлимида ўчирилган ресурслар сақланади.

Бизга маълумки, графика ва иллюстрациялар ҳар қандай соҳада кенг қўлланилади, жумладан таълим соҳасида ҳам. Айнан графика соҳасида мутахассис бўлмаган фойдаланувчилар ҳам, ушбу дизайнерлик хизматининг функцияларидан фойдаланиб замонавий талабларга жавоб берадиган таълимий контентларни яратиш имкониятига эга бўлади. Бу эса платформанинг ўқув жараёнидаги аҳамияти ва ўрнини белгилловчи функционал хусусиятларга эга эканлигини англатади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ушбу платформанинг функционал имкониятлари қуйидагилар:

Дастур кутубхонасида тасвирларни таҳрирлаш учун тайёр эффект ва филтрлар тўпламини қўллаш;

Расмларни таҳрирлаш яъни, расмларни ҳажмини ўзгартириш, сифатини ошириш;

Таҳрирланадиган шаблонлар каталогида баннерлар, ижтимоий тармоқлар учун постлар, ахборот бюллетенлари ва мавжуд логотиплардан фойдаланиш [6];

Расмлар кутубхонасидан керакли расмларни, яъни анимациялар, тугмачалар, иконкалар ва инфографикаларни кидириш;

Дизайн таркибидаги расмларни бошқасига алмаштириш ва улар асосида махсус стилларни ҳосил қилиш;

Файлнинг таҳрирланиш тарихини кўриш ва батафсил ҳисобот олиш;

Хужжатларни ҳамкорликда таҳрирлаш;

Жамоавий бўлиб ишлашни ташкил этиш, фойдаланувчилар томонидан яратилган дизайнни таҳлил ва таҳрир қилиш;

Ташриф-визиткалари ва онлайн тақдимотларни яратиш ҳамда конвертация қилиш;

Тайёр контентни JPG, PNG, PDF, GIF, SVG ва MP4 каби форматларда юклаб олиш каби вазифаларни бажаради.

Мазкур функционал имкониятлар ўқитувчи учун дарс жараёнини ташкил қилиш вазифасини енгиллаштиради. Яъни, платформанинг ҳар бир функцияси ўзига хос енгиллик яратади. Масалан, расмларни таҳрирлаш функцияси ҳам жуда кўп меҳнат талаб қилмайди, тизимда соҳага оид минглаб расмлар жойлаштирилган. Уларни кидирув функциясидан фойдаланиб топиш соддалиги, яратилаётган контентга ҳам сифат ва ҳам ўлчам жиҳатидан мос келиши бажарилаётган ишга кетадиган вақт сарфини камайтиради.

Ҳозирги пайтда таълим муассасаларининг моддий-техник базаси мустаҳкамланганлиги ва модернизация қилинганлиги турли киноаппаратлар, телевизор, эпидиаскоп, видеопроектор, электрон доскалар, электрон табло, магнитофонлардан фойдаланиш имкониятини яратди. Буларнинг ҳисобига кўргазмали куруллар яратиш ва улардан фойдаланиш доираси янада кенгайди. Маълумки, ҳозирги кунда, деярли ҳар бир таълим муассасасида мавжуд ахборот технологиялари ва интернет имкониятларидан фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратилган. Қолаверса, мобил телефонларнинг расм, видео ва овоз ёзиш имкониятлари юқорики, ундан истаганча кўргазмалилик учун оқилона фойданиш мумкин.

Шундай экан, ушбу платформа фойдаланувчиларга қуйидаги афзалликларни тақдим этади:

Фойдаланиш қулайлиги. Canva дастури интуитив бошқариш ва янги фойдаланувчилар контент яратиш ишларини лойиҳалаштиришга қаратилган. Барча дизайнлар drag&drop тамойили асосида тайёр элементлардан фойдаланган ҳолда яратилади. Ишни бажаришни бошлашдан олдин шаблонлар, элементлар, юклаб олишлар, расм, матн, аудио, видео, фон, диаграмма бўлимларидаги объектлар билан танишиб чиқиш тавсия этилади.

Кенг функционаллиги. Фойдаланувчилар рўйхатдан ўтгандан сўнг, улар 8000 тага яқин бепул график шаблонлардан фойдаланиши мумкин. Бундай шаблонлар устида маттни таҳрирлаш, ташқи кўринишини ўзгартириш ва ранглар палитраси ёрдамида ўзгача контентларни ҳосил қилиш имконияти мавжуд. Бу шаблонда мавжуд расмларни бошқасига алмаштириш, уларга декоратив деталлар қўшиб, тайёр бўлган дизайнни файл сифатида сақлаш ёки юклаб олиш мумкин. Хизматнинг яна бир асосий хусусияти шундаки, расмларни онлайн

тақдимот кўринишида публикация қилиш имконини яратади.

Тайёр шаблонлар. Шаблонлар каталогдаги барча моделлар профессионал дизайнерлар томонидан яратилган бўлиб, танланган ранглар расмларга мос келиши, шрифтларнинг жозибадорлиги ажойиб дизайн яратилишини таъминлайди. Шунинг учун, агар фойдаланувчида рассомлик қобилияти бўлмаса, асл шаблонларга жуда кўп ўзгартиришлар киритиши шарт эмас. Мавжуд тасвир, матн ва бошқа деталлар ёрдамида соҳага мос контентлар тайёрлаш мумкин.

Турли мақсадга мўлжалланган дизайнлар. Canva-нинг шаблонлар каталоги кўп қиррали бўлиб, турли соҳаларга тегишли тайёр дизайнлар мавжуд. Шаблон кидириш вақтида топилмаса, бошқа калит сўзлардан фойдаланиш тавсия этилади. Бу ерда деярли жуда кўп соҳаларга оид моделлар мавжуд бўлиб, жумладан:

мижозлар учун кўп саҳифали тақдимот шаблонлари;

буклетлар, брошюралар, варақалар ва сертификатларни яратиш, босмадан чиқариш;

эсдалик совғалари, тақвим ва табрикномалар яратиш;

оммавий тадбирларни ташкил қилиш учун дастурлар, тақлифномалар тайёрлаш;

ижтимоий тармоқларда жойлаштириш учун – эълонлар яратиш.

Исталган компьютер ёки қурилмалардан фойдаланиш. Canva нафақат веб-сайт сифатида, балки iOS ва Android учун мобил иловалар сифатида ҳам мавжуд. Шу билан бирга, битта akkaунт томонидан яратилган қоралама ёки тайёр расмлар қурилмалар ўртасида синхронлашади. Бу эса лойиҳани иш жойидан бошлаш ва шахсий телефондан ёки бошқа компьютердан фойдаланган ҳолда исталган жойда туғатишга имкон яратади. Яъни, ҳар сафар компьютерга дастурий таъминотни юклаб олиш ва ўрнатиш шарт эмас, шунчаки <https://www.canva.com/> веб-сайтдан ёки иловадан фойдаланиб, лойиҳани давом эттириш мумкин.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса ўрнида платформанинг қуйидаги асосий афзалликларини келтириш мумкин:

ўқитувчи учун электрон ресурс яратиш вақтини қисқартиради;

маъруза дарслари ахборот узатиш усули сифатида кўргазмалилик тамойили бажарилади;

яратилган тақдимотлар билим олиш манбаи сифатида талабаларни изланувчанлик ва ижодкорликка ундайди;

ўтилган мавзунини такрорлаш имконини оширади; платформанинг интерфейси конфигурацияси дунёнинг кўплаб тиллари, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилиниши фойдаланувчиларга янада қулайлик яратади;

Canva-нинг Play Market тизимида мавжудлиги ундан қўл телефон ва планшетлардан фойдаланиш имкониятини оширади.

Шундай қилиб, қайд этилган афзалликларни англаган ҳолда тармоқ технологиялари соҳасига оид машғулотларни олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Чунки платформа таркибида ҳар соҳага оид, жумладан, тармоқ технологиясининг техник воситалари: компьютер, планшет, телефон, модем, тармоқ картаси, тармоқ кабеллари, сервер, дастурий воситалари: интернет, интранет, тармоқ хавфсизлиги, вирус ва антивирус, электрон почталарнинг тайёр расмлари, анимациялари, кичик ўлчамли видеолари, виртуал жараёнларни намойиш қилувчи роликлари мавжуд.

Улар ёрдамида машгулотларни олиб бориш учун фойдаланиш мумкин.
қиска вақт ичида таълимий контентларни яратиш ва

АДАБИЁТЛАР

1. Богданова А.В., Дунсеева А.Р. К слову об интерактивных онлайн-сервисах в образовательной деятельности (на примере «Knovio», «Canva», «Knowledgelevel») // Коммуникационные технологии: социально-экономические и информационные аспекты. Материалы Всероссийской (22 ежегодной) молодежной научно-практической конференции. Иркутск, 2019. – С. 9-12.
2. Дронова Е.Н. Веб-сервис Prezi.com в развитии ИКТ-компетентности будущих учителей информатики // Мир науки, культуры, образования. Горно-Алтайск, 2018. – № 2 (69). – С. 95-96.
3. Дудковская И.А. Некоторые аспекты использования визуализации учебной информации при обучении информатике // Педагогика, психология, общество: актуальные исследования. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Чебоксары, 2021. – С. 191-194.
4. Курганова Н.А., Раскина И.И. Дистанционная поддержка на уроках информатики на основе использования видеопрезентаций // Актуальные проблемы методики обучения информатике и математике в современной школе. Материалы международной научно-практической интернет-конференции. Москва, 2021. – С. 529-535.
5. Магомедова М.М. Образовательные презентации в формате Prezi // Перспективы развития информационных технологий. Кемерово, 2015. - №23. – С. 133-137.
6. Насырова Э.Ф., Насыров Р.И. Интерактивные онлайн-сервисы для обеспечения принципа наглядности в обучении // Образование в России и актуальные вопросы современной науки. Сборник статей III Всероссийской научно-практической конференции. Пенза, 2020. – С. 8-11.
7. Папарецкая И.Г. Формирование мотивации у обучающихся к будущей профессиональной деятельности при изучении информатики // Образование. Карьера. Общество. Кемерово, 2020. - №2 (65). – С. 40-42.
8. Сальникова А.О., А.Н.Городищева. Компьютерные презентации с использованием мультимедиа технологий // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. Красноярск, 2012. Т. 2. № 8. С. 316–317.
9. Цыпин А.П., Сорокин А.С. Информационные технологии при проведении экономико-статистических исследований на основе исторических временных рядов // Азимут научных исследований: экономика и управление. Волгоград, 2017. Т. 6. – № 2 (19). – С. 299-302.
10. <https://www.canva.com/help>



УДК: 37.026.4

Abduvaxob MUXITDINOV,

Jizzax politexnika institute Muhandislik va kompyuter grafikasi kafedrası assistenti

E-mail: a.muxitdinov1987@gmail.com

O'zMU Jizzax filiali dotsenti, p.f.n. Alimov N.N taqrizi ostida

DIDACTIC PROPERTIES OF 3D TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF CONSTRUCTIVE COMPETENCIES

Abstract

In this article, a system of pedagogical conditions for the effective formation of the professional competence of future engineers in the service sector has been developed and tested: the creation of a specially organized open information and educational space of the university, including: Internet services, a general source of information on technical sciences; Introduction of electronic textbooks on "Engineering Graphics", "Computer Graphics", "Multimedia Technologies"; We analyzed the use of 3D technologies, AutoCAD systems, clusters, infographics, mind maps, conceptual tables, raster, vector, fractal graphics, etc.

Key words: 3D technologies, information and communication technologies, engineer, constructive competence, computer graphics, engineering graphics

ДИДАКТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА 3D-ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОНСТРУКТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация

В данной статье разработана и апробирована система педагогических условий эффективного формирования профессиональной компетентности будущих инженеров в сфере услуг: создание специально организованного открытого информационно-образовательного пространства вуза, включающего: Интернет-сервисы, общие источник информации по техническим наукам; Внедрение электронных учебников по «Инженерной графике», «Компьютерной графике», «Мультимедийным технологиям»; Было проанализировано использование 3D-технологий, систем AutoCAD, кластеров, инфографики, ментальных карт, концептуальных таблиц, растровой, векторной, фрактальной графики и др.

Ключевые слова: 3D-технологии, информационные и коммуникационные технологии, инженер, конструктивная компетентность, компьютерная графика, инженерная графика

KONSTRUKTIV KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA 3D TEXNOLOGIYALARNING DIDAKTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarining xizmat ko'rsatish sohasidagi kasbiy kompetentsiyasini samarali shakllantirish uchun pedagogik shartlar tizimi ishlab chiqilgan va sinovdan o'tgan: universitetning maxsus tashkil etilgan ochiq axborot-ta'lim makonini yaratish, shu jumladan: Internet xizmatlari, umumiy texnik fanlar bo'yicha axborot manbasi; "Muhandislik grafikasi", "Kompyuter grafikasi", "Multimediya texnologiyalari" fanlari bo'yicha elektron o'quv nashrlarini joriy etish; 3D texnologiyalaridan foydalanish, AutoCAD tizimlari, klasterlar, infografika, aqliy xaritalar, kontseptual jadvallar, rastr, vektor, fraktal grafikalar va boshqalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: 3D texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, muhandis, konstruktiv kompetensiya, kompyuter grafikasi, muhandislik grafikasi

Kirish. Global axborotlashtirish, zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi hozirgi vaqtda axborot texnologiyalari sohasidagi fundamental va amaliy bilimlarga asoslangan muhandislik faoliyatini o'zgartirib yubordi, chuqur tahlil qilish va yuqori darajadagi muhandislik darajasidagi virtual modellarni qurishni talab qiladi. Axborot texnologiyalaridagi o'zgarish muhandislik bitiruvchilariga qo'yiladigan talablarni o'zgartirdi. Bo'lajak muhandislar professional faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish kerak [1, 2010].

Muhandislik faoliyatiga qo'yiladigan zamonaviy talablar, kasb-hunar ta'limi tizimida bo'lajak muhandisni tayyorlashning muhimligini ko'rsatadi va yangi maqsadli, mazmunli, texnologik va baholovchi-samarali xususiyatlarni aniqlaydi. Ushbu trening muhandislik universiteti bitiruvchisining professional muhandislikda eng yangi axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish qobiliyatining shakllanishini ta'minlashi, uning natijasi esa kasbiy malakaning shakllanishi bo'lishi kerak [2, 2000].

- Mazzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Yu.A. Shafrin zamonaviy muhandis gipermatnli texnologiyalar, WWW-texnologiyalari, elektron pochta va

telekommunikatsiyalarni o'zlashtirishi kerakligini ta'kidlaydi [7, 2004]. Bo'lajak muhandis xizmat ko'rsatish sohasida kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida yangilanib boradigan bilimlar tizimli tabiati, fanlararoligi, ko'p qirraliligi, zamonaviyligi, o'zgaruvchanligi, kontseptualligi va har xil ijtimoiy, kasbiy va hayotiy vaziyatlarda foydalanish imkoniyati. [5, 2010].

Zamonaviy muhandis uchun axborot texnologiyalari sohasidagi ko'nikmalarni egallash zarur: oxirgi foydalanuvchilarning zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida ma'lumotlarni qayta ishlash muammolarini hal qilish; kasbiy faoliyat muammolarini hal qilish va o'z ishini tashkil etish uchun zamonaviy axborot va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim [11, 2005].

N.A. Fedyanovanning so'zlariga ko'ra, bo'lajak muhandis [9, 2009]:

2D va 3D texnologiyalari yordamida fazoviy ob'ektlarning teskari chizmalarini qurish;

- chizilgan nuqtalarni turli oktantlarda, to'g'ri chiziqlar, tekisliklar va inqilob yuzalarida tasvirlash;

- zamonaviy kompyuter tizimlari (KOMPAS 3D, AutoCAD va boshqalar) yordamida chizilgan rasmni aylantirish;

- multimediya texnologiyalari (3ds Max, Adobe Flash va boshqalar) yordamida asosiy pozitsion va metrik muammolarni echish;

- tanalarni va turli sirtlarni tozalash (Adobe PhotoShop, Adobe Illustrator va boshqalar);

- 2D va 3D texnologiyalaridan foydalangan holda standart qismlarning chizmalarini, texnik chizmalarini va eskizlarini, yig'ish birliklari va detallarining bir bo'lakli va ajraladigan ulanishlarini qurish;

- har xil darajadagi murakkablik va maqsadli konstruktivlarni bajarish va umumiy yig'ish chizmalarini o'qish.

Talabalarda konstruktiv kompetensiyalarni shakllantirishda 3D texnologiyalarning didaktik xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- Talaba axborot-kommunikatsiya texnologiyalarida to'liq ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi kerak;

- 3D texnologiyalarini qo'llash kompetensiyasiga ega bo'lish;

- 3D texnologiya yordamida kreativ fikrlash kompetensiyasiga ega bo'lish;

- Talaba axborot-kommunikatsiya texnologiyalarida 3D texnologiyalaridan foydalanib konstruktorlik xujjatlarini yaratishi.

Talaba axborot-kommunikatsiya texnologiyalarida to'liq ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi kerak. Talabani axborot kompetensiyasining asosiy komponentlari:

ma'lumot manbalarini to'g'ri tanlash qobiliyati;

turli manbalardan ma'lumotlarni topish va o'zgartirish qobiliyati;

texnik vositalardan foydalanish bo'yicha aniq ko'nikmalarga ega bo'lish;

o'z faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati;

kerakli sohadagi axborot oqimlarining xususiyatlarini bilish.

Ta'lim natijasida talabalar o'quv va oddiy amaliy masalalarni yechish uchun kompyuterdan foydalanib, fayllar bilan oddiy operatsiyalarni amalga oshiradilar (yaratish, saqlab qolish, izlash, dasturni ishga tushirish); dasturlarda amaliy topshiriqlarni va ijodiy ishlarni bajarishni biladilar: Word Pad, Microsoft Power Point, Microsoft Excel, Microsoft Word; keng foydalaniladigan dasturlarni ishga tushirish: kompyuter ekranida matnli va grafik redaktor, testlar; matnlar va tasvirlar (axborot), obyektlar bilan ishlash; izlash, oddiy o'zgartirishlarni, saqlash, foydalanish va axborot hamda ma'lumotlarni uzatishni amalga oshiradilar, internetdan foydalanib, kompyuter yordamida kichik loyihalar va taqdimotlar yaratadilar.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari talabalarni qiziqarli olamga olib kirishda o'qituvchining imkoniyatlarini kengaytiradi, bunda talabalar axborotlarni mustaqil ravishda izlab topadilar, oladilar, tahlil qiladilar va boshqalarga yetkazadilar. Talabani axborot bilan ishlashga, o'qishga o'rgatadi. Talabalar ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishida faqat asosiy yo'nalishlari shakllanadi. Talabalarining auditoriyadan tashqari ishlarini tashkil etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish birinchi navbatda, bu turli hisobotlarni tayyorlash, auditoriyadan tashqari tadbirlarni o'tkazish va shu kabilardan iborat bo'ladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning asosiy afzalliklari:

O'qishga tayyorlik darajasi har xil bo'lgan talabalarga tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish qobiliyati.

Darsda vizual, audiovizual va video yordamidan foydalanish.

Darsning yuqori tezligini saqlab turish, sinf.

O'qituvchi va talabalar o'rtasida samarali aloqa o'rnatish.

Talabalar bilan darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining quyidagi shakllari qo'llaniladi: prezentatsiyalar, interaktiv testlar, Internetda ma'lumot qidirish, loyihalarni tayyorlash, tayyor elektron resurslardan foydalanish, raqamli ta'lim resurslari [14, 2004].

3D texnologiyalarini qo'llash kompetensiyasiga ega bo'lish. Muhandis axborot texnologiyalari sohasidagi ko'nikmalarni egallashi zarur: foydalanuvchilarning zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari yordamida ma'lumotlarni qayta ishlash muammolarini hal qilish; kasbiy faoliyat muammolari va o'z ishini tashkil etish uchun zamonaviy axborot va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish [15, 2003].

Muhandislik grafikasi-chizmachilik malakasini rivojlantiradigan amaliy fan.

Biz kompyuter grafikasini muhandislik grafikasining bir qismi deb hisoblaymiz, bu bizga axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda chizmalar hamda tasvirlar yaratishga imkon beradi. Kompyuter texnologiyalari talabalarining grafik tayyorgarligini rivojlantirishga shubhasiz ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, kompyuter yordamida loyihalash tizimi (KYLT) ning yaratilishi dizayn hujjatlarini ishlab chiqish, loyihalashtirilgan qismlar va ularning ishi, elektron modellarni o'rganish imkonini beruvchi KOMPAS 3D, Inventor, Solid Works va boshqalarni uch o'lchovli modelashtirish paketlarini ishlab chiqish va joriy etishga yordam berdi.

Chizma geometriyada shakllanish vizualizasiyasining cheksiz qobiliyatiga ega bo'lgan to'liq avtomatlashtirilgan dizayn tizimini o'z ichiga oladi, buning natijasida chizma geometriya kursi kuchli vizual qo'llab-quvvatlandi, bu esa talabalarining grafik kompetensiyasini shakllantirishga yordam beradi.

Jamiyatda geometrik-grafik mashg'ulotlarning o'rni sezilarli darajada oshdi, chunki geometrik bilimlarni qo'llash sohasi doimiy ravishda kengayib bormoqda. Buning sababi shundaki, elektron geometrik model kompyuter dizaynida muhim o'rinni egallaydi va mahsulotlar, konstruktivlar va boshqa dizayn tizimlarini loyihalash, ishlab chiqarish, ishlatishdagi nominal bosqich hisoblanadi. Zamonaviy o'quv jarayonida loyihalash uni geometrik ma'lumotlarga asoslangan holda yaratishdan boshlanadi. Bu sizga kelajakdagi tuzilmani yaratish, uning tasvirini tasavvur qilish, mahsulot qanday ishlab chiqarish, ishlab chiqarish texnologiyasini ishlab chiqarish, "yig'ish-demontaj qilish" ni tekshirish, dizayn hujjatlarini tuzish va boshqalarni amalga oshirish uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish imkonini beradi. Ya'ni, dizaynning istalgan bosqichida ob'yektni o'rganish va uning ishlab chiqarilishini nazorat qilish mumkin.

Kasbiy faoliyat komponenti innovatsiya va ijodkorlik bilan ajralib turadigan dizayn, tadqiqot va ilmiy faoliyatni birlashtira oladigan yuqori malakali mutaxassisni tayyorlashga qaratilgan.

Umumkasbiy fanlarni o'zlashtirishda, o'quv jarayonining dasturiy ta'minoti va texnik ta'minlanishi zamonaviy innovatsion chizmachilik texnologiyalaridan foydalangan holda chizmachilik mahsulotini yaratishning an'anaviy usullaridan voz kechishga imkon beradi. Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar quyidagi axborot texnologiyalari yondashuvlarini yangiladilar:

- Ikki o'lchovli grafik model. Shu nuqtai nazardan, kompyuter elektron chizma taxtasi sifatida ishlatiladi;

- Uch o'lchovli grafik model. Bunday model loyiha faoliyatini amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, uning davomida asl ob'yekt modeli yaratiladi. Loyihalash jarayonida grafik xarakterdagi turli geometrik

vazifalar hal etilishi muhim, bu fazoviy modelga qat'iy muvofiq tekislik rejimida asl ob'jekt tasvirini yaratishga imkon beradi.

Grafik o'qitish jarayonida bakalavrlar fazoviy tasavvurni rivojlantiradilar, bu esa aqliy ravishda fazoviy ob'ektlarning shakllarini yaratish va ularni o'zgartirish imkonini beradi. Demak, umumkasbiy fanlarni o'rganayotganda, talabalarda dastlabki bosqichda fazoviy fikrlashni rivojlantirish kerak, bu esa kompyuterni qo'llab-quvvatlash yordamida grafik masalalarni yaxshiroq hal qilishga yordam beradi. Ikki va uch o'lchovli modellar yordamida o'rganish ortogonal proeksiyaning odatiy algoritmlari bilan jiddiy ziddiyatga olib kelmaydi. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi texnikasini o'zlashtirish–bu ijodiy loyihalashtirish faoliyatiga tayyorlik ko'rsatkichidir, metrik masalalarni hal qilish esa tadqiqot malakasini shakllantirishga yordam beradi.

Umumkasbiy fanlarini kompetensiyaga asoslangan yondashuv mantig'ida o'qitish umumkasbiy fanlarning bakalavrlar o'rtasida konstruktiv kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni belgilaydi. Grafika tili texnologiya tili bo'lgani uchun, bu tilni o'rganishga qaratilgan fanlar "Texnologiya" yo'nalishi o'quv dasturiga kiritilgan [3, 2016].

Biz ishlab chiqqan muhandislik va kompyuter grafikasini o'qitish texnologiyasi umumkasbiy fanlarning mazmunini hisobga oladi va albatta, bo'lajak muhandislarining konstruktiv kompetensiyasi komponentlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Texnologiyani ishlab chiqishda quyidagi qoidalar asos qilib olindi:

1. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarlarini konstruktiv tayyorlashda umumkasbiy fanlarning ahamiyati yuqori hisoblanadi.

2. O'quv jarayoni ta'lim maqsadlari, o'quv vazifalari, fanlarning tegishli mazmuni va ularni to'g'ri uslubiy ta'minlanishi bilan belgilanadi.

3. Fanlararo aloqalar orqali umumkasbiy fanlarning boshqa fanlar bilan integratsiyasi, shuningdek ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan aniq bog'liqligini ko'rish mumkin.

4. Umumkasbiy fanlarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinadi.

Texnologiyani qo'llash natijalariga ko'ra, biz umumkasbiy fanlarni o'qitishning bo'lajak muhandisning

kasbiy malakasini oshirishga ta'sirini tahlil qildik. Aytish mumkinki, talabalar o'rtasida konstruktiv kompetensiyaning barcha komponentlarini shakllantirish darajasi oshdi.

3D texnologiya yordamida kreativ fikrlash kompetensiyasiga ega bo'lish. Shuni ta'kidlash kerakki, ilmiy tadqiqotlar natijalarini olishning ishonchligi uchun biz individual kompetensiyalarni emas, balki bo'lajak muhandisning malakasini ko'rib chiqamiz, chunki bu tushuncha ancha kengroq bo'lib, u nafaqat bilim va faoliyat komponentlarini, balki motivatsion xususiyatlarni ham o'z ichiga oladi.

Oliy ta'lim standartiga muvofiq, texnika oliy ta'lim muassasalari sohasidagi bo'lajak muhandis umumiy madaniy, konstruktiv kompetensiyalarni o'zlashtirishi kerak.

Bo'lajak muhandisning konstruktiv kompetensiyasi, bizning fikrimizcha, standartda ko'rsatilgan kompetensiyalarni o'z ichiga oladi: umumiy madaniy (o'z-o'zini tashkil qilish va o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyati); umumiy professional (axborot–kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda va axborot xavfsizligini hisobga olgan holda bibliografik va axborot madaniyatiga asoslangan kasbiy muammolarni hal qilishga tayyorlik); professional (xizmatlar ko'rsatish jarayonini ishlab chiqish qobiliyati, shu jumladan iste'molchilar talablariga muvofiq), eng yangi axborot–kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan [4, 2000].

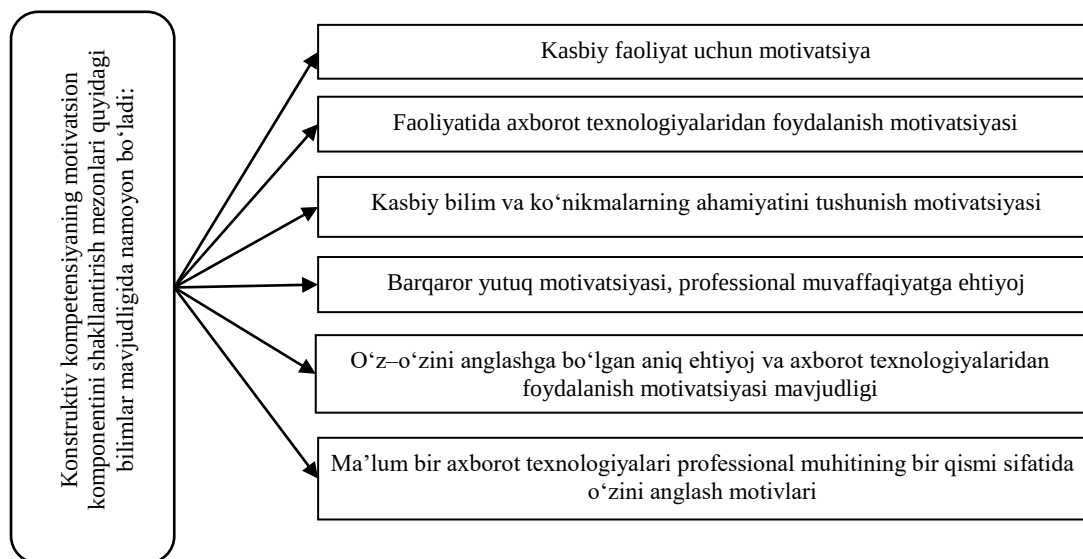
Adabiyotni o'rganish natijasida malakaning shaxsni muvaffaqiyatga erishish qobiliyatida namoyon bo'lishi, bilim va amaliy foydalanish tajribasini aks ettirishi aniqlandi, shu munosabat bilan kompetensiyaning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratish mumkin: motivatsion, kognitiv, faollik.

Ishonchli eksperimental ish va ob'ektiv natijalarga erishish uchun biz har bir komponentning mazmunini aniqlaymiz.

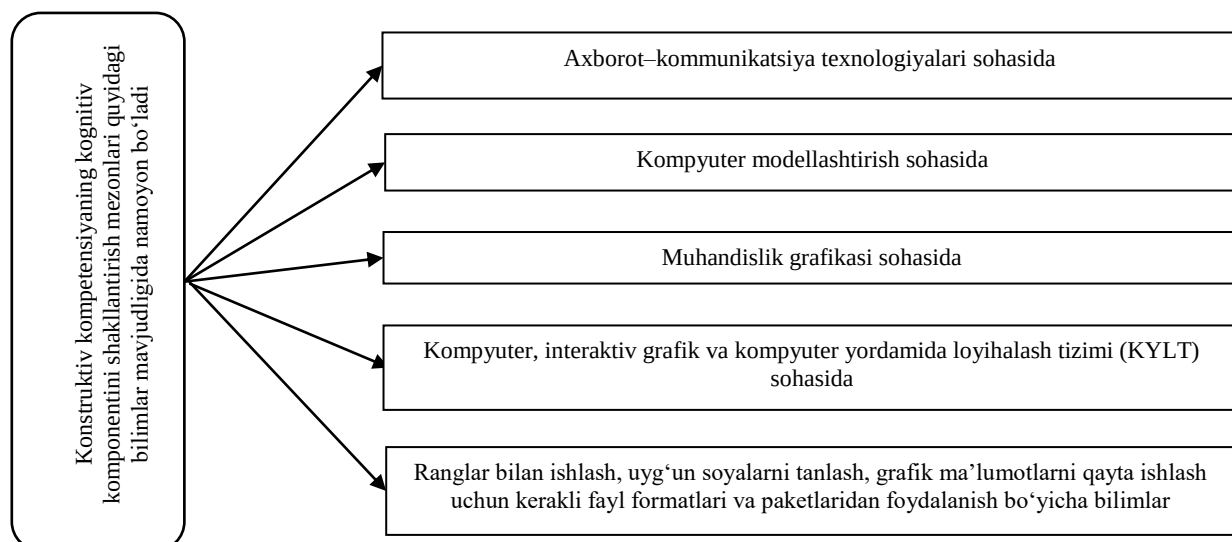
Bo'lajak muhandisning konstruktiv kompetensiyasining motivatsion komponenti talabalarning axborot texnologiyalaridan foydalanish motivatsiyasini aks ettiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, motivni biz ehtiyoj, maqsad, niyat, turtki va uning xulq-atvorini belgilaydigan shaxsiy xususiyat sifatida tushunamiz.

Talaba axborot-kommunikatsiya texnologiyalarida 3D texnologiyalaridan foydalanib konstruktorlik xujjatlarini yarata olishi. Tadqiqotda biz belgilangan kompetensiyaning motivatsion komponentini ko'rib chiqamiz (1.2.1-rasm).



1.2.1-rasm. Talabalarda konstruktiv kompetensiyaning motivatsion komponentini shakllantirish mezonlari
Konstruktiv kompetensiyaning kognitiv komponentining shakllanish mezonlarini ko'rib chiqamiz (1.2.2-rasm).



1.2.2-rasm. Talabalarda konstruktiv kompetensiyaning kognitiv komponentini shakllantirish mezonlari

Bo'lajak muhandislarning quyidagi bilimlarini asosiy sifatida ajratib ko'rsatish mumkin: axborot tizimlarini tahlil qilish va loyihalash, Delphi ilovalarni tez ishlab chiqish tizimi, ilovalar sxemasi va loyihalarni boshqarish, *.COM, *.ActiveX va Internet texnologiyalari va boshqalar [8, 2011].

Bundan tashqari, talabalarga multimediya texnologiyalari sohasidagi bilimlar kerak [6, 2017]:

- Har xil grafik fayl formatlarining afzalliklari va kamchiliklari;
- Media komponentlarini mavzu bo'yicha loyihalashning o'ziga xos xususiyatlari;
- Raqamli manbalardan foydalanishda mualliflik huquqiga rioya qilishning umumiy qoidalari;
- Murakkab kompyuter animatsiyasini yaratish maqsadi va tamoyillari.

Bo'lajak muhandisning kasbiy malakasi muhandislik grafikasi bilimiga asoslanadi.

Bo'lajak muhandis:

– 2D va 3D texnologiyalari yordamida fazoviy ob'ektlarning teskari chizmalarini qurish;

– Chizilgan nuqtalarni turli oktantlarda, to'g'ri chiziqlar, tekisliklar va inqilob yuzalarida tasvirlash;

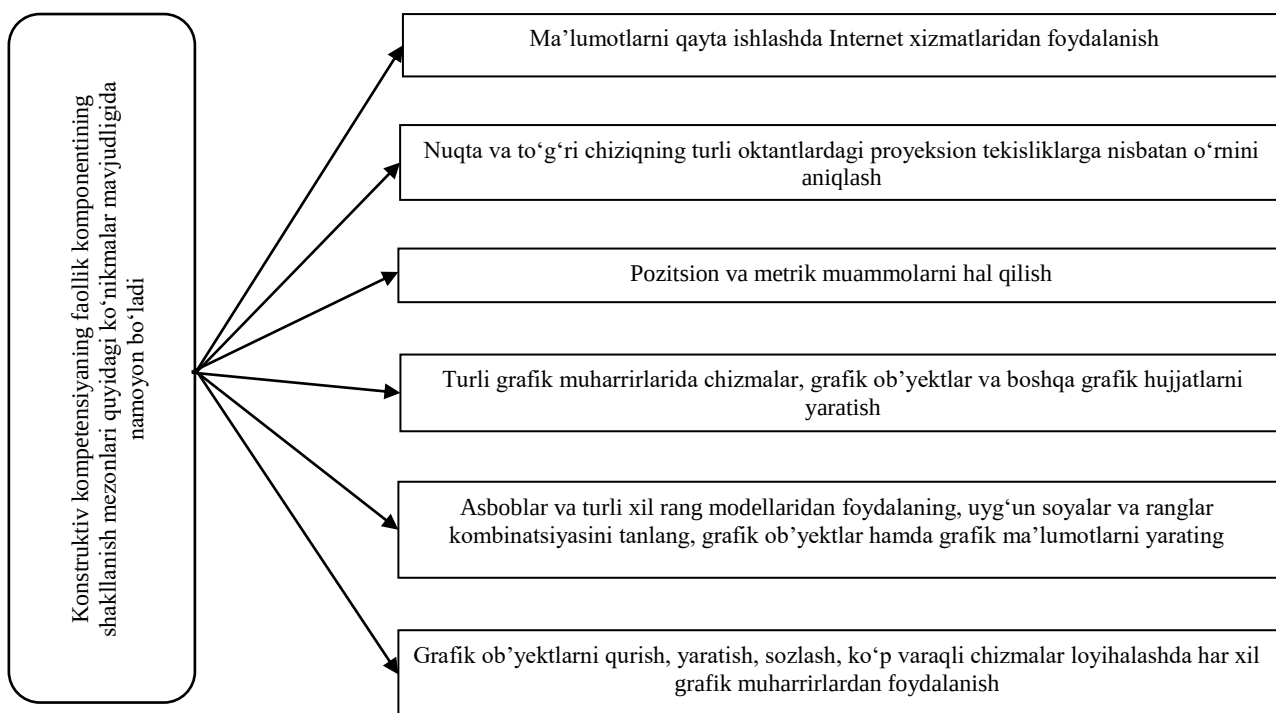
– Zamonaviy kompyuter tizimlari yordamida dizaynni aylantirish (KOMPAS 3D, AutoCAD va boshqalar);

– Multimediya texnologiyalari (3ds Max, Adobe Flash va boshqalar) yordamida asosiy pozitsion va metrik muammolarni yechish;

– 2D va 3D texnologiyalaridan foydalangan holda standart qismlarning chizmalarini, texnik chizmalarini va eskizlarini, yig'ish birliklari va detallarining bir bo'lakli va ajraladigan ulanishlarini qurish;

– Har xil darajadagi murakkab va maqsadli konstruksiyalarni bajarish va umumiy yig'ish chizmalarini o'qish.

Konstruktiv kompetensiyaning faollik komponentining shakllanish mezonlarini ko'rib chiqamiz (1.2.3-rasm).



1.2.3-rasm. Talabalarda konstruktiv kompetensiyaning faollik komponentini shakllantirish mezonlari

Hozirgi vaqtda muhandis kompyuter grafikasini bilishi kerak.

Kompyuter grafikasini bilish muhandislar uchun zarurdir, chunki u muhandislarni loyihalash va ishlab chiqish faoliyatining yetakchi texnologik komponenti hisoblanadi [13, 2009].

Kompyuter grafikasi informatikaning bir bo'lagi sifatida bo'lajak muhandisning texnologik faoliyatini asosi ekanligini ta'kidlash joiz. Bo'lajak muhandis kompyuter grafikasining asosiy tushunchalarini o'zlashtirishi kerak: kompyuter grafikasini qo'llash sohalari, kompyuter grafikasi turlari, grafik fayl formatlari, Internetda vektorli grafikalar, rangli modellari va ularning turlari, RGB rang modeli, HSB rangli modeli, CMY modeli (Cyan Magenta Yellow), CMYK rang modeli, Lab rang modeli va boshqalar [10, 2010].

Bo'lajak muhandisning konstruktiv kompetensiyasi faoliyat komponenti kompyuter texnologiyalaridan foydalanish holda muhandislik faoliyati sohasida olingan bilimlar asosida professional muammolarni hal qilish qobiliyatini aks ettiradi. Zamonaviy pedagogik ilmiy manbalarda malakalar

kompetensiyaning eng muhim komponentlari hisoblanadi. Konstruktiv kompetensiya muhandislik grafikasi bilan bog'liq.

Konstruktiv kompetensiya muhandislik grafikasi bilan bog'liq. Kompetensiyali muhandis muhandislik grafikasi sohasida quyidagi ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak:

– Tekislikning chorak va oktantlarida nuqtani proyeksiyalash;

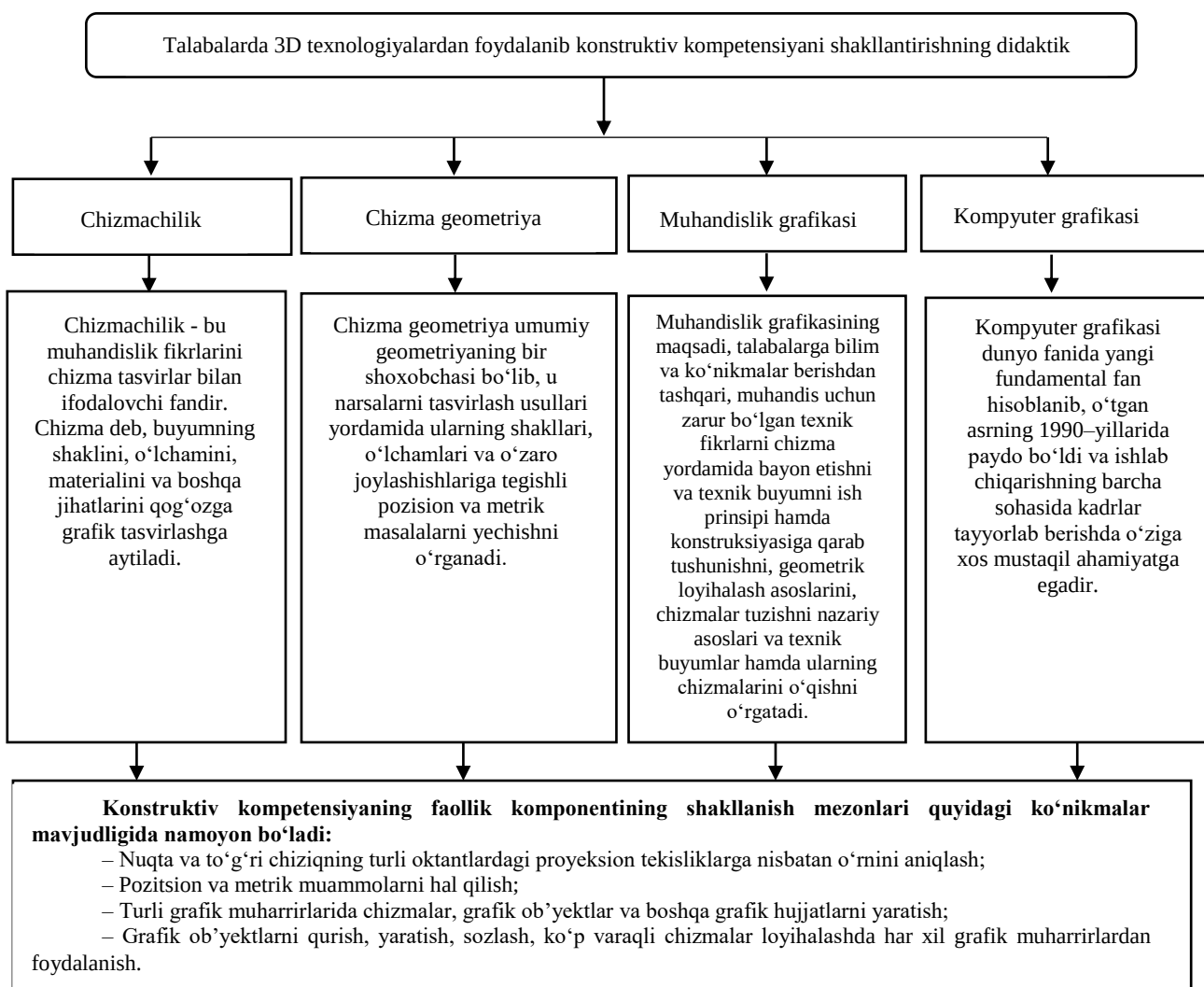
– Ko'pburchaklarni tasvirlash;

– Sirtning tekislik va to'g'ri chiziq bilan kesishish chizig'ini, shuningdek bir yuzaning boshqasi bilan kesishish chizig'ini qurish;

– Egri sirtlarni joylashtirish, shuningdek aksonometrik proyeksiyalarni qurish;

– Zamonaviy texnikada geometrik jismlar va sirtlarning eng ko'p ishlatiladigan grafik modellarini qurish.

Talabalarda konstruktiv kompetensiyalarni shakllantirishning didaktik xususiyatlarini umumlashtirish fanlar (Chizmachilik, Chizma geometriya, Muhandislik grafikasi, Kompyuter grafikasi) mazmunidan kelib chiqqan holda ko'rib chiqamiz (1.2.4-rasm)



1.2.4-rasm. Talabalarda konstruktiv kompetensiyani shakllantirishda 3D texnologiyaning didaktik xususiyatlardagi o'rni

Konstruktiv kompetensiyaning motivatsion komponentiga quyidagilar kiradi: muhandislik faoliyatini amalga oshirish motivatsiyasi; faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanish motivatsiyasi; kasbiy bilim va ko'nikmalarning ahamiyatini tushunishga undash; yutuqlar uchun doimiy motivatsiya, professional muvaffaqiyatga ehtiyoj; o'z-o'zini anglashga bo'lgan aniq ehtiyoj va axborot texnologiyalaridan foydalanish motivatsiyasi mavjudligi; ma'lum bir axborot

texnologiyalari professional muhitining bir qismi sifatida o'zini anglash motivlari [12, 2005].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bakalavrlarning konstruktiv kompetensiyasini shakllantirish uchun grafik vizualizatsiya, 3D texnologiyalari, shu jumladan, mazmunli, texnologik va samarali bloklar yordamida kontentni yangilashni ta'minlaydigan model ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Zamonaviy axborot texnologiyalari

asosida umumiy texnik fanlar; talabalarni faol o'quv, professional faoliyatga jalb qilish. Talabalarining konstruktiv kompetensiyasini shakllantirish darajasini va eksperimental ish natijalarini o'rganish axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'zlashtirishga imkon beradi. 3D texnologiyalari

yordamida bo'lajak muhandislarni o'qitish natijasida konstruktiv kompetensiya shakllanadi, chunki kasbiy faoliyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati o'sib boradi.

ADABIYOTLAR

1. I.M.Agibova. (2010) Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarining samarali mustaqil ishlarini tashkil etish shartlari va omillari. Agibova // Pomor universiteti xabarnomasi. Seriya: Gumanitar va ijtimoiy fanlar. № 5 - 128-134 betlar.
2. N.V.Arhipova. (2000) Muhandislik universitetlari o'qituvchilarining malakasini oshirishda axborot texnologiyalari / N.V.Arhipova, V.E.Medvedev // O'quv faoliyatini takomillashtirish. 2-qism - M., - 140-148 betlar.
3. P.N.Klushina, N.P.Petrova, S.V.Kotov. (2016) Oliy kasbiy ta'limni rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari. Rostov n / D., 126 bet.
4. I.A.Zimnyaya. (2000) Pedagogik psixologiya. M., 484 bet.
5. M.A.Xolodnaya. (2000) Talabaning shaxsiy kognitiv uslubining shakllanishi ta'limni individuallashtirish sohalaridan biri sifatida // Maktab texnologiyalari. № 4. 13-16 betlar.
6. B.Ya.Sovetlar, V.V.Sexanovskiy. (2017) Axborot texnologiyalari: Amaliy bakalavr uchun darslik. M., 327 bet.
7. Yu.A.Shafrin. (2004) Axborot texnologiyalari. M., 316 -bet.
8. M.N.Petrov. (2011) Kompyuter grafikasi. SPb. 2011. 544 bet.
9. N.A.Fedyanova. (2009) Muhandislik grafikasi. - Volgograd, 150 bet.
10. V.I. Kochetov. (2010) Muhandislik va kompyuter grafikasi. Tambov, 80 bet.
11. F.B.Konev, G.I.Kupriyanova. (2005) Axborot texnologiyalari va masofadan o'qitish vositalari: bitiruvchilarni tayyorlash uchun zarur bilimlar bazasi. M., MGOU, 188 bet.
12. N.A.Moreva. (2005) Kasbiy ta'lim texnologiyalari. M., 432 bet.
13. V.M.Fetisov. (2009) Muhandislik grafikasi va kompyuter yordamida loyihalash. Shaxti, 139 bet.
14. L.A.Zaitseva. (2004) O'quv jarayonida axborot-kompyuter texnologiyalaridan foydalanish.
15. E.V.Kuznetsov. (2003) O'quv jarayonida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish.



УДК: 811.512.133'373.21

Хадича МУХИТДИНОВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети педагогика фанлари доктори, профессор,

PROBLEMS OF LEARNING UZBEK LANGUAGE NATIONAL REALITIES IN FOREIGN LANGUAGES

Abstract

The article discusses the national realities of each language, and the use of words that are not equivalent in other languages and cannot be translated, in particular, the use of toponyms in Uzbek in some languages, even when they are not necessary. It was noted that in transliterating national realities into other languages, it is necessary to make maximum use of speech sounds in that language, to pay attention not only to the acquisition of words from other languages, but also to the assimilation of words reflecting our national cultural values.

Key words: national cultural vocabulary, national realities, non-translated, non-alternative words, background vocabulary, originality, rules of transliteration, maximum use of language opportunities.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА НАЦИОНАЛЬНЫХ РЕАЛИЙ НА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье обсуждаются национальные реалии каждого языка, то есть использование слов, которые не эквивалентны в других языках и не могут быть переведены, в частности, использование топонимов на узбекском языке на некоторых языках, даже когда они не являются необходимыми. Было отмечено, что при транслитерации национальных реалий на другие языки необходимо максимально использовать звуки речи на этом языке, обращать внимание не только на заимствование слов из других языков, но и на усвоение слов, отражающих наш национальный язык.

Ключевые слова: национально-культурная лексика, национальные реалии, непереуведенные, безальтернативные слова, фоноуая лексика, оригинальность, правила транслитерации, максимальное использование языковых возможностей.

ЎЗБЕК ТИЛИ МИЛЛИЙ РЕАЛИЯЛАРИНИ ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРГА АСЛИЯТИДА ЎЗЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

Аннотация

Мақолада ҳар бир тилда мавжуд миллий реалиялар, яъни бошқа тилларда эквиваленти бўлмаган ва таржима қилинмайдиган сўзларни, хусусан, ўзбек тилидаги топонимларнинг айрим тилларда зарурати бўлмаган ҳолларда ҳам аслиятдан ўзгартириб қўлланиши ҳолатлари ҳақида фикр юритилган. Миллий реалияларни бошқа тилларга транслитерация қилишда ўша тилдаги нутқ товушлари имкониятларидан максимал фойдаланиш, нафақат бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришда, балки миллий маданий қадриятларимизни акс эттирувчи сўзларни бошқа тилларга ўзлаштирилишига ҳам жиддий эътибор қаратиш зарурлиги қайд этилган.

Қалит сўзлар: миллий маданий лексика, миллий реалиялар, таржима қилинмайдиган, муқобил вариантсиз сўзлар, фонли лексика, аслиятда бериш, транслитерация қилиш қоидалари, тилдаги имкониятлардан максимал фойдаланиш.

Қириш. Ҳар бир тилда халқнинг миллий маданий хусусиятларини, яъни тил ва маданият алоқасини акс эттирувчи сўзлар қатлами мавжуд бўлиб, улар “миллий маданий лексика”, “миллий реалиялар”, “экзотизмлар” каби турли атамалар билан юритилади. Тилшунослиқда тилнинг миллий маданий лексик қатламига кирувчи ушбу сўзлар олимлар томонидан турлича номланиб ва турлича изоҳланиб келинаётганини кузатиш мумкин. Жумладан, С. Влахов и С. Флорин миллий калоритни, миллий ўзига хосликни акс эттирувчи мазкур сўзларни “реалиялар” деб, Л.Н. Соболев эса Г.В. Чернов, Г.В. Шатков, А.Е. Супрунлар фикрларига қўшилган ҳолда ушбу сўзларни “таржима қилиб бўлмайдиган” сўзлар дея таърифлаганлар [1, 14]. Ю.В. Горшунов, В.М. Горшуновлар фикрича эса ушбу тил қатлами мамлакат ва халқ ҳаёти, тил соҳибларининг турмуш тарзига оид маълумотларни қайд этиши билан характерланувчи миллий маданий сўзлар ва иборалардан иборат бўлиб, уларнинг мазмунини бошқа тил воситалари билан ифодалаб бўлмайди. Улар ўқувчиларнинг тили ўрганилаётган мамлакат ҳаёти ҳақидаги билимларини чуқурлаштиришга, тил соҳибларининг ўзига хос жиҳатларини англаб етишга хизмат қилади, миллат руҳиятини ҳис қилишга ёрдам беради [2, 36-38].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Реалиялар ҳар бир тилда мавжуд бўлиб, улар

миллийликнинг ёрқин ифодаси ҳисобланади. Маданият билан узвий боғлиқ бўлган ушбу лексик бирликлар ўзида жамият ҳаётидаги барча ўзгаришларни акс эттиради. Улар, Е. М. Верещагин ва В.Г. Костомаровлар таъкидлаганидек, коммуникация жараёнининг бевосита иштирокчилари ҳисобланади [3, 126]. Реалиялар тил ва маданият муносабатларини тадқиқ қилишда ниҳоятда аҳамиятли бўлиб, Е. И. Шумагер ушбу сўзларни миллий маданиятнинг бошқа халқларда учрамайдиган ўзига хос жиҳати юзасидан қимматли маълумот беришини алоҳида таъкидлайди ва “фонли лексика” деб атайди [4, 124]. Ўзбек тилшунослигида антропоцентриқ йўналишда тадқиқот олиб борган Д. Худойберганаева эса миллий реалияларни қуйидагича изоҳлайди: “Миллий реалиялар муайян халқнинг ҳаёти, турмуши, маданияти, ижтимоий-тарихий тараққиёти учун характерли бўлган предметлар, ҳодисалар ва объектларни номловчи, бошқа халқлар учун унчалик таниш бўлмаган ёки бегона бўлган, уларнинг тилларида аниқ муқобили бўлмаган, миллий калоритини ифодаловчи сўзлар ёки сўз бирикмалари, муқобилсиз лексика турларидан бири” [5, 32].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Миллий реалияларга ҳар бир халқнинг турмуш тарзи ва миллий маданий хусусиятларига оид бўлган ва бошқа тилларда муқобил варианты бўлмаган эквивалентсиз сўзлар – жой номлари, кийимлар, таомлар, уй жиҳозлари,

урф-одатлар, миллий байрамлар, қадриятлар, топонимлар, пул ва ўлчов бирликлари каби ниҳоятда катта ва кенг миқёсли қатламлар киритилади. Уларнинг асосий белгиси ўзга тилларга таржима қилинмаслиги ва аслиятда берилиши ҳисобланса-да, айнан аслиятда бериш масаласи турли тилларда турлича вариантларда берилиши билан ўзига хос муаммоларни юзага келтирмоқда. Бу, аввало, тилларнинг фонетик товуш-талаффуз имкониятлари бир хил эмаслигидан, иккинчидан, ҳар бир тилда мавжуд орфоэпик ва орфографик меъёрлар талаблардан келиб чиқиб, транслитерация жараёнида реалияларнинг талаффузи ва ёзилишида аслиятга етарли даражада эътибор қаратмаслик оқибатида намоён бўлади. Хусусан, ҳар бир халқнинг лугат бойлигида алоҳида ўрин тутувчи ва мамлакатнинг жаҳонга бирламчи ташриф қоғози ҳисобланувчи жой номлари – топонимларнинг турли тилларга транслитерациясида бунини яққол кузатиш мумкин.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Топонимлар тилининг лугат таркибида алоҳида қатламни ташкил этиб, ҳар бир халқнинг тарихи, маданияти, турмуш тарзи билан боғлиқ маълумотларни ўзида акс эттирувчи ва авлоддан авлодга ташувчи миллий маданий бойлиги ҳисобланади. Топонимларни бошқа тилларда ўзгаришсиз, аслиятда қўлланишини таъминлаш қонун билан ҳимояланган бўлса-да, айрим тилларда ҳатто зарурати бўлмаган ҳолларда ҳам аслиятдан ўзгартириб қўлланиши ҳолатларини кузатиш мумкин. Жумладан, Ўзбекистон, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Фарғона, Қашқадарё, Термиз, Қўқон, Навоий, Жиззах, Марғилон каби ўзбекча жой номлари рус тилида Ўзбекистан, Ташкент, Самарқанд, Бухара, Хорезм, Ферғана, Қашқадарья, Термез, Коканд, Наваи, Джизак, Маргелан шаклида қўлланади. Таъкидлаш жоизки, ушбу сўзлар қаторида транслитерация жараёнида ўзгартириш киритилиши шарт бўлмаган сўзлар ҳам мавжуд. Масалан, Тошкент, Вухоро, Хоразм, Термиз, Навоий, Жиззах топонимлари нутқ товушлари таркиби бўйича рус ва ўзбек тилларида катта тафовутларга эга эмас ва рус тилида аслиятдаги шаклда ўзгаришсиз ўзлаштирилиши мумкин эди.

Кўринадики, мазкур сўзларни рус тилига транслитерация қилишда уларни аслиятда беришнинг икониятлари етарли бўлгани ҳолда, асосий эътиборни миллий реалияларни аслиятда ўзлаштиришга эмас, аксинча, уларни рус тилининг орфоэпик меъёрларига мослаштиришга (яъни урғу тушмаган позицияларда унли товушларнинг ўзгариши қондасига мослаштирилиши) қаратилганлиги оқибатида ушбу топонимларнинг ТАшкент, ВухАрА, ХорЕзм, ТермЕз, НавАи, ДжиззАК тарзида хато талаффуз қилиниши ва хато ёзилишига ва рус тили орқали бошқа тилларга ҳам хато шаклда ўзлаштирилишига олиб келмоқда.

Айрим ҳолларда ҳатто бир хил ясалишга эга сўзларни ҳам турлича ўзлаштирилиши ҳолатлари ҳам кузатилади. Масалан, ўзбек тилида қўшиб ёзиладиган Октепа, Тўйтепа, Қорақамиш, Қорасув каби қўшма сўзларининг рус тилида Ак-тепе, Той-тюбе, Қара-камыш, Кара-су каби жуфт сўзга айлантириб ёзилиши, ушбу сўзлар таркибидаги тепа сўзидаги барча товушлар, қамиш сўзидаги и товуши, рус тилида мавжуд бўлгани ҳолда, уларнинг ҳеч бир заруратсиз ҳар хил шаклда (тепе, тюбе каби) ўзгартириб айтилиши ва ёзилиши, сув сўзидаги в товушининг тушириб қолдирилишини ҳеч бир меъёрий қоида билан асослаб бўлмайди. Бу ўринда озарбайжон олимаси И. Мамедованинг фикрига тўлиқ қўшилиш мумкин: “Наиболее выпукло эта проблема стала вырисовываться в последние годы существования Советского Союза, когда в угоду союзным республикам Ашхабад стал

Ашгабад, Таллин – Таллинн и т.д. Может показаться, что это безобидный процесс, не затрагивающий основ языка. Однако сам процесс условно может быть назван уподоблением оригиналу, или языку – источнику, что, в общем, означает интерференцию и в конечном счете вытеснение ущербными формами тех форм, которые отражают культурную традицию. ...Суть процесса заключается в том, что интерференция признается справедливой и даже одобряется» [6, 135-136].

Дарҳақиқат, миллий реалияларни бошқа тилларга транслитерация қилинишида ўша тилдаги нутқ товушлари имкониятларидан максимал фойдаланиш, ўзлаштирилаётган сўзни имкон қадар аслиятга яқин талаффуз қилиш ва ёзиш талаб этилса-да, барча ҳолларда ҳам миллий реалияларни ўзлаштиришда тилдаги имкониятлардан максимал фойдаланиш ҳолати кузатилмайди. Бунини фақат жой номлари мисолидагина эмас, бошқа миллий маданий сўзларни ўзлаштириш жараёнида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, ўзбек тилидаги патир, сомса, норин, кази, хоним, манти, палов, сумалак каби таом номларини билдирувчи сўзлар айнан шу шаклда қабул қилиниш имкониятлари мавжуд бўлса-да, рус тилида патЫр, сАмса, нАрЫн, казЫ, хАнУм, мАнтЫ, плов, сумалЯк шаклида, бозор, мадраса, мачит, амир, вазир, дугор, доира, чопон, пиёла, анжир, хоким, дастурхон, кетмон каби сўзларнинг БАЗАр, мЕдрЕсЕ, мЕчЕтЬ, Эмир, вЕзирЬ, дутАр, дойРа, чАБАн, пИЯла, Инжир, хАким, дАстАрхАн, кетмЕнЬ шаклида ёзув меъёрларига киритилгани транслитерациянинг меъёрий қоидаларига зиддир. Дарҳақиқат, И. М. Алиева юқорида қайд этилган монографиясида таъкидлаганидек, бундай ҳолат «халқнинг маданий анъаналарини акс эттирувчи сўз шакллари сикиб чиқаришга олиб келади». Шу боис нафақат бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришда, балки бизнинг лугатимиздаги миллий маданий бойлигимиз, қадриятларимизни акс эттирувчи сўзларни бошқа тилларга ўзлаштирилишидаги бу каби муаммоларни бартараф қилишни ҳам жиддий ўйлаб кўришимиз керак. Миллий реалияларни халқнинг миллий хусусиятларини акс эттирувчи воситалар сифатида маънолари, табиати ва коммуникатив мулоқот жараёнидаги вазифавий хусусиятлари билан чуқур ва кенг ўрганиш ўзга тил вакилларига нафақат ўзбекча нутқни тўғри тушуниш, балки ўзбек халқининг миллий хусусиятлари ва турмуш тарзини яхшироқ англаш ва ўрганган сўзларини нутқий вазиятларга мос ҳолда тўғри қўллаш имконини беради.

Шу боис, фикримизча, миллий маданий сўзлар транслитерациясини ўз оқимига ташлаб қўймай, бошқа тилларда берилишида шу тил имкониятларидан келиб чиққан ҳолда энг муқобил талаффуз ва ёзилиш шаклини белгилаб беришга шу тил соҳиблари ҳам ҳаракат қилишлари керак. Бугунги кунда ўзбек тилининг бошқа тилларда эквиваленти бўлмаган, таржима қилинмайдиган лексик бирликларининг изоҳи ва шу тилда тўғри қўлланиш шакли берилган глоссарийлар, ўзбекча тўғри талаффуз кўникмаларини шакллантиришга қаратилган аудио ва видеоматериаллар мажмуасини яратиш ҳозирги кунда катта аҳамиятига эга бўлган долзарб масалалардан бири бўлиб, ўзбек тили миллий реалияларини жаҳонга аслиятга мос шаклда тарқалиши учун шарт-шароит яратади. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетида “Хорижий тилларда сўзлашувчилар учун ўзбек тилини интенсив ўргатувчи мультимедиа маҳсулотларини яратиш” амалий лойиҳаси доирасида ўзбек тилидаги миллий реалияларнинг кўп тилли изоҳли глоссарийлари яратилаётгани бу каби муаммоли ҳолатларни бартараф қилишга ёрдам беради. Мазкур кўп тилли изоҳли глоссарийларда жой номлари билан боғлиқ атамалар, шу ҳудудларга хос айрим географик маълумотлар, миллий

урф-одатлар, фаол нутқий қолиплар берилиши ҳам кўзда тутиладики, бу хорижликларнинг хизмат сафари, саёҳат ва тадбиркорлик фаолиятида ўзбек тилида мулоқот олиб боришларида амалий ёрдам беради.

Таълим тизимида рақамли иктисодиёт технологияларининг кириб келиши тилларни ўргатиш мазмуни ва методларининг сезиларли даражада ўзгаришига олиб келди. Мультимедиа дастурлари асосида интерактив таълим бериш методик, дидактик, педагогик ва психологик тамойилларнинг яхлит мажмуасини тўлақонли тарзда амалга оширишга имкон беради, ўргатиш жараёнини янада қизиқарлироқ ва самаралироқ қилади. Мультимедиа материалларининг потенциал афзалликлари ниҳоятда кенг бўлиб, алоҳида сезиладиган видеолавҳалар ва аудио ахборотлар таълимий имкониятларининг ҳар биридан ҳам кўра мультимедиянинг устунлиги юқори, чунки бунда иккала тизимнинг ҳам афзалликларидан самарали фойдаланиш мумкин. Мультимедиявий тақдимот ахборот тақдим этишнинг бугунги кундаги энг замонавий воситаси бўлиб, объектни бир вақтнинг ўзида кўргазмалилик, овоз ва ҳаракатда, яъни унда матнли материаллар, фотосуратлар, суратлар, слайд-шоулар, товушли безак ва сухандон жўрлиги, видеолавҳалар ва анимацияларни намойиш қилиш имкониятига эга. Яъни тил ўрганувчилар аслиятдаги нутқни тинглаш орқали ўрганилаётган тил акцентидagi сўзларнинг урғуси, товуш талаффузи, гап оҳанги, нутқ тезлиги ва ифодалилиги жиҳатларини ҳам

ўрганадилар. Шу боис ўзбек тилига ўргатишнинг бошланғич босқичида эквивалентсиз сўзлар – миллий реалияларни тўғри талаффуз қилишга алоҳида эътибор қаратиш, ўзга тиллар вакилларида акцентологик қўникмаларни шакллантириш устида ишлаш ўрганилаётган сўзларни аслиятига яқин шаклда қабул қилинишига ёрдам беради. Мультипликацион анимация ўқувчиларни тилга ўргатишда энг яхши воситалардан бири бўлиб, фақат янги сўзларни билиб ва ёдлаб олишгагина эмас, балки нутқ товушларини аслиятдагидек тўғри талаффуз қилишга ҳам ёрдам беради. Кўринадики, миллий реалиялар нафақат лингвистик жиҳатдан, балки методик жиҳатдан ҳам ниҳоятда аҳамиятли.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Ўзбекистон Республикасизда бутунги кунда 130 дан ортиқ миллатлар ва элатлар истиқомат қилади. Мамлакатимизда яшовчи ушбу ўзга тилли фуқароларга ўзбек тилини ўргатишда миллий маданий лексикасини акс эттирувчи сўзлар, яъни таржимасиз, аслиятида қабул қилиниши зарур бўладиган миллий реалияларни оғзаки ва ёзма нутқда тўғри қўлашга ўргатиш муҳим амалий аҳамиятга эга. Шунингдек, мамлакатимизда туризм соҳасининг тобора кенгайиб бораётгани ўзбек тилидаги миллий маданий сўзларнинг жаҳондаги бошқа тиллар лексикасига аслиятга яқин шаклда кириб боришига эътибор бериш заруратини юзага келтирмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - Москва: Международные отношения, 1986. – С.14.
2. Горшунов Ю.В., Горшунова В.М. Лингвострановедческий аспект в преподавании иностранного (английского) языка // Язык и культура: библиографический аспект проблемы. –Уфа: РИО Госкомиздата БАССР, 1990. – С.36–38.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.- Москва: Русский язык, 1983. – 269 с.
4. Шумагер Е.И. Фоновая лексика, ее своеобразие и связь с культурой // Лексика и культура. Тверь: Тверской государственный университет, 1990. – С. 124–129.
5. Худойберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б.32.
6. Алиева И. М. Отсутствие языковой среды как фактор, обуславливающий методические принципы обучения иностранному языку. – Баку, 2008. – С.135-136.



УДК: 159.955.9232

Юлдуз НАМАЗОВА,
Ўзбекистон Миллий университети фалсафа доктори (PhD)
E-mail: yulduz.namazova@list.ru

Халқаро Ислоҳ Академияси ф.ф.доктори М.Каххарова тақризи асосида

DEVELOPMENT OF NATIONAL-SPIRITUAL THINKING AND UNDERSTANDING OF NATIONAL IDENTITY IN THE PHILOSOPHY OF EDUCATION

Abstract

In the philosophy of education, the scientific and practical aspects of the problems of the development of education are analyzed on the basis of philosophical categories and laws. Thus, the philosophy of education is an independent area of philosophical knowledge, in which the qualitative features of the development of the education system are analyzed in detail. Priorities for the development of education, development criteria, patterns of development, the future are the object of direct study of the philosophy of education. The problems he studies are the subject of constant debate among philosophers and other sociologists. In this regard, the article examines the development of national spiritual thinking and the factor of understanding national identity in the philosophy of education.

Key words: education, thinking, national spirituality, historical tradition, intellect, philosophy of education, jadid, education, press, ideology.

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНОГО МЫШЛЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В философии образования научные и практические аспекты проблем развития образования анализируются на основе философских категорий и законов. Таким образом, философия образования - это самостоятельная область философского знания, в которой детально анализируются качественные особенности развития системы образования. Приоритеты развития образования, критерии развития, закономерности развития, будущее - объект непосредственного изучения философии образования. Проблемы, которые он изучает, являются предметом постоянных дискуссий среди философов и других социологов. В связи с этим в статье исследуется развитие национального духовного мышления и фактор понимания национальной идентичности в философии образования.

Ключевые слова: образование, мышление, национальная духовность, историческая традиция, интеллект, философия образования, джадид, образование, пресса, идеология.

ТАЪЛИМ ФАЛСАФАСИДА МИЛЛИЙ – МАЪНАВИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ ВА МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ

Аннотация

Таълим фалсафасида таълим тараққиёти муаммоларининг илмий ва амалий жиҳатлари фалсафий категория ва қонунлар асосида таҳлил қилинади. Шу боисдан ҳам таълим фалсафаси фалсафий билимнинг мустақил соҳаси бўлиб, унда таълим тизимини ривожлантиришнинг сифатий хоссалари атрофлича таҳлил қилинади. Таълимни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари, тараққиёт мезонлари, ривожланиш қонуниятлари, келажаги таълим фалсафасининг бевосита ўрганиш объектидир. Унинг ўрганадиган муаммолари файласуф ва бошқа жамиятшунос олимларнинг доимий мунозара мавзулари ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан ушбу мақолада таълим фалсафасининг миллий маънавий тафаккур тараққиёти ҳамда миллий ўзликни англаш омили тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: таълим, тафаккур, миллий маънавият, тарихий анъана, интеллект, таълим фалсафаси, жадид, маориф, матбуот, мафкура.

Кирриш. XXI асрда таълимни ривожлантиришдан мақсад миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган маърифатли жамиятни барпо этишда ёрқин намоён бўлмоқда. Таълимни ривожлантириш жараёни бевосита инсон фаолияти, жумладан миллий-маънавий тафаккур тараққиёти орқали ўз мантиғига эришади. Шу сабабдан 19 – 20 асрларда Туркистон маърифатпарвар зиёлилари илмий, дунёвий масалаларни, муаммоларни акс эттирувчи таълим фалсафасининг ижтимоий-маънавий тараққиёти бевосита интеллектуал фаол инсон ва унинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари билан чамбарчас боғлиқ дея уқтирадилар. Таълим тизими яхлит бўлиб, бу яхлитлик ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини, жумладан унинг маърифат жабҳасидаги қарама-қаршиликлар, зиддиятларни ҳам ифодалайди. Таълим фалсафаси, тўхтовсиз ўзгаришда бўлган маърифий жараёнлардаги сифатни, моҳиятини ҳам очиб беради.

Жамият таълим тизимини фалсафий таҳлил қилиш учун тараққиёт йўналишини аниқлаш жуда муҳим. Таълим тараққиёти бир чизиқли яъни кетма-кет алмашинувлардан ташкил топган даврлардан иборат деган қарашлар эскирди. Ўзбекистонда ворислик қонуниятига асосланган янги цивилизация, фуқаролик жамияти шаклланаётган ва ривожланаётган ҳозирги шароитда мамлакатимиз таълим фалсафасида миллий-маънавий тафаккур тараққиёти ва миллий ўзликни англаш муаммосига цивилизациялар алмашинуви, таълим тараққиётига маданият, маънавият ривожланиши тизими сифатида қаралмоқда. «Тарихий анъаналарга ворислик, – деб ёзади А.Бушмин, жамият бадий тафаккури тараққиётида қонуний ҳол саналади. Бу қонуниятларнинг илмий тўғри ёритилиши бадий ижод жараёнига онгли равишда таъсир этишнинг зарур шартидир». [1]

Шу сабаб ҳам жадидлар таълим тараққиёти аввало, кишиларнинг онгли фаолиятига боғлиқлигини алоҳида таъкидлаб ўтадилар. Эркинлик, демократияни эса кишиларни таълим тараққиёти қонуниятларини англаш ва интеллектуал соҳада потенциал имкониятларини янада оширишига ишонганлар. Тўғри таълим тараққиётининг хилма-хиллигини тан олинishi унинг умумий қонуниятлари мавжудлигини инкор этмайди. Таълим фалсафаси таълим тараққиётининг умумий қонуниятларини аниқлашга хизмат қилади. Чунки Туркистонда, жадидлар давридаги анъанавий таълим тизимининг умумий қонуниятлари ҳақидаги баъзи қарашлар ўзини оқламаган эди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Ушбу тадқиқотнинг мақсади Жадидчилик ҳаракати вакиллариининг ўз ғоялари мезонини ижтимоий адолат, миллий фаровонлик, миллий мустақиллик асосида шакллантирганликлариини таҳлил этишдан иборат.

Бу таҳлилда тизимли таҳлил, тарихий ва қиёсий таҳлил каби илмий методлардан фойдаланилган. Таълим фалсафасида миллий – маънавий тафаккурни ривожлантириш билан боғлиқ А.Бушмин, М.Степаняц, Е.Глушенко, М.Бехбудий, Б.Қосимов каби олимларнинг асарлари ва илмий тадқиқот ишларига мурожаат қилинган.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Жадидлар маданий-ахлоқий, ва маърифатпарварлик ишларини янгилашга, европача илмий-техника тафаккурини тарғиб қилишга, диний мутаассиблик, акид-парастлик ва нодонликка барҳам беришга ҳаракат қилдилар. Жадидчилик асосчиларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий халқнинг маънавий ва маданий савиясини кўтармоқ учун, миллатимизни бошқа миллатлардан орқада қолмаслиги учун ҳар бир киши Европа давлатларига бориб маълум бир тилни ўрганиш кераклигини таъкидлайди. «Арабийни билмасак дин, русча билмасак дунё қўлдан кетади. Туркий ва форсийнинг кераклигига сўз йўқдир. Яна бир тил борки бутун олам бир-бири билан шу тилда сўзлашадур. Ул Франса хати ила тилидур. Бизга лозимки ўз нафимиз учун русча билайлик. Ҳукумат мактабларида ўқийлик, давлат мансабларига қирайлик. Мусулмон бўлиб туриб тараққий қилайлик. [2]

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Жадидчилик фақат маданий ҳодиса бўлиб қолмасдан, у аввало сиёсий ҳодиса ҳам эди. Миллий тараққий-парварлар ўз фаолиятида давлат ва унинг қурилишидан тортиб, жамият ва унинг маънавий ҳаётигача бўлган барча масалаларни қамраб олишганди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулҳамид Чўлпон, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаевлар халқнинг маънавий-маданий савиясини ошириш ва жамиятни маърифатли миллатлар даражасига кўтариш ва миллий демократик давлат қуришда курашганлар. Мустақиллик шарофати билан ўзбек халқининг буюк фарзандлари, чинакам ватанпарварлар - жадидларнинг муборак номлари оқланди, уларнинг маънавий мероси халқимизга қайтарилди. Жадидчилик ҳаракати тарихий ҳақиқат ва адолат нуқтаи назаридан баҳоланиб, унинг XX аср ўзбек миллий тафаккури тараққиётида тутган ўрни эътироф этилди.

Жадидчилик фақат маърифатпарварлик ёки маорифни ислоҳ қилишдангина иборат эмас, балки у ўзида жамият ва ижтимоий турмушнинг ҳамма жабҳаларини қамраб олган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, ғоявий-мафкуравий ҳаракат бўлганлигини назарда тутамиз. Аниқроқ қилиб айтсак, бу ҳаракат иқтисодиёт, маданият, сиёсат, маърифат, мафкура, адабиёт ва санъат, матбуот, китобат, миллий ғоя ҳамда тараққиёт каби бир қатор ўта муҳим соҳа ва йўналишлар интеграциялашувидан иборатдир. Мана шунинг учун ҳам

жадидчилик ҳаракати ўз даврида жуда ҳам таъсирчан ва тарихда ўхшаши йўқ қудратли ижтимоий-маданий кучга эга бўлди. Шу ўринда халқимизнинг «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» деган ҳикматини эслаш ҳам ўринли бўлади. Бундан доно халқимизнинг халқ бўлганидан буён интеграция ва интеграциялашув қонуниятига амал қилиб келаётганлиги бунинг ёрқин мисолидир.

Жадидлар мусулмон зиёлилари орасидан етилган, тарихан ечилиши зарур бўлиб қолган бир қатор ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий масалалар учун ўзларини масъул билган Ватан ва миллат фидойилари эди. Улар «Озодлик, Тенглик ва Адолат» деган шиор остида ўз қалби амрларига кўра бутун Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бўйлаб ғоя, маслак ва мақсадда бирлашиб, яхлит миллий-озодлик ва миллий уйғониш кураши ҳаракатини юзага келтирди. Бу самараси ила жуда қисқа тарихий давр - ўттиз-қирқ йил ичида Россия империяси босқинчилари ва маҳаллий мусулмон мутаассибларининг қаршилиги беҳад кучли бўлса-да, Ватанимиз тарихида учинчи бор буюк Уйғониш - жадидлар ренессанси даври пайдо бўлди. Шунга алоҳида таъкидлаш жоизки, бу даврда миллат ҳаёти ва жамиятда туб маданий, ижтимоий-сиёсий бурилиш юз берди. Миллат ўзлигини, ўз кадр-қимматини англади, унда тафаккур ўзгарди. Бу уйғониш даври жадидшунос олим Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, миллатни «ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди». [3]

Ҳар бир даврда бўлгани каби ўша вақтларда ҳам илм-маърифатни тушунмайдиган, ўз манфаатларини халқ ва инсоният манфаатларидан устун қўядиган тараққиёт қушандалари бор эди. Маърифатпарварларнинг илм ва тараққиёт йўлидаги ҳаракатларига сиёсий тус берилиб улар қатл этилди. Кейинчалик социалистик тузум даврида ўқитувчи ва мураббийларга алоҳида эътибор кўрсатиш, уларни моддий рағбатлантириш, имтиёзлар бериш масалаларига анча эътибор берилга бошланди. Педагогика олий таълим муассасаларига кириш истагини билдирувчи абитуриентларнинг қўплиги, илмий фаолият билан шуғулланувчилар обрў-эътиборининг юқорилиги сезилган бўлса-да, буларнинг бари ягона ғоя ва мафкурага бўйсундирилган эди. Илмда эркинлик ва ҳурфикрлилик йўқ эди. Чунки чоризмнинг мустамлақачилик сиёсати асосан ўлка халқларининг қадимги урф-одатлари ҳамда анъаналарини сақлаб қолишни, уларни зулмат ва жаҳолатда тутиб туришни мақсад қилиб қўйганди. Бироқ бозор муносабатлари ривожланиши, миллий тадбиркорлар қатлами юзага келиши, аҳолининг ижтимоий ва синфий таркиби ўзгариши билан Туркистонда янги усул мактаблари деб ном олган мактабларни очиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Янги мактаблар бир қисм ёшларнинг маърифатпарварлик даражасини ўзгаришида илғор роль ўйнади ҳамда Туркистон ўлкасида илмий билимлар тарғиботига хизмат қилди. Ўсиб келаётган авлод онгига дунёвий билимлар шу мактаблар туфайли сингиб, атроф воқеликни яхшироқ тушуниб олишда уларга қўмаклашди.

Подшо ҳукумати Ўрта Осиё минтақасида рус мактаблари ҳамда Россиянинг марказий минтақаларидаги каби ўрта ўқув юртлари бошланғич ва шаҳар мактаблари, эркаклар ва аёллар семинариялари, ўқитувчилар семинариялари, реал билим юртлари очишга мажбур бўлди. Бу ўқув юртларининг хусусияти шундан иборат эдики, уларда фақат рус болалар эмас, балки туб аҳоли: ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар ва бошқаларнинг ҳам фарзандлари таълим олишарди.

Рус мактаблари мусулмон мактаблари, мадрасалар ҳамда янги усул мактабларидан фарқли ўларок, туб аҳоли фарзандларининг рус болалар билан мулоқоти орқали уларнинг эътиборини миллий маданиятнинг ривож-

ланишидан, она тилини, ўз халки тарихини, унинг тақдири, анъаналарини билишдан чалғитишга уринган. [4] Шунга қарамай, бундай мактаблар ўлка аҳолисининг, айниқса, ўсиб келаётган авлоднинг маънавий юксалишида муайян роль ўйнаган.

Дунёвий таълим ёшлар дунёқарашига, уларнинг ўзликни англаши ва маданияти юксалишига, шубҳасиз, ижобий таъсир кўрсатди. Ўлка мустамлакачи маъмурияти қўйган тўсиқларга қарамай, бу ерда илм-фан секин-аста ривожланди, илмий кадрлар шаклланди, улар ёшлар орасида илмий билимларни ёйишга қўмаклашди. Бу, сўзсиз, маҳаллий ёшлар қобилияти намоён бўлишига қўмаклашди. Туркистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги ўзгаришлар жамиятнинг маънавий тараққиётига таъсир этмай қолмади.

Ўзбек адабиётида халқнинг ижтимоий адолатсизликка қарши кураши ғояси кўзга ташлана бошлади. Бу ғоя Навоий, Турди, Махмур, Гулханий, Мунис ва бошқаларнинг энг яхши анъаналарини ривожлантиришни давом эттирган халқ оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топди. Аҳмад Дониш, Фуркат, Муқимий ва бошқа шоирлар ўз асарларида маърифатчилик ғояларини ёқлаб чиқиб, халқ оммаси ҳаётини очиб беришган, уларнинг адолат тантанасига, ота юртнинг ёрқин келажагига ишончини кўрсатишган. Ҳазиний, Муҳъйи сингари ва бошқа дунёвий ҳамда диний арбобларнинг мафкураси, қудратли ҳамда нуфузли сиёсий-ҳуқуқий фикр оқимини энг кўзга кўринган вакиллари маърифат ва миллий мустақиллик учун курашган Мунавварқори, Бехбудий ва бошқалар бўлган жадидчилик; Аҳмад Дониш, Фуркат, Айний ва ўзбек халқининг бошқа кўплаб маданият арбоблари сиймосидаги илғор ижтимоий-сиёсий оқим ҳам аҳолининг ижтимоий онига катта таъсир кўрсатишган. 1910 йилга келиб Туркистонда таълимнинг жадидчилик йўналишидаги 50 мактаб, шу жумладан Тошкентда – 20 та, Қўқонда -16 та мактаб бўлган. Уларнинг тузилмаси ва тўлиқ фаолияти ҳали етарлича ўрганилмаган. [5]. 1917 йилдан кейин аҳоли саводсизлигини тугатиш мақсад қилиб қўйилди. Ўлкада саводсизлар сони қисқа муддатда камайди, мактаб ишини ривожлантириш кучайди. Айни маҳалда олий таълим ҳам ривожлана бошлади. Шу билан бирга, ушбу даврда мамлакат иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини бошқаришнинг маъмурий-бўйруқбозлик тизими авж олиб борди. Мамлакатнинг энг яхши кишилари умрига зомин бўлган оммавий қатағонлар жамиятнинг маънавий ҳаётига салбий таъсир кўрсатди. Кейинчалик бу ёшлар дунёқарашини юксалишида ўз изини қолдирди. Ўша пайтларда ҳукмрон бўлган фикрлаш тарзи миллий маданият, миллий урф-одатлар, анъаналар, маросимлар ривожланишига салбий таъсир қилди. Бу ҳол, жумладан, миллий тилни, миллий урф-одатлар, анъаналарни ривожлантиришга эътибор сусайган эди.

Шу нуқтаи-назардан қараганда, ўзликни англаш, миллий ғурурни тарбиялаш, миллий онгни ўстириш билан боғлиқ, тарихий муаммоларидан бири – аждоқларимизнинг ўз эрки, Ватан озодлиги йўлида мустамлакачилик зулмига қарши олиб борган курашлари тарихдир. Бу муаммолар мустабид тузум шароитида ўзининг ҳолисона талқинини ололмади ва ололмасди ҳам. Чунки империа-парастлик асосида қурилган давлат ўзи олиб бораётган зўравонлик, ғайримиллий сиёсатига қарши халқни бош кўтаришга ундовчи миллий туйғуларни кучайишидан манфаатдор эмасди. XIX асрнинг охирида XX аср бошларида Туркистонда чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва улғумиллатчилик сиёсати авжга чиққан эди. Ўлкада ўрнатилган сиёсий маъмурий тизим ўта ҳарбийлаштирилган бўлиб, бу тизим туб аҳоли манфаатлари, миллий урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳисобга олмаган

ҳолда шакллантирилиб, ғайритабиийлиги билан ажралиб турарди.

Туркистонда чор Россияси истибодиди ҳақида гапирилганда, халқимиз нафақат иқтисодий, балки маънавий жиҳатдан ҳам қулликка маҳкум этилганлигини тушунтиришда Чор Россияси генерали М.Г.Черняевнинг подшога ёзган махфий хатидаги: “Бу ерда ҳар қандай кўшинни тўзғитиб юборадиган бир қудратли куч бор: бу туркистонликларнинг ўтмиш хотираси... Демакки, туркларнинг биргина ўзини енгил қифоя эмас. Уларнинг хотираларини, тарихини ҳам енгмоқ керак” [6], деган фикрларини ёки М.А.Муропиевнинг 1882 йил 30 август куни Тошкент ўқитувчилар семинариясидаги йиғилишида “... мусулмонларимиз маорифнинг асосида уларни руслаштириш ... исломни бузиш... ётмоғи лозим” [7] деган фикрларини келтириш билан ўзга юртга тобе бўлиш миллат ва мамлакат учун ҳалокат эканлигини, юрт мустақиллиги олий неъмат эканлигини исботлаб бериш керакдир. Юртимизнинг шонли тарихидаги энг табарруқ шахслар бўлган жадидлар ҳаракати ўрганилар экан, уларни юрт мустақиллиги, миллат маънавияти ва маданияти, ўзбек фарзандларини маърифатли қилиш йўлида фидо бўлганликларини, уларнинг илғор ғоялари мустақиллик туфайли рўёбга чиқаётганлигини, ўқитувчи мустақиллик даври ютуқлари асосидаги далиллар билан кўрсатиб бера олиши лозим.

Миллий давлатчилик ва қўшин тугатилди, туб аҳоли вакиллари олий ва ўрта бошқарув лавозимларига яқинлаштирилмади. Туб аҳоли вакиллари маҳаллий маъмурият лавозимларига, яъни волость бошлиғи, оксоқол, элликбоши ва миршабликка тайинланган бўлсалар-да, улар ҳукуматнинг жойлардаги итоаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига фақат солиқларни йиғиб бериш, ҳукумат кўрсатмалари ва топшириқларини амалга ошириш, халқнинг кайфиятидан хабардор бўлиш юклатилган эди. Ўлкада ҳукм сурган сиёсий тизимнинг моҳияти ва йўналиши мустамлакачиликка асосланган бўлиб, туб аҳолини тинимсиз ишлатиш, кучи ва ишлаб чиқарган маҳсулотидан фойдаланиш, табиий бойликларни ўзлаштириш ва руслаштириш сиёсатини амалга оширишдан иборат эди. Шунингдек, халққа сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, қолоқлик ва қашшоқликда ушлаб туришга қаратилган сиёсат юргизилди. Сиёсий тузумга монанд равишда ҳукуматнинг иқтисодий сиёсати шаклланди. Ўлкадаги ер-сувларнинг, умуман табиатдаги барча бойликларнинг эгаси чор ҳукумати бўлиб, имкони борича уларни талаш йўлидан борди. Ўлкани хом ашё манбага айлантириш мақсадида пахтачилик ривожлантирилди. Натижада ўлкада пахта яккахокимлигининг пойдевори бунёд этилди. Бу эса ўз навбатида деҳқонни бир парча еридан маҳрум бўлиб, қашшоқланишига олиб келди.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Мустамлакачилик ва улғумиллатчилик сиёсатининг маҳсули сифатида юзага келган сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт истиқлол учун курашларнинг замини ва сабабларини шакллантирди. XX аср бошларида авж олиб кетган ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар маҳаллий аҳоли онгида ҳам зулмга қарши курашмоқ кераклигини, энди эскича яшаб бўлмаслигини англади. Бу даврда маърифатпарварларнинг фаолияти яққол намоён бўлди. Янги усул мактабларини ташкил этиш жараёнлари, матбуотчилик фаолияти ва халқни ўз мустақиллиги учун курашга ундовчи мақолалар аҳолини маънавий онгини ўсишига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг асосий ғояси эрк ва озодлик бўлиб, бу мақсадга маърифат йўли билан етиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Чунки, замонавий қурул билан жиҳозланган Россия империясининг армиясига тайёргарликсиз қарши чиқиш халқни бадном этиш билан

баробар эканлигини яхши тушунганлар. 1916 йилги халқ кўзғолони Туркистон ўлкасида мустамлака зулмига ва мустақиллик учун олиб борилган курашларнинг энг қудратлиси бўлиб, у оммавий равишда бутун ўлкани ларзага келтирди. Ана шундай оғир ва фожияли дамларда халқ билан бирга бўлган унинг манфаатларини ҳимоя қилган фидойи кишилар орасида жадид тараққий-парварлари алоҳида ажралиб турган. Шу пайтга қадар, халқни маърифат орқали уйғотиш, тарбиялаш, тараққиётга етаклаш мақсадида фаол саъйи-ҳаракатлар олиб борган жадидлар 1916 йил кўзғолони мисолида халқ қудратини, унинг иродасини ва кураш лаёқатини англаб етиш билан бирга, бу халқни озодликка олиб чиқиш, хурриятга эришиш учун курашиш зарурлигини англаб етдилар.

Хуллас, бу даврда жадидлар ва миллатимиз рус босқинчиларига қарши бесамара ғалаён ва кўзғолонлар кўтариб, янада катта талофотлар бераётганлигини онгли равишда англаб етган ҳолда миллий-озодлик кураши эвазига тараққиётга эришишнинг энг янги ва юксак даражадаги маданий-тамаддуний босқичига кўтарилган эди. Бунда миллий уйғонишнинг асосий белгилари: миллий мумтоз адабиётнинг янгиланиб, реал ижтимоий-сиёсий мазмун ва моҳиятга эга бўлиши, тарихда илк бор миллий матбуот, театр ва ҳар хил маданий-маърифий жамиятлар ҳамда ижтимоий-сиёсий ташкилот ва партиялар, шунингдек, диний-дунёвийликка асосланган жадид миллий зиёли, олим ва адибларнинг каттагина гуруҳи шаклланганликда кўриш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Бушмин А. Преемственность литературного развития. – М.: Наука, 1975. – С. 5.
2. Махмудхўжа Бехбудий. Икки эмас, тўрт тил лозим. Танланган асарлар. -Т.: Маънавият, 2006. –Б.153.
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидокорлик. -Т.: «Маънавият» 2002, 4-бет.
4. Степаняц М.Т. Человек в традиционном общества Востока // Вопросы философии. 1991. №3. – С. 140-151.
5. Бехбудий М. Ҳақ олинур, берилмас // Фан ва турмуш. 1991.
6. Глушенко, Е. А. Россия в Средней Азии. Завоевания и преобразования. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — 575 с.
7. Искандер-Мурза. Русские школы для мусульман в Туркестане // Восточное Обозрение. – 1883. - № 38. – 22 сентября.



УДК: 37.013.04

Нодир НАРБЕКОВ,

Жиззах политехника институти катта ўқитувчиси

E-mail: nodirnorbekov@gmail.com

ЖДПИ “Умумий педагогика” кафедраси мудири, п.ф.н., доц. Кушвақтов Н.Х. тақризи остида

ТАЛАБАЛАРНИ ИННОВАЦИОН МУҲАНДИСЛИК ФАОЛИЯТИГА ТАЙЁРЛАШДА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида ўқув жараёнини юқори даражада амалга оширишда инновацион технологияларнинг жорий қилиниши, таълимни янада самаралироқ бўлиши ҳамда талабаларнинг инновацион муҳандислик фаолиятга тайёрлашнинг айрим жиҳатлари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: инновацион технологиялар, инновацион фаолият, интерфаол таълим, “Кластер”, “VEN” диаграммаси, “Биламан. Билишни ҳоҳлайман. Билиб олдим”.

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ИННОВАЦИОННОЙ ИНЖЕНЕРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается внедрение инновационных технологий в реализацию образовательного процесса на высоком уровне в современном этапе общественного развития, более эффективное обучение и некоторые аспекты подготовки студентов к инновационной инженерной деятельности.

Ключевые слова: инновационные технологии, инновационная деятельность, интерактивное обучение, «Кластер», диаграмма «VENN», «Я знаю. Я хочу знать. Я узнал».

THE IMPORTANCE OF USING EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN PREPARING STUDENTS FOR INNOVATIVE ENGINEERING ACTIVITIES

Annotation

The article discusses the introduction of innovative technologies in the implementation of the educational process at a high level at the present stage of social development, more effective teaching and some aspects of preparing students for innovative engineering activities.

Key words: innovative technologies, innovative activities, interactive learning, “Cluster”, “VENN” diagram, “I know. I want to know. I found out.”.

Ўзбекистонда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий соҳаларда бўлгани каби таълим соҳасида ҳам кенг қўлдан чиқарилган амалга оширилмоқда. Таълим тараққиётини жаҳон андозалари асосида қайта ташкил этишга киришилди. Натижада “Таълим тўғрисида” ги Қонуни, унинг мантиқий давоми бўлган бошқа бир қатор таълимга оид давлат мезонларининг қабул қилиниши жамиятда узлуксиз таълим тизимининг узвийлигини жорий этиш, таълим муассасалари фаолиятларининг сифат жиҳатидан янада самарадорлигини такомиллаштириш ҳамда таълим мазмунини жаҳон таълим стандартлари даражасида ташкил этиш, таълим жараёнининг фаол субъекти ва объектлари бўлган ўқитувчи ва талаба ўрғасидаги муносабат моҳиятининг янги мазмун йўналиши ва ғояга асосланиши зарурлигини ҳам кўрсатиб берди.

Таълимни инновацион технологиялар асосида ташкил этиш, ахборот-коммуникация воситалари ва интерфаол усуллардан фойдаланиш давр талабидир.

Муҳандислик ва инновация ажралмас тушунчалардир. Бу муносабатлар муҳандисларнинг иш жойларида, муҳандислик тадқиқотлари ва ишлаб чиқиш жараёнларида намоён бўлади, лекин муҳандисларни ўқитиш услублари ҳам мавжуд. Замонавий талабаларга кўра муҳандислик соҳасида ўқитиш усулларини янгилаш муҳим ҳисобланади [5].

Таълимга хос муҳим жиҳатлардан бири - педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш саналади. Ривожланган хорижий мамлакатларда педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш

масаласи ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб жиддий ўрганила бошлаган. Хусусан, Х.Барнет, Ж.Бассет, Д.Гамильтон, Н.Гросс, Р.Карлсон, М. Майлз, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Эдем, Ф.Н. Гонаболин, С.М. Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузьмина ҳамда В.А.Сластенин каби тадқиқотчилар томонидан олиб борилган ишларда инновацион фаолият, педагогик фаолиятга инновацион ёндашиш, инновацион ғояларни асослаш ва уларни амалиётга самарали тадбиқ этиш, хорижий мамлакатлар ҳамда республикада яратилган педагогик инновациялардан хабардор билиш орқали педагог фаолиятида улардан фаол фойдаланиш борасидаги амалий ҳаракатлар мазмунини ёритилган.

Моҳиятига кўра инновациялар муносабат ёки жараёнга янгилик киритишнинг динамик тизими саналади. Ўз-ўзидан тизим сифатида янгилик киритириш муносабат ёки жараённинг, биринчидан, ички мантигини, иккинчидан, киритилаётган янгиликнинг муайян вақт оралиғида изчил ривожланиши ва атроф-муҳитга кўрсатилган ўзаро таъсирини ифодалайди.

В.А.Сластенин инновацияни янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланишга қаратилган мақсадга мувофиқ, йўналтирилган жараёни мажмуи деб билади. Муаллифнинг фикрига кўра ҳар қандай инновация янги воситалар ёрдамида ижтимоий субъектларнинг эҳтиёжини қондириш ва интилишларини рағбатлантириш мақсадини кўзлайди [4].

Фан ва техника соҳасидаги янгиликларнинг жадал ривожланиши, таълим жараёнини инновацион таълим

технологиялари ёрдамида самаралироқ ташкил этилишини талаб қилади. Инновацион технологиялар нафақат академик ҳаракатчанликни, жаҳон илмий ва таълим маконининг тизимига интеграциясини, иқтисодий жиҳатдан мақбул таълим тизимини яратишга, таълим корпоративлиги даражасини оширишга, балки турли даражадаги таълим тармоқлари ўртасидаги алоқаларни мустахкамлашга ёрдам беради. Бунинг учун биринчи ўринга, кўп миқдордаги билимларни тўплаш эмас, балки уни қўндалик ҳаётда қўллаш қобилияти муҳим ҳисобланади [2].

Инновация - муайян тизимнинг ички тузилишини ўзгартиришга қаратилган фаолият.

“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” да кўрсатилишича, инновация қуйидагича мазмун ва тушунчаларга эга: “Инновация (ингл. “инноватюнас” – киритилган янгилик, ихтиро) - 1) техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодиётга сарфланган маблағлар; 2) илмий-техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқариш ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек, уларнинг турли соҳалар ва фаолият доираларида қўлланиши” [8].

Таълимда инновацион технологиялар нафақат ўқитишда интерфаол технологияларни, балки лойиҳаларга асосланган ўқитиш технологияларини қўллаш, шунингдек, ўқув жараёнига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ҳисобланади.

Интерфаол таълим - бу ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги муносабатлар ривожланишининг психологиясига асосланган ва ижодий, самарали фикрлаш, ҳуққатвор ва мулоқот орқали билимларни ўзлаштириш, шунингдек, ўзаро муносабатлар ва ўзаро таъсир орқали қўикма ва малакаларни шакллантириш усули сифатида қараладиган ўқув жараёнидир. Ўқув жараёнини шундай ташкил этиш керакки, талабалар турли муаммоларни вазиятлар ва берилган маълумотни таҳлил қилиб, мулоқот қилишни, танқидий фикрлашни ва қўйилган муаммоларни ҳал қилишни ўргансин. Ўқитишда интерфаол технологиялардан фойдаланиш ўқитувчи ва талабаларга ролларни ўзгартиришга имкон беради [7].

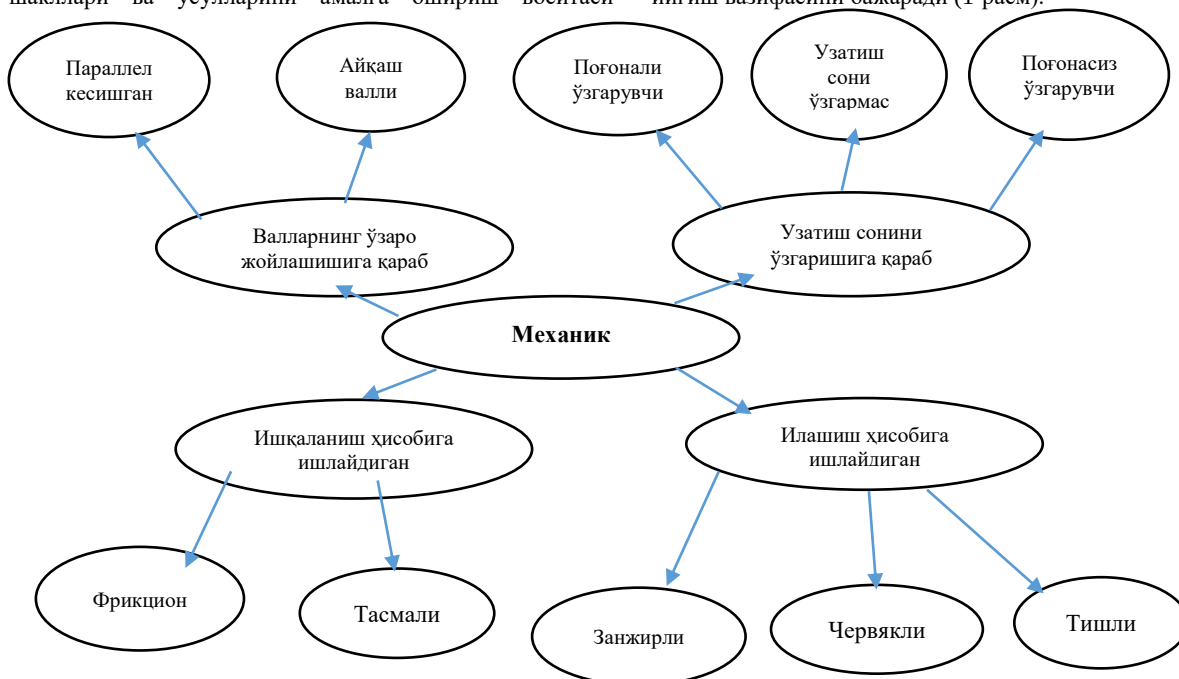
Инновацион технологиялар - таълимнинг янги шакллари ва усулларини амалга ошириш воситаси

ҳисобланади. Замонавий жамиятнинг глобал ахборотлаштиришга ўтиши замонавий таълим муассасаларида ахборот технологияларидан кенг фойдаланишни талаб қилади, чунки айнан ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) таълим муассасаларига таълимнинг инновацион мақомини олиш имкониятини беради [6]. Таълим амалиётига электрон дарсликлар ва қўндаликлар, “Moodle” тизимидан самарали фойдаланиш, интерактив доскалар ва бошқа замонавий дидактик воситаларни жорий этиш ўқитишнинг сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилишига ва улардан фойдаланиш орқали қисқа вақт ичида яхшироқ таълим натижаларига эришишига имкон беради. [2].

Замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган муҳим талаблардан бири ортиқча руҳий ва жисмоний куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришишдир. Муайян назарий билимларни талабаларга етказиб бериш, уларда маълум фаолият юзасидан қўикма ва малакаларни ҳосил қилиш, шунингдек, талабалар фаолиятини назорат қилиш улар томонидан эгалланган билим, қўикма ва малака даражасини баҳолаш ўқувчидан юксак педагогик маҳорат ҳамда таълим жараёнига нисбатан янгича ёндашувни талаб этади [9].

Ҳар бир машғулотда инновацион технологиянинг ўтилаётган мавзуга мос қўлай бўлган методларидан фойдаланиш лозим. Қўида олий таълим муассасаларида ўқитиладиган “Техник механика” фанидаги “Механик узатмалар” мавзусини ўқитишда инновацион таълим технологияларидан фойдаланиш йўллари ёритилади. “Механик узатмалар” мавзусини ўқитишда “Кластер” методидан қўидагича фойдаланиш мумкин.

“Кластер” (Тармоқлар) методи - талабаларни мантикий фикрлашга, умумий фикр доирасини кенгайтиришга, атамалар, тушунчалар ва воқеаларнинг бир - бири билан боғлиқлигини англаб олишга ўргатувчи метод ҳисобланади. Бу методдан асосан дарснинг якуний қисмида ёки боб юзасидан такрорлаш ўтказилганда, умуман, аввал эгаллаган билимларини такрорлаш ва мустахкамлаш мақсадида фойдаланиш мумкин. Кластер (тутам, боғлам) ахборот харитасини тузиш йўли. Барча тузилманинг моҳиятини марказлаштириш ва аниқлаш учун қандайдир бирор асосий омил атрофида ғояларни йиғиш вазифасини бажаради (1-расм).



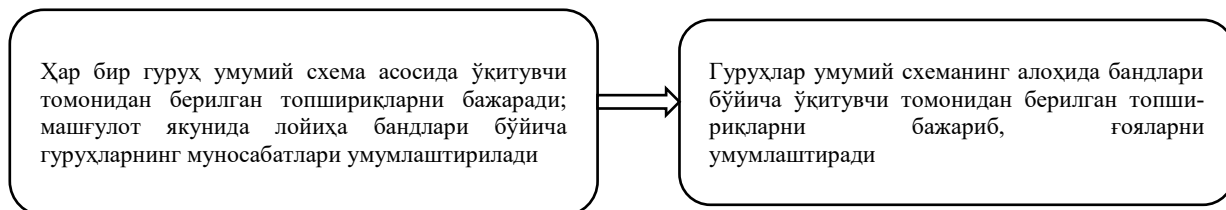
1-расм. Механик узатмалар кластери

“Биламан. Билишни хоҳлайман. Билиб олдим” методи – таҳсил олувчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беришга қаратилган интерфаол метод [3].

“Биламан. Билишни хоҳлайман. Билиб олдим” (БББ) методи - талабаларга муайян мавзулар бўйича

билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда талабалар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади [1].

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:



Ўқув фаолияти бевосита ёзув тахтаси ёки иш қоғозида ўз аксини топган қуйидаги схема асосида ташкил этилади (2-расм):



2-расм. Узатмалар мавзусига Б/Б/Б методи қўллаш

“Вен диаграммаси” стратегияси (методи) - ушбу стратегия таҳсил олувчиларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизда мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш умумлаштириш кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади.

“Венн диаграммаси” методи - талабаларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизда мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш)

кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади. У кичик гуруҳларни шакллантириш асосида аниқ схема бўйича амалга оширилади. “Венн диаграммаси” талабалар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билим, маълумот ёки далилларни қиссий таҳлил этишга ёрдам беради. Ундан муайян бўлим ёки боблар бўйича якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш янада самаралидир (3-расм).

Ишқаланиш ҳисобига ишлайдиган узатмалар

1. Бу турдаги узатмаларда ҳаракат ишқаланиш кучи ҳисобига узатилади
2. Бу турдаги узатмаларнинг тузилиши оддий
3. Вал ва таянчларга тушадиган куч қийматлари нисбатан катта
4. Бу турдаги узатмаларнинг ФИК нисбатан кичик
5. Шовқинсиз ишлайди
6. Сирпаниш ҳодисаси мавжуд

Умумийлиги

1. Ҳаракатни талаб қилингандек бошқариш имконини беради
2. Иккала узатма турини ҳам ФИК мавжуд
3. Иккала узатманинг ҳам узатишлар сони мавжуд
4. Иккала узатма ҳам энергия манбаи билан иш бажарувчи қисм орасига жойлашади
5. Иккала узатма учун ҳам узатишлар нисбати бирдан катта, бирдан кичик ва бирга тенг бўлиши мумкин.
6. Аксарият ҳолларда иккала узатманинг ҳам узатиш нисбати бирдан катта бўлади

Илашиш ҳисобига ишлайдиган узатмалар

1. Бу турдаги узатмаларда ҳаракат илашиш ҳисобига узатилади
2. Ҳаракатга салбий таъсир кўрсатадиган сирпаниш ҳодисаси йўқ
3. Узатишлар сони қатъий қийматни қабул қилади
4. ФИК катта
5. Бу турдаги узатмаларда ейилиш ҳодисаси мавжуд
6. Ишлаш жараёнида кучни қиймати ошиб кетса шовқин билан ишлашни бошлайди

3-расм. Венн-диаграммаси тузилмаси

Шундай қилиб, инновацион таълим технологиялари таълим сифатини яхшилаш, унинг самарадорлигини ошириш, ўқитувчи, талаба, талабалар гуруҳи, шунингдек, жамоа ўртасида ўзаро ҳамкорликни қарор топтириш, ғоявий ва руҳий бирликка эришиш, ягона мақсад сари интилиш, ҳар бир таълим оловчи (ўқувчи, талаба) нинг ички имкониятларини рўёбга чиқариш, шахс сифатида намоён бўлиши учун зарур шарт-шароит ҳамда муҳитни яратишда катта имкониятларга эга.

Инновацион таълим ўз моҳиятига кўра таълим мақсадларни амалга оширишда маълум даражада самарадорликка эришишни таъминлайди. Энг муҳими ўқитувчилар методларни танлашда ўрганилаётган мавзу, муаммо ёки ҳал қилиниши лозим бўлган масалага эътибор қаратишлари лозим. Қолаверса, ушбу методларни қўллашда талабаларнинг ёш, психологик хусусиятлари, дунёқараш даражаси, ҳаётий тажрибалари инобатга олинса, дарс самарадорлиги янада ошади.

АДАБИЁТЛАР

1. Инновацион таълим технологиялари/Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. – Тошкент: 2015. – 208 бет.
2. Раимбекова Г. К. Современные инновационные технологии в школьном образовании //Проблемы и перспективы развития образования: материалы VIII междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). Краснодар: Новация, 2016. С. 179 – 183.
3. Р.Х.Джураев ва бошқалар. Педагогик атамалар луғати. Т.: 2008 й. 136 бет
4. Сластенин В. А., Л. С. Подымова. Педагогика: Инновационная деятельность. – М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1977. – 308 с.
5. F. J. Garsiya-Penalvo, A. Sarasa Kabezuelo, J. L. Syerra Gonsales, Innovating in the Engineering Processes: Engineering as a Means of Innovation, IEEE Revista Iberoamericana de Tecnologías del Aprendizaje (IEEE RITA), 9(4), 2014, pp. 131–132.
6. Horizon Report Europe: 2014 Schools Edition. Publications Office of the European Union, & Austin, Texas: The New Media Consortium, 2014. 54 p. DOI: 10.2791/83258.
7. Sharples M., Adams A. & others (2015). Innovating Pedagogy 2015: Open University. Innovation Re-port 4. Milton Keynes: The Open University. 42 p.
8. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. T.: 2006, - 199 b.
9. Қурбонова З.М., Шаков В.М. “Назарий механика фанини ўқитишдаги инновацион таълим – талабанинг муваффақиятли таълими гарови”. Таълим технологиялари журналі. 2019, 7 (80). 44-50 бетлар.



Закия НАРИМБЕТОВА,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси
E-mail: z.narimbetova@cspi.uz

Физика-математика фанлари доктори Турсунов И.Г. тақризи асосида

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ГЕОМЕТРИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕЪЁРИЙ ФАКТОРЛАРИ

Аннотация

Мақолада умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари таҳлил этилган ва мазкур масала бўйича методик тавсиялар берилган

Калит сўзлар: умумий, ўрта, таълим, мактаб, Геометрия, фан, ўқитиш, билим, кўникма, малака, фактор, меъёр.

НОРМАТИВНЫЕ ФАКТОРЫ ОБУЧЕНИЕ ПРЕДМЕТА ГЕОМЕТРИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

В статье анализируются нормативные факторы обучения предмета Геометрия в общеобразовательных школах и дана методические рекомендации по данному вопросу.

Ключевые слова: общей, средней, образование, школа, геометрия, предмет, обучение, знание, навыка, умение, факторы, нормативные.

METHODS OF TEACHING GEOMETRY IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

Annotation

The article analyzes the normative factors of teaching geometry in general secondary schools and provides methodological recommendations on this issue.

Key words: general, secondary, education, school, geometry, subject, teaching, knowledge, skill, ability, factor, norm.

Кириш. Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилиш ва унинг сифат самарадорлигига эришиш жараёни кечмоқда. Бунда ўқув фанларини ўқитишни замонавийлаштириш, уларнинг методикасини янгилаш ва ўқувчиларнинг ўзлаштиришини назорат қилиш вазифалари муҳим ўрин тутди. Шу жиҳатдан умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитиш методикасини такомиллаштириш ва бунда ахборот-коммуникацион технологиялари имкониятларига таяниш долзарб бўлиб турибди. Бу борада янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш, фанни ўқитишнинг методологик асосларини кучайтириш тақозо этилади. Мазкур ўринда эътиборингизни умумий ўрта таълим мактаблари 10-11 синфларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари таҳлилиги тортади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистон стратегияси”да фаровон ҳаёт, инсон кадрланадиган жамият ва халқпарвар давлатни барпо этишда илм-фанга асосланиш асосий вазифа сифатида белгиланган[1]. Чунки мамлакатимизнинг ҳозирги инновацион ривожланиш босқичида илм-фан ютуқлари ва улар асосида ишлаб чиқиладиган тажрибаларга таяниш муҳим аҳамиятга эга. Бунда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилаётганлиги билан диққатни тортади:

ёш авлодни инновацион ривожланиш жараёнида барча туркумдаги фанлар бўйича билимли, саводхон ва амалий кўникмали шахслар сифатида вояга етказиш;

ўқув фанларини қисқа муддатларда ўзлаштирилишига эришиш ва бунда ўзлаштирилганларни амалиётда қўллаш олиш кўникмаси билан қуроллантириш;

умумий ўрта таълим босқичидаёқ фанлар туркумларининг асосий мазмунларини ўзлаштириш ва бу борада шахсий сифатларни эгаллаш;

ўқувчиларнинг назарий билимдонлик ва амалий кўникмалик сифатларига эга бўлишини таъминлаш.

Бундай ёндашув умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг билим, кўникма ва малакаларини давлат таълим стандартлари ҳамда малака талаблари асосида шакллантириш имконини беради. Чунки бугунги кунда инновацион иқтисодиёт шарт-шароити шахснинг таянч билимларга эгаллигини рағбатлантиради. Негаки, бундай шароитда янгиланган кўп бўлиб, таълим ва тарбия жараёнида ҳам ўзгарувчанлик хусусиятлари яшовчан бўлиб бормоқда. Шу жиҳатдан умумий ўрта таълим мактабларида Математика туркумидаги, жумладан, Геометрия фанини ўқитишнинг методикасини янгиланган бориш, ривожлантириш ва бу жараёнга янги асосдаги методикаларни жорий этиш долзарб бўлиб турибди. Мазкур масалалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги ПҚ-4708-сон “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан тасдиқланган “2020-2023 йилларда Ўзбекистон Республикасида Математика фанлари бўйича таълим сифатини яхшилаш, илмий-тадқиқотларнинг натижадорлигини ва амалий аҳамиятини оширишнинг мақсадли Дастури”да ҳам белгиланган[2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мазкур қарорда Математика туркумидаги фанларни ўқитишга доир қуйидаги энг зарурий муаммолар кўрсатиб ўтилган:

биринчидан, математика таълимотининг таълим олиш босқичлари ўртасидаги узвийлик тўлиқ таъминланмаган; шу жиҳатдан умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишда узвийликни таъминлаш тақозо этилади;

иккинчидан, умумий ўрта таълим мактабларида Математика дарсликлари ўқувчиларнинг ёшига нисбатан фанни ўзлаштиришни қийинлаштирувчи мураккаб масалалардан иборат ва бошқа фанларда ўтиладиган мавзулар билан уйғунлаштирилмаган; шу маънода 10-11 синфларда

ўқитиладиган Геометрия фанининг ўқув материалларини ўқувчиларнинг ёшига нисбатан мос равишда ишлаб чиқиш ва мавзуларнинг ўзга фанлардаги (алгебра, анализ ва ҳ.к.) турдошлилари билан уйғунлаштирилиши мақсадга мувофиқ бўлади;

учинчидан, математикага қизиқувчан, халқаро олимпиадалар ғолиблари бўлган аксарият иқтидорли ёшларимиз ҳудудлардан бўлишига қарамадан уларнинг келгуси ривожланиши учун олий таълим ва илм-фан соҳасида зарур шарт-шароит яратиб берилмаган; шу сабабли мамлакатимизнинг ҳар бир туман ва шаҳарларида ташкил этилган Математика чуқурлаштирилиб ўтилувчи умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари орасидан Геометрия фани бўйича иқтидорларини аниқлаш ва уларни маҳаллий олий таълим муассасалари ўқитувчилари билан ҳамкорлигини йўлга қўйиш долзарб бўлиб турибди;

тўртинчидан, математика соҳасидаги илмий-тадқиқотнинг амалиёт ва ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги заифлигига қолмоқда; бу ҳол Геометрия фани бўйича амалга ошириладиган назарий-методологик илмий-тадқиқотларни амалиёт ва ишлаб чиқариш билан узвий боғлашни зарурият қилиб қўяди, бу борада бошланган ишларни чуқурлаштириш тақозо этилади;

бешинчидан, соҳадаги олимларнинг хорижий илмий ва таълим муассасалари билан алоқалари миллий математикани жаҳон миқёсига олиб чиқиш, халқаро ҳамжамиятдаги нуфузини ошириш учун етарли эмас; бу муаммо доирасида Геометрия фани бўйича ҳам долзарб масаллар мавжуд бўлиб, унга кўра, ушбу фан бўйича халқаро алоқаларни кучайтириш ва миллий тадқиқотчиликнинг ютуқларини тарғибот этиш тақозо этилади.

Эътибор берилса, қарорда белгиланган муаммолар ва вазифалар бевосита Геометрия фани ва уни умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиш билан ҳам боғлиқдир. Бу масалада айниқса, 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитиш методикасини тубдан ўзлаштириш тақозо этилади.

Таъкидланган дастур асосида умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторларини идрок этиш ва бу факторларга асосан талаб даражасидаги ўқитиш жараёнини ташкил этишнинг йўналишларини белгилаб олиш мумкин. Шу жиҳатдан бундай йўналишларнинг асосийларини бизнингча, қуйидагилар ташкил этади:

туман ва шаҳарларда ташкил этилган Математика фани чуқурлаштириб ўтилувчи мактабларда Геометрия фанини ўқитиш бўйича махсус гуруҳлар ва курслар ташкил этиш;

бундай таълим муассасаларини таниқли мутахассислар ва ўқитувчилар таъминлаш;

мазкур ўқув жараёнини янги авлод дастурлари, ўқув адабиётлари ва дарсликлари билан таъминлаш;

иқтидорли ўқувчиларни қўллаб-қувватлаш.

Буларнинг барчаси жойларда Геометрия фанини ўқитиш методикасини ва унинг меъёрий факторларини кутилган даражада янгиллаб бориш имконини беради.

Шу сабабли умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини замонавий талаблар даражасида такомиллаштириш долзарб ҳисобланади. Бу ўринда эътиборингизни ана шу масаланинг меъёрий факторлари таҳлилиги тортамин.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари деганда қуйидагилар назарда тутилади:

мазкур фанни ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талаблари, ўқув режа, дастур ва дарсликлари;

ушбу фанни ўқитишнинг анъанавий ва ноанъанавий методлари ҳамда технологиялари;

бу фанни ўқитиш методикасини ривожлантириш бўйича миллий ва халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибалари;

фанни ўқитиш бўйича тажрибали ўқитувчиларнинг индивидуал методлари.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича янги давлат таълим стандартлари ва малака талаблари халқаро таълим дастурлари ҳамда стандартлари даражасида ишлаб чиқилмоқда[3]. Бу борадаги тасдиқланган меъёрий ҳужжатларнинг 2022-2023 ўқув йилидан амалга киритилиши мўлжалланган. Айни пайтда, Математика туркумидаги фанларни ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларининг 2017 йили киритилган янги таҳрирдаги ҳужжатлари ҳам амалда тўхтатилган.

Умуман Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги 187-сонли ўзгартиришлар киритилган “Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартлари” амалда бўлиб, унда Геометрия фанини ўқитиш бўйича қуйидаги мақсад ва вазифалар белгиланган:

таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциясига амал қилиш;

ўқувчиларга фан бўйича минимал назарий билим, амалий кўникма ва умумий компетенция бериш;

таълим ва унинг пировард натижалари, ўқувчиларнинг малака талабларини эгаллаганлик даражасини тизимли баҳолаш;

давлат таълим стандартлари талабларининг фанни ўқитиш бўйича таълим сифатига қўйиладиган қоидаларни халқаро таълим талабларига мувофиқлаштириб бориш.

Бу мақсад ва вазифалар асосида умумий ўрта таълим мактаблари 10-11 синфларида Геометрия фанини ўқитиш амалга оширилаётганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Эътибор берилса, бу мақсад ва вазифалар негизда фанни ўқитишда янгича асосларга асосланиш мавжуд.

Айни пайтда, ушбу ҳужжатда Геометрия фанини ўқитишда қуйидаги тамойилларга қатъий асосланиш ҳам белгилаб қўйилган:

ўқувчи шахси, унинг интилишлари, қобилияти ва қизиқишлари устуворлиги;

умумий ўрта таълим мазмунининг инсон-парварлиги;

давлат таълим с тандартининг таълим соҳасидаги давлат ва жамият талабларига ҳамда шахс эҳтиёжига мослиги;

умумий ўрта таълимнинг бошқа таълим турлари ва босқичлари билан узлуксизлиги ва таълим мазмунининг узвийлиги;

умумий ўрта таълим мазмунининг республикадаги барча ҳудудларда бирлиги ва яхлитлиги ва ҳ.к.

Буларнинг барчаси 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитишда амалиётда қўлланилиши керак. Шу сабабли мазкур синфларда Геометрия фанини ўқитишда қуйидагиларга эътибор бериш зарурият ҳисобланади:

фанни ўқитишнинг мазмуни, шакли, воситалари ва усулларини танлашда инновацион технологияларга асосланиш;

ўқувчиларда фанни ўрганиш ва таълим олишни давом эттириш учун умумий компетенцияларни ривожлантириш;

ривожланган хорижий мамлакатларнинг фан соҳаси бўйича меъёрларни белгилаш тажрибасидан миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш.

Бундай ёндашув 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитишда янгича асосларга таянишга олиб келади. Шу жиҳатдан бизнинг фикримизча, 10-11 синфлар Математика туркумидаги ўқув фанлари, жумладан,

Геометрия фани бўйича янги давлат таълим стандартлари ва малака талабларини ишлаб чиқишда қуйидаги икки муҳим ҳужжатга асосланиш мақсадга мувофиқ бўлади:

а) Ўзбекистон Республикаси Миллий малакалар рамкаси. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 майдаги 287-сонли қарори билан тасдиқланган мазкур ҳужжатда малакалар рамкаси (қатъий доираси) белгилаб қўйилган. Шу жиҳатдан умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларининг янгисини яратишда ушбу малка талаблари рамкасида белгилаб қўйилган қуйидагиларга асосланиш қўйилган самарани беради:

1) билимлар мажмуини бериш:
- тақдим этилаётган маълумот ва ахборотларнинг ҳаққонийлиги;
- тақдим этилаётган билимларнинг инновациявийлиги;

- назарий ва амалий билимларнинг уйғунлиги.
2) маҳорат ва кўникмалар:
- касб вазибаларини бажаришнинг кўп вариантга эгаллиги ва уларнинг амалиёт билан боғлиқлиги;
- муайян фан бўйича ноаниқлик ва мураккабликнинг мунтазам бартараф этиб борилиши.

3) компетенциялар:
- мустақил ижро интизомига эга бўлиш;
- ўз билими ва кўникмаларини амалиётда қўллаи олиш;
- кўникма ва малакаларни шакллантиришда замонавий ёндашувларга асосланиш.

Эътибор берилса, мазкур кўрсатмалар янгидан шакллантириладиган умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларининг негизлари сифатида қабул қилиниши мумкин.

б) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Мазкур қарорда Математика туркумидаги, жумладан, Геометрия фанини умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиш учун белгиланадиган давлат таълим стандартлари ва малака талаблари бўйича муҳим вазибалар қўйилган. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат бўлиб, Геометрия фанини ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларида акс этиши мақсадга мувофиқ бўлади:

- 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитишда мавзулар бўйича тўлиқ узвийлиқни таъминлаш;

- таълимнинг мазкур босқичида Геометрия фани бўйича бериладиган ўқув материалларининг ўқувчиларнинг қулай ўзлаштириши, кизиқиш билан муносабатда бўлиши ва мавзулар бўйича аниқ кўникмаларга эга бўлишига йўналтирилиши;

- мазкур фани ўқитишда умумий ўрта таълим мактаби ва олий таълим муассасаси ҳамкорлиги механизмига таяниш;

- 10-11 синфларда Геометрия фани воситасида ўзлаштириладиган билим, кўникма ва малака компетенциялари кўламини аниқ белгалаб қўйиш;

- ушбу фан бўйича ўқувчиларнинг ўзлаштирганлик даражасини баҳолашнинг мутлақо янги тизимини ишлаб чиқиш.

Буларнинг барчаси Геометрия фани бўйича ишлаб чиқиладиган янги асосдаги давлат таълим стандартлари ва малака талабларини халқаро таълим дастурлари талаблари асосида яратиш имконини беради.

2. Умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, 10-11 синфларда геометрия фанини ўқитишнинг ўзига хос анъанавий ва ноанъанавий методлари ҳамда технология-

ларига амал қилиш жорий этилган. Бунда бугунги кунда қуйидаги анъанавий методлар устувор эканлиги кўзга ташланади:

тушунтириш;
ўргатиш;
йўналтириш;
баҳолаш.

Геометрия фанини ўқитишнинг бу анъанавий методлари тажрибадан ўтганлиги билан муҳим аҳамиятга эга.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишда ноанъанавий методларга асосланиш ҳам таркиб топган. Бундай ноанъанавий методларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

ўқитишнинг техник воситаларига таяниш;
ўқитишнинг мустақил таълим методига устувор даражада аҳамият бериш;
ўқувчиларнинг ўзлаштирганлик даражасини мониторинг қилиб бориш;
ўқувчиларнинг билимини ўқув-техник жиҳозлар воситасида баҳолаш.

Бу ноанъанавий методлар Геометрия фани ўқув режа ва дастурларида назарда тутилган билим ҳамда амалий кўникмаларда ўқувчиларда қўйилган даражада беришга асос бўлмоқда.

Геометрия фанини умумий ўрта таълим мактабларида ўқитишнинг амалдаги ўзига хос технологиялари ҳам мавжуд. Бундай технологияларнинг асосийлари қуйидагилардир:

ўқитишнинг Кейс стади технологияси;
ўқитишнинг ривожлантирувчи таълим технологияси;

ўқитишнинг техник имкониятлар технологияси;
ўқитишнинг эмперик технологияси.

Мазкур ўқитиш технологиялари умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, таълимнинг тўлиқ босқичи бўлган 10-11 синфларда Геометрия фанини бугунги кун талаблари асосида ўқитиш имконини бераётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Эътибор берилса, Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг ўзига хос давлат таълим стандартлари ва малака талаблари, ўқув режалари, дастурлари, дарсликлари, ўқитишнинг анъанавий ва ноанъанавий методлари ҳамда технологиялари амалда қўлланилиб келинмоқда. Айни пайтда, мазкур фани умумий ўрта таълим мактабларида, айниқса, 10-11 синфларда ўқитиш методикасини замонавий талаблар асосида ривожлантириш зарурият бўлиб турибди. Бу зарурият қуйидагилар билан белгиланади:

Геометрия фанини ўқитиш методикасини янгिलाб бориш ва ривожлантириш асосларини ишлаб чиқиш;

мазкур фан бўйича ўқувчиларнинг кизиқишларини кучайтириш, бу борадаги уларнинг лаёқат ва қобилиятларини ривожлантириш;

ушбу фан бўйича ўқувчиларнинг халқаро фан олимпиадаларида иштирокини кучайтириш ва бунинг учун фани инновацион ёндашувлар асосида ўқитишни йўлга қўйиш;

қобилиятли ўқувчилардан келгусида Геометрия фани бўйича истеъдодли мутахассислар тайёрлаш селекциясини амалга ошириш.

Бу заруриятлар умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини ривожлантиришда мақсадли ёндашиш учун асос бўлади. Шу сабабли бу борада қуйидагиларга эътибор бериш қўйилган самарани беради:

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини ривожлантириш бўйича миллий ва халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибалари

хам мавжуд. Бунда умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини ривожлантириш бўйича қуйидаги миллий илмий-тадқиқотчилик тажрибаларидан фойдаланиш имкониятлари борлигини таъкидлаш жоиз:

Геометрия фани ва уни ўқитиш методологияси бўйича амалга оширилган илмий-назарий ҳамда амалий тадқиқотларнинг ҳулосаларидан фойдаланиш;

Геометрия фани бўйича тарихий-педагогик манбаларда тақдим этилган методологик тавсиялардан фойдаланиш (мисол учун, Абу Райҳон Берунийнинг “Геодезия” асарида Геометрия фани асослари ва уни ўзлаштириш омиллари бўйича муҳим тавсиялар берилган);

ушбу фан бўйича амалга оширилаётган ихтиролар ва кашфиётлардан фойдаланиш.

Фанни ўқитиш бўйича бу миллий илмий-тадқиқотчилик тажрибалари биз учун таълим-тарбия жараёнида муҳим аҳамиятга эга.

Геометрия фанини умумтаълим мактабларида ўқитиш бўйича халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибаларидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай халқаро илмий-амалий тадқиқотчиликнинг энг муҳимлари қуйидагилардир:

Геометрия фанини ўқитишда ҳар бир таълим олувчига индивидуал ёндашишга доир илмий-тадқиқотлар тавсияларидан фойдаланиш;

фанни ўқитишда ишлаб чиқилган замонавий ва инновацион технологиялардан фойдаланиш;

хорижий мамлакатлар илмий ва таълим муассасаларида фаолият юритаётган илмий-амалий марказларнинг тажрибаларидан фойдаланиш.

Геометрия фанини ўқитишнинг бундай халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибаларидан фойдаланиш мазкур фанни ўқитишнинг меъёрий факторларини идрок этишда муҳим ўрин тутди. Улар асосида фанни ўқитиш методикасини ривожлантириш йўналишларини белгилаб олиш мумкин.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича мамлакатимизда амалий фаолиятдаги ўқитувчиларнинг ҳам ўзига хос индивидуал

методлари мавжуд бўлиб, улар фанни ўқитиш методикасини ривожлантириш асосларини белгилашда амалий материаллар бўлиб хизмат қилади. Бундай индивидуал методларга қуйидаги хусусиятлар хос:

фанни ўқитишда ҳар бир ўқувчи билан индивидуал ишлаш;

таълим жараёнида ўқувчиларнинг ушбу фан бўйича лаёқатларини аниқлаб, улар билан гуруҳли тарзда ишлаш;

лаёқатли ўқувчиларга махсус топшириқлар ва вазифалар бериш.

Бундан индивидуал тажрибалар амалий фаолиятдаги ўқитувчиларнинг йиллаб давом этган касбий фаолиятида таркиб топган. Шу сабабли бундай тажрибалар умумий ўрта таълим мактабларида, айниқса, 10-11 синфларда геометрия фанини ўқитиш методикасини амалий ривожлантириш асосларини белгилаб олишда таянч материал ҳисобланади.

Эътибор берилса, умумий ўрта таълим мактабларида геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари ўзига хос хусусиятларга эгалиги билан диққатни тортади. Аввало бу факторлар асосида фанни ўқитиш муваффақиятли амалга оширилмоқда, қолаверса, бу факторларнинг таҳлили фанни ўқитиш методикасини янгилаш ва ривожлантириш заруриятини кўрсатади. Шу сабабли бизнинг ёндашувимизга кўра, бу борада махсус тадқиқот ишлари амалга оширилиши ҳамда фанни ўқитиш методикасини ривожлантиришнинг янгича методларини ишлаб чиқилиши тақозо этилади.

Хулоса ва таклифлар: умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари миллий ва халқаро таълим тажрибалари асосида ишлаб чиқилган. Шу сабабли мустақиллик йилларида мазкур фанни ўқитишнинг методологик асослари ривожланиб борганлигига дуч келамиз. Айни пайтда, умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитиш методикасини ахборот-коммуникацион воситаларга асосланган технологияларга таянган ҳолда такомиллаштириш тақозо этилади. Бу борада методологик асосларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон-инсон кадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлатдир. // “XXI asr” газетаси 2021 йил 10 сентябрь сони
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. // www.ziyounet.uz.
3. Шерматов Ш. Халқ таълими: эврилиш ва юксалиш йўли. // “Янги Ўзбекистон” газетаси 2021 йил 30 сентябрь сони



UDK: 378.091.33:001.895

Laziz NEMATOV,
Buxoro muhandislik – texnologiya institute o'qituvchisi
E-mail: laziznemat@mail.ru

Taqrizchi; Kamolova Sanobar Jabborovna O'zDJTU f.f (PhD), Roman-german tillari tarjimashunosligi fakulteti katta o'qituvchisi

OLIIY TA'LIMDA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM YO'NALISHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim tizimidagi tub islohotlarning hozirgi kundagi dolzarb muammolari, oliy ta'limda o'qitish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlari, shuningdek, samarali o'qitishni hozirgi davrida keng tarqalayotgan usullaridan biri "O'qitishning modulli tizimi" haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, faoliyat, pedagogik texnologiya, modul, mutaxassis, innovatsiya, taraqqiyot.

ВАЖНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются актуальные на сегодняшний день проблемы кардинальной реформы системы образования, важнейшие направления повышения эффективности обучения в высшем образовании, а также рассматривается один из распространенных в настоящее время методов эффективного обучения - "модульная система обучения".

Ключевые слова: система образования, деятельность, педагогическая технология, модуль, специалист, инновация, прогресс.

IMPORTANT DIRECTIONS TO INCREASE LEARNING EFFICIENCY IN HIGHER EDUCATION

Annotation

This article discusses the current problems of the cardinal reform of the education system, the most important directions for improving the effectiveness of teaching in higher education, and also considers one of the currently common methods of effective teaching - the "modular learning system".

Key words: education system, activity, pedagogical technology, module, specialist, innovation, progress.

Hozirgi kunda oliy ta'limi tizimini, xususan, ta'lim faoliyatining mazmuni va tuzilishi va uning tashkiliy - iqtisodiy jihatlarini isloh qilish dolzarb masalalardan biridir. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ta'lim-tarbiya asosiy o'rin tutadi, shu sababli ta'lim tizimidagi tub islohotlarning hozirgi kundagi dolzarb muammolaridan biri chuqur bilimli, raqobatdosh mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlash hamda bilim sifatini ob'ektiv baholash maqsadida, yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni kiritish, ularni amaliyotga tadbiq etishni ta'minlashdan iboratdir.

Innovatsiya davri sifatida tavsiflangan zamonaviy dunyoda mutaxassislarning fikriga ko'ra ta'lim jahon ahamiyatiga ega bo'lgan muhim yo'nalishlardan biridir. Bugungi kunda ushbu keng ko'lamli faoliyat bir milliarddan ziyod o'quvchilarni qamrab oladi va unda qariyb 50 million o'qituvchi ishlaydi. Ta'limning ijtimoiy roli ham sezilarli darajada oshdi: bugungi kunda insoniyatning rivojlanish istiqbollari uning yo'nalishi va samaradorligiga bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, so'nggi o'n yilliklarda dunyo ta'limining barcha turlari va elementlariga bo'lgan munosabatini o'zgartirdi. Ta'lim, ayniqsa, oliy ta'lim, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi omili sifatida qaralmoqda. Ushbu e'tiborning sababi zamonaviy jamiyatning eng muhim qiymati va asosiy kapitali yangi bilimlarni topish va rivojlantirishga va nostandart qarorlar qabul qilishga qodir bo'lgan shaxs ekanligini tushunishdir. Bu kapital, o'z navbatida, oliy ta'lim tizimida – universitetlar, institutlar, oliy

maktablar, akademiya va boshqa muassasalarda shakllantiriladi.

Ayni paytda ta'limni samaradorligini oshirish uning imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalanish, ta'limni hozirgi zamon asosiy talablaridan biri bo'lib qolmoqda. Ta'lim jarayonini qay yo'sinda tashkil qilsak, uning amalga oshirilish mexanizmini ixcham, tushunarli, amalda qo'llash uchun qulayligi, mustaqil bilim oshirishning eng qulay usul va vositalarini tanlay olsak va shu bilan bir vaqtda kam vaqt sarf qilib, o'zlashtirish suratini oshirish kabilar ilg'or o'qituvchilarni, metodist olimlarni befarq qoldirgan emas. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni ning 4.4-bandida belgilab qo'yilgan "Ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish" [1] ustuvor vazifalar sifatida belgilab qo'yilgan[1]. Ushbu vazifani ayniqsa, samarali o'qitishni hozirgi davrida keng tarqalayotgan usullaridan biri "O'qitishning modulli tizimi" hisoblanadi.

"Modul" lotincha so'z bo'lib "qism" yoki "bo'lak" degan ma'noni bildiradi. Professor N. X. Avliyoqulov ta'biri bilan aytganda, "Modul bu o'quv materialining mantiqan tugallangan birligi bo'lib, o'quv fanning bir yoki bir necha

fundamental tushunchalarini o'rganishga qaratilgan" [3]. Modulli o'qitish tizimi inson miyasining o'zlashtirish tizimiga asosan vujudga kelgan. Inson miyasi informatsiyani (axborotni) oqim sifatida yaxlit xolicha emas, balki kvant (bo'linmas miqdor) ko'rinishda yaxshi qabul qiladi. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, ta'limni ya'ni o'qitishni inson bosh miyasining o'zlashtirish tizimiga moslashtirish g'oyasi asosida tashkil qilish eng samarali yo'l ekanligini e'tirof etilmoqda. O'qitishning modulli tizimi hozirgi vaqtda oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida keng qo'llanilmoqda. Bunda mutaxassis tayyorlashdagi o'quv rejani chuqur tahlil qilish asosida o'zaro bog'liq fanlar guruhi aniqlanadi, ya'ni umumiy o'quv rejasi alohida modullar (mutaxassislikga oid fanlar) to'plami sifatida qaraladi. Har bir mikro modul mutaxassislikni shakllantirishda ma'lum maqsad va vazifani bajaradi, uning maqsadlari davlat ta'lim standartlarida aks ettiriladi va mutaxassisi tayyorlashning bosh maqsadini ifodalaydi. Xulosa qilib aytadigan bo'lak, har bir mutaxassislik yaxlit bir modul sifatida qaraladi va unda o'rganiladigan fanlar tizimi yaxlit modulning mikro modullari hisoblanib, ushbu mikro modul o'z navbatida yanada kichikroq modullarga bo'linadi va talaba ana shu modullar tizimidan o'tish asosida mutaxassislikni egallab boradi. O'qitishning modulli tizimini oliy ta'lim o'quv jarayoniga tadbiiq qilish ayniqsa, "Elektrotexnika va elektronika" fanini o'qitishda, o'qitishning modulli tizimini amalga oshirish yuqori samara beradi.

Modulli o'qitish texnologiyasi modullarga asoslanadi. Bunda eng kichik tarkibiy bo'lakni eng kichik modul, boshqalarini esa o'z ichiga qancha modulni olishiga qarab tegishli darajadagi modullar deyiladi. Modul texnologiyasining mohiyati, ta'lim jarayonini modullar (o'quv predmeti va uning bo'limlari mazmunini tartibga solish, ta'limning muayyan bosqichdan boshlab bo'linmaydigan kasbiy faoliyatni mantiqan tugallangan qismlarga ajratish) asosida loyihalashtirishdan iboratdir. So'ngra ajratilgan har bir modul bo'yicha shu modulning o'zigagina taalluqli bo'lgan faoliyat mazmuni va ta'siri doirasi belgilanadi.

Modul texnologiyasi maqsadini ro'yobga chiqarish uchun modul bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Ushbu jarayonda sodir etilayotgan har bir harakatga o'quv elementi sifatida qaraladi. Modul texnologiyasi o'quv elementi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: faoliyatning aniq elementlarini o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan nazariy va amaliy axborotlar: ta'lim uchun zarur bo'lgan faoliyatni ta'minlovchi materiallar haqidagi ma'lumotlar: maqsadlar identifikatsiyasi: o'quv materiallari: o'quv sharoitini nazorat qilish (o'quvchilarning ko'zlangan natijalarga erishishlari uchun zarur bo'lgan shart – sharoitlar: testlar: maqsad etaloni va boshqalar). Modul texnologiyasi jarayonining umumiy maqsadi quyidagi darajalarda oydinlashadi: ta'lim muassasasining maqsadi hamda o'qituvchi va uning metodik faoliyati identifikatsiyasi, o'quv predmetining maqsadi, modul maqsadi va o'qituvchining talabalar bilan hamkorlikdagi faoliyatining moduli, uning tashxis qilinadigan oxirgi natijalari.

Modul o'qitish texnologiyasiga o'tishda quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim: Metodik majmualar yaratish, O'UM yaratish, ta'lim jarayonini didaktik, metodik va tashkiliy jihatdan ta'minlash nazarda tutiladi. O'qitishning modulli texnologiyasi – o'qitishning qabul qilingan tamoiillariga muvofiq ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Bularga faoliyatlilik, tizimli kvantlash, motivatsiya (qiziqtirish), modullilik, kognitiv viziallilik xatoliliklarga tayanish tamoiillari kiradi. Modul texnologiyasi asosida o'qitish quyidagi ketma – ketlikda amalga oshiriladi:

1. Modul texnologiyasi asosida o'qitishni tashkil etishda dastlabki shart – sharoitlarni tahlil etish. Modul texnologiya asosida o'qitishga tayyorgarlik ko'rish, ya'ni nazariy va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish uchun dastlab uch

yo'nalishda ish olib boriladi: tayyorgarlik holati, mavjud shart – sharoitlar, o'quv metodik jihatlar tahlil qilinadi.

2. Modulning o'quv maqsadi va mazmunini belgilash. Modul texnologiyasi asosida o'qitishda dastlab o'quv fanini o'qitishning maqsadi va mazmuni, modullarning maqsadi va mazmuni belgilanadi. O'quv maqsadlari modul yakunida ta'lim – tarbiya natijasi sifatida o'quvchi erishishi lozim bo'lgan bilim, malaka va shaxsiy fazilatlarini belgilaydi. O'quv maqsadlari tarmoq ta'lim standarti talablari asosida ishlab chiqiladi. Modulni o'rganish maqsadi qanchalik aniq bo'lsa, unga erishilganlik darajasini baholash shunchalik oson bo'ladi. Ushbu bosqichda DTC, TTC, namunaviy o'quv reja va dastur asosida ishchi o'quv reja, fan dasturlari ishlab chiqiladi. Mazkur bosqichning eng muhim jarayonlaridan biri – bu o'quv materiali mazmunini belgilashdir. O'quv materiallarni asosiy muhim jihatlarini ajratib olish va ixchamlashtirish, hayotiy misollar keltirish, o'qituvchi va talabalar tomonidan o'rgatish, o'rganish lozim bo'lgan eng asosiy mazmun belgilanadi hamda o'qitish tamoyillariga ko'ra ma'ruza matn tayyorlanadi.

3. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni rejalashtirish. Ushbu bosqichda DTS, TTS, o'quv reja va dasturlar asosida ta'lim modeli, uni amalga oshirishning texnologik xaritasi ishlab chiqiladi. Ta'lim modeli va texnologik xaritada dars bosqichlari, unga ajratilgan vaqt, pedagog va talabalar faoliyatining olib borish uchun o'qitishning maxsus tanlangan metod, shakl, va vositalari keltiriladi.

4. Modul bo'yicha o'quv – didaktik materiallar va o'quv vositalarini tayyorlash. Mashg'ulotning xususiyatlarini inobatga olgan holda o'quv – didaktik materiallar, texnik va real vositalarni to'g'ri tanlash xamda ulardan talab doirasida foydalanish nazarda tutiladi. Audiovizual vositalar tegishli soxalar bo'yicha texnologik jarayonlarda funksiyalar to'g'risida keng qamrovli real tasavvurlarni vujudga keltiradi.

5. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish. Modul tarkibiga kiritilgan nazariy mashg'ulotlarni quyidagi ketma – ketlikda o'tkazish tavsiya etiladi: Qiziqtirish (motivatsiya uyg'otish).

"Elektrotexnika va elektronika" fannini modul texnologiyasi asosida o'qitishda nazariy mashg'ulotlarni qiziqarli, hatto darsga taalluqli bo'lmagan ma'lumot bilan boshlash mumkin. Masalan: mavzu bilan bog'liq qiziqarli kashfiyot, yangilik yoki hikmatni tushuntirish bilan dars boshlanadi. Bu talabalar kayfiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ularning shu sohaga yoki keyingi darslarda o'rganiladigan mavzuga qiziqishiga yordam beradi. O'qituvchi o'qitishning faol metodlari yordamida o'quv materialini tushuntiradi. Yangi modul birligini o'rganishdan avval o'tilgan modul birliklari qisqacha umumlashtirilgan holda takrorlanadi. Talabalarga modul birligiga mos tarqatma materiallar beriladi. Talabalarni guruhlarda hamkorlikda ishlash, mustaqil ravishda topshiriqlar bajarish, erishgan natijalarini taqdim etishga o'rgatish samarali o'qitish usullari hisoblanadi. Modul birliklari tahlil qilish va sintezlash orqali o'zlashtiriladi. O'zlashtirilgan bilimlar fanning boshqa modullariga oid ma'lumotlar bilan sintezlanadi va amalda qo'llaniladi. Har bir topshiriq yoki mashqdan keyin talabalar o'zlari bajargan ishlarini baholash lozim. Modulni o'rganish oxirida yakuniy suhbat uchun vaqt ajratilishi lozim. Bu – o'qituvchi va talabalarining faoliyati natijalari, ularning amalga oshgan va oshmagan ishlari yuzasidan mulohaza yuritish uchun yaxshi imkoniyat hisoblanadi.

6. Talabalarining nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakasini baholash. "Elektrotexnika va elektronika" fannini modul texnologiyasi asosida o'qitishda talabalarining bilimi va ko'nikmalari o'quv maqsadlariga muvofiq holda muntazam aniq mezonlar asosida baholanadi. Talabalarining nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakasini baholashda o'quv maqsadlarga asoslangandik, haqiqiylik, haqqoniylik,

ishonchlilik, qulaylik kabi tamoyillarga rioya etiladi. Bu bilan modulli o'qitish kutilayotgan natijani berayotgani yoki bermayotgani aniqlanadi. Xulosa qilib aytganda, "Elektro-texnika va elektronika" fannini o'qitishda ushbu texnologiyani

qo'llash talabalarda nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash, mustaqil fikrlash, tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirish, o'z bilim va qobiliyatlarini baholay olish, xato va kamchiliklarini anglash hamda ularni tuzatish ko'nikmalarini shakllantiradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni.
2. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild.—Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 592 b.
3. Avliyoqulov N.X. O'qitishning modul tizimi va pedagogik texnologiyasi amaliy asoslari, – Buxoro, 2000.
4. Панарина Н.А. Дистанционное обучение: к вопросу об основных понятиях // социологические исследования. 2004. № 4. с. 116-121.



Abror NORTOJIYEV,
O'zbekiston Milliy Universiteti mustaqil izlanuvchisi,
E-mail: a.nortojiv86@gmail.com.

Toshkent arxitektura qurilish instituti "Matematika va tabiiy fanlar" kafedrasida dotsenti, f-m.f.n. Xudayberdiyev S.S. taqrizi asosida

METHODS OF TRAINING PHYSICS BASED ON INTEGRATIVE AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Abstract

The article discusses the methodological features of the teaching process of physics in higher education institutions in the field of construction. Given the introduction of a credit-module system in the educational process, the role of physics in the training of future civil engineers and its integration with other special general engineering disciplines is discussed. There are guidelines and recommendations for the effective organization of the teaching process and independent learning.

Key words: Credit-module, physics, trainings, interdisciplinary integration, inertial damper, buildings and structures, vibrations, construction, career guidance, civil engineer.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЕ ФИЗИКИ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНЫХ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются методические особенности процесса преподавания физики в высших учебных заведениях в области строительства. С учетом внедрения кредитно-модульной системы в учебный процесс обсуждается роль физики в подготовке будущих инженеров-строителей и ее интеграция с другими специальными общепрофессиональными дисциплинами. Даны указания и рекомендации по эффективной организации процесса урока и самостоятельного обучения.

Ключевые слова: Кредитный модуль, обучение физике, занятия, междисциплинарная интеграция, инерционный демпфер, здания и сооружения, колебания, строительство, профориентация, инженер-строитель.

FIZIKA MASHG'ULOTLARINI INTEGRATIV VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QITISH USULLARI

Annotatsiya

Maqolada fizika fanining qurilish sohasidagi oliy ta'lim muassasalarida o'qitish jarayonining uslubiy xususiyatlari ko'rib o'tilgan. Bunda ta'lim jarayoniga kredit-modul tizimining joriy etilganligi inobatga olinib, fizika fanining bo'lajak quruvchi-muhandislarni tayyorlashdagi o'rni va uning boshqa maxsus umummuhandislik fanlari bilan integratsiyasi xususida so'z yuritiladi. Dars jarayonlarini va mustaqil ta'limni samarali tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kredit-modul, fizika fani, mashg'ulotlar, fanlararo integratsiya, inersion dempfer, bino va inshootlar, tebranishlar, qurilish sohasi, kasbga yo'naltirish, quruvchi-muhandis.

Kirish. Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiy tizimlar yaratilayotgan hozirgi kunda keng, chuqur bilimli va bilimlarni amalda qo'llay oladigan shaxslarga talab kuchayib bormoqda. Bilimdon va tadbirkor, ijtimoiy faol shaxs jamiyat hayotida, mehnatda o'zining o'rnini topadi. Buning uchun ta'limni tashkil etish jarayonida talabning mutaxassislikka oid qobiliyatlari, ehtiyojlari va o'ziga xos jihatlari xisobga olish lozim. Qurilish sohasidagi mutaxassislar tayyorlashda "Umumiy fizika" fanini o'qitishning nazariy masalalari asosiy ahamiyatga ega masalalardandir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 martdagi "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga ko'ra 2021/2022 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim tizimida fizika fanlarini sohalarga moslashtirilgan holda o'qitishni yo'lga qo'yish masalasi belgilangan. Shu sababli, ushbu qarorda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida fizika fanidan tashkil etiladigan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlaridagi mavzularni bevosita qurilish sohalari taqdim etilishiga katta e'tibor qaratish ko'zda tutilmoqda. Bunda fizika fanining fan dasturi va sillabuslarini ishlab chiqishda shu jihatlarga e'tibor beriladi.

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Qurilish yo'nalishi bo'yicha yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash fanlararo integratsiya orqali amalga oshiriladi. O'qitishning fanlararo yondashuvi talabalarga mustaqil ravishda fan va ishlab chiqarishning turli sohalari

bilimlarni olish, ularni guruhlash va muayyan kasbiy muammolarini yechishga imkon beradi. Bunda, D. I. Faxertdinovaning fikriga ko'ra, ma'ruza mashg'ulotlarini tashkil etishda kursning taqdimotini zamonaviy fizika nuqtai nazardan amalga oshirish kerak. Kelajakda kasbiy faoliyatda fizik bilimlarni qo'llashning asosiy yo'nalishlarini namoyish etishi va ularning amaliy qo'llanilishiga yetarli miqdorda misollar keltirish lozim. Amalda keltirilgan misollar talabalar uchun tushunarli bo'lishi kerak. Nazariy materialni taqdim etish jarayonida o'rganilayotgan ayrim tushunchalarning amaliy qo'llanilishiga ko'proq e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi [1]. R.G. Yaxin esa, kurslar va fanlar o'rtasidagi chegaralar o'zgaruvchan bo'lib, bu talabalarga bilimlarning ajralmas tizimini shakllantirishga imkon beradi. Fizika bilimlarining tub mohiyati shuni nazarda tutadiki, oliy o'quv yurtlarida talabalar tomonidan fizika darslarida shakllanadigan bilimlar umum texnik va maxsus fanlarni o'rganishda, yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish uchun asos bo'ladi. Fizika kursining mazmuni talabalarining dunyoning zamonaviy fizik tasavvuri haqidagi g'oyalarini shakllantirishga xisssa qo'shishi kerak. Bu holda fizika bilimlari yaxlitlashi va o'qitiladigan fanlarning fanlararo aloqalarga yo'naltirilgan umumiy qurilish metodologiyasi birlashtiradi degan fikrda [2]. D. I. Faxertdinova fizikaning "Majburiy tebranishlar. Rezonans hodisasi" mavzusida bo'lajak quruvchi-muhandislarga asosan qurilish inshootlari va boshqa muhandislik inshootlarining tebranishlari haqida ma'lumot berish kerak. Bunda,

ma'ruzaning batafsil taqdimoti quyidagi tartibda tashkil qilinishi mumkin. Mavzuning asosiy tushunchalari aniqlanadi-tebranishlar, majburiy tebranishlar, rezonans. Tebranish tizimlarining differensial modeli ko'rib chiqiladi, rezonans chastota va amplituda uchun matematik ifodalar topiladi. Tebranishlar va rezonansning qurilishdagi foydali va zararli ta'sirlarini eslatib o'tishni tavsiya qiladi. V.V. Soboleva fizika darslarida kasbiy faoliyat ob'ektlarini loyihalashtirish uslubini amalga oshirishning muvaffaqiyati tabiiy va kasbiy fanlari o'qituvchilarining hamkorligiga bog'liq degan fikrda. Buni ta'minlash uchun fizika o'qituvchisi quyidagilar haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak:

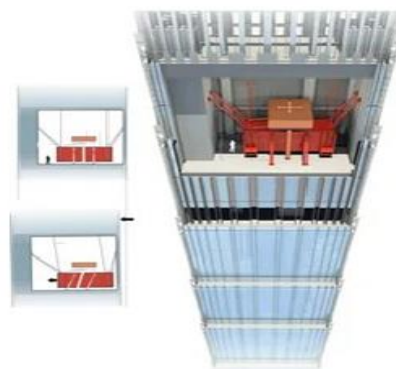
- kasbiy fan bloklarining fundamental asoslari mazmuni bilish;

- kasbiy fan bloklaridagi ishlatiladigan fizik qonunlarni, tushunchalarni, ta'riflarni to'g'ri talqin qilish. Bu bir xil fizik tushunchalarni turli fan bloklaridagi o'qituvchilar tomonidan talqin qilinishidagi noaniqlikni yo'q qilishga imkon beradi. Kasbiy faoliyat ob'ektlarini loyihalashtirish uslubining didaktik modelida ichki va tashqi aloqalar farqlanadi. Ichki aloqa-bu umumiy fizika kursining tarkibidagi yetakchi qoidalarni va undagi asosiy bog'lovchi elementlarni aniqlash maqsadida tahlil qilish natijasidir. Tashqi aloqa-bu o'quv rejasidagi maxsus fanlarning mavzularini tarkibiy va mantiqiy tahlil qilish, ularning mazmunini fizikaning asosiy qonunlari, tushunchalari bilan o'zaro bog'liqlik darajasini ajratib

ko'rsatish va mutaxassislarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan asosiy mavzulararo bilimlarni aniqlashdan iboratligini ta'kidlaydi [3].

-Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Fanlararo integratsiyani amalga oshirishda laboratoriya, amaliy mashg'ulotlarni va mustaqil ta'limni tashkil etishda ham e'tibor qaratish lozim. Masalan, fizika fanidan "Matematik mayatnik yordamida erkin tushish tezlanishini aniqlash" nomli laboratoriya mashg'ulotini bajarish orqali talabalarning ma'ruza mashg'ulotlarda egallagan nazariy bilimlari amaliy jihatdan mustahkamlanadi. Shu bilan birga, bu orqali talabalarning kasbga yo'naltirish ishlarini ham amalga oshirish mumkin. Bu laboratoriya ishini bajarish davomida, mayatniklarning zamonaviy qurilish binolarida zilzila bardoshlikni ta'minlashda qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Bunga misol qilib, AQSh da qurilayotgan "111 West 57th Street" binosida ishlatilayotgan inersion dempferni keltirish mumkin. Bu "eng ingichka osmono'par bino" hisoblanib (1-rasm), balandligi 438 metr, eni 18 metr bo'lib, unga og'irligi 800 tonna bo'lgan inersion dempfer o'rnatish rejalashtirilgan. Bu dempfer binoning zilzila va shamol ta'sirlariga qarshi turishida muvozanatini saqlash uchun foydalaniladi. Inersion dempfer ikkita ustama-ust joylashgan yuklardan tashkil topgan bo'lib, ulardan biri trosga osilgan, ikkinchisi esa asosga mahkamlangan.



1-rasm. "111 West 57th Street" binosi va inersion dempferning ko'rinishi.

Agar bino tashqi kuch (shamol yoki yer silkinishlari) ta'sirida ma'lum bir tamonga og'adigan bo'lsa, dempfer qarama-qarshi tamonga og'adi va o'z og'irligi tufayli binoning muvozanat holatiga qaytaradi hamda binoning buzilishini oldini oladi.

Bu kabi misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Dunyoda birinchi bo'lib bunyod etilgan uzunligi yarim kilometrdan baland bo'lgan "Taybey 101" binosida tayfun va yer silkinishlariga bardosh berish uchun umumiy og'irligi 660

tonna bo'lgan shar-mayatnikdan foydalanilgan. Bu shar-mayatnik binoning 87-91 qavatlariga joylashtirilgan bo'lib, shamol tezligi 216 km/h ga yetganda ham binoning muvozanat holatini saqlashga imkoniyat yaratadi [4]. Inersion dempferlardan nafaqat, osmono'par binolarda balki, qurilish inshootlarida ham foydalanilgan. Masalan, Londonda shahrida 2000-yilda qurilgan tebranuvchi ko'priksida ham tebranishlarni susaytirish uchun inersion dempferlar ishlatilgan (2-rasm).



2-rasm. "London Millennium Footbridge" ko'prigining umumiy ko'rinishi.

Inersion dempferning afzalliklari va kamchiliklari "T-sxema" asosida tahlil qilinsa, talabalarning ushbu mavzuni o'zlashtirish darajasi yanada ortadi.

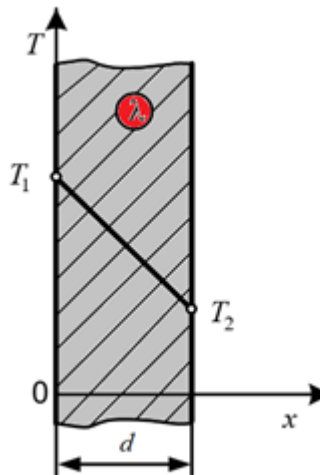
Afzalliklari:	Kamchiliklari:
1. Ishonchli. 2. Oddiy tuzilishi. 3. Ishlash tamoyili Soddaligi. 4. Keng sohalarda ishlatilishi.	1. O'lchami katta. 2. Tan narxi qimmat.

Fizika fanidan amaliy mashg'ulotlarni olib borishda maxsus ishlab chiqilgan va tanlangan kasbiy yo'naltirilgan vazifalar to'plamidan foydalanish kerak [5]. Bunday turdagi masalalar fizika fanini o'qitishning asosiy amaliy yo'nalishi hisoblanadi [6].

Quyida fizika fanidan qurilish sohasiga bevosita bog'liq bo'lgan masalalardan na'munalar keltirilgan:

a). Yassi devor issiqlik o'tkazuvchanligi $\lambda = 0,25 \text{ W/m} \cdot \text{K}$ bo'lgan materialdan qilingan. Devor qalinligi $d = 50 \text{ mm}$. Devorning mos ravishda sirtlaridagi temperaturalar: $T_1 = 50^\circ\text{C}$, $T_2 = 20^\circ\text{C}$. Yassi devor orqali o'tuvchi issiqlik oqimi zichligini toping [7].

Biz bir qatlamli tekis devorda issiqlik o'tkazuvchanlik jarayonining harorat grafisini tasvirlaymiz (3-rasm).



3-rasm. Biz bir qatlamli tekis devorda issiqlik o'tkazuvchanlik jarayonining harorat bog'liqlik grafigi.

Yassi bir qatlamli devorda issiqlik o'tkazuvchanligining issiqlik qarshiligi quyidagicha aniqlanadi

$$R_t = \frac{d}{\lambda} = \frac{0,05}{0,25} = 0,2 \frac{\text{m}^2 \cdot \text{K}}{\text{W}}$$

Yassi devor orqali o'tuvchi issiqlik oqimi zichligi quyidagi formula bo'yicha topish mumkin,

$$q = \frac{T_1 - T_2}{R_t} = \frac{50 - 20}{0,2} = 150 \frac{\text{W}}{\text{m}^2}$$

Demak, issiqlik oqimining zichligi $q = 150 \frac{\text{W}}{\text{m}^2}$ ga teng ekan.

b). Yuzasi 25 m^2 bo'lgan kvadrat shaklidagi xonaning o'rtasiga lampa osilgan. Lampa poldan qanday balandlikda

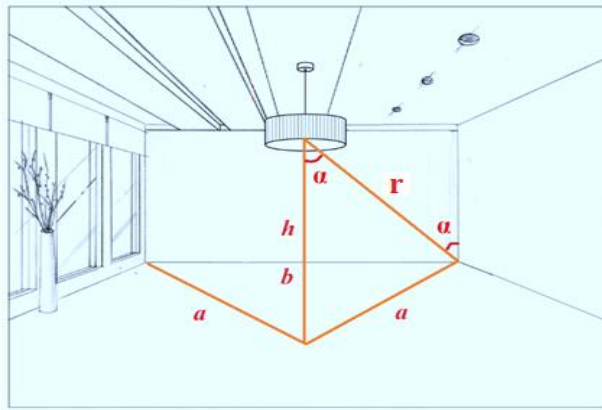
osilsa, xona burchaklaridagi yoritilganlik maksimal bo'ladi [8]?

Yoritilganlik ifodasiga ko'ra,

$$E = \frac{I}{r^2} \cos \alpha$$

bu yerda, I –yorug'lik manbai kuchi, r –yorug'lik manбайдan xonaning burchagigacha bo'lgan masofa, α –yorug'likning tushish burchagi. 4-rasmdan ko'rinib turibdiki, $a = r \sin \alpha = \frac{b}{\sqrt{2}} = h \tan \alpha$ ekanligini hisobga olib,

$$E = \frac{I}{a^2} \cos \alpha \sin^2 \alpha$$



4-rasm. Xonada osilgan lampadan tarqalayotgan yorug'likning tarqalishi.

Yoritilganlikning maksimal qiymatini topish uchun yuqoridagi ifodadan α bo'yicha hosila olamiz va nolgga tenglashtiramiz,

$$\frac{dE}{d\alpha} = \frac{I}{a^2} (2\cos^2 \alpha \sin \alpha - \sin^3 \alpha) = 0$$

Bu yerdan, $\operatorname{tg}^2 \alpha = 2$ va $h = \frac{b}{\sqrt{2}\operatorname{tg} \alpha} = \frac{\sqrt{5}}{\sqrt{2}\operatorname{tg} \alpha} = 2,5 \text{ metr}$ ekanligi kelib chiqadi.

Demak, yuqorida keltirilgan barcha masalalar bevosita qurilish sohasiga bog'liq bo'lib, bu talabarning fizika faniga qiziqishlariga zamin yaratadi.

-Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ma'lumki, hozirgi kunda ko'plap oliy o'quv yurtlarining ta'lim jarayoniga kredit-modul tizimi joriy etilgan. Kredit tizimi ta'lim jarayonida o'qilgan soatlar miqdorini emas, balki erishilgan natijani ko'rsatib beruvchi o'lchov birligidir. Ya'ni mutaxassisni kompetentlik darajasiga baho beruvchi natijaga qaratilgan o'lchov birligidir. Demak, kredit nafaqat o'quv faoliyatiga berilgan baho, balki, bajarilgan o'quv yuklamasini ko'rsatib turuvchi birlikdir. Kredit-modul tizimining joriy etilishi professor-o'qituvchi va talabaning hamkorlikda ishlashida muhim omil hisoblanadi. Modulli ta'limda pedagog tinglovchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahatlar beradi, nazorat qiladi. Talaba esa yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg'u ham talabalarning mustaqil ta'lim olishiga qaratiladi. O'quv jarayonida mustaqil ta'lim olishning ahamiyati ortadi va bu kelajakda mutaxassislarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi hamda faolligini oshirishga olib keladi [10].

Kredit-modul tizimida fizik mutaxassislari tayyorlamaydigan yo'nalishlarda umumiy fizika fani uchun ajratilgan kredit miqdori o'rtacha 8 ga teng. Bundan ko'rinadiki, umumiy fizika fanidan ma'ruza mashg'ulotlari, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatga nisbatan, mustaqil ta'lim uchun ajratilgan soat ko'proq. Demak, kam vaqt ichida katta miqdordagi ma'lumotlarni talabalarga yetkazib berish talab etiladi. Chunki, auditoriya mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatlar avvalgiga nisbatan o'rtacha 1,6 marta kamaydi. Bu muammoni qanday qilib hal etish mumkin? Bu muammoni yechishning eng to'g'ri yo'li bizning nazarimizda, auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'limni to'g'ri hamda samarali tashkil etishdir. Bunda talabaning kelajakda qaysi yo'nalishda mutaxassis bo'lishini hisobga olish muhimdir. Ya'ni, fanlararo integratsiyani ta'minlash lozim. Misol uchun, Bino va inshootlar qurilishi (sanoat va fuqaro binolari) ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar kelajakda quruvchi-muhandis bo'lib yetishadi. Bu ta'lim yo'nalishidagi talabalar fizika fani bilan bevosita bog'liq bo'lgan: qurilish mexanikasi, qurilish materiallari va buyumlari, binolarning injenerlik kommunikatsiyalari, yog'och konstruksiyalari, metall konstruksiyalar, temirbeton va tosh konstruksiyalar, qurilish fizikasi va binolar energiya samaradorlik injineri kabi

fanlarni 4-yil davomida o'zlashtirishlari talab etiladi. Yuqorida keltirilgan fanlarni puxta o'zlashtirishlari uchun albatta fizika fanidan olingan bilim va ko'nikmalar zarurdir. Chunki, fizikaning oddiy qonun va qonuniyatlarni bilmay turib, qurilish binolarida ro'y berayotgan fizik hodisa hamda jarayonlarni tushuntirib bo'lmaydi.

Fizikani ma'ruza eshitish, amaliyot darslarida masalalar yechish va laboratoriya mashg'ulotlarida eksperimentlar bajarish orqali chuqur o'rganib boriladi. Agar talaba ma'ruza darsida o'tilgan materiallarni chuqur o'rganmasa va o'z ustida mustaqil ishlamasa yetarli bilimga ega bo'lmaydi. Talabalar uchun mustaqil ishlarning muhimligini hisobga olib O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan o'quv dasturlari va davlat ta'lim standartlarida mustaqil ta'limga alohida ahamiyat berilgan. Fizika fani uchun ajratilgan o'quv yuklamalar hajmining deyarli 50% mustaqil ta'limga ajratilgandir. Talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishda agar iloji bo'lsa, axborot texnologiyalari (IT) va shu bilan birga nazariy, amaliy, sinov va nazorat materiallari, kasbiy qo'llaniladigan muammolarni hal qilish bo'yicha ko'rsatmalardan foydalangan holda kasbiy yo'naltirilgan didaktik materiallar yordamida tashkil etilishi kerak. Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishga bunday yondashish nafaqat talabalarning fundamental bilimlari sifatini oshirishga yordam beradi, balki ularning olgan bilimlarini keyingi ta'lim jarayonida va kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llash qobiliyatini shakllantiradi. Mustaqil ishlarni to'g'ri va samarali tashkil etilishi talabalarning fundamental bilimlari sifatini oshirishga yordam beradi hamda olgan bilimlarini keyingi ta'lim jarayonida va kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llash qobiliyatini shakllantiradi. Buning uchun ma'ruza, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etishda qo'shimcha materiallardan foydalanib mustaqil ishlarni tashkil etish lozim [9]. Ushbu ishlarni amalga oshirishda fizika fani professor-o'qituvchisi va maxsus fanlarning professor-o'qituvchilari o'rtasida yaqin hamkorlikda olib borilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Umuman olganda, fizika fani qurilish sohasidagi oliy ta'lim muassasalaridagi bo'lajak quruvchi-muhandislarning ixtisosliklarini muvaffaqiyatli egallashda eng muhim fundamental fanlardan biridir [11].

-Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqorida keltirilgan fizika fanidan tashkil etilayotgan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida bevosita qurilish sohasiga tegishli bo'lgan misollar orqali talabalarning fizika fani bo'yicha olgan bilimlari mustahkamlanadi. Bunda, "Tsxema" va "Integratsiya" metodlarining qo'llanilishi darslarning samarali tashkil etilishiga olib keladi. Buning natijasida bo'lajak quruvchi-muhandislar fizika va qurilish bilan chambarchas bog'liqligini tushinib yetadi hamda talabalarning bu orqali kasbga yo'naltirish ishlari amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Д. И. Фахертдинова, В. В. Кондратьев, А. И. Осипова. Методические особенности преподавания физики в строительном вузе. Вестник Казанского технологического университета. 2014. 319-323 стр.
2. Р.Г. Яхин, Л.И. Потапова. Особенности преподавания физики в строительном вузе. Казанский педагогический журнал. 2015 - 75-79 стр.
3. Соболева В.В. Формирование основ проектировочной деятельности в курсе общей физики в инженерно-строительном вузе МПГУ; Часть 3–М.: МПГУ, Издатель Карпов Е.В. - 2012 г., стр. 213-216.
4. Begmatova D.A., Nortoijev A.M. Umumiy fizikada integrativ yondashuv, "Fizika, matematika va informatika" ilmiy-uslubiy jurnal., Toshkent-2020 yil., 5-son, 28-33 betlar.
5. Nortoijev A.M. Fizikani o'qitishda integrativ ta'limning o'rni. Fizika fanining rivojida istodotli yoshlarning o'rni. RIAC respublika ilmiy anjuman. O'zMU-2020 y.19-may. 371-376 betlar.
6. В.В. Соболева. Дис. канд. пед. наук, АГУ, Астрахань 2019. 41 стр.
7. В.В. Бухмиров, Т.Е. Созинова. Пакет задач по разделу «Стационарная теплопроводность и теплопередача» курса тмо. Учебно-методическое пособие. Иваново 2018, -88 стр.
8. Волькенштейн В.С. Сборник задач по общему курсу физики- М.:1985. -384 стр.
9. Е. Р. Ригер, Ю. Р. Гильманов, Р. К. Лукс, В. В. Ефимов. Методические указания к самостоятельной работе студентов при изучении физики. Ульяновск-2008-36 стр.
10. Begmatova D.A., Nortoijev A.M. "Qurilish sohasidagi oliy ta'lim muassasalarida fizika mashg'ulotlarini o'tkazishning integratsiyasi". Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari ilmiy-nazariy jurnali. 2020-yil 12-son. 40-45 betlar.
11. Мирзабекова О.В., Соболева В.В., Агафонова А. Формирование проектной деятельности при обучении физике студентов инженерно-строительных специальностей // Человек и образование. – 2013. –№ 1 (34). –113–116 с.



Ozoda NURALIYEVA,
Samarqand Davlat Tibbiyot Instituti o'qituvchisi
ozodanuraliyeva251@gmail.com

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, PhD Akhmedova M.B. taqrizi asosida

ANALYSIS OF INNOVATIVE METHODS' EFFECTIVENESS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Abstract

The article provides ideas on foreign language teaching methods, the effectiveness of the use of innovative methods in foreign language teaching. In addition, a number of foreign language teaching methods have been analyzed and examples have been provided.

Key words: foreign language teaching methods, innovative methods, types of teaching methods, effective ways of teaching, skills.

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация

В статье представлены идеи о методике обучения иностранному языку, эффективности использования инновационных методов в обучении иностранному языку. Кроме того, был проанализирован ряд методов обучения иностранным языкам и приведены примеры.

Ключевые слова: методы обучения иностранному языку, инновационные методы, типы методов обучения, эффективные способы обучения, навыки.

CHET TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION METODLARNING SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

Annotatsiya

Maqolada chet tili o'qitish metodlari, chet tili o'qitishda innovatsion usullardan foydalanishning samaradorligi haqida fikrlar keltirilgan. Shu bilan birga chet tili o'qitishning bir qancha metodlari tahlil qilingan va misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: chet tili o'qitish metodlari, innovatsion usullar, o'qitish metodi turlari, o'qitishning samarador yo'llari, qobiliyat.

Introduction. One of the most important tasks of higher education institutions is to train specialists who can adapt to changes in their professional life. In the late twentieth and early twenty-first centuries, some methods were developed by teachers to develop foreign language skills necessary for future professional activities. However, the effectiveness of these methods has not been studied. This fact aroused the interest of the authors and led to the idea that scientific research was needed to identify the most effective methods of teaching foreign languages for special purposes.

Literature review. This article is based on the analysis of the scientific work of foreign scholars, including the problem of teaching foreign languages to students of the humanities for special purposes, as well as the results of interviews with undergraduate students, the results of a survey conducted among teachers specializing in the teaching of foreign languages for special purposes in the humanities, as well as special-purpose special languages [1]. According to students, the most effective methods of teaching foreign languages for special purposes in the humanities are: discussion, ICT (information and communication technologies) and SCRUM (framework that helps teams work together, encourages team to learn through on a problem). According to teachers, the most effective method is discussion, ICT and roundtable discussion. According to students, the "dilemma" method has the least impact. As for teachers, a less effective method is CLIL (content and language integrated learning) [2].

Research Methodology. Teaching a foreign language can be a difficult but rewarding endeavor that reveals completely new ways for students to communicate. It is useful for teachers to have knowledge of different language learning methods, including ESL teaching methods, so that they can adapt to the teaching methods and adapt as needed [3].

Keep reading all the information you need to know about the most popular foreign language teaching methods. Some of them are communicative approach, complete physical response, direct method, task-based language learning, grammar-translation, audio-lingual approach and so on [4].

Here is a useful brief description of the most common methods of language teaching and ESL teaching methods. You might think so: he teaches a foreign language philosophy.

Direct method

Directly, all learning is done in the target language, which encourages the reader to think in that language. The student does not engage in translation and does not use the native language in class. Practitioners believe that students should know a second language from their mother tongue without any interference [5].

Teachers do not emphasize strict grammatical rules, but teach indirectly through induction. This means that students independently determine grammar rules through language practice. The goal of the students is to develop a connection between experience and language. They focus on developing good pronunciation and speaking skills [6].

This method improves our students' comprehension, fluency, reading and listening skills. Standard methods are question and answer, conversation, reading aloud, writing, and correcting students' language learning style.

Grammar-translation

Using this method, the student first learns by translating into the target language. Teachers encourage students to memorize grammar rules and vocabulary. Speech and listening are given little or no attention at all. Teachers conduct classes in the student's native language with this ESL teaching method.

The two main goals of this method are to increase the student's ability to understand literature in a second language

and to promote the student's overall intellectual development. Grammar exercises are a general approach. Another popular exercise is the translation exercise, which emphasizes the form of writing instead of its content [7].

Although the grammar-translation method used to be one of the most popular methods of teaching a language, it has significant shortcomings that make it unattractive in modern schools. Basically, students have difficulty speaking a second language because they are not taught to speak [8].

Analysis and results. Audio-Lingual. The audio-lingual approach encourages students to develop habits that support language learning. Students learn primarily through patterned exercises, especially dialogues that the teacher uses to help students practice and memorize the language. These dialogs conform to standard communication configurations.

This method uses four types of dialogs:

Repetition, in which the student clearly repeats the teacher's words

A deviation in which one of the words has a different appearance from the previous sentence (for example, the word may vary from singular to plural)

Substitution, which involves replacing one word with another, leaves the sentence structure unchanged

Rewriting, where the student repeats the teacher's words

The name of this technique comes from the order of teaching language skills. It begins with listening and speaking, then reading and writing, i.e., emphasizing listening and speaking the language before experiencing the written form. Therefore, teachers use only the target language in the classroom with this TESOL method [9].

Many online language learning programs and applications today are closely following the method of teaching audio-lingual language. Although this is an old way of teaching ESL, it is a good option for distance and / or independent language learning.

Communicative Language Teaching (CLT)

Today, CLT is one of the most popular approaches and methods of language teaching. Keep reading to learn more about it [10].

This method emphasizes interaction and communication for effective second language teaching. Students engage in everyday situations, in the language they may encounter. For example, students may submit introductory interviews, suggestions, invitations, complaints, or indicate a time or place.

Teachers also cover learning topics beyond the usual grammar so that students develop the ability to respond to a variety of situations.

CLT teachers focus on being assistants, not ordinary teachers. It helps students achieve the main goal of the CLT, learning to communicate in the target language instead of emphasizing grammar skills.

Role-playing games, interviews, group work, and brainstorming are exercises that are widely used in teaching communicative language, as well as information space exercises that encourage hunter-gatherer and student interaction.

Modern ESL textbooks like Four Corners, Smart Choice, or Touchstone emphasize communicative activity.

Conclusion. The study provided a general understanding of the effectiveness of foreign language teaching methods for professional purposes such as discussion and ICT among teachers and students. The effectiveness of the discussion method is explained by the fact that it allows students to combine their knowledge in different fields and apply their language knowledge and skills in practice in solving this problem. It helps students to think clearly, to take information critically, to identify tools and evidence to emphasize the main idea, to validate and substantiate it, and as a result to improve their understanding of any theoretical material. The use of ICT in the educational process can significantly improve the effectiveness of the educational process and lead to new approaches and organizational forms of educational work.

REFERENCES

1. ALCARAZ VARÓ, E. 1990. Three Paradigms of the Investigator! Linguistic. Alkoy: Marfil.
2. Alexander, L.G. 1967. The first thing first. London: Longman.
3. ALLWRIGHT, R.L. 1982. "Understanding and Searching for Student Needs," M.A. Geddes and G. Sturtridge (ed.), Individualization. Oxford: Modern English Publications.
4. BLOOMFIELD, L. 1942. A Guide to the Practical Study of Foreign Language Languages. Baltimore: American Linguistic Society.
5. BREEN, M.P. 1987. "Modern Paradigms in Curriculum Design." Teaching, XX, 3 and 4. Cambridge: Cambridge University Press.
6. GNALE, M. and SWAIN, M. 1980. "Theoretical Foundations of Communicative Permission to teach and test a second language." Applied Linguistics, 1.1.
7. CANDLIN, C.N. 1984. "Syllabus design as an important process," in C.J. Bramfit (ed.), General English Curriculum. ELT documents, 118.
8. CHOMSKI, N. 1957. Syntactic structures. The Hague: Mouton.
9. DEWEY, J. 1974. Educational experience. New York: Koller.
10. ELLIS, R. 1985. Understanding Second Language Acceptance. Oxford: Oxford University Press.



УДК: 37.013.46

Rashid OMONOV,
Termiz davlat universitetining pedagogika instituti Sirtqi bo'lim boshlig'i
E-mail: shav_74@mail.ru

Termiz davlat universitetining pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d. Qosimov Sh.U. taqrizi ostida

A SYSTEM OF CLASSES ORIENTED ON THE FORMATION OF ECOLOGICAL THINKING IN CHILDREN OF YOUNG SCHOOL AGE IN NATURAL LESSONS

Abstract

One of the most important ways out of the ecological crisis is ecological education and training of children and their development, this contributes to the formation of new ecological thinking and new ecological relations in children. The article discusses the system of classes focused on the formation of ecological thinking in children of primary school age in the classroom on ecology.

СИСТЕМА ЗАНЯТИЙ, ОРИЕНТИРОВАННАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА УРОКАХ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

Аннотация

Одним из важнейших путей выхода из экологического кризиса является экологическое воспитание и обучение детей и их развитие, это способствует формированию у детей нового экологического мышления и новых экологических отношений. В статье рассматривается система занятий, ориентированных на формирование экологического мышления у детей младшего школьного возраста на занятиях по экологии.

Ключевые слова: экология, ребенок младшего школьного возраста, мышление, окружающая среда, занятие, средство, программа, теоретическое мышление.

TABIATSHUNOSLIK DARSLARIDA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA EKOLOGIK FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN MASHG'ULOTLAR TIZIMI

Annotatsiya

Ekologik inqirozdan chiqishning eng muhim yo'llaridan biri bo'lib bolalarga ekologik tarbiya va ta'lim berish hamda uni rivojlanishi hisoblanib, bu bolalarda yangicha ekologik fikrlashni va atrof-muhitga yangicha munosabatlarning shakllanishiga yordam beradi. Maqolada atrof-muhit darslarida kichik maktab yoshidagi bolalarda ekologik fikrlashni shakllantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tizimi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, kichik maktab yoshidagi bola, fikrlash, atrof-muhit, mashg'ulot, vosita, dastur, nazariy fikrlash.

Kirish. O'qitish jarayonida ilmiy tushunchalar tizimi-ni egallab borish kichik maktab yoshidagi bolalarda tushunchali yoki nazariy fikrlash asoslari rivojlanayotgani haqida gapirish imkonini beradi.

Nazariy fikrlash rivojlanib borayotganda ko'rgazmali-harakatchan fikrlash ham, ko'rgazmali-namunaviy fikrlash ham albatta, yo'q bo'lib ketmaydi, balki ular qayta o'zgaradi, takomillashadi, o'zlari yangicha rivojlanish bosqichiga ko'tariladi. Ular orasida ko'p qiyofali, murakkab, bir vaziyatdan ikkinchi vaziyatga turli xil individual variatsiyalarda o'zgarib boruvchi munosabatlar yaratiladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar ko'pincha umumlashtirish o'rniga sintezlashni amalga oshiradilar, ya'ni, barcha predmetlarni umumiy belgilari bo'yicha emas, balki ayrim sabab-oqibat aloqadorliklari hamda predmetlarning o'zaro harakatlari bo'yicha birlashtiradilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Psixologik-pedagogik adabiyotlarning tahlili fikrlash atamasini tushunishdagi turli xil yondashuvlarni ko'rsatdi. Psixologlar kichik maktab yoshidagi bolalarda umumlashtirishni rivojlantirishning bir nechta darajalari – hissiy, amaliy-harakatchan, qiyofali-tushunchali, tushunchali-qiyofaviy, ilmiy darajalarini belgilaganlar [2].

Fikrlash – sub'ekt tomonidan yangi g'oyalarni ijodiy yaratishda, voqea va hodisalarni bashorat qilishda voqelikni maqsadga yo'naltirilgan, vositali va umumlashtirilgan tarzda aks ettirilishidan iborat bo'luvchi ahamiyatli aloqalarni faol aks ettirishning oliy shakli (falsafiy til bilan aytganda); oliy nerv faoliyati funksiyasi (fiziologiya tili bilan aytganda);

o'rganilayotgan fenomenlar orasidagi aloqadorliklar va munosabatlar tushunchalar yordamida belgilanadigan, faqat odamga xos bo'ladigan psixik aks ettirishning tushunchali shaklidir (psixologiya tilim tizimida) [1].

Fikrlash – bu narsalarning mohiyatini ochadigan g'oyalar harakatidir. Uning natijasi bo'lib qiyofa emas, balki biron-bir fikr yoki g'oya sanaladi. iklashning o'ziga xos natijasi bo'lib tushuncha, predmet (narsa)lar sinfining ulardagi eng umumiy va ahamiyatli o'ziga xosliklarning umumlashtirilgan aks etishi sanaladi [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Biz tadqiqot muammosini tahlil qilib chiqdik va uning nazariy-metodologik asosi sifatida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar fikrlashining umumiy qonuniyatlari aniqlandi. Kichik maktab yoshi davrida bolalarning fikrlashlari tushunchalardagi zichlashish, tartiblashish va integratsiyalashish tomonga qarab yo'naltiriladi, bu yaxlit tizimni tashkil etuvchi ob'ektiv o'zaro bog'langan hodisalarning sohasini kengaytirishga imkon beradi.

To'g'ri shakllantirilgan ekologik fikrlash bilish faolligini ifodalaydi, ekologik qonuniyatlarning tushuntirishiga yordam beradi va tabiatni muhofaza qilish zaruratining tushunib etilishiga ishonch paydo bo'lishiga olib keladi, maktab o'quvchilari tomonidan tabiat hodisalarining mohiyatini tushunib etishlarida asos bo'lib hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Fikrlash darajasiga ega bo'lgan bola mahsuldor faoliyatning belgilangan vazifani hal qilish uchun namuna bo'yicha ish olib borish, predmetlar o'lchami va shakllarini taqoslash talab qilinadigan

istalgan turlari bilan yaxshi ishlay oladi. ko'rgazmali-qiyofaviy fikrlash uchun vazifaning eng avvalo, taqdim etilishi borasida, faqat mana shundan keyingina konkret predmetli asosda hal qilish mahorati xos bo'ladi.

Bunday tizimni ishlab chiqishda biz ekologik fikrlashni shakllantirish jarayonida rioya qilish ancha samarali bo'ladigan bir qator shart-sharoitlarni ajratib ko'rsatdik:

tabiat dunyosi bilimlarning tuganmas manbaiga aylanganda, chunki bunda bola uchun qulay shaklda faktlar, hodisalar, bog'liqliklar, qonuniyatlar berilgan bo'lib, bu bolalarga tahlil qilish, taqqoslash, tasniflash, ya'ni, fikrlashning mantiqiy operatsiyalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi;

ko'rgazmali-qiyofali fikrlash bosqichma-bosqich ravishda odamning ekologik fikrlashi uchun asosni yaratadigan nazariy fikrlash bilan o'rin almashib boradi, chunki ekologik fikrlash organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro aloqadorliklarini tushunishga tayanib, ularni anglab etish uchun kuzatishlardan boshlab ma'lum bir xulosalar,

umumlashtirishlarni chiqarishgacha katta hajmdagi aqliy mehnat zarur bo'ladi;

bolalarning faoliyati faol, izlanishli xususiyatga ega bo'lishi;

bolalarning emotsional hozirjavoblighi va qabul qiluvchanligi rivojlanishiga yordam beradigan muhit yaratilishi;

ekologik fikrlashni shakllantirish jarayoni ta'lim mazmunida tabiiy-ilmiy va gumanitar komponentlarning integratsiyalashuvi sharoitlarida faoliyatning kuzatish, tajriba qilish, tadqiqotchilik ishi, modellash, o'yin, badiiy faoliyat, bashorat qilish kabi usullari orqali boradi;

pedagoglar tomonidan ekologik o'yinlar, loyiha himoyasi, sayohat, bayram, majmuaviy sayohat kabi o'quv jarayonini tashkil etishning noan'anaviy shakllari va metodlari, rivojlantiruvchi texnologiyalardan foydalanish.

Mashg'ulotlar tizimi 1-jadvalda tasvirlangan "Yashil uy" dasturi asosida ishlab chiqilgan.

1-jadval

Ekologik fikrlash komponentlarini shakllantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tizimi

№	Дарс мавзуси	Дарснинг дастурий мазмуни (экологик компонент)	Ekologik fikrlashning shakllantiriladigan komponentlari	Ekologik fikrlashni shakllantirish bo'yicha ishlar mazmuni
1	Tabiat nima?	Jonli va jonsiz tabiat, ularning o'zaro aloqadorliklari. "Tabiat va odam – bir butun yaxlit narsa". Mdellash: "Odam – tabiatning bir qismi".	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, gipotetiklik	"Tabiat yaxlit bir butun narsa" jumlasini tushuntirish. Tabiat komponentlarini belgilari bo'yicha 2 ta guruhga ajrating: jonli, jonsiz. Tuproqni qaysi guruhga kiritdingiz? Isbotlang. Nima deb o'ylaysiz, nima uchun kapalak va gullar xuddi do'stlashgandek doim yonma-yon? Farazlaringizni ayting. Quyidagilar orasidagi o'zaro aloqadorlikni belgilang: A) o'simliklar va havo; B) o'simliklar va hayvonlar. Jonli va jonsiz tabiatdagi elementlar bo'yicha keyingi kun ob-havosini oldindan aytib bering. Quyosh tomonidan Erdagi hayot uchun yaratiladigan shart-sharoitlar nomlarini ajratib ko'rsating: issiqlik, suv, yorug'lik, mineral tuzlar, havo.
2	Tabiatning xilma-xilligi (ekskursiya)	Tabiatning xilma-xilligi, uning asosiy komponentlari, tabiatdagi o'zaro aloqadorliklar haqidagi materialni kengaytirish	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, gipotetiklik, originallik	Jonli mavjudotlarni jonsiz tabiat predpetlaridan farqini ayting. Jonli tabiat ob'ektlari tabiatdagi jonsiz ob'ektlar bo'lmasa ham yashay oladimi? Isbotlash kerak: Berilgan: quyosh, yomg'ir-qor – jonsiz tabiat ob'ektlari. Gul, asalari, odam – jonli tabiat ob'ektlari. Ko'rsatib o'tilgan ob'ektlarning qaysi birlari bir-biriga bog'liq? Agarda quyosh yo'q bo'lib ketsa, suv o'tlari va krotlar yashay oladimi? Ekologik belgilarni ishlab chiqing, ularni kerakli joylarga qo'yib chiqing.
3	Tabiatning inson ta'siri ostida o'zgarishi	Oxo'jalik faoliyati va insonlar nojo'ya xulq-atvorining tabiatga salbiy ta'siri	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobillik	Odamning tabiatga turli xil ta'sirlariga misollar keltirish: a) ijobiy ta'sir ko'rsatish; b) salbiy ta'sir ko'rsatish. № 1- mashq. "Ehtimoliy echimlar".
4	Tabiat xavf-xatar ostida	Kishilarning tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatishlarining omillari, ularning natijalari haqidagi tasavvurlarni tizimlashtirish va	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobillik	Misol namunasida tabiiy aloqalarning buzilishi natijasini ko'rsating. O'simliklar va hayvonlar hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan kishilarning harakatlarini aytib bering. №2-mashq. "Muqobilni tanlash". Agarda inson ilgarigidek daryo, ko'l, dengizlarni

		kengaytirish, inson aybi bilan yo'qolib ketgan, shuningdek, yo'qolish xavfi ostonasiga kelib qolgan organizmlarning konkret turlari bilan tanishtirish		ifloslantirishda davom etaversa, bir oy, yil, o'n yildan keyin nima bo'ladi? Guruhlarga ajrating: shoxlar sinishi; suv va havoning ifloslanishi; qurbaqa va baqalarning yo'q bo'lib ketishi; o'rmonlarning yo'q qilinishi; kapalaklarni tutish; mo'yna va go'sht uchun hayvonlarni ovlab, qirish. Birinchi ustunga kam uchraydigan, ikkinchi ustunga esa yo'q bo'lib ketgan hayvonlarni yozing. “Insonning tabiatga ta'siri” modelini tuzib chiqing.
5	Tabiatni muhofaza qilish	Tabiatni muhofaza qilish haqida bilimlarni tizimlashtirish va kengaytirish, mahalliy miqyosdagi tabiatni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar bilan tanishishni davom ettirish: havo va suvni ifloslanishdan himoya qilish; o'rmonlarni tiklash; kamyob o'simliklar va hayvonlarni muhofaza qilish; qo'riqxonalarini tashkil etish.	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobilik	“Tabiatni muhofaza qilish” modelini tuzib chiqing. “Tabiatga faol yordam berish – har bir fuqaroning burchi” iborasini tushuntiring. №3-mashq “Aloqadorlikni belgila”. Jonli tabiat ob'ektlarini toping, ularning holatini baholang. Ular bilan nima ro'y berishi mumkin edi? Ma'lumotlarni va izlanayotgan narsani ajratib ko'rsating. Gipotezani tuzing. Tabiatning “Shikoyat daftari” loyihasi. Tabiatni muhofaza qilishda sen qanday ishlarda qatnashgan bo'lar eding? Qushlarni qishda ovqatlantirish uchun oziq-ovqat zahiralari, tarvuz, qovun, qovoq urug'lari to'plash. “Tabiat xavf-xatar ostida”. Oxur tayyorlash. Kamyob va yo'qolib borayotgan o'simliklar hamda hayvonlarni muhofaza qilish.
6	Hayvonlar hayoti	O'simlikxo'r, go'shtxo'r va hamma narsani eyaveradigan hayvonlar, oziqlanish zanjirlari va tarmoqlari, ekologik piramida, organizmlarning atrof-muhit bilan jips aloqadorligining nmaoyon bo'lishi sifatida o'simliklar va hayvonlardagi himoya vositalari, “hayvonlar turlari” va “hayvonlar guruhlari” tushunchalari.	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, gipotetiklik	Hayvonlarning hayotida yorug'likning qanday o'rni bor? O'z fikringizni ayting. Shamolning, ya'ni, havo oqimining hayvonlar va o'simliklar hayotida tutgan o'rni nimadan iborat? Istalgan hayvonni u yashayotgan shart-sharoitlardan mahrum qilish mumkin emasligini isbotlang. Nima uchun o'simlikxo'r hayvonlar yirtqich hayvonlarga nisbatan oziq-ovqatga ko'p ishlatiladi? O'z fikringizni ayting. O'simliklar, hayvonlar, qo'ziqorinlar shohligi orasidagi o'zaro aloqadorliklarning sxemasini tuzing va ko'rsatib o'ting. Nima uchun qumursqalar o'rmon sanitarlari deyiladi? №1, 2,3,4-o'yinlar [5, 31-37-b], 6 [6]. O'simlikdan tayyorlangan ovqatlar go'shtdan tayyorlangan ovqatga nisbatan kam to'yimli bo'ladi, demak... gapni davom ettiring. Go'shtxo'r hayvonlar o'simlik bilan, o'simlikxo'r hayvonlar go'shtxo'r hayvonlar bilan, o'simliklar o'simlikxo'r va go'shtxo'r hayvonlar oziqlana oladimi? Ular nima bilan oziqlanadilar? O'simlikxo'r hayvonlar va tinch yuradigan go'shtxo'r hayvonlar orasida qanday umumiy moslamalar bor? Yirtqich go'shtxo'r hayvonlar qanday moslamalarga ega bo'lishlari zarur? Oziqlanish zanjirlari sxemalari go'shtxo'r hayvonlarning yashashi tinch ekanligi haqida faraz qilishga asos beradi? Bu shundaymi? Hayvonlarni guruhlarga ajrating: ayiq, tulki, kapalak, ilon, chivin, bo'ri. Qanday belgiga ko'ra tasnifladingiz? Agarda odamlar zaharli ximikatlar yordamida

				birov-bir hasharotlardan qutulishga harakat qilsalar, nima bo'ladi? Agarda erda qurbaqa, ilon, boyqush, ninachilar qolmasa, nima ro'y bergan bo'lar edi?
7	O'simliklar qanday ko'payadilar?	O'simliklar va hayvonlarning o'zaro aloqadorliklari, mevalar va urug'larning tarqalishga moslashganligi belgilarini aniqlash	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, gipotetiklik	O'simliklarning urug'lari va mevalarini ko'zdan kechiring, ular nima uchun uchib ketishi, suzib ketishi, sochilib ketishi, ona o'simlikdan "mushuklar va kuchuklarning elkasiga o'tirib olib" tarqalib ketishlari haqida fikr yuritish. Gipotezalarni olg'a suring. Hasharotlar va gulli o'simliklarning o'zaro moslashganligini aytib berishga urinib ko'ring. Bu organizmlar bir-birisiz yashay oladimi? O'simliklar urug'lari odatda qog'oz paketchalarda saqlanadi. Nima uchun bunday vaziyatda urug'lar o'sib chiqmaydi? Agarda o'simlikni doka bilan qoplab yopib qo'yilsa, nima ro'y beradi va nima uchun?
8	O'simliklarni muhofaza qilish	Odamning o'simliklarga salbiy ta'siri omillarini yoritib berish, qo'riqlanadigan o'simliklarning ayrim konkret turlari bilan tanishtirish	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobillik originallik	"O'simliklarning odam va hayvonlar uchun ahamiyati" mavzusida konspekt tuzing. Bolalarning quyidagi bahsini hal qilib bering: A) butalar o'rmon uchun kerak; B) butalar o'romn uchun kerak emas. O'z javobingizni asoslang. "Erda o'simliklarsiz bir kun" o'yin-muloqoti.
9	Hayvonlarni muhofaza qilish	Odamning hayotida va tabiatda hayvonlarning ahamiyati haqidagi bilimlarni tizimlashtirish, odamning hayvonlarga salbiy ta'siri omillarini yoritib berish.	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, originallik	"Erda hayvonlarsiz bir kun" o'yin-muloqoti. O'rmon yong'inlari o'rmondagi hayvonot dunyosiga qanday ta'sir ko'rsatadi? Agarda yovvoyi yirtqich hayvonlar yo'q qilib yuboriladigan bo'lsa, nima ro'y beradi? Ninachilarni asrash kerakligini bolalarga qanday tushuntirishni o'ylab ko'ring.
10	Tabiatda hamma narsa o'zaro bog'liq	Tabiatdagi o'zaro aloqadorliklar haqidagi bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish	O'simliklar tabiatda qanday o'zaro aloqadorliklarda bo'ladi? O'zaro bir-biri bilan tur ichidagi munosabatlarda bo'ladigan so'zlar jufti tanlab olingan: o'simlik, kurtak; o'simlik, quyosh; o'simlik, odam; hayvon, o'simlik. O'yinlar №3 [5], №5 [4], №7,8 [4]. O'simliklar va hayvonlar orasida qanday farqlar mavjud?

Ishlab chiqilgan tizimni tahlil qilishda ta'kidlab o'tish zarurki, unda tabiatshunoslik darslarida kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida ekologik fikrlashni shakllantirishning biz ajratib ko'rsatgan shart-sharoitlari yuzaga chiqarilgan. O'quv materiali mazmunini tanlab olish muammolilik tamoyillari asosida amalga oshirilgan bo'lib, o'qitish jarayonida atrof-muhitni bilish-anglashning reproduktiv, tadqiqotchilik, qisman izlanishli va ijodiy usullari uyg'unlashtirildi[8].

Maktabda tabiatning turli hildagi hodisalarini differensiallashgan holda o'rganish atrof-muhit, unda odamning tutgan o'rni va roli haqida yaxlit tasavvurni shakllantirishga imkon beradi. kichik sinflarda tabiatshunoslikning ayrim bo'limlarini ekologizatsiyalash bo'yicha amalga oshirilayotgan urinishlar mavjud holatni to'la hal qilishga imkon bermaydi. Bola tirik organizmlar haqida, unga ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillar to'g'risida, eng asosiysi esa – o'zining bu omillar tizimidagi passiv yoki faol tutgan o'rni haqida o'zaro bog'liqlikdagi har tomonlama to'laqonli axborotlarni ololmaydi. Shuning uchun

o'quv-tarbiya jarayonlariga ekologik fikrlashni shakllantirishga yo'naltiriladigan mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqish hamda uni joriy qilish o'ta dolzarb bo'lib sanaladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mavzuni o'rganish davomida ekologik fikrlash shakllanishining psixologik-pedagogik shart-sharoitlari aniqlandi. Ajratib ko'rsatilgan shart-sharoitlar asosida biz diagnostik choralar tadbirini ishlab chiqdik, u o'z ichiga ekologik fikrlash shakllanganligi ko'rsatkichlari va darajalarini, shuningdek, ekologik fikrlash shakllantirilishiga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tizimini oladi. O'quv materiali mazmunini tanlab olish muammolilik tamoyillari asosida amalga oshirilgan bo'lib, o'qitish jarayonida atrof-muhitni bilish-anglashning reproduktiv, tadqiqotchilik, qisman izlanishli va ijodiy usullari uyg'unlashtirildi.

Tadqiqot xulosalari ko'rib chiqilayotgan mavzuning har tomonlama to'liq va tugal hal qilinishiga da'vo qilmaydi. Aksincha, bu faqat atrof-muhit darslarida kichik maktab

yoshidagi bolalarda ekologik fikrlashni shakllantirishning bir urinish bo'lib sanaladi.
psixologik-pedagogik shart-sharoitlarini anglab etish yo'lidagi

ADABIYOTLAR

1. Мухина В.С. Возрастная психология. М.: Академия, 1997.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер Ком, 1999.
3. Страунинг А.М. Решаем экологические рассказы-задачи. // Начальная школа. 2002. № 2 .
4. Фетисова Н.В., Лазарева О.Н. Игровые технологии на уроках естествознания в начальной школе: Методические рекомендации по организации детских игр. Екатеринбург.: УрГПУ, 1999.
5. Богданец Т.П.. Экологические игры с младшими школьниками. // Начальная школа: плюс – минус. 2000. № 8
6. Петросова Р.А. , Голов В.П., Сивоглазов В.И. Методика обучения естествознанию и экологическое воспитание в начальной школе. М.: Академия, 1999.
7. Ермаков Д.С., Суравегина И.Т. Учимся решать экологические проблемы. // Биология в школе. 2002. №7.
8. Qosimov Sh.U. Kasb-hunar kollejlarda amaliy kasbiy ta'limni tashkil etishning metodik asoslarini takomillashtirish / Ped. fan. fal. dok dis.– T., O'MKHTTKMOQTI, 2018. – 176 b.



Шухрат ОТАҚУЛОВ,
МТТДМҚТМОИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти PhD

МТТДМҚТМОИ профессори ф.ф.д. Н.Маматов тақризи асосида

GENDER EQUALITY POLITICS AS A REALITY

Abstract

The article pays special attention to the fact that women in our country have the same rights and freedoms as men, strengthening the position of women in public life, increasing their political activity, expanding their participation in government. It is also said that today in our country the institutional framework for the implementation of the policy of gender equality is expanding, all conditions have been created for women to show their initiatives and talents in accordance with their abilities.

Key words: gender equality, society, family, social policy, strategy, gender policy.

ГЕНДЕР ТЕНГЛИККА АМАЛ ҚИЛИШ СИЁСАТИ РЕАЛЛИК СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада мамлакатимизда хотин-қизларнинг эркаклар билан бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга эканлиги, оналик ва болалик билан боғлиқ давлат сиёсати юритилаётгани, хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини кучайтириш, сиёсий фаоллигини ошириш, давлат ва жамият бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш билан боғлиқ олиб борилаётган ишларга алоҳида эътибор берилаётганлиги ёритилган. Шунингдек бугунги кунда мамлакатимизда гендер тенглик сиёсати амал қилиш бўйича институционал асослар ҳам кенгайтирилаётганлиги, хотин-қизларнинг ўз иқтидорларини намоён қилиши, жамиятдаги мавқеини янада кучайтириши, қобилиятига яраша ишлаши учун барча шароитлар яратилганлиги ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: гендер тенглик, жамият, оила, ижтимоий сиёсат, стратегия, гендер сиёсат.

ПОЛИТИКА ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА КАК РЕАЛЬНОСТЬ

Аннотация

В статье уделяется особое внимание тому факту, что женщины в нашей стране имеют те же права и свободы, что и мужчины, укрепления положения женщин в общественной жизни, повышения их политической активности, расширения их участие в государственной власти. Также говорится, что сегодня в нашей стране расширяется институциональная база для реализации политики гендерного равенства, созданы все условия для того, чтобы женщины могли проявить свои инициативы и таланты в соответствии со своими способностями.

Ключевые слова: гендерное равенство, общество, семья, социальная политика, стратегия, гендерная политика.

Кириш. Гендер тенглик нафакат инсон ҳуқуқини таъминлаш, балки, жамиятни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этадиган эзгу қадриятдир. Бундан ташқари гендер тенглик-бу, мамлакатнинг демократик тараққиёт даражасини белгилловчи мезонларидан бири ҳисобланади. Шу боисдан, бугунги глобаллашув даврида жамиятда бу масалага жиддий эътибор қаратилмоқда.

Гендер тенглигига эришиш масаласи Ўзбекистон учун устувор сиёсат йўналиши ҳисобланади. Сўнгги йилларда бу борада бир неча қонун ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Қабул қилинган нормалар етарли даражада бўлса-да, лекин уларни амалиётга тадбиқ қилишда ҳали ҳам кўплаб муаммолар мавжуд.

Жамият ривожланиши ва демократлашишига доир устувор муаммолар муқаррар равишда эркаклар билан хотин-қизлар ўртасидаги тенгликка эришиш билан боғлиқ масалаларга бориб тақалади ва натижада, хотин-қизлар мақомини ошириш ҳамда уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини кенгайтириш зарурати вужудга келади.

Шу мақсадда Республикаимизда жамиятнинг барча соҳаларида аёл ва эркаклар тенг ҳуқуқлигини таъминлашни мақсад қилувчи 2020-2030 йилларда Гендер тенгликка эришиш стратегияси қабул қилинди.

Стратегиядан кўзланган асосий мақсад – барча хотин-қизлар, эркаклар ва болалар учун уларнинг ирки, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, мавқеидан қатъи назар ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаётдаги фундамен-

тал инсон ҳуқуқларининг таъминланишига эришиш ҳисобланади.

Жамиятимизда барча соҳаларда аёл ва эркакларнинг тенг ҳуқуқ ва имкониятларидан фойдаланишига ҳаракат қилинмоқда, – Стратегияда 9 та мақсад қамраб олинган:

- ижтимоий-сиёсий ҳаётда эркак ва аёлларнинг иштирок этишида тенг имконият ва ҳуқуқларни яратиш;
- аёл ва эркакларнинг иқтисодиёт, бандлик ва меҳнат мигрантлари ҳуқуқларини ҳимоя қилишда гендер тенглигини таъминлаш;
- бутун ҳаёт давомида барча учун адолатли ва сифатли таълимни таъминлаш;
- барча хотин-қизлар учун гендер тенглигини таъминлаш, зўравонликдан ҳимоялаш, одам савдосига чек қўйиш;
- барча эркак ва аёллар учун ижтимоий ҳимоя, соғлом турмуш тарзини таъминлаш;
- миллий гендер статистикасини ривожлантириш;
- режалаштириш ва бюджетлаштиришда гендер масаласини инобатга олиш;
- ОАВда гендер муаммоларининг кенг ёритилишини таъминлаш;
- барча учун хавфсиз экологик муҳитни таъминлаш масалаларига хотин-қизларни жалб қилиш[1].

Гендер тенгликка эришиш стратегияси БМТнинг 2030 йилгача мўлжалланган Барқарор ривожланиш мақсадлари, 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлан-

тиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси, “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонунларга асосланган.

Президент Шавкат Мирзиёев Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-юбилей сессиясидаги ўз чиқиши давомида халқаро ҳамжамият эътиборига минтакавий ва глобал аҳамиятга эга долзарб масалалар юзасидан ўз нуқтаи назарини тақдим этди. Хусусан, Ўзбекистонни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий модернизация қилишнинг устувор йўналишларини кўрсатиб берди. Йўналишлар орасида гендер масаласи алоҳида аҳамият касб этди.

Давлатимиз раҳбари ўз нутқида “биз учун гендер тенглик сиёсати устувор масалага айланди. Хотин-қизларнинг давлат бошқарувидаги ўрни тобора кучаймоқда. Янги Парламентимизда аёл депутатлар сони икки баробарга кўпайди”[2], деб мамлакатимизда хотин-қизлар сиёсати бўйича амалга оширилаётган ишларни назарда тутди. Дарҳақиқат мамлакатимизда хотин-қизларнинг ўз имкониятларини тўлақонли рўёбга чиқаришлари учун барча шарт-шароитларни таъминлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Бугунги кунда дунё ҳамжамияти хотин-қизларнинг инсоният тараққиётида ўрнини тўғри англаган ҳолда халқаро механизмларни яратишга ҳам ҳаракат қилмоқда. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1979 йил 18 декабрда “Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида”ги конвенциянинг қабул қилингани фикримизнинг далилидир[3]. Мазкур конвенция хотин қизлар ва эркекларнинг амалдаги тенглигига эришиш, яъни гендер тенгликни таъминлаш, хотин-қизлар томонидан ўз ҳуқуқларидан амалда фойдаланиш масалаларига боғлиқ бўлган муаммоларни аниқ-равшан белгиланган асосий ҳужжатдир.

Конвенцияда белгиланган муаммолар кўп қирраллиги билан ажралиб туради. Унда турли шаклда намоён бўладиган камситишларга барҳам бериш муаммоларининг долзарблигини аниқлаб берилиши билан бирга, хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқли инсон сифатида мавқеини ошириш, унинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳуқуқлари, эркек билан тенг ҳуқуқлиги, оналик лаёқати билан боғлиқ муҳим қоидалар акс эттирилган.

Халқаро мажбуриятларни бажаришда барча поғоналарда қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш, уларнинг амалга оширилишини аниқ мониторинг қилиш ва халқаро-ҳуқуқий актларнинг имплементациясини назорат қилишни талаб этади. Мамлакатимизда гендер тенгликни таъминлашга оид халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни миллий қонунчиликка уйғунлаштириш орқали мустақкам ҳуқуқий асослар яратилмоқда.

Хотин-қизларнинг эркеклар билан бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлишининг, оналик ва болалик билан боғлиқ давлат сиёсати юритилаётгани, хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини кучайтириш, сиёсий фаоллигини ошириш, давлат ва жамият бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш билан боғлиқ олиб борилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойиқ.

Бугунги кунда мамлакатимизда гендер тенглик сиёсатига амал қилиш бўйича институционал асослар ҳам кенгайтирилмоқда. Айни пайтда, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати таркибида аёллар ҳуқуқларини таъминлаш ва камситишнинг ҳар қандай шаклига барҳам бериш бўйича миллий қонунчиликда халқаро стандартларни уйғунлаштириш билан шуғулланувчи янги Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси ташкил қилинди.

Ҳақиқатан ҳам, мамлакатимизнинг қарийиб 50 фоизини хотин-қизлар, уларнинг 64 фоизини 30 ёшгача

бўлган хотин-қизлар ташкил этар экан, албатта бу йўналишда алоҳида давлат сиёсати олиб боришга тўғри келмоқда. Мамлакатимизда гендер тенгликни таъминлаш ва хотин-қизларнинг ижтимоий турмуш шароитларини яхшилаш, оила институтини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш, аёллар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш бўйича умумэтироф этилган халқаро нормаларни миллий қонун ҳужжатларига имплементация қилиш, шунингдек, аёллар ҳуқуқий маданиятини ошириш каби йўналишларда қатор амалий ишлар олиб борилди.

Давлатимиз томонидан “Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида”ги конвенциянинг аъзоси сифатида миллий қонунчиликка унинг нормаларини уйғунлаштириш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, мамлакатимизда бу борада муҳим қадамлар қўйилди. 2019 йил сентябрь ойида Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ҳамда “Хотин-қизларни таъйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди.

“Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонунда аёлларни жинси бўйича бевосита ва билвосита камситишни тақиқлашини алоҳида урғу берилган[4].

Ушбу қонуннинг мақсади хотин-қизларни турмушда, иш жойларида, таълим муассасаларида ҳамда бошқа жойларда таъйиқлар ва зўравонликнинг барча шаклларида ҳимоя қилишга қаратилган. Ушбу соҳадаги муносабатларни тартибга солиш, шунингдек, таъйиқлар ва зўравонликдан жабрланганларни ҳуқуқий ҳамда ижтимоий ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш ҳам қонуннинг муҳим мақсадларидан бири ҳисобланади.

Мамлакатимизда гендер тенгликка эришишда хотин-қизларнинг жамиятдаги мавқеини янада кучайтириш, шу орқали оилани мустаҳкамлаш, юқори интелектуал даражадаги ёш авлодни вояга етказиш, жамият барқарорлигини таъминлашнинг гарови ҳисобланади.

Президент Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида “Давлат ва жамият бошқарувида аёлларнинг ўрни ва мавқеини янада мустаҳкамлаш – ислохотларимизнинг энг устувор йўналишларидан биридир” дея таъкидлади [5].

Бугун республикаимиз давлат ва жамоат ташкилотлари тизимида 1 минг 400 га яқин хотин-қизлар раҳбарлик лавозимларида фаолият олиб боришмоқда. Уларнинг улуши соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизмат соҳасида 82 фоизни, илм-фан, таълим-тарбия, маданият ва санъат соҳасида 72 фоизни, қишлоқ хўжалигида 45 фоизни, саноатда 38 фоизни ташкил этмоқда.

Мурожаатномада давлат бошқарувидаги самардорликка оид ислохотлар юзасидан фикр билдирадиган экан, Хотин-қизлар масаласига алоҳида тўхталиб ўтди. 2020 йилда юзага келган пандемия шароитида республикаимиз бўйлаб 6 миллиондан ортиқ хотин-қизларнинг муаммолари пухта ўрганилди. Шулар асосида “Аёллар дафтари” шакллантирилди ва бу жараёнда хотин-қизларни қийнаётган кўплаб ижтимоий-иқтисодий муаммолар маҳаллий ҳокимиятларнинг диққат марказидан жой эгаллади. Бу жараёнга маҳаллаларда янги ташкил этилган “Аёллар маслаҳат кенгашлари” ҳам яқиндан қўмақ бермоқда.

“Биз мамлакатимизда истиқомат қилаётган 17 миллиондан зиёд опа-сингилларимиз, қизларимиз, онахон ва момоларимизга муносиб шароит яратиб бериш учун барча имкониятларни ишга солишимиз лозим” [6], - деб таъкидлади давлат раҳбари ўз Мурожаатномасида.

Хотин-қизларнинг давлат бошқарувидаги ролини ошириш бўйича олиб борган ислохотлар натижасида

парламент янги таркибининг 30 фоизи аёллардан иборат бўлди. Вилоят, шаҳар ва туман ҳокимларининг хотин-қизлар масалалари бўйича маслаҳатчиси лавозими жорий этилди.

Давлатимиз раҳбарининг ташаббуси билан хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва нуфузини ошириш, уларга янги имкониятлар яратиш мақсадида Республика Хотин-қизлар жамоатчилиги кенгаши ташкил этилди. Жойлардаги Хотин-қизлар кенгашлари фаолиятига эса ҳокимларнинг ушбу масалалар бўйича маслаҳатчилари раҳбарлик қилиши белгилаб берилди.

Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш бўйича республика ва ҳудудий жамғармаларни янги ташкил этиладиган кенгашлар йўналишига ўтказиб бериш таклифи ҳам ушбу масалани бажаришнинг ижтимоий-иқтисодий механизми-ни белгилаб беради.

Хотин-қизлар кенгаши хотин-қизларнинг жамиятдаги манфаатларини ва мавқеини муносиб ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётдаги ролини ошириш мақсадида хотин-қизлар ташаббуси билан ташкил этиладиган ихтиёрий, ўз-ўзини бошқарадиган, нотижорат, мустақил жамоат ташкилотидир. Кенгашнинг асосий мақсади сифатида қуйидагиларни қўриш мумкин:

- ўзини-ўзи бошқариш маҳаллий органлари ва хотин-қизлар ташкилотларининг ўзаро ҳамкорлиги;

- жамиятда эркаклар ва аёллар тенглигининг конституциявий тамойилини амалга ошириш бўйича умумий стратегия ва давлат сиёсатининг устувор йўналишларини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш;

- сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, психологик ва бошқа омилларнинг эркаклар ва аёлларга тегишли конституциявий ҳуқуқларини амалга оширишга нисбатан таъсирини ўрганиш;

- ҳуқуқий эҳтиёжларини амалга ошириш, эркаклар ва аёлларнинг манфаатлари ва имкониятларини ҳисобга олиш, уларни меҳнат ва ижтимоий фаолиятда ўз-ўзини англаш, аёлларни янги иқтисодий шароитларга мослаштириш;

- жамиятда оиланинг ролини мустаҳкамлаш, оналик, оталик, болаликни муҳофаза қилиш, эркаклар ва аёлларнинг репродуктив ҳуқуқларини амалга ошириш учун шарт-шароитларни таъминлаш;

- оиланинг ўз вазифасини амалга ошириши, оила ҳаётининг сифатини ошириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш.

Хотин-қизлар Кенгашининг асосий вазифалари этиб қуйидагиларни белгилаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- туман хотин-қизлар бирлашмаларини ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари бўйича ҳаракатларда бирлаштириш, вояга етмаганларнинг ва оила аъзоларининг ноқонуний ҳатти-ҳаракатларининг олдини олиш, жойлардаги хотин-қизлар уюшмаларига амалий ёрдам кўрсатиш;

- хотин-қизларнинг жамиятдаги манфаатларини ва муносиб мавқеини муносиб ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётдаги ролини ошириш.

- оилани мустаҳкамлаш, оналикнинг аҳамиятини ошириш;

- болаларни баркамол қилиб ривожлантириш, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғояларини тарбиялаш учун қулай шарт-шароитларни шакллантиришга қўмаклашиш;

- антисоциал ҳаракатларни амалга оширишга ёрдам берадиган сабаблар ва шарт-шароитларни

аниклашда иштирок этиш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларини хабардор қилиш;

- болаларнинг назоратсиз қолиши ва ўсмирлик даври жиноятларининг олдини олишда қўмаклашиш;

- нотинчликнинг дастлабки босқичида оилаларни аниқлаш ва барча манфаатдор идоралар ва муассасалар томонидан салбий ҳолатларни бартараф этиш бўйича ўз вақтида чора қўришда иштирок этиш;

- хотин-қизлар ва болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилгани, вояга етмаганлар ва ноқонуний ҳатти-ҳаракатлар содир этишга мойил бўлган оила аъзоларини аниқлаш бўйича қўрилаётган чоратadbирлар тўғрисида туман раҳбарини тизимли равишда хабардор этиш [7].

Таъкидлаш жоизки, 2020 йилда Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Халқаро Ташкилотининг муҳим органи бўлган Инсон Ҳуқуқлари бўйича Кенгашига аъзо бўлиб кирди. Бу ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Бунинг учун мамлакатимиз инсон ҳуқуқлари бўйича жаҳон миқёсида қабул қилинган халқаро талаблар ва стандартларга мувофиқ равишда қатор ислохотларни олиб борди ва ушбу жараёни давом эттирмоқда. БМТнинг Инсон Ҳуқуқлари Кенгашига аъзо бўлганимиздан кейинги жараён ҳам ўзига хос мураккаб вазифаларни олидимизга қўяди. Бу вазифаларнинг энг муҳими эса, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқи, уларнинг жамиятдаги роли, турмуш даражасини ошириш борасидаги амалий ҳаракатлардир.

Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини, гендер тенгликни таъминлаш, аёллар ўртасида табдиркорликни ривожлантириш, улар учун янги иш ўринлари яратиш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Натижада ҳар жабҳада аёллар фаоллиги ортиб, жамият ҳаётидаги иштироки йил сайин кенгайиб бормоқда.

Ҳудудларда хотин-қизлар табдиркорлик марказлари ташкил этилиб, уларда аёлларга бизнесни бошлаш бўйича зарур билим ва кўникмалар берилаётгани туфайли табдиркор аёллар сони тобора ошиб, улар томонидан минг-минглаб янги иш ўринлари яратилляпти.

Ҳар қандай жамиятнинг маданияти даражаси унинг хотин-қизларга бўлган муносабати билан белгиланади. Президентимиз бу борада мамлакатимиз аёлларининг ҳаётий муҳим манфаатларини таъминлаш, турмуш шароитларини ҳар томонлама яхшилаш бўйича муҳим вазифаларни белгилаб берди. Шундай экан, уларнинг муносиб меҳнат қилиши ва қобилиятларини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароит яратиш, жамиятдаги ўрни ва макomini мустаҳкамлашга қўмаклашиш ҳаммамизнинг асосий вазифамизга айланиши лозим.

Бугунги кунда ҳар қандай жамиятнинг асосий “кўзгуси” – хотин-қизлар эканлиги шубҳасиздир. Чунки жамиятнинг ижтимоий тузumi қандай бўлишидан қатъий назар, ўша жамият аҳолиси турмушининг фаровонлик даражаси, оилалар барқарорлиги, келажак авлод – фарзандлар тарбияси, иқтидори, жамиятдаги интеллектуал салоҳият, маънавият ва маданият, маърифат, қўйингки, барча жабҳаларда эришилган ютуқлар шу жамият тараққиётига хотин-қизларнинг қўшадиган ҳиссаси ва ўша жамиятнинг аёлларга муносабати билан белгиланади.

Мамлакатимизда аёлларнинг ўз иқтидорларини намойён қилиши, қобилиятига яраша ишлаши учун барча шароитлар яратилган. Ана шу имкониятлардан фойдаланиш даражаси эса унга боғлиқ. Агар аёл ўзини нафақат аёл, балки инсон сифатида жамиятдаги ўрнини англаса, унга табиат ато этган қобилиятни тўғри йўналтира олса, фақат оила қуришни эмас, балки ҳалол меҳнати билан жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшиши лозимлигини ҳаётининг мақсади деб билса, бу аёл албатта ўз

хаётидан қаноатлана олади, рози бўлиб яшайди. Агарки фақат оилани ҳаётининг асосий мақсади қилса, пировард натижада намоён қилинмаган қобилият, фойдаланилмаган имконият, эришилмаган ютуқлар у учун армон бўлади ва қалбда барча нарсага эриша олган аёлларга нисбатан ҳасад туйғуси шаклланади.

Фитратнинг “Оила” асарида шундай фикрлар бор: - Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги миллий озодлик, эрк учун зарур: аёллар фақат уй-рўзгор, бола тарбияси билан банд бўлиб қолмаслиги керак” [8], - дейди.

Ер юзи аҳолисининг ярмидан кўпроғини аёллар ташкил этади. Шунинг учун ҳам гендер муаммолари бугунги куннинг долзарб масалаларидан бирига айланган. Ҳозирги кунда хотин-қизлар ижтимоий-маънавий, сиёсий-иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида самарали ва фаол меҳнат қилиб келишмоқда. Асосий қонунимиз - Конституцияда ҳам хотин-қизларнинг барча соҳаларда тенг ҳуқуқли эканлиги эътироф этилган. Ҳукумат томонидан чиқарилаётган қарор ва фармойишларда аёллар, оилалар, фарзандлар манфаати ҳамиша устувор бўлиб келмоқда. Бу саъй-ҳаракатлар аёлларнинг жамият ҳаётида фаоллиги орқали ўз ифодасини топаётганлиги ҳам аини ҳақиқат. Хотин-қизларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда эътибор кучайтирилаётганлигининг яна бошқа жиҳатлари ҳам бор. Хусусан, уларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, иқтисодий фаолиятни кенг йўлга қўйиш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш масалалари давлатнинг муҳим мақсадлари қаторидан жой олди.

Тенглик, инсон ривожланиши концепцияси билан боғлиқ ҳолда барча одамларга моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондиришда тенг имкониятлар яратилишини кўзда тутди ва авваламбор, бу ҳол таълим, соғлиқни сақлаш, бандлик ва жамиятнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш имкониятларига тааллуқлидир. Имкониятлар тенглиги, аввало, моддий фаровонлик даражаси, ижтимоий мавқе, этикоди, жинси ва қайси миллатга мансублигидан қатъи назар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тенглигига асосланади. Инсон Ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида қайд этилганидек, инсон кадр-қиммати “озодлик, адолатлилик ва умумий тинчлик асосидир”. Асосий ҳуқуқ ва эркинликларнинг йўқлиги инсон ва жамият таназзулига олиб келиши, ижтимоий ва сиёсий тартибсизликлар, зўравонликнинг ёйилиши ва ихтилофлар туғилиши учун шарт-шароит яратиши мумкин.

БМТнинг инсон ривожланиши муаммоларига оид ҳужжатларда таъкидланганидек, “ҳеч бир жамиятда хотин-қизлар эркакларникидек имкониятларга эга эмас. Бундан тенгсиз мақом хотин-қизларнинг инсон салоҳиятини ривожлантиришга қўшаётган салмоқли улуши билан ушбу жараён берадиган имтиёзлардаги улушининг кичиклиги ўртасидаги номуносивбликнинг сақланиб қолишига олиб келмоқда”. Шу муносабат билан инсон ривожланиши ва демократлаштиришга доир устувор муаммолар муқаррар равишда эркаклар билан хотин-қизлар ўртасидаги тенгликка эришиш билан боғлиқ масалаларга бориб тақалади, ва, натижада, хотин-қизлар мақомини ошириш ва уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини кенгайтириш зарурати вужудга келади.

Ўзбекистон, Марказий Осиё давлатлари ўртасида биринчилардан бўлиб хотин-қизларга эркаклар билан тенг ҳуқуқлар берилиши борасида қатор тadbирларни амалга оширди. 1995 йилда Ўзбекистон Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида конвенция(CEDAW)ни ратификация қилди. Унинг қатор моддалари миллий қонунчиликка киритилди. Шу муносабат билан, жинслар тенглигига эришиш бўйича

тегишли дастурни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш энг долзарб муаммога айланмоқда. Бу узоқ муддатли мақсад бўлиб, у маданий, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий меъёрларда жиддий принципиал ўзгаришларни ва мутлақо янги тафаккурнинг шаклланишини тақозо этади.

Гендер тенглик XXI асрда ривожланиш соҳасида БМТ мақсадларига эришиш борасида принципиал жиҳатдан аҳамиятли омидир. Шунга мувофиқ тарзда гендер ёндашувларнинг такомиллаштирилиши ва жорий этилиши ижтимоий адолат, инсон ривожланишининг тенг ҳуқуқлилиги ва барқарорлигига эришиш йўлида асосий масала бўлиб қолмоқда. БМТ томонидан қўйилган масалаларнинг самарали тарзда ижро этиш йўлларини излаш янги гендер ёндашувларни ишлаб чиқишга олиб келди.

Аҳолининг турли гуруҳларининг ўзларининг ижтимоий роллари ва ўзига хос талабларига мос равишда ривожланиш бўйича фаолиятда иштирок этишига нисбатан гендер ёндашувнинг қўлланилиши ривожланишнинг гендер стратегиясини ишлаб чиқиши имконини берди ва унга қуйидаги таркибий қисмлар кирди:

- жамиятда хотин-қизлар аҳволини эркакларнинг аҳволига нисбатан аниқлаш ва яхшилаш;
- хотин-қизлар томонидан ўз аҳволини, талаб ва эҳтиёжларини англаш;
- хотин-қизлар аҳволини яхшилашга ҳалал берувчи тўсиқларни аниқлаш;
- хотин-қизлар фаолият соҳаларини кенгайтириш, улар томонидан анъанавий эркаклар роллари ва касб-корларининг ўзлаштирилиши;
- ўтмишдаги камситилишнинг бевосита ёки воситали оқибатларини бартараф этиш;
- хотин-қизларнинг ночор гуруҳларини устун равишда ривожлантириш.

Гендер тенглиги - аёллар ва эркаклар, қизлар ва ўғил болалар учун тенг ҳуқуқ, масъулият, имконият, қадрият ва натижалардир. Гендер тенглиги фақат аёлларга тааллуқли масала бўлмасдан у, эркаклар ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳам англатади. Чунки жамият ҳар икки жинсдан гендер нормалари ва стандартларига мувофиқ ҳаракат қилишни кутади. Тенглик аёллар ва эркаклар бир хил бўлиб қолишини билдирмайди. Лекин уларнинг ҳуқуқлари, масъулияти ва тенглиги ўзлари қиз ёки ўғил бола бўлиб туғилганларига боғлиқдир. Гендер тенглиги аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворликлари ҳисобга олинганлигини кўрсатади.

Жумладан, давлат органларида, нодавлат ва хусусий ташкилотларда, айниқса, қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ юқори лавозимларда аёлларнинг тенг вакиллигини таъминлаш сиёсатини такомиллаштириш, жамоатчилик онгида эркаклар ва аёлларнинг ўрни ҳақидаги тушунчаларни ўзгартиришга қаратилган саъй-ҳаракатларни амалга ошириш каби масалалар икки тоифа вакилларининг ҳуқуқларини тенглаштириб, гуруҳларини юксалтиради.

Аёл қадрини қанчалик юқорига кўтаришга муяссар бўлсак, миллий ғуруримиз, маънавият ва маданиятимиз янада юксалиши, оилаларимиз барқарорлиги таъминланиши, ҳалол ва пок, фидойи, ватанпарвар, жамиятга фойда келтирувчи, миллатимизни бутун жаҳонда қўз-қўз қилувчи фарзандларимиз сони кундан-кунга қўпая бориши табиий ҳолдир. Зеро, ҳар томонлама фаол ва оқила, доно, изланувчан, замонавий аёл меҳнатидан, салоҳиятидан нафақат унинг оиласи, балки бутун жамият манфаатдор бўлиши чин ҳақиқатдир ва биз қураётган жамиятнинг оғир юқини дадил кўтариб, унинг пой-деворини мустаҳкамлаб турадиган асосий куч-жамиятимиздаги ҳар бир оила, ҳар бир инсон, ҳар бир

фуқаро, шу жумладан, хотин-қизлар эканлигини унутмас-лигимиз керак.

Хулоса. Шу жиҳатдан кейинги йилларда мамлакатимизда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини, гендер тенгликни таъминлаш, оила, оналик ва болаликни ҳимоя қилиш, аёллар ўртасида тадбиркорликни ривожлантириш, улар учун янги иш ўринлари яратиш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди.

Энг муҳими, юртимизда аёл раҳбарлар – вазирлар, ҳокимлар, ишлаб чиқариш бирлашмалари, банк ва компаниялар раислари, ҳуқуқ-тартибот идораларида масъул вазифаларда хизмат қилаётган хотин-қизлар сони ортиб бормоқда.

Бинобарин, мамлакатимизда хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг оғирини енгил

қилиш, қобилияти ва салоҳиятини рўёбга чиқариш мақсадида ўтган йиллар давомида салмоқли ишлар қилинди. Жумладан, республикаимизнинг барча ҳудудларида хотин-қизлар тадбиркорлик марказлари ташкил этилиб, уларга тадбиркорлик, ҳунармандчилик, касбга қайта тайёрлаш, бандликни таъминлаш юзасидан амалий ёрдамлар кўрсатилди. Ана шундай имкониятлар туфайли тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйган аёллар сони тобора ошиб, улар томонидан минглаб янги иш ўринлари яратилмоқда.

Шуни таъкидлаш керакки, Конституциямизда белгиланган аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, уларнинг кадр-қимматини ошириш бўйича юқоридан қўйигача амалий тизим яратилди. Мана шу янги тизим самарали ишлаши учун ҳамжиҳатликда ишлаш зарур бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. 2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегияси. Тошкент. 2021 йил.
2. Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 75-сессиясида сўзлаган нутқи.
3. Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисидаги БМТ Бош Ассамблеянинг 1979 йил 18 декабрдаги Конвенцияси.
4. “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқлар ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонун. 2019 йил 2 сентябрь, ЎРҚ-562-сон
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь
7. “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент қарори (ПҚ–5020-сон, 05.03.2021 й.)
8. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Тошкент. “Маънавият” 2000 йил. 28-бет.



УДК:123.5(326.3)

Natal'ya RADJAPOVA,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: nradjapova@inbox.ru

NDPI professori, f.f.d. Safarova N.O. taqrizi ostida

GENDER STEREOTYPES IN FAMILY RELATIONSHIPS

Abstract

This article examines family gender stereotypes that describe the qualities and characteristics of men and women. Such stereotypes contain normative patterns of behavior taking into account gender and reflect generalized opinions and ideas about men and women in the family. Certain social roles in society are assigned to both women and men. Examples are given when a man's activity is assessed by his professional success, and a woman's assessment is assessed by having a family and children.

Key words: gender, gender equality, gender stereotypes, family, man, woman, family relations, work.

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

Данная статья рассматривает гендерные стереотипы семейного характера, которые описывают качества и характеристики мужчины и женщины. Такие стереотипы содержат нормативные образцы поведения с учётом пола и отражают обобщённые мнения и представления о мужчине и женщине в семье. Определённые социальные роли в обществе закреплены как за женщиной, так и за мужчиной. Приводятся примеры, когда деятельность мужчины оценивается по его профессиональным успехам, а оценка женщины по наличию семьи и детей.

Ключевые слова: гендер, гендерное равенство, гендерные стереотипы, семья, мужчина, женщина, семейные отношения, труд.

OILAVIY MUNOSABATLARDA GENDER STEREOTIPLARI

Аннотация

Ushbu maqolada erkaklar va ayollarning fazilatlarini va xususiyatlarini tasvirlaydigan oilaviy gender stereotiplari o'rganiladi. Bunday stereotiplar jinsni hisobga olgan holda xulq -atvorning me'yoriy modellarini o'z ichiga oladi va oiladagi erkaklar va ayollar haqidagi umumiy fikr va g'oyalarni aks ettiradi. Jamiyatda ma'lum ijtimoiy rollar ham ayollarga, ham erkaklarga yuklatilgan. Misollar asosida erkakning faolligi uning kasbiy yutug'i bilan, ayolning bahosi esa oilasi va farzandlari bilan baholanishi keltiriladi.

Kalit so'zlar: jins, gender tengligi, gender stereotiplari, oila, erkak, ayol, oilaviy munosabatlar, mehnat.

Kirish. Jamiyat tarixiy gender stereotiplarini yengib o'tishga qiyinaladi va har doim ayol yetakchiligini qabul qilishga qiyinaladi. Demokratik institutlarning shakllanishi va siyosiy madaniyatning rivojlanishi, o'z navbatida, jamiyatda siyosiy qonunlarga nisbatan tenglikni rivojlantirishga yordam beradi [1]. Qobiliyatlar va rol funktsiyalari haqidagi stereotiplar turli inqirozlar paytida o'zini turlicha namoyon qiladi. Qoida tariqasida, ayollar ishdan bo'shatish uchun nomzod bo'lishadi va ishga yollashda erkakka ustunlik berishadi. Shu sababli ayollar o'rtasida ishsizlik darajasi erkaklarnikidan yuqori. Jamiyatda shunday shakllangan, ayollar bir xil ish uchun erkaklarga nisbatan kamroq maosh oladilar, bundan tashqari ayollarni yuqori maoshli va istiqbolli lavozimlardan chetlashtirish jarayoni seziladi. Gender munosabatlarida o'zaro aloqa shaxsiy sohada, ya'ni uning asosini boshqa ijtimoiy institutlar orasida hukmronlik qiladigan oilada shakllanadi. Asosan, bu yerda odamning oilaviy muhitida paydo bo'ladigan shaxslararo munosabatlar shakllanadi. Genderni shakllantirishda, aynan uy va oilaning kontseptsiyalari ayolning ma'lum bir tajribasi va shu bilan birga, unga nisbatan zulm va zo'ravonliklarning yuzaga kelishida muhim ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Gender tengligi masalasi xalqaro olimlarning muhim tadqiqot mavzularidan biridir. Jinsiy yo'nalish bo'yicha birinchi ijtimoiy-siyosiy tadqiqotlar XX asrning 60-yillari oxiri va 70-yillari boshlarida paydo bo'la boshladi. Ya'ni, tarixning ushbu davri, o'zining feministik, ayollar va yoshlar harakatlariga xos g'oyalari bilan, jamiyatni gender tengligi

muammolarini o'rganishga jalb eta boshladi. Bir qator mamlakatlarda sotsiologlar, sotsiopsixologlar, tilshunslar va siyosatshunslar "jins" va uning shaxs va shaxsga ta'siri sohasida tadqiqotlar olib borishni boshladilar [2]. Erkin ayol shaxsining paydo bo'lishi antropologlar, genetiklar, tarixchilar, psixologlar, sotsiologlar, faylasuflar, filologlar, etnologlar o'rtasida tortishuvlariga sabab bo'ldi. Asosan, ilmiy ma'ruzalar jamiyat madaniyatining ierarxik jinsiy tuzilishini va jamoaning individual xususiyatlari sifatida diniy e'tiqodlarni chuqur o'rganib chiqdi. Erkaklar va ayollar tengligi haqidagi dastlabki mulohazalar Platon, Aristotel' kabi qadimgi yunon faylasuflarining asarlarida uchraydi. Agar Aristotel' ayollar baxtsiz bo'lsa, jamiyat baxtli bo'lolmaydi, deb hisoblagan bo'lsa, u holda Platon ayollar ham erkaklar singari ma'lumotga ega bo'lishi kerak degan fikrni bildirgan, u ayolni inson sifatida ko'rishni boshlagan ilk mutafakkirdir [3].

Sharq allomalari asarlarida, O'rta asrlarning boshidanoq, gender tengligi umumiy ma'noda ayollarning mavqeini oshirish sharoitida ko'rib chiqilgan. Turli davrlarning og'zaki va folklor ijodida ayollarni maqtash va takomillashtirish misollarini ko'rish mumkin. Bunga Ibn Rushid, Nizomiy, Al-Hamadoni, xalifa Al-Muizz, shoir Abu-l-Ata, Xoqoniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fizuli, Voqif, Vidad, Ogahiy, Maxtumquli ijodlari misol bo'la oladi. Ayol na qul, va kanizak sifatida, balki o'z davrining ilg'or qarashlari hisoblangan jamiyatning to'laqonli vakili sifatida ulug'lanadi.

Gender siyosatini shakllantirish va rivojlantirish muammolarining ilmiy, falsafiy va siyosiy-huquqiy jihatlarini

o'rganish, ayniqsa, mustaqillik yillarida yanada faollashdi. Shu munosabat bilan akademik R.A.Ubaydullaeva, M. Suxomlinova, S. T. Inamova va boshqa olimlarning asarlari alohida ahamiyatga ega. Shunga qaramay, Yangi O'zbekistonda demokratik o'zgarishlar davrida gender siyosati va gender tengligi sohalarida amalga oshirilgan islohotlar bo'yicha maxsus tadqiqot ishlari olib borilmagan [4].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Gender rollari an'anaviy gender sotsializatsiyasi asosida uyda va oilada patriarxal munosabat bilan belgilanadi. Aynan ayollar va erkaklar uchun teng bo'lmagan imkoniyatlar qurishda "uy dunyosi" ning qoidalari va huquqlari, unda erkakning o'rni muhim rol o'ynaydi. Oilaviy ma'lumotlarni idrok etish va baholash kundalik hayotda namoyon bo'ladi va genderni ijtimoiy hayotning muhim toifasi sifatida belgilaydi. Masalan, O'zbekiston oilalarida «ayol» so'zi uy, onalik, bola tarbiyasi va boshqa shunga o'xshash tushunchalari bilan bog'liq "Erkak" so'zi esa oilani qo'llab -quvvatlash, moddiy daromad, ota va himoyachining roli va boshqa tushunchalariga yaqin. Shuning uchun, L.V.Shtylevaya gender stereotiplarini "ma'lum bir tarixiy davrda ma'lum bir jamiyat uchun barqaror, erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlar haqidagi g'oyalarni" deb ta'riflaydi [5].

Maqolani tayyorlashda ilmiy bilish tamoyillari, tizimli yondashuv, tahlil usullari ishlatilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Oilaviy xarakterdagi gender stereotiplari erkaklar va ayollarning fazilatlarini va xususiyatlarini tavsiflaydi, erkaklar va ayollar haqidagi umumiy fikr va g'oyalarni aks ettiruvchi jinsni hisobga olgan holda xulq-atvorning me'yoriy modellarini o'z ichiga oladi. Ayollarga ham, erkaklarga ham ma'lum ijtimoiy rollar berilgan. Masalan, jamiyatda erkakni kasbiy muvaffaqiyati, ayolni esa oilasi va bolalari borligi baholaydi.

Oilalarning xulq-atvor modelini taqdim etish jarayonida, jinsiy ahamiyatga ega bo'lgan assimilyatsiya misolini ko'rsatadi. Oilaning ijtimoiy instituti bolalikdan ma'lum bir jamiyatning stereotiplarini o'zlashtirishga yordam beradi. Avlodlardan avlodga o'tishi tufayli ular yuz yillar davomida saqlanib qoladi [6].

Bo'lajak ota-onalar har doim bolaning jinsini oldindan bilishni xohlashdilar. Bunga qarab, ular yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism, kiyim, o'yinchoqlar tanlashni boshlaydilar. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, jinsiga qarab, qizlar uchun qo'g'irchoqlar, idishlar, yumshoq o'yinchoqlar kabi boshqa odamlar bilan muloqot qilishga qaratilgan o'yinchoqlar tanlanadi; O'g'il bolalarga esa motorli va kognitiv faollikni rivojlantiradigan o'yinchoqlar sotib olishadi, masalan, avtomobillar, konstruksiyalar, robotlar. O'g'illari bilan munosabatda otalar faol, qizlar bilan esa ular ko'proq hissiyotli bo'lishadi. Ota-onalar bolalarni tarbiyalashda o'ziga xos yondashuvlarni qo'llaydilar, bu ayniqsa oilaviy hayotga tayyorgarlik ko'rishda namoyon bo'ladi.

An'anaviy oilalar naslning vorislari sifatida o'g'il ko'rishni xohlaydilar va kelajakda undan moddiy yordam ko'radilar. Qizlarning huquqlari poymol etilishiga aynan shu istak sabab bo'ladi. Natijada o'g'il bolalarda faollik, qat'iyatlilik, o'ziga ishonch, qizlarda esa aql va talablarga rioya qilish, passivlik, qaramlik paydo bo'ladi. Oila bo'lajak erkaklarda mas'uliyat, fidoyilik, erkaklik ayollarda esa kamtarlik va ayollik fazilatlarining shakllanish garoviga aylanadi. Bir tomondan, gender stereotiplari jamiyatda shaxs sifatida shakllanish ushuncha kerak bo'ladigan qoidalarni o'zlashtirishga yordam beradi, ular yordamida odam jamiyatda osongina o'zligini anglay boshlaydi. Boshqa tomondan, gender stereotiplari odamlarning barcha toifalari haqida noto'g'ri xulosalar chiqaradi. Shaxsning keyingi rivojlanishida gender stereotiplari salbiy harakat qila boshlaydi. Masalan, maktabda va boshqa ta'lim muassasalarida o'qish jarayonida

erkak jinsining afzalligi ayol jinsidan ustun turadi [7]. Natijada, bunday to'siqlar har bir insonga tabiat tomonidan berilgan ichki potentsialning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Biologik jinsni anglash hissiy ichki motivatsiyani sekinlashtirib turadi, bu esa ijobiy fazilatlarining faollashishi va rivojlanishiga yordam bermaydi. Bundan tashqari, gender tengsizligi iqtisodiy sohada, bandlik va boshqa imkoniyatlar taqsimotida o'zini namoyon qila boshlaydi.

Jamiyat tomonidan genderning shakllanishi va oldindan belgilanishi nazariyasi shuni ko'rsatadiki, genderning shakllanishi mavjud bo'lganligi sababli, genderning qayta o'zgarish holati ham tabiiydir. Genderni qayta qurish erkak va ayol o'rtasidagi farqni yo'q qilishni anglatmaydi. Qayta qurish natijasida teng huquqli odamlar jamiyati paydo bo'lishi kerak, bu yerda ierarxik, maqom stereotiplari hukmron bo'lmaydi va teng imkoniyatlar ustunligi ta'minlanadi.

Shu sababli, ayollarning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy tadbirlarda faol ishtirok etishiga intilishi va intilishiga yordam beradigan strategik yo'nalishlar juda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Asrlar mobaynida islomning axloqiy tamoyillari zamonaviy oilaning o'zini jamiyatning bir bo'lagi sifatida tashkil etishiga yordam berdi. Jamiyatning axloqiy qarashlariga muvofiq qonunchilik bazasini mustahkamlash musulmon oilalarda ajralishlar sonini kamaytirdi, buzulgan va zinoning oldini oldi, o'z-o'zini boshqarish orqali oilaviy munosabatlar yo'lini nazorat qildi.

Insoniyat tarixida uzoq vaqt davomida bir toifaning boshqasini boshqara boshlaganiga ko'plab misollar mavjud. Bunga misol sifatida xalqlar va qabilalar o'rtasidagi son-sanoqsiz urushlar, mustamlakachilik istilolari, quldorlikning ko'rinishlarini kiritish mumkin. Bu dushmanlik munozaralari natijasida ozchilik ko'pchilikka bo'ysundirib kelingan. Zaif tomon kuchli tomonning talablarini qabul qilib bajarishga majbur bo'lgan. Bu yana savol tug'diradi: nima uchun deyarli teng sonli ayollar asrlar davomida o'z hukmronligini o'rnatolmagan?

Ayollar har doim insoniyatning boshqa ijtimoiy qism va ommalarga nisbatan teng yarmini tashkil etishgan. Ammo boshqa ijtimoiy tabaqalardan farqli o'laroq, ayollar hech qachon erkaklarga qarshi isyon ko'tarishmagan. Ayollar hech qachon imtiyozlar talab qilmadi va bundan tashqari, ularni erkaklardan qaytarishga urinmadi. Balki u shunchaki erkak bergan imtiyozlardan bahramand bo'lishni yoqtirgandir? Ayollar jamiyatdagi o'rniga doim rozi bo'lmadilar, lekin yaxlit birlashmadilar. Yaratilgan kundan boshlab, ayol o'zini bir butun sifatida his qiladi, aslida u har doim ikkinchi butunlikka - erkakka intiladi. Buning sababi, ehtimol, uning yaratilishidir.

Insoniyat tarixi shuni ko'rsatadiki, insonda har doim himoya vositalari va asboblari bo'lgan. Ov va ish uchun har xil asbob-uskunalar ma'lum miqdorda jismoniy kuch talab qilgan. Erkak ayolga qaraganda biologik jihatdan jismonan sal qodirroq. Ibtidoiy davrda ayolning qobiliyatlari asosan hayot va uyni tashkil qilishda ishlatilgan. Tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, bu erda ham unga oson bo'lmagan: ayol avval yig'im-terim bilan shug'ullangan, keyin bog'dorchilik bilan shug'ullangan, turar-joy atrofidagi yerlarni o'zlashtirgan, og'irlik ko'targan va harbiy yurishlarda qatnashgan. Albatta, odam tabiatga va yovvoyi hayvonlarga qarshilik ko'rsatishi kerak bo'lgan paytda, jismoniy kuchdagi ustunlik ustunlik qilgan.

Dunyoni zabt etish, tabiatni zabt etish bilan, ilgari ayolga imtiyozlar bergan oqibatlar, erkakka ustunlik berib, uni yana qul qila boshladi. Agar ilgari erkakning ovchilik va tijorat mehnati ayolning uy ishiga tenglashtirilgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan uning mehnat faoliyati kengayishi ayolning uy ishlari bilan solishtirilmagan. Shunday qilib, erkak uyni xo'jayiniga aylanadi. Ammo texnologiyaning keyingi

rivojlanishi va imkoniyatlari ikkalasining qobiliyatini deyarli tenglashtirdi, bu ayollarning jamiyatdagi mavqeiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mashinasozlik tufayli yuzaga kelgan inqilob insoniyatning iqtisodiy rivojlanishining natijasidir.

Bu vaqtda "ayollar savoli" uning ishlab chiqarishda ishlash qobiliyati muammosi bilan aloqa qila boshlaydi. Iqtisodiy taraqqiyot tufayli ayol mehnat va aqliy qobiliyatlari erkaklik fazilatlaridan past emasligini isbotlab, erkak bilan tenglikni qo'lga kiritishga boshlaydi.

Agar ibtidoiy jamiyatda ayol erkak bilan teng bo'lgan bo'lsa, kapitalistik tuzum ayollarning maqomini pasaytirishga yordam bergan. Bundan tashqari, sotsialistik jamiyat ayolni yuksaltirdi, lekin uni o'z manfaatlarini yo'lida ishlatdi.

Xususiy mulk tushunchalarining paydo bo'lishi, ayolning o'zi uchun minimal shart-sharoitlar yaratib, foyda olishda ham o'z imkoniyatlaridan foydalanishga harakat qilmoqda.

Ammo zamonaviy dunyoda axloq va odob hukmronligi tufayli ayol jamiyatda yanada barqaror mavqeiga ega bo'la boshladi.

Davlat faol ravishda o'zbek xalqining mentaliteti va madaniyatining xususiyatlarini aks ettiruvchi Sharq falsafasi asoslariga ega demokratik institutlarni yaratmoqda.

Madaniyat, axloq, axloq va axloqning irsiy genetik xotirasini olib boruvchi milliy mentalitetni saqlab, xalqaro mezonlar va qadriyatlar yo'nalishlari joriy etilishi bilan normativ -huquqiy baza faol shakllanmoqda.

Maxsus mafkura va ma'naviyat asosida jamiyatning barcha sohalarida gender tengligiga erishish maqsadida davlat dasturlari tuziladi, qonunlar qabul qilinadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Jamiyatda demokratiya g'oyalarining tarqalishi va ayollar harakatining faollashuvi gender tarafdorligining zaiflashishiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq, demokratik o'zgarishlarga qaramay, gender stereotiplari jamiyatga ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Asosan, ular urf-odatlar, qadriyatlar, ta'lim tizimi, tarbiya va insonning ma'naviy hayotining boshqa komponentlari bosimi ostida qayta namoyon bo'ladi. Zamonaviy jamiyatda bag'rikenglik, xilma-xillik, tenglik va innovatsiyalarning shakllanishi an'anaviy gender stereotiplarini zaiflashtirishi mumkin, lekin ularni yo'q qilmaydi. Chunki ma'naviy hayotning barcha tarkibiy qismlari insonning butun hayotining ajralmas qismi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. 2017-2021 yillarda O'zbekistonning Harakatlar strategiyasi va 2030 yilgacha bo'lgan davrda BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari 2017. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Toshkent, O'zbekiston.
2. Merlo-Ponti M. Ko'rinadigan va ko'rinmas / boshiga. c fr. Shparagida, tahr. T. V. Shchitzova. Minsk: Logvinov, 2006.400 b.
3. Orlova E., tarjima. Simone de Bovuar. Ikkinchi jild. 1997 yil. Radjapova N. Gender tengligini targ'ib qilish bo'yicha xalqaro tajriba, ISJ nazariy va amaliy fanlar, Filadelfiya, AQSh, 2020 yil 30 may.
4. Shtyleva L.V, Maktabgacha pedagogikada gender yondashuvi: Monografiya ikki qismdan iborat, Pedagogika fanlari nomzodi L.V.Shtylevoy tahr.ost, Murmansk, 2001 yil.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston. 2018 yil.
6. Voronina O.A. Feminizm va gender tengligi. M: URSS tahririyati, 2004 yil.
7. Statistik to'plam. "O'zbekiston erkaklar va ayollar", O'zbekiston Respublikasi makroiqtisodiy statistikasi nashri, statistika boshqarmasi, T., 2002, 61, 63-bet.
8. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948), 2 -modda.
9. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2018 yil.
10. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2011 yil.
11. O'zbekiston Respublikasi Saylov kodeksi - T.: O'zbekiston. 2019 yil.
12. "Ayollarni zulm va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida" qonun, 2019, Toshkent, <https://www.lex.uz/docs/4494712>.
13. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2001 yil.



УДК: 159.9(575.1)

Dilafroz REJAPOVA,

Xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti katta o'qituvchisi

E-mail: Dpijod@mail.ru

ANXTMO'VIBITI "Xalqaro baholash va ta'lim sifatini tadqiq qilish ilmiy-tadqiqot bo'limi" yetakchi mutaxassisi, b.f.n. M.Ergasheva taqrizi asosida

MODIFICATION OF PREPARATORY WORK FOR TALIS RESEARCH IN UZBEKISTAN

Abstract

Conducting research on TALIS, the researcher should start his or her main tasks by setting objectives based on the target aim of TALIS. For example, the researcher should study the issues related to how to improve the professional training of teachers; to increase the social status of teachers; selection of talented young people for pedagogical specialties; selection of moderators; to improve the process of continuous professional development.

Key words: TALIS, OECD, PISA, IEA, ACER, UNESCO, TALIS 2024 consortiums.

РЕФОРМА ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ TALIS (ТАЛИС) В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

При проведении исследований TALIS специалист должен прежде всего поставить перед собой следующие основные задачи. Например, для повышения профессиональной подготовки учителей надо научиться совершенствовать: повышение социального статуса учителей; отбор талантливой молодежи по педагогическим специальностям; подбор модераторов, а также процесс непрерывного повышения квалификации.

Ключевые слова: консорциумы TALIS, OECD, PISA, IEA, ACER, UNESCO, TALIS 2024.

O'ZBEKISTONDA TALIS TADQIQOTLARIGA TAYYORGARLIK ISHLARINI ISLOH ETISH

Аннотация

TALIS izlanishlarini olib borishda tadqiqotchi birinchi navbatda uning asosiy vazifalarini o'z oldiga qo'yishi kerak. Misol uchun o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan bo'lsa: Pedagogning ijtimoiy mavqeini oshirish; pedagogika mutahassislighi uchun iqtidorli yoshlarni tanlash; moderator o'qituvchilarni tanlash; uzluksiz malaka oshirish jarayonini takomillashtirishni o'rganishi lozim.

Kalit so'zlar: TALIS, OECD, PISA, IEA, ACER, UNESCO, TALIS 2024 konsortsiumlari.

Kirish. XXI asrga kelib bir qancha davlatlarda umumiy o'rta ta'lim maktablarini xalqaro baholash orqali o'rganish yuzasidan bir qancha tadqiqotlar olib borildi. Jumladan hukumatimiz tomonidan umumiy o'rta ta'lim maktablarini rivojlantirish bo'yicha bir qator qarorlar qabul qilingan. "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" da ta'kidlab o'tilganidek, O'zbekiston Respublikasining 2030 yilga kelib PISA (The Programme for International Student Assessment) Xalqaro miqyosda o'quvchilarni baholash dasturi reytingi bo'yicha jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish; uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish; o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish; xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish va h.k. [2]. larni bosqichma-bosqich amalga oshirish doirasida O'zbekistonda xalqaro baholashning TALIS tadqiqotini o'tkazish uchun tayyorgarlik jarayonida xalqaro TALIS tadqiqotini o'rganish muhim vazifalardan biri bo'lmoqda.

TALIS o'qituvchilar va maktab rahbarlarining kasbiy va pedagogik rivojlanishi, shuningdek, ta'limdagi muhit va sharoitlar haqida tegishli tahlillarga imkon beruvchi mustahkam ko'rsatkichlar bo'yicha ishonchli va taqqoslanadigan ma'lumotlarni ishlab chiquvchi eng yirik xalqaro tadqiqotdir.

Tadqiqot doirasida hukumatlar, xalqaro konsorsium, OECD va o'qituvchilar kasaba uyushmalari o'rtasidagi hamkorlikda ishlar tashkil etiladi.

TALIS tadqiqoti xalqaro miqyosda 2008, 2013 va 2018-yillarda o'tkazilgan bo'lib, keyingi tadqiqot 2023-yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan.

O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi PF-6108-sonli Farmonida ham umumiy o'rta ta'limni boshqarishga doir bir qator yo'nalishlar belgilab qo'yilgan. Jumladan mamlakatimiz ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, jamiyatimizda o'qituvchi va pedagog xodimlar, ilmiy va ijodkor ziyolilarga bo'lgan hurmat-e'tiborni yanada oshirish, o'quvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirish, tizimda xususiy sektor ishtirokini kengaytirish va h.k. belgilangan [3]. Bu kabi vazifalarni amalga oshirishda o'z oldimizga maqsad qilib qo'yilgan xalqaro TALIS tadqiqotini o'rganish muhim deb hisoblayman.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

TALIS tadqiqotini o'rganish natijasida tadqiqot quyidagicha o'tkazilganligi aniqlangan.

1. 6500 maktablardan 100 mingdan ortiq tasodifiy tanlangan quyi o'rta o'qituvchilar va ularning maktab rahbarlari qatnashgan. 2. 34 mamlakatdan 4 milliondan ortiq o'qituvchi vakili (2013-yil holatiga ko'ra, 2018-yilda esa 46 ta mamlakatdan). 3.O'z maktablaridagi mehnat sharoitlari va ta'lim muhiti haqida xalqaro miqyosda kelishilgan so'rov-noma o'tkaziladi.

So'rovnoma o'qituvchilarga yaratilgan sharoitlar, ularning o'quv amaliyoti, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish masalalari, hamkasblari, talabalar va ularning maktab rahbariyati bilan munosabatlari yoritiladi.

O'qituvchilar va maktab rahbarlari uchun mo'ljallangan so'rovnoma onlayn yoki qog'oz shaklda amalga oshirilib, buning uchun taxminan 45-60 daqiqa vaqt sarflanadi. So'rovnomaning asl nusxalari moslashtirilib, milliy tillarga tarjima qilinadi hamda barcha ma'lumotlar mamlakatlar bo'yicha maksimal darajada taqqoslanishini ta'minlash uchun keng ko'lamli tekshirish jarayonlari qo'llaniladi.

Tadqiqot o'qituvchilar va maktab direktorlariga ta'limni tahlil qilish va ta'lim siyosatining asosiy sohalarida qarorlar ishlab chiqish bo'yicha o'z fikrlarini bildirish imkoniyatini beradi.

Izlanishning maqsadi ma'lumot to'plash va taqqoslash; o'quv jarayonlari ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun aniq mezonlarni aniqlash; xalqaro hamkorlikni takomillashtirish; ma'lumotlarni tahlil qilish va aniq ta'sir etuvchi omillarni aniqlash; foydasiz va foydalanilmaydigan manbalarni aniqlash; yo'nalishlar bo'yicha hisobot tayyorlashdan iborat. Izlanishlar ish sifatini baholash; maktab boshqaruvi; o'qitish metodikasi; o'z ishidan qoniqish darajasi; professional qobiliyatlariga bo'lgan ishonch yo'nalishlariga bo'lgan holda o'tkaziladi.

Izlanish jarayonida uning asosiy qoidalariga amal qilish juda muhim hisoblanadi. Aynan umumiy o'rta ta'lim maktablari faoliyatini o'rganishga yo'naltirilganlik; har bir mamlakatdan 200 ta maktab qatnashadi; har bir maktabdan 20 ta o'qituvchi va 1 ta ma'muriyat hodimi so'rovnomada ishtirok etadi; o'qituvchi va ma'muriyat hodimi uchun turli xildagi so'rovnoma vaqt beriladi (45-60 daqiqa); ma'lumot ham qog'ozda, ham onlayn ravishda yig'ilishi mumkin.

TALIS izlanishlarining maqsadi o'quvchilarning turli erishgan natijalarini tahlil qilishdan iborat emas. Balki, aynan shu natijalarga erishishga sabab bo'ladigan asosiy omillarni aniqlashdan iboratdir.

TALIS izlanishlarini olib borishda tadqiqotchi birinchi navbatda uning asosiy vazifalarini o'z oldiga quyishi kerak. Misol uchun o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan bo'lsa: Pedagogning ijtimoiy mavqe'yini oshirish; pedagogika mutahassisligi uchun iqtidorli yoshlarni tanlash; modirator o'qituvchilarni tanlash; uzluksiz malaka oshirish jarayonini takomillashtirishni o'rganishi lozim.

TALIS tadqiqotining rivojlanishiga keladigan bo'lsak: 2008 yilda 24 ta mamlakat; 2013 yilda 34 ta mamlakat; 2018 yilda esa 46 ta mamlakat ishtirok etganligini ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqotda 200 ta maktab, 4000 nafar o'qituvchi va 200 nafar maktab direktori ishtirok etadi. Ularni tanlash ham PISA tadqiqotlariga o'xshash bo'lib, qaysi bosqich o'qituvchilarini tanlash, nechta tilda so'rovnoma bo'lishini belgilash OECD va davlat o'rtasida tuziladigan shartnomaga asosan ko'zda tutiladi.

Tadqiqotlar maktab o'qituvchilari va direktorlariga nafaqat milliy, balkim xalqaro darajada o'z fikrini bildirish imkonini beradi.

Ilgari TALIS tadqiqotlari har 5 yilda o'tkazilgan bo'lsa, endi esa har 6 yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan. 2018 yilda o'tkazilgan TALIS xalqaro baholash tadqiqotlarida 46 ta davlat qatnashgan bo'lib, natijalari 2020-yilning mart-aprel oylarida e'lon qilindi.

OECD mutasaddilari TALIS tadqiqotlari aynan PISA o'tkazilgan maktabda bo'lishi shart emasligi, ularning natijalari alohida chiqarilishi, TALIS o'tkazishdan maqsad ta'lim muassasalaridagi ahvolni, o'qituvchilar kompetensiyalarini va muammolarini aniqlash, lekin uning natijalari ham personal muhokama qilinmasligi, natijalarga ko'ra reyting chiqarilmasligini qayd etib o'tishdi.

O'zbekiston Respublikasi Ta'lim inspeksiyasi huzuridagi Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi jamoasi 2021-yil 15-sentabr

kuni TALIS tadqiqotining Konseptual qamrov doirasi (Framework)ni takomillashtirishga bag'ishlangan xalqaro muhokama uchrashuvida qatnashdi.

2021-yil 15-sentabr kuni Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD), Ta'lim sohasidagi yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA), Avstraliyaning ACER tashkiloti, TALIS 2024 konsortsiumlari, UNESCO, TALIS tadqiqoti boshqaruv kengashi ekspertlari hamda TALIS 2024 da ishtirok etuvchi mamlakatlarning milliy loyiha menejerlarining onlayn uchrashuvi bo'lib o'tdi.

Xalqaro darajada tashkil etilgan uchrashuvda, TALIS 2024 Konseptual qamrov doirasi (framework) loyihasi manfaatdor tashkilotlar hamda ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida muhokama qilindi. Shuningdek, uchrashuv davomida TALIS tadqiqotining ahamiyati, uning dizayni, o'tkazish rejasi, materiallarni ishlab chiqish va mavjud materiallarni sifat jihatidan takomillashtirish bo'yicha xalqaro ekspertlarning taqdimotlari tinglandi va ishtirokchi mamlakatlar bilan o'zaro fikr-mulohazalar almashildi.

Xalqaro ekspertlarning ta'kidlashicha, "O'qitish va ta'lim olish sharoitlarini o'rganish xalqaro TALIS tadqiqoti" ning to'rtinchi davriyligida, konseptual qamrov doirasi (framework) asosiy hujjat bo'lib xizmat qiladi. Ushbu hujjat, tadqiqot adabiyotlari va siyosiy qiziqishlarni aks ettirgan holda, OECD tashkiloti, xalqaro manfaatdor tomonlar, ishtirokchi mamlakatlar va iqtisodiyotlar bilan maslahatlashgan holda ishlab chiqilgan.

TALIS butun dunyo bo'ylab ta'limga ta'sir qiluvchi hamda davom etayotgan muammolar va yangi o'zgarishlarni hisobga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, TALIS tadqiqotining diqqat-e'tibori hozirgi kunda kichik yoshdan to'liq o'rta ta'limgacha bo'lgan barcha ta'lim bosqichlarining ahamiyatini hamda ta'lim imkoniyatlaridagi tengsizliklarni aniqlash zarurligini e'tirof etmoqda.

TALIS dasturining umumiy maqsadi o'qituvchilar, maktab rahbarlari va o'qitishning ishonchli ko'rsatkichlarini ishlab chiqish, vaqt o'tishi bilan o'zgarishlar yoki izchilliklar bo'yicha haqiqiy xalqaro taqqoslashlar va istiqbollarni ta'minlashdan iboratdir. Ushbu ko'rsatkichlarning tahlillarini talqin qilish ta'lim siyosati va amaliyoti bilan bog'liq manfaatdor tomonlarning uch guruhiga yo'naltirilgan:

Ulariga o'qituvchilik kasbini rivojlantirishga ko'maklashuvchi siyosatni ko'rib chiqish va ishlab chiqishga yordam berish hamda samarali o'qitish va o'rganish uchun yaxshi sharoit yaratish; o'qituvchilar, maktab rahbarlari va ta'lim sohasidagi mutaxassislar uchun ta'lim amaliyotini muhokamaga targ'ib qilish va ularni takomillashtirish yo'llarini ko'rsatish; tadqiqotchilar, har bir kontent sohasi bo'yicha o'tgan tadqiqot adabiyotlarini yaratish (konseptual doirada aniqlangan) hamda TALIS va boshqa ma'lumotlar yordamida keyingi tadqiqotlar uchun asoslovchi ma'lumotlarni yaratish.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shuni alohida ta'kidlash lozimki, TALIS 2024 tadqiqoti uch bosqichda tashkil etilishi va o'tkazilishi rejalashtirilgan bo'lib, bunda: 1-bosqich 2022-yilda sinov bosqichi, uning maqsadi TALIS dasturining oz sonli ishtirokchilari bilan so'rovnoma tarkibini ishlab chiqish va tasdiqlash; 2-bosqich 2023-yilda so'rovnoma va tarkibiy qism formatlarini sinovdan o'tkazish, shuningdek so'rovnoma o'tkazish tartib-qoidalarini va ma'lumotlarni yig'ish; 3-bosqich esa 2024-yilda asosiy tadqiqotni o'tkazish nazarda tutilgan.

Yurtimizdagi yumta'lim maktablaridagi ta'lim muhitini baholash bo'yicha TALIS xalqaro tadqiqotlarini o'rganar ekanmiz:

TALIS tadqiqotining natijalari O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining har tomonlama ko'rinishini muhim tarkibiy qismidir. Tadqiqot maktab bilan bog'liq muammo va masalalarni hal qilishga qaratilgan.

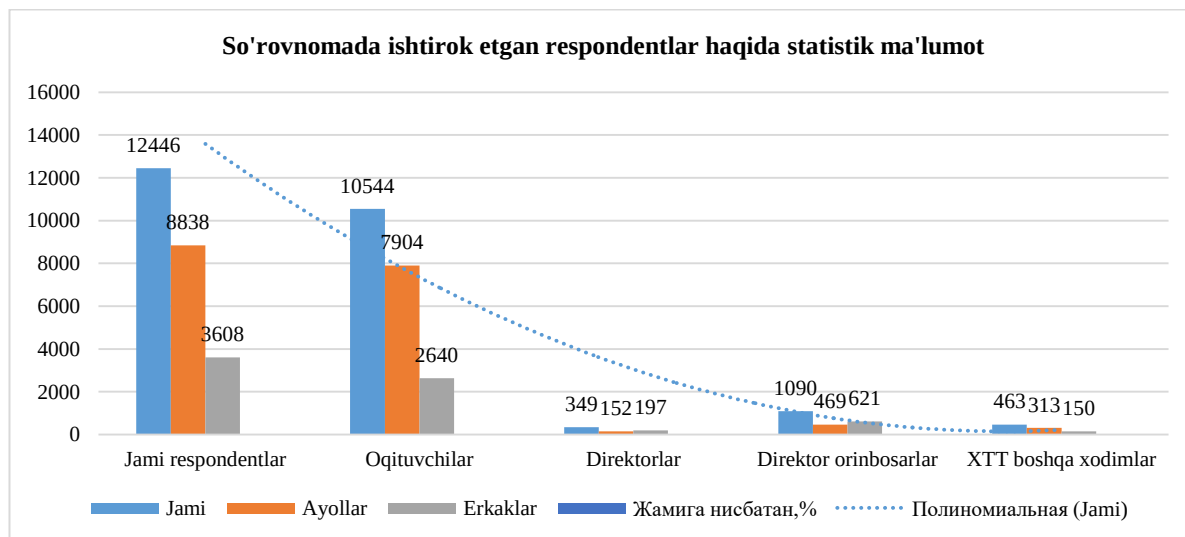
Ushbu tadqiqot O'zbekistonda A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan O'zbekiston Respublikasida boshqa mamlakatlarda olib borilgan TALIS-2018 tadqiqotlar natijalari asosida 2021 yilda 48 ta ichki tadqiqotlar olib bordi. Tadqiqot talablari asosida so'rovnoma-lar o'tkazilgan. Ushbu so'rovnomaning o'tkazishdan maqsad o'qituvchi va maktab direktorlarini uzluksiz tayyorlash bo'yicha ta'lim tashkilotlari ichida yuzaga keladigan peda-gogik, metodik va ijtimoiy jarayonlar haqida ma'lumot to'plash uchun kompyuterlashtirilgan so'rov edi.

Tadqiqot namunasi asosida mamlakatimizning 14 ta hududida 4000 ta umumiy ta'lim tashkilotlaridagi 12446 nafar respondentlardan so'rovlar olingan bo'lib, (2020 yil sentabr

holatiga Respublika umumiy o'rta ta'lim maktablarida 501044 nafar o'qituvchilar faoliyat ko'rsatgan bo'lib, so'rovnoma-da ishtirok etgan o'qituvchilarning soni jami o'qituvchilarga nisbatan 2,5% tashkil etgan, TALIS tadqiqotlari talablariga asosan so'rovlarda jami o'qituvchilarning 2% ishtirok etishi talab etiladi), shundan 349 nafari maktab direktorlari, 1090 nafari direktor o'rinbosarlari, 10544 nafari o'qituvchilar va 463 nafari boshqa (xalq ta'limi tizimidagi boshqa lavozim) lavozimlarda ishlovchilardir. Tadqiqotlar xalq ta'limi tizimining 18 ta fanini o'z ichiga olgan. Direktorlarning ishtiroki namunaga kiritilgan har bir umumta'lim tashkiloti uchun majburiy edi. Anketani to'ldirish uchun o'rtacha bir soatlik uzluksiz ish vaqti olib borildi [5].

Talis-2021 yilda O'zbekiston Respublikasida o'tkazilgan ichki tadqiqotlarda ishtirok etganlar to'g'risida ma'lumot

t/r №	So'rovnoma-da ishtirok etgan respondentlar	Ishtirokchilar soni	Jamiga nisbatan, %
1.	Jami respondentlar, shundan:	12446	100 %
	Ayollar	8838	71 %
	Erkaklar	3608	29 %
2.	Direktorlar, shundan:	349	2,8 %
	Ayol direktorlar	152	1,2 %
	Erkak direktorlar	197	1,6 %
3.	Direktor o'rinbosarlari	1090	8,7 %
	Ayol direktor o'rinbosarlari	469	3,7 %
	Erkak direktor o'rinbosarlari	621	5,0 %
4.	O'qituvchilar, shundan:	10544	84,8 %
	Ayol o'qituvchilar	7904	63,6 %
	Erkak o'qituvchilar	2640	21,2 %
5.	Xalq ta'limi tizimidagi boshqa lavozimdagilar, shundan:	463	3,7 %
	Ayollar	313	2,5 %
	Erkaklar	150	1,2 %



Tadqiqot natijalari Singapur, Yaponiya, Saudiya Arabistoni, Finlandiya, Rossiya, Latviya, Niderlandiya, AQSh va boshqa mamlakatlar o'rtasidagi ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi, bu esa o'z navbatida shu kabi muammolarni aniqlashga va ularni hal qilishning eng samarali amaliyotlarini o'rganishga yordam beradi.

Mamlakatimizda maktab direktorlari orasida ham ayollar ustunlik qilsada, 2021 yil TALIS xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o'tkazilgan so'rovnoma-da maktab direktor-larining jami 349 nafaridan 152 nafarini ya'ni 43,5 % ni ayol maktab direktorlari tashkil etdi.

So'rovnoma-da ishtirok etgan maktab direktorlarining o'rtacha yoshi 50 yoshgacha bo'lganlar, direktorlarning eng katta va kichik yoshlar kesimi 30 yoshgacha (15,4%) va 60 yoshdan katta (4,2%) yoshlar orasida bo'lib, bu tadqiqotda ishtirok etayotgan barcha mamlakatlardagi o'rtacha ko'rsat-kichga to'g'ri keladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek o'qituvchisining o'rtacha yoshi 30-39 yosh (40,0%) orasida bo'lib qolmoqda, bироq yosh o'qituvchilar nisbatining asta-sekin o'sishi va katta yosh guruhini ifodalovchi o'qituvchilar sonida pasayish tendentsiyasi mavjud. Shunday qilib, 30 yoshgacha bo'lgan

o'qituvchilar soni 19,1%, 40-49 yoshgacha bo'lgan o'qituvchilar soni 24,8% oshib borgan bo'lsa, katta yosh guruhidagi 50-59 yoshgacha bo'lgan o'qituvchilar soni 15,2%,

60 yosh va undan ortiq yoshdagi o'qituvchilarning ulushi 0,76% gacha kamayib borgan [5].

Tadqiqot so'rovida ishtirok etgan respondentlarning yosh guruhi bo'yicha ko'rsatkichlari

№	Yosh kesimidagi farq	Direktor	Direktor o'rinbosari	O'qituvchi	Xalq ta'limi tizimining boshqa xodimlari
1.	30 yoshgacha	15,4%	10,3%	19,1%	32,8%
2.	30-39 yoshgacha	26,6%	42,5%	40,14%	43,6%
3.	40-49 yoshgacha	29,7%	28,9%	24,8%	15,5%
4.	50-59 yoshgacha	23,7%	17,2%	15,2%	7,3%
5.	60 yosh va undan katta	4,2%	1,1%	0,76%	0,6%

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mazkur Xalqaro baholash dasturlari Respublikamiz ta'lim tizimi mazmunini yangilash, innovatsion ta'lim muhitini yaratish, ta'lim sifatini oshirishni talab etadi va quyidagi qator vazifalarni amalga oshirishimiz zarur ekanligini ko'rsatadi.

Birinchidan, xalqaro baholash dasturlari PISA, PIRLS, TIMSS, TALIS kabi talablari asosida o'qish, o'zbek tili va adabiyoti, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha o'quv va nostandart adabiy topshiriqlarni shakllantirish, o'quvchilarning mustaqil ish daftarlari bosma shaklda va modulli-kredit texnologiyasi asosida elektron variantini tayyorlash,

axborot texnologiyalari vositasida baholash mexanizmini takomillashtirishni taqazo etadi.

Ikkinchidan, xalqaro baholash tizimi TALIS talablari asosida pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini aniqlash uchun kvalimetrik diagnostika anketa so'rovnomasini tayyorlash va online tizim vositasida aniqlash lozim bo'ladi.

Uchinchidan, pedagog kadrlar tomonidan o'zining kasbiy kompetentligini mustaqil nazorat qilish va o'z o'zini baholash imkonini beradigan kvalimetrik diagnostika topshiriqlaridan iborat metodik va elektron resurslar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta'lim to'g'risida. Toshkent sh., 2020-yil 23-sentabr O'RQ-637-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son Farmoniga 1-ilova. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. Toshkent sh., 2020 yil 6 noyabr, PF-6108-son
4. TALIS xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o'tkazilgan so'rovnoma va tadqiqotning hisoboti 1-qism. A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti Toshkent 2021.
5. Qarang. F.Karimov TALIS xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o'tkazilgan so'rovnoma va tadqiqotning hisoboti 1-qism. A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti Toshkent 2021.



Замира САНГИРОВА,
Чирчиқ давлат педагогика институти мустақил изланувчи
sangirovazamira.rtm@gmail.com

доц. (PhD) Суяров К.Т. тақризи асосида

THE ROLE OF EDUCATION AND PROJECT WORK IN CREATING A MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN SECONDARY SCHOOL

Abstract

The article, discusses the methodology of organizing educational project work, which is one of the most optimal ways to develop personal intellectual and creative abilities of students in modern education.

Key words: educational project work, knowledge, skills, competence, research activity, planning of project work, methodological support.

РОЛЬ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОЗДАНИИ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛОВИЙ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

В работе рассматривается методология организации учебной проектной работы, которая является одним из оптимальных способов развития личностных интеллектуальных и творческих способностей учащихся в современном образовании.

Ключевые слова: учебная проектная работа, знания, умения, компетенция, исследовательская деятельность, планирование проектной работы, методическое обеспечение.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ МУҲИТИНИ ЯРАТИШДА ЎҚУВ - ЛОЙИҲА ИШЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мақолада, замонавий таълим беришда ўқувчиларда шахсий интеллектуал – ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг энг мақбул йўлларида бири бўлган ўқув лойиҳа ишларини ташкил этишнинг методологияси ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: ўқув лойиҳа ишлари, билим, кўникма, компетенция, тадқиқотчилик фаолияти, лойиҳа ишларини режалаштириш, методик таъминот.

Кирриш. Бугунги кунда жамиятимизда олиб борилаётган ислохотларда мутахассислардан нафақат билим, балки уларда изланувчанлик, ихтирочилик, тадбиркорлик каби қобилиятларга эга бўлишни тақозо этмоқда. Шу боис, ўқувчиларни ўқув лойиҳа фаолиятига жалб қилиш орқали уларда (мантикий, креатив, танқидий) фикрлашни ва изланувчанлик қобилиятларини ривожлантириш ҳамда ўқувчиларда фанга оид компетенцияларни шакллантириш долзарб педагогик муаммолардан бири сифатида қаралиши лозим.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Дунё олимлари томонидан ўқувчиларни ижодий фаолиятга йўналтиришга бағишланган кенг камровли илмий тадқиқот ишлари олиб

борилган, жумладан В.Г.Разумовский ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ўстириш [1], А.И. Савенков ўқувчида тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантириш [2], А.В.Леонтович томонидан ўқув лойиҳа фаолиятига ташкил этиш ҳамда ўқувчиларда тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантириш каби муаммолар ўрганилган [3].

Хорижлик олимлар Е. L.Chiappetta E.L., Т. Koballa., А.Т.Collette [4] томонидан олиб борилган илмий тадқиқот ишларида анъанавий ўқув машғулоти ва ўқув-тадқиқот машғулотида ўзаро тақосланилиб, мазкур фаолиятлар ўртасидаги муносабатларнинг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган ҳамда уларнинг фарқлари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Анъанавий ўқув машғулоти	Ўқув - тадқиқот машғулоти
Ўқувчилар кўпинча ёлғиз ишлайди	Ўқувчилар кўпинча гуруҳларда ишлашади.
Фактларни ўзлаштиришга ургу бериш	Тушунчаларни англашга ургу бериш.
Аниқ белгиланган ўқув дастурига риоя қилишни талаб қилади.	Ўқитувчи томонидан қўйилган муаммолари саволларни ўрганишга имкон беради.
Фаоллик асосан дарсликликда берилган материалларига асосланади.	Фаолият турли манбаларга асосланади.
Ўқувчилар "бўш варақлар" сифатида қабул қилинади.	Ўқувчилар дунё ҳақида ўз нуқтаи назарига эга мутафаккирлар деб ҳисобланади.
Одатда ўқитувчи ўқувчилар ўртасида маълумот таркатади	Ўқитувчи интерфаол ўқув муҳитини яратади.
Ўқитувчилар тўғри жавобларни излашга мойилдирлар.	Ўқитувчи ўқувчиларнинг ғоя ёки фаразларини тушунишга интилади.
Баҳолаш ва ўрганиш бир-биридан ажралиб туради.	Баҳолаш билан ўрганиш бирлашади.

Таълим самарадорлигини таъминлаш кенг камровли дидактик жараён ҳисобланади. Таълимни

мазмунан янгилаш, умумий ўрта таълим мактабларида таълим-тарбия ишларининг янги шакллари ташкил

этиш ва амалга ошириш жиҳатидан ҳам ўзининг мантикий асосига эга бўлган психологик-педагогик, фалсафий жиҳатларни ўзида мужассамлаштирган, услубий ечимини топиши лозим бўлган муаммо сифатида қаралади.

Шу ўринда республикамизнинг бир қатор олимлари томонидан таълимда компетенциявий ёндошув асосида ўқувчиларни амалий, яъни ўқув-тадқиқотчилик фаолиятига жалб этиш масалалари ўрганилган [5]. Экспериментлар воситасида ўқувчи шахсига йўналтирилган таълим технологияларини қўллаш тамойили асосида уларда тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантириш самарали усул эканлиги этироф этилган [6].

Ўқув тадқиқотчилик фаолияти – таълим технологияси бўлиб, у ўқув тадқиқотда восита сифатида қўлланилади. Тадқиқотчилик фаолияти, тадқиқот ишининг раҳбари – мутахассис ўқитувчи раҳбарлигида, атроф – олам ҳодисалари тўғрисидаги тасаввурларини яратишга қаратилган, шунингдек, олдиндан ечими номаълум бўлган масала ўқувчилар томонидан ечилиши мумкин деб фарз қилади. Ўқув-тадқиқот иши – таълимдаги жараён бўлиб, у тадқиқотчилик фаолияти асосида амалга оширилади [2].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Умумий ўрта таълим тизимини мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар, илғор хорижий тажрибалар асосланган ҳолда ташкил этиш, маънавий баркамол ва интеллектуал ривожланган шахсни тарбиялаш каби масалаларни назарга тутган Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг 2020-йил 5-мартдаги 67-сон буйруғи ижросини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган “Миллий ўқув дастури” амалиётга жорий этиш арафасида [7] ва унинг амалдаги ўқув дастуридан фарқи жиҳатлари:

- физика фанидан ўқув дастурида ўқувчиларга қўйиладиган малака талаблари синфлар кесимида белгиланган;

- ўқувчиларнинг назарий олган билимларини ҳаётда қўллаш, халқаро баҳолаш стандартларига мос келувчи топшириқлар билан ишлаш учун кичик лойиҳа ишларига алоҳида соатлар ажратилган;

- фанлараро узвийлиги таъминланган;

- спиралсимон (оддийдан мураккабга) ўқитишга йўналтирилган.

Мазкур ўқув дастури таълим самарадорлигининг методологик асоси бўлган ўқув муассасаларида бериладиган тизимли таълимни мустақил билим олишга яқинлаштириш, ўқувчиларнинг изланувчанлигига таянган ҳолда уларда илм олиш қобилиятини ривожлантириш, таълимга нисбатан тизимли назарий ва амалий ёндашувларни амалга ошириб боришни назарда тутди.

Энг аввало таълим соҳасига тақдим қилинаётган мазкур ҳужжатнинг ғоясида қуйидаги талаблар акс этган, биринчидан, ўқув дастурида берилаётган ўқув лойиҳа, ўқув амалий машғулоти тавсифидаги ва ўқув-тадқиқот ишларининг қўйилишида ўқувчининг ёши ва уларнинг психологик хусусиятларини инобатга олинганлиги, иккинчидан, ўқув-лойиҳа, ўқув амалий машғулоти ва ўқув-

тадқиқот ишларининг қўйилиши дарсда ўтилаётган мавзулар билан узвийлиги, учинчидан, ўқувчилар томонидан лойиҳа ва ўқув-тадқиқот ишлари бажарилиши таълимда сифатий (интеллектуал маҳсулот, компетенцияларни эгаллаш) натижалари билан кафолатланиши лозимлиги ўқитилган.

Ўқув лойиҳа ёки ўқув-тадқиқот ишларининг бажарилиш жараёни ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг ўзаро боғлиқлиги таъминланган тартибли ва мантикий кетма-кетлиги, ўқитиш жараёнининг бош вазифаларидан бўлган – таълимнинг тарбиявий ва ривожлантирувчи функцияларига амал қилишни таъминлайди.

Фанни тадқиқот сифатида ўргатиш ўқувчилар ўқув-тадқиқотдаги илмий далилларни ва натижаларни тақдим этиш билан чекланиб қолмасдан, улар кундалик ҳаётда жамият ва атроф муҳит билан боғлиқ муаммоларга ўз фикрини билдириш; кузатишлар асосида далилларни тўплаш ва улардан фойдаланишда фаол иштирок этиш; илмий билимларга асосланиб тушунтира олиш каби кўникмаларга ҳам эга бўлиши лозим.

Тадқиқот орқали илм фанларини ўқитиш ва ўргатишнинг қандай хусусиятлари мавжуд?– деган саволга дидактик нуктаи назардан қаралса тадқиқотга асосланган таълим жавобгарлик даражаси билан тавсифлаш мумкин. Бунда ўқувчи ўз олдида муаммо қўйиб тадқиқот ғоясини шакллантиради ва ўқув-тадқиқот устида иш олиб боради, муаммога жавоб излайди, ўз билимини баҳолаб тадқиқоти ҳақида маълумот йиғди (ўқувчи бошқарадиган тадқиқот). Ўқитувчи томонидан ўқувчини тадқиқотга жалб этилганлик даражаси (ўқитувчи бошқарадиган тадқиқот, таълимий натижа) билан таққосланади.

Тадқиқотга асосланган ўқитишнинг асосий мақсади, ўқувчиларга фундаментал илмий тушунчалар ва назарияларни ўргатиш, шунингдек, ўқув-тадқиқотларни муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган ўқув фаолият ва муносабатларни ривожлантиришдан иборатдир. Ўқувчиларда ўқув амалий ва илмий хабардорлик компетенцияларини шакллантиришда ўқув-лойиҳа, ўқув-тадқиқот ва ўқув амалий машғулоти муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Мазкур дастур асосида дастлабки умумтаълим муассасалари учун “Таббий фанлар” (1- синф ўқувчилари учун) яратилган дарсликнинг барча бобларида болаларнинг ёши ва уларнинг психологик хусусиятларини инобатга олиниб, масалан, 8-бобда, яъни Иссиқлик, Ёруғлик ва Товуш мавзуларига оид ўқув материаллари танланган. Шунингдек, ҳар бир мавзуга оид кичик тадқиқот иши ёки кичик ўқув-лойиҳа иши дарсликда ўз аксини топган. Дарслик мазмунида ўқув жараёнида ўқувчи томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма, муносабат ва қадриятлар ҳамда компетенцияларнинг шаклланиши назарда тутилган. Ўқувчи ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма, муносабат ва қадриятлар ҳамда компетенцияларнинг таркибий қисмлари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

ЁРУҒЛИК ВА ИССИҚЛИК	
Сўров саволлари Ёруғлик нима? Иссиқлик нима? - Табиатда қандай ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини биласиз? - Ёруғлик ва иссиқлик қандай манбалари мавжуд?	
Қуйидагилар ўрганилади	Тақлиф қилинган ўқув машғулотида
Ўқувчилар табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисалари ҳақида билиш учун кузатувлар олиб бориш мумкинлигини билиб оладилар. Ўқувчилар ёруғлик ва иссиқлик манбаларини билиб оладилар ва уларга оид мисоллар келтирадилар.	Амалий фаолият Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларини қандай билишлари ҳақида гапириб беради. Атрофда ва синф хонасидаги ёруғлик ва иссиқлик манбаларини ажратиб беради.

Ёруғлик ва иссиқликнинг тирик организмлар(инсон, ўсимлик ва ҳайвонлар) учун зарур эканлигини ўрганадилар.		Лойиҳа иши Ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларига оид кичик тадқиқот ишларини ўтказди. Кичик тадқиқот ишида ёруғлик таъсирида жисмларнинг қизиши ўрганилади ва хулосалар қилинади.	
Ўрганиш натижалари			
Билим • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларининг муҳимлигини тушунтиринг. • Иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига мисоллар келтиринг. • Иссиқлик ва ёруғлик манбаларини фарқини аниқлайди.	Кўникмалар • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига оид кузатишлар ўтказишни намоёиш қилади. • Иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига билишини мисолларда намоёиш қилади. • Кичик гуруҳ муҳокамасида мустақил равишда фикрини баён эта олади. • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларида атроф муҳитга таъсири хулоса қилади.	Муносабат ва қадриятлар • Атрофдаги ҳодисаларига қизиқувчанликни номоён қилиш. • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларининг аҳамиятини аниқлаш. • Иссиқлик ва ёруғлик манбаларининг зарарли таъсирлардан ҳимояланиш.	
Компетенциялар: Илмий хабардорлик компетенциялари: - ёруғлик ва иссиқлик манбаларини ажрата олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини оид саволларни бера олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик товуш ҳодисаларини ўрганиш учун кузатиш муҳим эканлигини билади; Амалий компетенциялар: - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини оид кузатиш ишларини амалга ошира олади; - иссиқлик ҳодисаларини оид кузатиш ишларида ўлчов ишларини амалга ошира олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларига оид саволларга жавоб беришни режалаштира олади; - ўртоқлари билан ҳамкорликда фаолият олиб боради; - ўртоқлари билан мулоқат олиб боради; - хулосалар қилади.			

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Педагогнинг таълим жараёнида ўқув лойиҳа ёки ўқув-тадқиқот ишларини ташкил этиш орқали фан асосларни ўрганишга алоҳида урғу бериши ҳамда ўқув машғулотларда замонавий таълим технологияларидан самарали фойдаланиши, муаммони қўйиш асосида ўқувчиларни муаммони ҳал этишга далилларни қидиришга йўналтириши ва олинган маълумотларни қайта ишлаши учун зарур бўлган элементларни киритилиши ўқувчиларда фанга оид бўлган билимларни ўзлаштиришга,

кўникма ва компетенцияларни шаклланишига имкон беради.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаб айтиш жоизки, замонавий таълим беришда ўқувчиларда шахсий интеллект – ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг энг мақбул йўлларида бири, уларни ўқув-лойиҳа ҳамда ўқув-тадқиқот фаолият билан шугулланишларини ташкил этишдан иборат. Шунинг учун ҳам бу фаолият таълим жараёнининг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Разумовский В.Г. Ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ўстириш. –Тошкент Ўқитувчи, 1978. – 286 б.
2. Савенков А.И. Исследовательское обучение и проектирование в современном образовании // Исследовательская работа школьников. –М., 2004. – №1. – С. 22 – 32.
3. Леонтович А.В. Об основных понятиях концепции развития исследовательской и проектной деятельности учащихся // Исследовательская работа школьников. – 2003. – №4. – С.12-17.
4. Chiappetta E.L., Koballa T., Collette A.T.//Handbook of Science Teaching in Secondary Schools. Upper Saddle River, NJ: Merrill, Prentice Hall, – 2002.
4. Нарзиева Н.Н. Умумтаълим мактаб ўқувчиларида таянч компетенциялар асосида тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, СамДУ, – 2019. – 21 б.
5. Суяров К.Т. Физик экспериментлар асосида ўқувчиларда ўқув-тадқиқотчилик кўникмаларини ривожлантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Чирчик. ЧДПИ, – 2019. – 18 б.
6. Milliy o'quv dasturi muhokamasi. https://t.me/dastur_muhokamasi – 2020.



Асроржон САТТОРОВ,
Жамоат хавфсизлиги университети ўқитувчиси
Email: alfraganus@bk.ru

ЎзМУ доценти, ф.ф.н. А.А.Ташанов тақризи асосида

THE THREAT OF TERRORISM IN THE MASK OF RELIGION TO THE SECURITY OF THE CENTRAL ASIA REGION

Abstract

The article covers the development processes of extremism and religious sectarianism, which can threaten the security of the Central Asian region, the factors that cause the problems of Afghanistan, the interpretation of the activities of the borders of the region, the sources of international terrorism, the activities of actions that can threaten the security that is taking place on the borders of the region.

Key words: regional security, border security, ISIS, international terrorism sources, illegal migration, arms smuggling, drug trafficking, anti-terrorism.

УГРОЗА ТЕРРОРИЗМА ПОД МАСКОЙ РЕЛИГИИ ДЛЯ БЕЗОПАСНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИТСКОГО РЕГИОНА

Аннотация

В статье рассматриваются процессы развития экстремизма и религиозного сектантства, которые могут угрожать безопасности Центрально-азиатского региона, факторы, вызывающие проблемы Афганистана, интерпретация деятельности на границах региона, источники международного терроризма, деятельность действий, которые могут угрожать безопасности на границах региона, источники международного терроризма, деятельность действий, которые могут угрожать безопасности, происходящей на границах региона.

Ключевые слова: региональная безопасность, безопасность границ, «ИГИЛ», источники международного терроризма, нелегальная миграция, контрабанда оружия, незаконный оборот наркотиков, борьба с терроризма.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИ ХАВФСИЗЛИГИГА ДИН НИҚОБИДАГИ ТЕРРОРИЗМНИНГ ХАВФИ

Аннотация

Мақолада Марказий Осиё минтақаси хавфсизлиги таҳдид солиши мумкин бўлган экстремизм, терроризм ва диний ақидапарастликнинг минтақада ривожланиш жараёнлари, Афғонистон муаммоларига сабаб бўлган омиллар, халқаро терроризмнинг манбалари, минтақа чегараларида юз бераётган хавфсизликка таҳдид солиши мумкин бўлган ҳаракатлар фаолияти ёритилиб, унга қарши курашда минтақада ҳамкорлик жараёнларининг аҳамияти кенг ёритилган.

Калит сўзлар: минтақавий хавфсизлик, чегаралар дахлсизлиги, “ИШИД”, халқаро терроризм манбалари, ноқонуний миграция, қурол-яроқ контрабандаси, гиёҳвандлик моддалар савдоси, терроризмга қарши кураш.

Кириш. Марказий Осиё минтақаси сўнги йилларда хавфсизлик ва барқарорлик мустаҳкамланиб бораётган ҳудудга айланиб бормоқда. Минтақада хавфсизликни таъминлаш ва иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлашда Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиёдаги минтақавий сиёсати таъсир этмай қолмаяпти. Сўнги йиллардаги кенг ҳамкорлик алоқалари ушбу жараёнларни янада ривожлантиришга ва минтақавий хавфсизликни таъминлашга хизмат қилмоқда. Янгиланган “Мудофаа доктринаси” мамлакатимиз ташқи сиёсатини, айниқса Марказий Осиё давлатлари билан мустаҳкам алоқаларни янада кучайтириш имконини берди.

Хусусан, “Мудофаа доктрина”сида “ўз навбатида Марказий Осиёдаги вазиятга терроризм, экстремизм, наркотрафик ва трансчегаравий жиноятчиликнинг сақланиб турган хавф-хатарлари ва таҳдидлари салбий таъсир кўрсатмоқда. Афғонистондаги ноқонуний қуролли тузилмалар фаолияти минтақа хавфсизлигига алоҳида хавф солмоқда” деб таъкидлангани ҳам бу муаммо хавфсизликка таҳдид солувчи терроризм, экстремизм, наркотрафик ва трансчегаравий жиноятчилик каби сақланиб турган хавф-хатарларнинг нақадар жиддий эканлигини англади [1].

Минтақада кўзатишга хавфларнинг энг жиддийси ҳам терроризм ва экстремизм муаммолари ҳисобланади.

Бугунги кунда терроризм халқаро муносабатлар тизимининг мустақил шаклланган, ўзига хос тасниф ва хусусиятларга эга феномен ҳисобланади.

Бу муаммонинг инсон цивилизациясига, хавфсизлиги, ижтимоий тараққиётга бузғунчи ва вайронкор таъсири кўлами тобора кенгайиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Мавзуга оид яқин мавзуларда олиб борилган тадқиқотларга бир қатор изланишларни киритиш мумкин. Хусусан Р.Алимов, С.Сафоев, С.Саидолимов, Ф.Толипов, С.Жўраев, Ч.Кучаров, Ш.Пахрутдинов, М.Шарипов, Ш.Хайдаралиев, А.Иброҳимова, Ш.Ғойибназаровлар минтақада хавфсизликни таъминлаш масалалари ва муаммолари, минтақага хавф солиши мумкин бўлган террористик ва экстремистик ҳаракатлар фаолиятининг айрим жиҳатлари ва манфаатлар умумийлиги, Марказий Осиёда трансформация шароитида Ўзбекистон стратегияси, минтақадаги хавфсизлик ва ҳамкорлик жараёнлари муаммоларининг айрим жиҳатлари тадқиқ этганлар.

Хусусан, шийёсий фанлар доктори, профессор Р.Алимов “Центральная Азия: общность интересов” номли тадқиқот ишида, С.Сафоев “Марказий Осиёдаги геосиёсат” номли монографиясида, С.Саидолимов “Проблемы обеспечения и безопасности в Центральной Азии” номли монографиясида Ф.Толипов “Большая стратегия Узбекистана в условиях геополитической и идеологичес-

кой трансформации Центральной Азии” номли тадқиқотида, –муаммонинг у ёки бу жиҳатларига эътибор қаратиб Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорлиқни таъминлашнинг муҳим омилларини санаб ўтади.

Масалан, Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорлиқни таъминлаш мавзусига оид О.Сиро-жов[11]нинг “Марказий Осиёдаги минтақавий ҳамкорлик жараёнларида Ўзбекистон манфаатлари” мавзусидаги докторлик диссертациясида минтақада Ўзбекистоннинг минтақа давлатлари билан кенг ҳамкорлик жараёнларида ўз манфаатлари юзасидан олиб бораётган сиёсати кенг ёритиб ўтилади. Хорижий олимлар томонидан Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлаш муаммолари ўзига хос сиёсий манфаатлар нуқтаи назаридан ўрганилган. М.Абишева, Т.Шаймергенов, Т.Бордачев, Э.Смолл, Ван Цинсун, Д.Попов, С.Притчин, З.Дадабаева, Е.Кузьмина, Ю.Румер, Р.Сокольский, П.Стронский, С.Кушкумбаева, З.Шаукенова, Т.Ибраимова ва бошқа шу каби олимлар томонидан Марказий Осиё республикаларининг геосиёсий муҳити, ички ва ташқи сиёсий муаммолари, Россия ва Хитой, АҚШ ва Европа Иттифоқи, Япония ва Жанубий Корея, Эрон ва Туркиянинг геосиёсий манфаатлари билан боғлиқ жиҳатлари атрофича таҳлил қилинган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Марказий Осиё давлатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам халқаро терроризмнинг янги таҳдид ва таъжовусларига, айниқса, диний-сиёсий экстремизм таҳдидларига дуч кела бошлади, минтақа хавфсизлиги ва сиёсий барқарорлигига жиддий хавф-хатар пайдо бўлди.

Терроризм ва экстремизм хавф-хатарларини ўрганишдан олдин унинг таснифини англаб олиш зарурдир. Терроризмни ёки дин ниқобидаги экстремизмни таснифлашда унинг фаолиятининг субъектлари, мақсадлари, шакллари, унинг тарқалган географияси, террорчиликнинг мафкуравий концепсиялари асос бўлиб хизмат қилади. Мисол учун, муайян мақсадга қаратилган терроризм ва тасодифий кишилар қўрбон бўладиган ёлланган терроризм ажратиб кўрсатилади. Шу усбиёт нуқтаи назардан ҳам тадқиқ қилиш муҳимдир. Минтақавий хавфсизликка таҳдид солувчи дин ниқобидаги терроризм ва экстремизмнинг уч уч асосий таснифи мавжуд ҳисобланади. Ушбу таснифга биноан террорчилар фаолиятининг хусусияти принципига, яъни фаолият у ички, трансмиллий ёки халқаро эканлигига кўра қурилган.

Минтақаларга ички ва ташқи таҳдид саналиши мумкин бўлган террорчилик фаолияти типни қўйдагиларга бўлинади:

Ички: фуқароларнинг ўз ҳудудида ўз давлатига қарши ҳаракатлари.

Трансмиллий: бир давлат фуқароларининг бошқа давлат ҳудудидаги ўз ватандошларига қарши ҳаракати.

Халқаро: террорчилар халқаро, миллатлараро гуруҳларининг бошқа давлат ёки давлатларга қарши ҳаракатлари [2, 24].

Хозирги шароитда ички терроризм жуда кенг тарқалган бўлиб, бу биринчидан, экстремистик йўналишдаги ички сиёсий кучлар, ташкилотлар ва алоҳида шахсларнинг мавжуд ҳоқиятга нисбатан фаолияти; иккинчидан ҳокимият тепасида бўлмаган, бир-бирига қарши курашаётган, ўз курашида террорчилик методларидан фойдаланадиган сиёсий кучлар ҳамда ташкилотларнинг фаолияти ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ғарблик айрим журналист ва тадқиқотчилар терроризм ҳодисасини фақат ислом дини билан боғлашлари, ўз хоҳишларини ҳақиқат қилиб тарқатишлари муқаддас ислом динини бўлғамокда, ёмонотлиқ қилмоқда.

Оқибатда мусулмон мамлакатларининг халқаро ҳамкорлик жараёнларига жиддий таъсир этмоқда.

“Уларнинг “Ҳар бир мусулмон террорчи эмас, бироқ ҳар бир террорчи – мусулмон” деган иборалари хато эканлиги кундек равшан” деб таъкидлайди ўзининг тадқиқотида таниқли сиёсатчи олим Шухрат Ғойибназаров [3, 4].

Ғарблик сиёсатчилар, давлат арбоблари, таниқли олимлар ва журналистлар орасида ислом динига, унинг арконларига ҳурмат билан муносабатда бўлаётганлари ҳам мавжуд. Исрол динининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни ҳақидаги ҳолисона фикрни АҚШнинг Принстон университети профессори, Ғарбнинг мусулмон давлатлари билан муносабатлари бўйича таниқли мутахассиси Бернар Льюис “Исрол инсоннинг зимистондаги ва муҳтож тирикчилигига боғлиқ ҳаётига маъно ва қадр-қиммат берди, турли ирқ вакиллари бир-бирини ака-укадек қўришга, шунингдек, турли эътиқоддаги кишиларни бир-бири билан бағрикенглик асосида яшашга ўргатди ва у инсоният мулкни бойитган цивилизация асосида ётади” [4, р.58] деб таъкидлаган эди.

Кўриниб турибдики бугун дунёда юз бераётган жараёнлар, дин ниқобидаги террорчи ташкилотларнинг ҳеч қандай динга алоқадор эмаслиги, исломнинг асл моҳияти тинчликка сафарбард этишдан иборат эканлиги айрим ғарбнинг шарқшунос ва исломшунос олимлари томонидан тан олинмоқда. Лекин аксарият сиёсатдон ғарбликлар терроризм ва экстремизмни ислом билан боғлаб хато йўналиш тутмоқда.

Дунёнинг нотинч нуқталаридан бири ҳисобланган Яқин Шарқ минтақасидаги терроризм муаммолари бизнинг минтақамизга таъсир этмайди деб ҳеч ким айтмайд.

XXI аср бошларида Яқин Шарқдаги геосиёсий вазият шундай кўрилдики, 2003 йилда Ироқ давлатида содир бўлган уруш “Исрол давлати” янги террорчилик ташкилоти кўринишида дунёга келиши учун қулай замин ва имконият яратди ва унинг тарафдорлари томонидан янги платформа қуриш устида ишлар жадал бошланди. Ундан олдинроқ ҳам бошқа террорчилик ташкилотлари томонидан мана шундай ҳаракатлар амалга оширилган ва диндан ўзларининг ноисломий хатти-ҳаракатларини яширишда фойдаланган эдилар.

Яқин Шарқ минтақасидаги можаролар узок иккинчи жаҳон уруши якунлари ва Фаластин ҳудудининг бўлиниш жараёнлари даврига туғри келади. Бундан ҳам аввалроқ 1917 йилларда юз берган жараёнлар ҳам минтақада яҳудийлар давлатини тузишга интилиш юз берган эди. Барчаси 1917 йилда, аҳолисининг аксарият қисми араблар бўлган, бироқ ихчам анклавлар кўринишида яҳудийлар ҳам истиқомат қилган Британия бошқарувидаги Фаластин давлатида бошланган. 1917 йил 2 ноябрда Британия ташқи ишлар вазири Артур Бальфур Фаластин яҳудийлар жамоаси етакчиларига “Бальфур декларацияси” номи билан машҳур бўлган мактубни жўнатади. Ўз мактубида Бальфур яҳудийлар учун миллий маконни таъсис этишни ёқлаган ва яҳудийлар давлати айнан Фаластинда ташкил этилишига шама қилган эди [3, 22].

Минтақада 1920 йилги тартибсизликлар ва Хевроннинг яҳудий жамоаси йўқ қилинган 1929 йилги қирғинлар “йўналиш” сиёсати натижаси бўлиб, Британия маъмурияти иғвогарчилиги ёки ошқора бепарволиги сабабли рўй берди.

Марказий Осиё минтақасининг туташ ҳудуди бўлган Афғонистондаги янги аср бошидаги муаммолар 2001 йил 11 сентябрида Нью-Йоркдаги эгизак биноларнинг террорчилик ҳужумлари оқибати дунёни ларзага

келтирди. Бу нафақат қўшма штатларга, балки бутун дунёга чакирик эди.

Бунга жавобан 2001 йил 7 октябрда АҚШ ва унинг иттифоқчиларининг Афғонистондаги ҳарбий операцияси бошланди. У “Енгилмас Озодлик” операцияси доирасида террорчилик ақтига жавоб сифатида амалга оширилди. Ушбу операциянинг ҳуқуқий асоси БМТ Хавфсизлик кенгашининг 2001 йил 12 сентябрдаги 1368-сонли резолюцияси ҳисобланади. Ушбу резолюцияга асосан АҚШ ва Буюк Британия қўшинлари Афғонистонга киритилган эди. 2002 йил 17 октябрда АҚШ сенати сўнги йиғирма йил ичида энг йирик ҳарбий ҳаражатлар учун ажратилаётган маблағ миқдорининг 37.5 млрд. долларга оширилиб, уша вақтдаги йирик миқдор – 355,1 млрд.га етказилишига розилик берди [3, 26].

2003 йилда эса АҚШ Президенти Жорж Буш Саддам Хусайнга нисбатан кучларнинг ишлатилишига розилик берувчи Конгресс резолюциясига қўл қўйган эди. АҚШнинг Ироққа бостириб кириши нотўғри қадам бўлиб, динлараро душманликни кўзғатди ва “Ислом давлати” террорчилик ташкилотини пайдо бўлишига қўлай замин яратди. Бундай таъсирли фикрни БМТ Бош ассамблеясининг 70-сессиясида даниялик сиёсатчи Могенс Люккетфот билдириб ўтган эди.

Халқаро валюта фонди маълумотларига кўра, турли тўқнашувлар натижасида араб мамлакатлари иқтисодиёти 2011-2014 йиллар оралиғида 800 млрд АҚШ доллари миқдоридан зарар кўрган. Қонли фожеалар туфайли ушбу давлатлар ялпи ички маҳсулотининг ўсиш суръатлари кескин пасайган, ишсизлик даражаси деярли оммавий тус олган.

Энг даҳшатлиси, Ироқ ва Сурия давлатлари ҳудудида қарийб 8,5 миллион киши террорчи гуруҳлар тўлиқ назорат ўрнатган ҳудудда, ҳар қандай фуқаровий ҳуқуқ ва эркинликлардан марҳум бўлган ҳолда кун кечиршига мажбур бўлган эди. Террорчилар ушбу мамлакатларда оммавий қатл, гаровдагиларни қийнаб ўлдириш, хотин-қизларни аёлларни зўрлаш ёки уларни қул қилиб сотиш каби жирканч ва қабиҳ ишларга қўл уриб, ўзларини эътиқоди пуч, имонсиз кимсалар эканликларини намоён этмоқда. Юзлаб зиёратгоҳлар, шиа мусулмонларининг масжидлари, христианларнинг черков ва монастырлари, мактаб ва кутубхоналар вайрон қилинди [5].

Маълумотларга кўра, бугун дунёда 500 га яқин террорчилик ташкилоти фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг 80 фоизи ислом ниқоби остида фаолият юритади. Улар қаторига “ИШИД (Ироқ ва Шом ислом давлати)”, “Жабҳа ан-Нусра”, “Ансару аш-Шам” (Сурия), “ал-Қоида”, “ал-Жиход ал-Исломий”, “ат-Такфир ва-л-Хижра” (Миср), “Абу Сайяф” (Филиппин), “Озод Ачех”, “Лашкари жиход” (Индонезия), “Қуролли исломий ҳаракат” (Жазоир), “Боко ҳарам” (Нигерия), “Ислом жиходи уюшмаси”, “Туркистон исломий ҳаракати”, “ИШИД – Хуросон” (Афғонистон) каби ташкилотларни киритиш мумкин.

Сиёсий ҳокимиятга интилаётган, диний шиорларни ниқоб қилиб олган ақидапараст оқимлар Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга салбий таъсир ўтказишга ҳаракат қилиши ҳам мумкин. Сўнги йилларда “жиходчилар”, сохта “салафийлар” каби диний-сиёсий гуруҳлар, шунингдек, “Хизбут таҳрир” диний-экстремистик гуруҳи республика-мизда фаол ҳаракат қилишга уринган эди.

Дунёни ларзага келтирган 2001 йил 11 сентябрь воқеалари оқибатида Афғонистонда вазият тубдан ўзгарди. Беш йилдан кўпроқ вақт мобайнида давлатни идора қилган “Толибонлар” томонидан мамлакатда

диний тартиб ўрнатиш боҳонасида, ўрта аср феодал тартибдаги тизимни ўрнатишга амалда ҳаракат қилинди.

2001 йил охирларидан расмий Вашингтон томонидан билдирилган халқаро аксилтеррор коалициясини тузиш ташаббуси дунёнинг 140 га яқин давлати томонидан қўллаб-қувватланди ва улардан 30 га яқини аксилтеррор коалиция таркибида бевосита Афғонистондаги “Буқилмас озодлик” (Enduring Freedom) номли аксилтеррор кампаниясида иштирок этди [6, 93].

2001 йил 7 октябрда Афғонистонда АҚШ бошчилигидаги аксилтеррор коалиция томонидан террорчиларга қарши операция бошланди ва мазкур операция давомида “Толибон” кучларига ҳаводан зарба берилиб, уларнинг ҳарбий инфратузилмасига жиддий шикаст етказилди. Аммо, шундай бўлсада, толибларнинг 40-50 минг кишилиги ва “Ал-Қоида” халқаро террористик гуруҳининг эса 5 минг кишилиги пайда жангарилардан иборат асосий кучлари мамлакатнинг йирик шаҳарларини ўз назоратида ушлаб турар эди. Толибларни ушбу кучларига зарба беришда 15 минг кишилиги ҳарбийлардан иборат “Шимолий альянс” таркибига кирувчи Муҳаммад Қосим Фаҳим [12], Исмоилхон, А.Дўстим ва А.Халилий етакчилигидаги кучлар катта роль ўйнади [5, 93].

Афғонистонда “Шимолий альянс” ҳарбий кучлари ҳаракати натижасида 2001 йил 9 ноябрда Мозори Шариф, 12 ноябрда Ҳирот, 13 ноябрда Кобул, 15 ноябрда Жалолобод шаҳарлари толиблардан озод қилинди ва “Толибон” бошқарувиغا барҳам берилди.

Афғонистон ҳудудида узоқ йиллардан буён давом этаётган, нодемократона бошқарув тартиби бекор қилинди. Шундай муаммоларни ҳал этиш ҳамда мамлакатда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш мақсадида авалло, нормал фаолият кўрсатадиган, замонавий афғон давлатчилигини шакллантириш жараёни бошланган эди.

Бугун қўшни юрт Афғонистонда ҳокимиятни қўлга олиб, ўз сиёсатини юритишни бошлаган “Толибон” ҳаракатининг илк асослари ҳам дин ниқобидаги экстремистик ҳаракатлар ташаббускорлари томонидан ташкил қилинган эди. Бу борада юртимизда террорология йўналишининг етакчи олими Ш.Ғойибназаров ўз тадқиқотларида батафсил маълумотларни келтириб ўтади.

Авалло бу давлатда кучлар манфаати тўқнаш қилиши муаммосига тўхталар экан, 1993 йил бошида Афғонистонда юзага келган геосиёсий вазият Россия ва Марказий Осиё мамлакатлари учунгина манфаатли бўлмай, у можаролашувчи бошқа томонларни ҳам қониктирарди. Биринчидан, Нажибилло режими кулаган пайтда пуштун дала командирининг қўлчилиги ўз қабилиси ёки музофоти доирасида ягона афғон давлати учун курашишдан кўра, тўлиқ мустақилликни афзал кўришганини таъкидлайди [2, 194].

Россиялик муаллиф И.Е.Кантков ўз асарида покистонлик тадқиқотчи Аҳмаднинг: “Лашкарни жанга ундовчи омил ҳокимият учун узоқ давом этадиган кураш билан боғлиқ бирон-бир бошқарувни ўрнатиш эмас, балки тўқнашувда иштирок этиб донг таратиш эди. Шу боис шиддатли ҳужумдан кейин лашкар пароканда бўлиши муқаррар”, деган фикрини келтиради.

Уша кезларда, яъни 90 йиллар бошида Афғонистоннинг парчаланганлик ҳолати Эрон Ислом Республикаси учун ҳам фойдали эди. Афғонистондаги уша пайтда эронпараст “Ҳизби Ваҳдат” партиясига мансуб ҳазора шиалари 1992 йилда тоғли Ҳазоражатда Бомӣён вилоятини ва мамлакат пойтахти Кобул ҳудудининг бир қисмини назорат қилишганди [2,195].

Бу ҳудудда уша вақтларда ўз манфаатларини излаган, давлат ички ҳаётига таъсир ўтказишга интилган давлат Покистон эди. Давлатдаги фуқаролар уруши

давомида ғарб цивилизациясининг Афғонистон советлар босиб олинишига қарши таянчи сифатида барча авзалликлардан фойдаланиб келди. Бу, энг аввало, Ғарбнинг мамлакат иқтисодиётига жиддий кўмагида, замонавий ҳарбий техникани етказиб беришда ва умуман Покистон ярмиясининг қўллаб-қувватланишида, шунингдек миллионлаб афғон қочоқларига ҳарбий ҳамда моддий ёрдамнинг тақсимланиши устидан Исломободнинг назоратида ўз ифодасини тонган эди [7].

2021 йил август ойига келиб “Толибон” ҳаракати вакиллари Афғонистонда ҳокимиятни эгаллашди. Бугунги кунга келиб Покистон давлатининг Афғонистон бўйича сиёсати батамом ўзгарган. Давлатда демократик ислохотларни қўллаб-қувватлаб келмоқда.

2021 йил 16-17 сентябрь кунлари Душанбеда бўлган ШХТнинг йигирманчи юблей самитида иштирок этган Покистон раҳбари ҳукумат афғон диёридаги тожиклар, ҳазоралар ва ўзбеклар иштирокида Афғонистоннинг инклюзив ҳукуматини тўзиш бўйича толиблар билан музокара бошланганлигини айтган эди.

Бош вазир бу 40 йиллик уруш ва низолардан кейин мамлакатда тинчлик ва барқарорлик ўрнатилишига ҳисса қўшиши, ўзгаришлар нафақат афғон юрти, балки бутун минтақага фойда келтиришини таъкидлаган [8].

“Афғонистонда 40 йил деганда ниҳоят тинчлик ўрнатиш имкони пайдо бўлди ва бу имкониятни қўлдан бой бермаслик керак. Покистон қўшни Афғонистондаги уруш сабаб 80 минг фуқаросини ва 150 миллиард доллар маблағини йўқотди. Шунингдек, уруш сабаб Покистонга 4 миллион афғонистонлик қочоқлар ўтган. Афғонистон террорчилар учун бошпана, наркотик сотиладиган ҳудуд ва қочқинлар макони бўлмаслиги керак. Олдинги ҳукумат 75 фоиз халқаро ҳамжамият кўмаги эвазига мавжуд эди. Афғонистонга халқаро гуманитар ёрдам бериш жараёнини тизимлаштириш керак”, деган эди Покистон раҳбари.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Покистон раҳбари билан 2021 йил 16 сентябрда Душанбеда музокара ўтказиб, Афғонистонда вужудга келаётган ҳолатдан келиб чиқиб минтақадаги вазият

юзасидан фикр алмашилди. Минтақавий хавфсизликни таъминлаш масалаларида яқиндан ҳамкорликни давом эттиришга келишиб олинган эди [9].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш албатта, давлатлараро ҳамкорликка бевосита боғлиқ ҳисобланади. Минтақада мавжуд хавф-ҳатарлар ҳар бир мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсир этади. Ўзбекистон томонидан илгари сўриланган барча ташаббуслар Марказий Осиё давлатлари хавфсизлигига таҳдидларни олдини олишга қаратилган. Ўзбекистон еспубликаси президенти минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш мақсадида амалий ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш зарурлигини эътироф этаркан, бугунги кунда минтақанинг барча мамлакатлари терроризм, диний экстремизм, трансмиллий жиноятчилик ва наркотрафик таҳдидларга қарши курашишни фақат биргаликда, амалий ҳамкорлик механизмлари доирасида таъминлаш мумкинлигига эътибор қаратилмоқда. “Хавфсизликка таҳдидларни “ўзиники ва ўзгаларники” деб ажратишдан воз кечиш, яхлит хавфсизлик” тамойилига амалда риоя қилиш зарур, деган қатъий фикрдамыз” деб таъкидлаган эди [10. 269-б]. Шундан хулоса қилиш мумкинки дин никобидаги экстремизм ва терроризмга қарши кураш, барқарор хавфсизликни таъминлашнинг энг муҳим омили минтақада ҳамкорлик, бирлик тамойилларини мустаҳкамлаш ҳисобланади. Бугун юзага келаётган минтақавий инқирозда ҳам мамлакатлар бир бирини қўллаб-қувватлаши энг муҳим масаладир. Ўзбекистон раҳбариятининг таклифлари ва ташаббусларидан бири Афғонистоннинг минтақавий иқтисодий жараёнларга қўшилишига ҳар томонлама қўмаклашишдан иборат ва жаҳон ҳамжамиятини ҳам бу ҳаракатларга қорлашдир. Ўзбекистон бундан кейин ҳам минтақада барқарорлик ҳукм суриши учун қўшни мамлакатни иқтисодий жиҳатдан тиклаш, унинг транспорт ва энергетика инфратузилмасини ривожлантириш, миллий кадрлар тайёрлаш жараёнларида фаол иштирок этишга интилувчи давлат бўлиб қолади.

АДАБИЁТЛАР

1. “Мудофаа доктринасини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. <https://lex.uz/docs/3495885>
2. Ғойибназаров Ш.Ғ. Халқаро терроризм: илдири, омиллари ва манбаи. – Т.: Ўзбекистон. 2009.
3. Ғойибназаров Ш.Ғ. Ислом терроризмга қарши. – Т.: Ўзбекистон, 2021.
4. Chautard S. Geopolitique du XX-e siecle. P., 2009/7.
5. Юсупов О. Мамлакатимизда диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши курашнинг долзарб йўналишлари. <https://religions.uz/news/detail?id=443>
6. Рашидов Р.Р. Афғонистонда давлатчилик шаклланишида халқаро қўшма таъсири. сий. фанлар бўйича фалсафа докторлиги дисс автореферати. – Т.: ТДШИ. 2018.
7. Игнатенко А. Исламский радикализм как побочный эффект “холодной войны”. – http://www.niiss.ru/misc_ignb.shtml
8. <http://kun.uz/46731666>
9. <http://president.uz/uz/list/view/4619>
10. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Т.: Ўзбекистон.
11. Сирожов О.О. Марказий Осиёдаги минтақавий ҳамкорлик жараёнларида Ўзбекистон манфаатлари. с.ф.д. (DSc) дисс. автореферати. – Т.: ТКТИ. 2018.
12. 2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан икки кун олдин яъни 9сентябрда “Шимолий альянс” ҳарбий қўшуннинг етакчиси Аҳмадшоҳ Маъсуд Усама бен Ладен томонидан уюштирилган суиқасд натижасида ҳалок бўлди. Шундан сўнг “Шимолий альянс” ҳарбий қўшунларига раҳбарлик қилиш А.Маъсуднинг ўринбосари генерал (кейинчалик маршал) Муҳаммад Қосим Фаҳим (1956-2014)га ўтди.



Дилафруз САФАРОВА,
ст.преподаватель кафедры общей педагогики и психологии НавГПИ

ФОРМЫ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ПРИНЦИПА ТОЛЕРАНТНОСТИ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Проблема толерантности - одна из наиболее актуальных и сложных в современной науке. Пристальное внимание исследователей к проблематике толерантности объясняется и четко выраженной тенденцией гуманизации науки, повышением интереса к проблемам личностного развития растущего человека, выделением важнейшей задачи воспитания, заключающейся в формировании у школьников гражданской ответственности и правового самосознания, духовности и культуры, инициативности, самостоятельности, толерантности. Система образования наряду с воспитанием в личности чувств национального достоинства, единства, патриотизма, любви к Родине обязана предотвращать в человеке какие бы то ни было националистические чувства, идеи превосходства своей нации, религии, личности над другими, которые ведут в конечном итоге к национальной, межрелигиозной, межличностной вражде и войнам. В статье говорится о формах и методах, приемах принципов толерантности, применяемые в социально-педагогической деятельности.

Ключевые слова: толерантность, личность, воспитание толерантности, нравственные качества, социальный педагог, тренинги и упражнения.

METHODS AND METHODS OF TOLERANCE APPLIED IN SOCIAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES

Annotation

The problem of tolerance is one of the most pressing and complex in modern science. The close attention of researchers to the issue of tolerance is also explained by the clear tendency of humanization of science, the increase of interest in the problems of personal development of a growing person, the identification of the most important task of education, which consists in the formation of civic responsibility and legal identity, spirituality and culture, initiative, autonomy, tolerance among schoolchildren. The education system, together with the education of feelings of national dignity, unity, patriotism, love for the Motherland, is obliged to prevent in man any nationalist feelings, ideas of superiority of the nation, religion, personality over others, which ultimately lead to national, interreligious, interpersonal enmity and wars. In article it is told about forms and methods, receptions of the principles of tolerance, applied in social and pedagogical activity.

Key words: tolerance, personality, education of tolerance, moral qualities, social teacher, trainings.

Одной из важнейших задач современной школы является воспитание у школьников толерантности как качества личности. Именно в младшем школьном возрасте создаются наиболее благоприятные условия для формирования социально-значимых качеств личности, в том числе и толерантности.

Мы знаем, что различных людей следует воспринимать такими, какие они есть, со своими обычаями, традициями, стереотипами поведения. Людям следует помогать, так как помощь слабому — это наш долг, причем в первую очередь — перед своей совестью. Однако в реальной жизни в обыденном мнении часто создается негативное отношение к тем или иным группам людей, проявляется агрессивность.

Толерантность означает уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия наших форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности. Ей способствуют знания, открытость, общение и свобода мысли, совести и убеждений. Толерантность — гармония в многообразии. Это качество личности является составляющей гуманистической направленности личности и определяется ее ценностным отношением к окружающим. Оно представляет установку на определенный тип отношений, который проявляется в личностных действиях человека. Мы понимаем под толерантностью реализуемую готовность к осознанным личностным действиям, направленным на достижение гуманистических отношений между людьми и группами людей, имеющими различное мировоззрение, разные ценностные ориентации, стереотипы поведения.

Толерантность — интегрированное качество. Если оно сформировано, то проявляется во всех жизненных

ситуациях и по отношению ко всем людям. В то же время опыт показывает, что человек может быть толерантным в отношениях с близкими, знакомыми, но пренебрежительно, нетерпимо относиться к людям другой веры или национальности. [1]

В этой связи, на наш взгляд, можно говорить о межличностной, социальной, национальной толерантности и веротерпимости. Межличностная толерантность проявляется по отношению к конкретному человеку, социальная — к конкретной группе, обществу, национальная — к другой нации; веротерпимость — к другой вере.

Толерантность не пассивна, она активна. Это не уступка, снисхождение или потворство. Толерантность — это прежде всего активное отношение, формируемое на основе признания универсальных прав и основных свобод человека. Ни при каких обстоятельствах толерантность не может служить оправданием посягательств на эти основные ценности. Толерантность должны проявлять отдельные люди, группы и государства. [1]

Проявление толерантности, которое созвучно уважению прав человека, не означает терпимого отношения к социальной несправедливости, отказа от своих или уступки чужим убеждениям. Это означает, что каждый свободен придерживаться своих убеждений и признает такое же право за другими. Это означает понимание того, что люди по своей природе различаются по внешнему виду, положению, речи, поведению и ценностям и обладают правом жить в мире и сохранять свою индивидуальность. Это также означает, что взгляды одного человека не могут быть навязаны другим.

На наш взгляд, толерантная личность — это человек, хорошо знающий себя и понимающий других

людей. Когда мы говорим о толерантной личности, мы не имеем в виду отказ от собственных взглядов, ценностных ориентации и идеалов. Толерантность не должна сводиться к индифферентности, конформизму, ущемлению собственных интересов, а предполагает, с одной стороны, устойчивость, как способность человека реализовать свои личные позиции, а с другой — гибкость, как способность с уважением относиться к позициям и ценностям других людей.

Сегодня задача воспитания толерантности должна пронизывать деятельность всех социальных институтов и в первую очередь тех, кто оказывает непосредственное воздействие на формирование личности ребенка.

Основой толерантности является признание права на отличие. Она проявляется в принятии другого человека таким, каков он есть, уважении другой точки зрения, сдержанности к тому, что не разделяешь, понимании и принятии традиций, ценности и культуры представителей другой национальности и веры.

Таким образом, в своем широком смысле слово «толерантность» означает терпимость к чужим мнениям и поступкам, способность относиться к ним без раздражения. Основой толерантности является признание права на отличие. Она проявляется в принятии другого человека таким, каков он есть, уважении другой точки зрения, сдержанности к тому, что не разделяешь, понимании и принятии традиций, ценности и культуры представителей другой национальности и веры. Задача воспитания толерантности должна пронизывать деятельность всех социальных институтов и в первую очередь тех, кто оказывает непосредственное воздействие на формирование личности ребенка.

Школа и семья, образующие социальную среду ребенка, как правило, не занимаются выстраиванием индивидуальной стратегии взаимодействия личности с собой и с миром. Семья формирует внешние социально-приемлемые формы поведения ребенка, а школа занимается преимущественно интеллектуальным развитием. Важная же составляющая эстетического духовно-нравственного воспитания — это развитие толерантности у учащихся.

В рамках формирования и развития толерантности необходимо создание в школе соответствующей «воспитательной атмосферы», которая предполагает уважение инакости другого; уважение меньшинства большинством; соблюдение прав личности каждого; ответственность этой личности перед другими. А в свете формирования и развития национальной толерантности необходимо расширить круг общения учащихся; знакомиться с другими культурами, традициями (язык, литература, архитектура, костюмы, кухня, музыка, танцы, песни и т.д.); общаться с представителями других культур. Конструктивный, партнерский диалог в рамках личностно-ориентированного подхода к социально-психологической адаптации требует экспериментальной и инновационной общей деятельности учащихся, педагогов и родителей.

Воспитание толерантности требует четкого осознания целесообразности педагогических воздействий, четкого определения цели педагогом. Единство целей педагога и ребенка является одним из факторов успешности воспитания толерантности. При этом педагог должен реализовывать персонализированную цель — развитие конкретного ребенка.

Воспитание любого нравственного качества (толерантности в том числе) во многом зависит от индивидуальных особенностей воспитанника: уже имеющихся моральных устоев поведения, этических установок, развитости интеллектуальной и эмоционально-волевой

сфер, уровня развития психических процессов, характерологических черт, личного опыта взаимоотношений, наличия и развития природных и духовных способностей и т. д. При формировании толерантности следует учитывать так же гендерные особенности и, прежде всего, различия в чертах личности и социальном поведении. К таким различиям относят: формы проявления агрессивности (мальчики физически агрессивнее девочек, которые чаще проявляют агрессию в иной форме, пытаясь испортить отношения других детей со сверстниками), степень эмоциональной чувствительности, подверженность влиянию других людей и убеждению себя другими (девочки этому более подвержены). При этом необходимо помнить и о возрастной динамике развития нравственных качеств и опираться на нее при воспитании толерантности.

Воспитание толерантности во многом обусловлено влиянием социальной среды. Чем менее толерантна среда окружения ребенка, тем сложнее процесс ее формирования. Поэтому необходимо изучить социальную среду и переносить в нее идеи толерантности, подбирая для этого соответствующие формы, методы и приемы работы.

Основой успешности процесса воспитания толерантности у детей становится актуализация положительных черт, позитивного социального опыта, развитых (пусть даже в небольшой степени) конструктивных умений взаимодействия с людьми.[2]

Специфика нравственного воспитания состоит в том, что действия взрослых по формированию основ поведения детьми и подростками воспринимаются как морализаторство и, поэтому они часто сопротивляются воздействиям. Для того чтобы избежать подобной ситуации, следует опираться на косвенные методы и приемы работы. Однако толерантность не может быть усвоена под чисто внешним влиянием, она базируется на персональной автономии и является принципом жизни самого человека.

Формирование толерантности требует построения воспитательного процесса на двух взаимосвязанных уровнях: информационном (предоставляющем знания о толерантности, ее составляющих, ее проявлениях, о многомерности человеческого бытия, формирование установки на толерантности) и на поведенческом (вооружение умениями и навыками толерантного взаимодействия), составляющих единое целое. Основным критерием сформированности толерантности должно стать умение конструктивно, толерантно взаимодействовать с людьми и группами, имеющими определенные отличия.

Диалогизация образовательного пространства и опора на сотрудничество как ведущий тип взаимодействия являются обязательными для соблюдения принципа толерантности. При этом диалог и сотрудничество должны быть приоритетами взаимодействия в структуре: ученик-ученик, ученик-учитель, ученик-учитель-среда, ученик-учитель-культура.

Формируя толерантные установки и поведение необходимо создавать условия для рефлексии воспитанникам произошедших с ним изменений и анализа складывающихся отношений в коллективе, семье, обществе.

Таким образом, воспитание толерантности требует четкого осознания целесообразности педагогических воздействий, четкого определения цели педагогом

При формировании и развитии толерантности социальному педагогу необходимо опираться на положительный опыт ребенка, учитывать индивидуальные особенности, использовать завуалированные методы и приемы работы, способствовать созданию в школе

соответствующей «воспитательной атмосферы», которая предполагает уважение инакости другого; уважение меньшинства большинством; соблюдение прав личности каждого; ответственность этой личности перед другими. А так же опираться на возможности и уровень социальной среды, интегрировать микросреду в воспитательный процесс по формированию толерантности.

Осваивая любую профессиональную деятельность, будущий специалист, прежде всего, знакомится с тем видом деятельности, которым ему предстоит заниматься в дальнейшем. Так, чтобы стать учителем физики, необходимо изучить законы физики, знать, что доступно для усвоения учащимися, какие знания могут изучаться в школе, в каких классах и многое другое, что имеет отношение к преподаванию физики. Готовясь стать детским врачом, студенты изучают анатомию и физиологию ребенка, детские болезни. И так в каждой профессии. Но затем встает вопрос, как это делать: как учить, как лечить?

Этот же вопрос встает и перед будущими социальными педагогами. Познакомившись с особенностями этой науки, изучив содержание социальной педагогической деятельности, будущий социальный педагог оказывается перед проблемой: как, каким путем реализовать принцип толерантности? В современной литературе, несмотря на то, что над вопросом толерантного воспитания работают много исследователей, четко определенных методов нет. Как социальный педагог будет реализовывать принцип толерантности во многом зависит от его творчества.

Можно выделить три группы приемов воспитания толерантности. Первая группа приемов связана с организацией деятельности детей в классе.[8]

Прием «Эстафета». Классный руководитель так организует деятельность, чтобы в процессе ее организации взаимодействовали бы учащиеся из разных групп.

Прием «Взаимопомощь». Педагог так организует деятельность детей, чтобы от помощи друг другу зависел успех совместно организуемого дела.

Прием «Акцент на лучшее». Педагог в разговоре с детьми старается подчеркнуть лучшие черты каждого. При этом его оценка должна быть объективна и опираться на конкретные факты.

Прием «Ломка стереотипов». Во время беседы педагог стремится к тому, чтобы дети поняли то, что не всегда правильным может быть общественное мнение. Начать такой разговор можно с примера, как ошибается зал, подсказывая во время игры «Хочу быть миллионером».

Прием «Истории про себя». Применяется тогда, когда педагог хочет, чтобы дети больше были информированы друг о друге и лучше поняли друг друга. Каждый может сочинить историю про себя и попросить друзей проиграть ее как маленький спектакль.

Прием «Общаться по правилам». На период выполнения того или иного творческого задания устанавливаются правила, регламентирующие общение и поведение учащихся: в каком порядке, с учетом каких требований можно вносить свои предложения, дополнять, критиковать, опровергать мнение своих товарищей. Такого рода предписания в значительной мере снимают негативные моменты общения, защищают «статус» всех его участников.

Прием «Общее мнение». Учащиеся «по цепочке» высказываются на тему отношений с различными группами людей: одни начинают, другие продолжают, дополняют, уточняют. От простых суждений (когда главным является само участие каждого ученика в

предложенном обсуждении) следует довести соответствующие ограничения (требования) перейти к аналитическим, а затем проблемным высказываниям учащихся.

Вторая группа связана с организацией диалоговой рефлексии. Диалоговая рефлексия это диалог педагога и ребенка, способствующий формированию отношения ученика к какой-либо значимой проблеме, вопросу, проявляющегося в соответствующем поведении и поступках. Для воспитания толерантности можно применить следующие приемы в рамках проведения рефлексивной беседы с ребенком.

Прием «Ролевая маска». Детям предлагается войти в роль другого человека и выступить уже не от своего имени, а от его лица.

Прием «Прогнозирование развития ситуации». Во время беседы педагог предлагает высказать предположение о том, как могла развиваться та или иная конфликтная ситуация. При этом как бы ведется поиск выхода из сложившейся ситуации.

Прием «Импровизация на свободную тему». Учащиеся выбирают ту тему, в которой они наиболее сильны и которая вызывает у них определенный интерес, переносят события в новые условия, по-своему интерпретируют смысл происходящего и т. п.

Прием «Встречные вопросы». Учащиеся, разделенные на группы, готовят друг другу определенное количество встречных вопросов. Поставленные вопросы и ответы на них подвергаются затем коллективному обсуждению.

Третья группа связана с использованием художественной литературы, кинофильмов и т. д.

Прием «Сочини конец истории». Детям предлагается завершить предлагаемую историю. Придумать свое завершение проблемы отношений между людьми или животными, которые являются героями литературного произведения.

Прием «Любимые книги товарища». Детям предлагается догадаться, какие книги (кинофильмы, песни) любят их товарищи по классу.

Прием «Добрые слова». Детям предлагается вспомнить добрые слова, которые говорят герои фильмов другим людям (при этом важно, чтобы эти слова были обращены к людям других национальностей, бывшим врагам и т. п.).

Прием «Творчество на заданную тему». Учащиеся свободно импровизируют на обозначенную тему (моделируют, конструируют, инсценируют, делают литературные, музыкальные и иные зарисовки, комментируют, разрабатывают задания и т. п.).

Прием «Киностудия». Дети сочиняют пародию на известный фильм, используя сюжеты из их жизни. Потом пытаются изобразить эту пародию.

Описанные приемы могут применяться учителем в индивидуальной беседе с ребенком, проявляющим нетерпимость в отношении чего-либо или кого-либо. Отдельные из них могут служить также материалом для проведения классного часа на соответствующую тематику с последующей организацией групповой рефлексии. Однако следует отметить, что применение на практике этих приемов предполагает наличие гуманной позиции педагога по отношению к детям, высокую степень доверительности в отношениях с ними, безусловное их принятие и поддержку. [8]

Конечно, все эти задание дети смогут выполнить только после того, как будут знать о толерантности. Поэтому необходимо, сначала провести классные часы, на которых разъяснить понятие «толерантность».

Можно выделить три группы приемов воспитания толерантности. Первая группа приемов связана с организацией деятельности детей в классе, вторая группа

связана с организацией диалоговой рефлексии, третья группа связана с использованием художественной литературы, кинофильмов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Декларация принципов толерантности. Утверждена резолюцией 5.61 генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года
2. Как воспитать толерантность <http://ypk.yspu.org/tolerance/3.htm> 32
3. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. – М., 1999.
4. Никитина Л. Содержание работы социального педагога в образовательном учреждении. // Воспитание школьников, 2001, №1. – С.33-36.
5. Социальная педагогика: курс лекций. / Под общ. ред. М.А. Галагузовой. – М.: ВЛАДОС, 2000.
6. Пугачева Е.А. Толерантность в новом тысячелетии как условие поиска взаимоприемлемых отношений между людьми // Наука и школа. - 2007. - №3. - С.69-70.
7. Ризрдон Бетти Э. Толерантность - дорога к миру. М., 2001.
8. Урок толерантности <http://wiki.km-school.ru/wiki/index.php>.



Бекзод ТОЛИБОВ,

Фаргона давлат университети таян докторанти

E-mail: bekozod-tolibov@mail.ru

ФарДУ Ижтимоий иш кафедраси мудири, и.ф.н., доцент М.Абдурахмонова тақризи асосида

SOCIAL SERVICES OF ORIENTAL THINKERS APPROACHES

Annotations

The article reflects the socio-philosophical views of Eastern thinkers on the organization of social services for those in need. Forms and manifestations of social services to those in need in the Ancient East, as well as social protection of the poor, the organization of assistance in the form of social services to them in difficult life situations, for example, systemic.

Key words: thinker, social service, needy, social protection, neighborhood, technology, method.

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛУГИ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ПОДХОДЫ

Аннотация

В статье отражены социально-философские взгляды мыслителей Востока на организацию социального обслуживания нуждающихся. Формы и проявления социального обслуживания нуждающихся на Древнем Востоке, а также социальная защита малообеспеченных, организация помощи в виде социальных услуг им в сложных жизненных ситуациях, например системная.

Ключевые слова: мыслитель, социальное обслуживание, нуждающиеся, социальная защита, соседство, технология, метод.

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ ХИЗМАТЛАР БОРАСИДАГИ ЁНДАШУВЛАРИ

Аннотация

Мақолада Шарқ мутафаккирларининг аҳолининг эҳтиёжманд қатламларига ижтимоий хизматларни ташкил этишдаги ижтимоий фалсафий қарашлари ўз аксини топган. Қадимги Шарқда эҳтиёжманд одамларга ижтимоий хизмат кўрсатиш шакл ва кўринишлари, шунингдек аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларнинг қийин ҳаётий вазиятларида уларга ижтимоий хизматлар кўринишидаги ёрдамларни ташкил қилиш қилишни бир тизим кўринишига келтириш каби долзарб масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: Мутафаккир, ижтимоий хизмат, эҳтиёжманд, ижтимоий ҳимоя, маҳалла, технология, метод.

Қириш. Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-фалсафий қарашлари Ғарб назариётчиларининг ижтимоий-фалсафий қарашларидан бир мунча фарқ қилсада, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларидунёнинг барча ўлкаларида бир ҳил кўринишда бўлганлиги сабабли уларга ижтимоий хизматларни ташкил қилиш масаласи деярли бир ҳил қарашларга эга. Қадимги Шарқда эҳтиёжманд одамларга ижтимоий хизмат кўрсатиш дастлаб, Буддавийлик, Зардуштийлик сўнгра Ислом дини таълимотлари асосида ташкил қилинган бўлса, Ғарбда Қадимги Юнон, Қадимги Рим ва Насронийлик (Христианлик) динларининг таълимоти асосида ташкил қилинган. Диний таълимотлар турлича бўлса ҳам уларнинг асосий мақсади инсон қадрининг олий нуқтаси бўлмиш фаровон ҳаётда барча инсонлар бир ҳил яшаш имкониятига эга бўлиши каби ғоялари ўз аксини топган.

Аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларнинг қийин ҳаётий вазиятларида уларга ижтимоий хизматлар кўринишидаги ёрдамларни ташкил қилиш қилишни бир тизим кўринишига келтириш масаласи ҳар доим ҳам долзарб масала ҳисобланган. Аҳолининг эҳтиёжманд қатламларига ижтимоий хизмат кўрсатиш жараёнлари деганда ушбу тизимнинг назарий асослари ва амалиётининг шаклланиши ҳамда ривожланиши босқичларини тушуниш мумкин. Жамиятларнинг тараққиёт босқичлари давомида ишлаб чиқариш қулаи ўртасидаги ўзаро мутаносиблик, меҳнат ва бандликни ташкил қилиш, жамиятдамавжуд турли миллатлар ва элатларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий ғоялари, анъаналари, турмуш тарзига боғлиқ ҳолатлар ушбу жарённинг ўзига хос хусусиятларини

шаклланишига таъсир кўрсатадиган асосий омиллар деб таъкидлаш мумкин.

Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий хизматларнинг қадимги даврга хос бўлган шакллари ҳақидаги илк маълумотлар зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да келтирилган. Зардуштийлик ўз даврида инсоннинг ер юзиде фаровон яшашига катта аҳамият берган олижаноб динлардан бўлиб, унинг таълимотидаги «Эзгу фикр», «Эзгу сўз», «Эзгу амал»га риоя қилиш асосида яшаш шароити Шарқ мамлакатлари халқларининг турмуш тарзидан ўрин олиб, фақирларга меҳрибонлик, инсонпарварлик, кишига иснод келтирувчи ишлардан холи бўлиш тушунилан. «Авесто»нинг энг қадимги Яштлар қисмида табиий ва ижтимоий ҳаётнинг алоҳида соҳаларини бошқариб турувчи Тангрилар мавжуд деб ҳисобланиб, жумладан, ижтимоий барқарорлик, фаровонлик маъбуди – Паренди қабилаларни парокандаликка элтувчи зўравонлик, бекорга қон тўкишлар, фақир кишиларга нисбатан адолатсизлик, уларнинг мол-мулкига зиён етказишни қоралаган, вайроналик ва ҳалокатларнинг олдини олиш учун ҳалол меҳнат билан тинч-тотув яшашига чақирган. [1]

Зардуштийлик таълимотидан кўриниб турибдики, Шарқда қадимдан инсон қандай ижтимоий ҳолатда бўлиши қатъий назар у қадрланган. Инсоннинг қадри ва қиммати ҳамда унинг ижтимоий мақоми мустаҳкамланиб, бу тартибни бузилишга йўл қўйилмаган. Аҳоли сонининг кўпайишига катта аҳамият берилган. Зардуштийлик динининг асосий тамойиллари ўз замонасида аҳолининг турли қатламлари ўртасидаги номуаносибликни тартибга солувчи қонун вазифасини ўтаган.

VI-VIII asrlarda islom dinining insonparvarlik fojylari asosida aholining ehtiёjmанд қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари яхлит тизим кўринишида бўлмаса-да, ногиронлар, етимлар, қариялар, бева-бечораларга ғамхўрлик қилиш шаклида қўллана бошлайди. Ушбу даврдан жорий этилган хайру-эҳсонлар, садақалар, вақф мулкларини ва закотлардан йиғилган маблағлар асосида махсус жамғармалар ташкил қилинган. Мазкур жамғармалар ҳисобидан камбағалларга ва қарздорларга қўмаклашиш, қулликка тушганларни озод қилиш, очларга таомлар улашиш, етимлар ва бева-бечораларга озик-овқат улашиш мақсадида фойдаланилган. Бу эзгу амалларни кенг ёйилишида Ислом дининг муқаддаси китоби Қуроннинг юздан ортқ оятларида ва Муҳаммад алайҳи саломнинг Ҳадиси шарифларида айнан эhtiёжмандларга ёрдам бериш уларнинг мушқулини осон қилиш яхши амалларнинг энг афзали эканлиги таъкидланган. Исломда иймон борасидаги фарзларнинг тўртинчи фарзи бу закотдир. Закот Ислом динидаги маънавий, руҳий ва жисмоний ибодатлар билан бир қаторда молу-мулк билан ибодат қилишни англатади. Закот хайру-эҳсон, садақа ва ҳомийликдан фарқли ўлароқ, закот манзиллик бўлиши шарт яъни закот айнан аҳолининг эhtiёжманд аҳоли қатламини моддий қўллаб қувватлаш учун берилади. Закот ҳисобидан йиғилган мулкларни бошқа мақсадларда ишлатишга йўл қўйилмайди. Масалан, Қуръони Каримнинг Тавба сўраси 60-оятда «Албатта, садақалар (яъни закотлар) Аллоҳ томонидан фарз бўлган ҳолда, фақат фақирларга, мискинларга, садақа йиғувчиларга, кўнгиллари (Исломга) ошно қилинувчи кишиларга, бўйинларни (қулларни) озод қилишга, қарздор кишиларга ва Аллоҳ йўлида юрганларга ҳамда йўловчи мусофирларга берилур. Аллоҳ билим ва ҳикмат соҳибидир» дейилади. [2]

Ҳадиси шарифларда эса, «Садақа беришни ўзингдан бошла. Агарда ортса оила аъзоларинга сарфла, агарда улардан ҳам ортса қариндошларинга сарфла. Агарда қариндошларингдан ҳам ортса шу йўсинда аввал яқин, кейин узоқларинга бер», – деб таъкидланади. [3] Шунингдек, Қуръон ва Ҳадисда инсон учун яхшиликка чорловчи ишлар, иймон-этикод, адолат, ҳолислик, поклик, бева-бечоралар, етим-есирларни ҳимоя қилиш ва уларга ёрдам кўрсатишга доир қоида ва тартиблар билан Шарқ халқларининг жамоавий бирдамлиги ва ҳамжиҳатлигини мустаҳкамлаган диний-маърифий китоблардир.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Ўрта Осиё Шарқ дунёсининг илмий-маданий марказига айланган ренисанс даври яъни IX-XIII асрларда яшаб ижод этган мутафаккирлар қарашларида меҳнат қобилиятига эга бўлмаган ёки турли кийин ҳаётий вазиятлар натижасида ушбу қобилиятини йўқотган аҳолининг эhtiёжмандқатламларининг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилишмасаларини ўрганар эканлар, мутафаккирлардан Абу Наср Форобий ва Хўжа Баҳовуддин Нақшбандийлар инсонни жисмоний ва руҳий ҳолатидан қатъий назар, ўзи учун моддий фаровонлик ярата олиш қудратига эга бўлган мукамал мавжудот ва ўзгалар ёрдамига умид қилишни боқимандалик деб биладилар. Жумладан, Абу Наср Форобий ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсон «ожиз банда» эмас, аксинча, ўзи учун зарурий фаровонликни ярата олиш қудратига эга бўлган борлик эканлигини таъкидлайди. [4] Тасаввуф таълимотининг машҳур намоёндаларидан Хўжа Баҳовуддин Нақшбандийнинг «Нақшбандия» тариқати асосини меҳнатеварлик ташкил қилиб, «Даст ба кору дил ба ёр» яъни, инсон қалбида Аллоҳни мадҳ қилгани ҳолда, кун кўриш учун меҳнат қилиши заруриятини кўрсатади. [5]

Фикримизча, мазкур фикрлар меҳнат қобилиятига эга бўлган аҳоли қатламига нисбатан билдирилган бўлиб, инсонни ўз ақлий ва жисмоний имкониятларидан оқиллона фойдаланишга ундайди. Аммо, жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида аҳолининг мустақил ҳаёт кечириш қобилиятига эга бўлмаган эhtiёжманд қатламлари мавжуд бўлиб, улар ўзгалар ёрдамига муҳтождирлар.

Ушбу даврда яшаб ижод этган мутафаккирлардан Абу Али Ибн Сино ва Аҳмад Яссавийлар, аксинча, ёрдамга муҳтож бўлганларга мадад қўлини чўзиш, ҳар бир инсон учун муносиб турмуш тарзини яратиш, уларга инсонпарварлик нуқтаи назаридан муносабатда бўлиш-лиқни тарғиб қиладилар. Хусусан, Аҳмад Яссавийнинг шоҳ асари бўлмиш «Девони ҳикмат»да:

Бисмиллоҳ деб баён айлай ҳикмат айтиб,
Толибларга дурру гавҳар сочтим мано.
Риёзатни қоттиг тортиб, қонлар ютуб,
Мен дафтари соний сўзин очтим мано.

Сўзни айдим ҳарким бўлса дийдор талаб,
Жонни жонга пайванд қилиб, рағни улаб,
Ғариб, етим, фақирларни кўнглин сийлаб,
Кўнгли бутун ҳалойиқдин қочтим мано.

Қайда кўрсанг, кўнгли синук марҳам бўлғил,
Андоғ мазлум йўлда қолса, ҳамдам бўлғил.
Рўзи маҳшар даргоғига маҳрам бўлғил,
Мовуманлик ҳалойиқдин қочтин мано.

Ғариб, фақир, етимларни Расул сўрди,
Ўшал туни Меъроҷ чиқиб дийдор кўрди,
Қайтиб тушуб ғариб, фақир ҳолинг сўрди,
Ғарибларни изин излаб туштум мано.

Умнат бўлсанг, ғарибларга тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомёъ бўлғил,
Ризку рўзи ҳарна берса, қонёъ бўлғил,
Қонёъ бўлуб, шавқ шаробин ичтим мано.

Мадинага Расул бориб, бўлди ғариб,
Ғариблиғда меҳнат тортиб, бўлди ҳабиб,
Жафо тортиб, яратқанга бўлди қариб,
Ғариб бўлуб, уқболардин оштим мано.

Оқил эрсанг, ғарибларни кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим қовла,
Дунёпараст, ножинслардин бўюн товла,
Бўюн товлаб, дарё бўлуб тоштим мано. [6]

Асарнинг бошланиши қуйидаги сўзлар билан бошланишининг ўзи Яссавия тариқатининг диққат марказида эhtiёжмандларга ёрдам бериш масаласи тўғренини кўриш мумкин. Тасаввуф таълимотида халқ манфаати учун қайғуриш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялаш ғоялари кенг тарқалган бўлиб, ушбу таълимот намоёндаларидан Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида оддий халқ, йўқсиллар бутун бир қатлам сифатида таърифланади ва уларни «ғариблар», «етимлар», «фақирлар» номи билан атаб, мулкдорларга айнан шу қатламларга нисбатан ғамхўр бўлишни насиҳат қилади ва юқори табақа вакилларини халқ учун хизмат қилишга чақиради. [7]

Абу Али Ибн Сино «Агарда давлатда подшоҳлар ва ҳукмдорлар мавжуд бўлмай, барча тенг моддий имкониятга эга бўлганда ҳеч ким меҳнат қилмай қўйишини, аксинча, фақат қашшоқлик бўлса жамият таназзулга учрашини қайд этган». [8] Бизнингча, мазкур фикрлар ўз замонасининг илғор ғоялари каторидан ўрин олган бўлиб,

жамият барқарорлиги ва осойишталигини таъминлаш, турли табақалар ўртасидаги мувозанатни сақлаб туришнинг муҳим омилларидан бири ижтимоий ҳимоя эканлигини таъкидланган.

Ўрта асрларнинг ривожланган иккинчи босқичи (XIV-XVI асрлар) га келиб Соҳибқирон Амир Темур ва темурийларнинг улкан давлати доирасида олиб борилган ижтимоий сиёсатга тўхталар эканмиз, Соҳибқирон ўз салтанатида қашшоқлар миқдорини камайтириш мақсадида уларнинг сонини тўла ҳисобга олиб нафақалар белгиланган. Хусусан, у қуйидагича ёзади, «...яна амр этдимки, ҳар бир катта-кичик шаҳар, қишлоқда масжид, мадраса ва ҳоказолар бино қилсинлар, факиру мискинларга лангархона, ғарибхоналар солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинлансинлар».[9] Албатта, ушбу ғоялар Соҳибқироннинг ижтимоий қарашлари инсон ва унинг ижтимоий-иқтисодий фаровонлигини таъминлашга йўналтирилганлигидан гувоҳлик беради. Эътиборлиси, Амир Темур ўз салтанатидаги муҳтожларни ижтимоий ҳимоя қилишда назарий кўрсатмалар бериш билан чекланмай, берилган фармонларининг ижросини таъминланишини назорат қилиб борган ва кенг қамровли амалий ишларни рўёбга чиқарган.

Амир Темурнинг бошлаган ибратли ишларини унинг авлодларидан Шохруҳ Мирзо ва Мирзо Улуғбеклар давом эттириб, улар мамлакатда осойишталикни таъминлаш мақсадида халқ оммасининг ижтимоий-иқтисодий аҳолини ўрганиб чиққанлар. Нарх-наво, солиқ тизимини тартибга солганлар. Хаттоки, Мирзо Улуғбек ўз мадрасасида талабаларни ўқиш савиясига қараб нафақалар тайинлаган. [10] Албатта, бу тадбирлар темурийлар даврида ижтимоий муҳофаза давлат аҳамиятига молик бўлган масалалардан бири эканлигини кўрсатади.

- **Хулоса (Conclusion/Recommendations).** Хулоса ўрнида айтиш мумкинки Шарқ мутафаккирларининг асарларида аҳолининг эҳтиёжманд қатламига ижтимоий хизматлар кўрсатиш масаласи нафақат давлат аҳамиятига молик масала, балки, маҳаллий аҳолининг диний эътиқоди, тасаввуф таълимотида, турмуш тарзи, анъана ва қадриятлари билан бевосита боғлиқ бир ижтимоий ҳодиса эканлигини алоҳида қайд этиш мумкин. Ўрта Осиёда қадим даврилардаги қўл ёзмалар, илк ўрта асрлар давридаги исломи динида, тасаввуф йўналишларининг таълимотларида ҳам шуни кўриш мумкинки, Шарқда инсон қадр-қиммати доим юқори баҳоланган. Шунингдек, эҳтиёжманд инсонларни ҳам ҳаёт даврида барча иснонлар қатори фаровон яшашлари учун муносиб шароитлар яратиш ғояси устувор ғоя бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Бобоев Ҳ., Ҳасанов С. «Авесто» – маънавиятимиз сарчашмаси. – Тошкент: Адолат, 2001. – 110.
2. Алимов У.Т. Хайр-эхсон фазилатлари. – Тошкент. Маворуннаҳр. 2011. – Б.24.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 4.Т. – Тошкент: Қомуслар, 1997. Т.3. – Б. 475- 476
4. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 – Б.176.
5. Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар) / Масъул муҳаррир Хайруллаев М.М. – Тошкент: Халқ мероси, 2001. – 167 б.
6. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.6.
7. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б..234
8. Ибн Сино. Тибқонунлари. 3.Т. – Тошкент: Халқмероси, 1992. Т.1. – Б.304.
9. Амир Темур. Темур тузуклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.100.
10. Яхшилик Ж., Ахмадов Ш. Темурийлар маънавияти. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.114.



Фаррух ТОЛИБОВ,
ЎзМУ тадқиқотчиси

Т.ф.н. А.Тохириён тақризи асосида

ESSENCE AND CONTENT OF THE CONCEPT OF RELIGIOUS EXTREMISM

Abstract

Religious extremism is a kind of spiritual threat to society, aggressive political activity in which its adherents incite members of their religious confessions to radical actions, seek to disrupt peace and tranquility in a certain territory and overthrow the existing constitutional order. The article reflects the question of how relevant it is to substantiate the true nature of this social threat from a scientific point of view.

Key words: extremism, terrorism, fanaticism, religious extremism, religious fundamentalism, subversion, extremist groups.

СУТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА

Аннотация

Религиозный экстремизм - это вид духовной угрозы обществу, агрессивная политическая деятельность, при которой его приверженцы подстрекают членов своих религиозных конфессий к радикальным действиям, стремятся нарушить мир и спокойствие в определенной территории и свергнуть существующий конституционный порядок. В статье отражен вопрос о том, насколько актуально обосновать истинную природу данной социальной угрозы с научной точки зрения.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, фанатизм, религиозный экстремизм, религиозный фундаментализм, подрывная деятельность, экстремистские группы.

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ТУШУНЧАСИНИНГ МАЪМУН ВА МОҲИЯТИ

Аннотация

Диний экстремизм жамиятдаги маънавий таҳдидларнинг бир тури саналиб, унинг тарафдорлари ўзлари мансуб бўлган диний конфессия вакиллари радикал ҳаракатларга чорловчи, маълум бир ҳудуддаги тинчлик ва осойишталикни издан чиқаришга интилувчи, мавжуд конституцион тузумни ағдариб ташлашга даъват этувчи тажоввузкор сиёсий фаолиятдир. Ушбу ижтимоий таҳдиднинг асл моҳиятини илмий нуқтаи назардан асослаш қанчалик долзарб эканлиги масаласи мақолада ўз аксини топган.

Калит сўзлар: экстремизм, терроризм, ақидапарастлик, диний экстремизм, диний фундаментализм, қўпоровчилик, экстремистик гуруҳлар.

Кириш. Бугунги кунга келиб, дин мавзуси ва у билан боғлиқ масалалар нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё мамлакатлари учун ҳам энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Қолаверса, жаҳонда экстремизм ва терроризм муаммоси кучайиб боргани сари ушбу масалага нисбатан илмий ёндашувларнинг аҳамияти янада ортмоқда. Албатта, бундай вазиятда дин билан экстремизм ўртасидаги ўзаро алоқадорлик мазмун-моҳиятининг ёритилиши, уларнинг илмий талқини, давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда барқарорлик ва хавфсизликка таъсири каби хусусиятлари илм-фан олдида бир қатор вазифаларни қўяди.

Таҳлил ва натижалар. XX–XXI асрлар оралиғида дунё мамлакатлари ва халқаро майдонда содир бўлган тизимли туб ўзгаришлар кўпгина тадқиқотчиларни жаҳон сиёсати ва халқаро муносабатларнинг асосий омилларидан бирига айланиб улгурган – дин ва у билан боғлиқ бир қатор феноменларни тадқиқ этишга ундамоқда. Шу билан бирга, дин – фалсафа, тарих, сиёсатшунослик, социология, психология каби ижтимоий фанларнинг тадқиқот предмети сифатида янада кенгрок ўрганилмоқда. Бу борада тадқиқотчиларнинг “диннинг сиёсийлашуви” ёки “сиёсатнинг динийлашуви” тамойиллари орқали илгари суриб келаётган фикрлари доираси кенг қамровли бўлиб бораётганлигига қарамадан диний экстремизм муаммосига нисбатан яқдил бирёқлама таъриф берилмаган. Бунинг сабаби эса, биринчидан, аксарият тадқиқотчилар томонидан экстремизмнинг сиёсий жиҳатларига урғу берилса, иккинчидан унга инсоннинг жамиятда ўзини тутиш меъёрлари сифатида психологик

жиҳатдан урғу берилмади. Қолган барча таърифлар ана шу икки жиҳатдан келиб чиқади.

Ўз навбатида, Ўзбекистон қонунчилигида мазкур тушунча қуйидагича ифодаланади. “Экстремизм – ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик билан ўзгартиришга, ҳокимиятни зўрлик ишлатиб эгаллашга ва унинг ваколатларини ўзлаштириб олишга, миллий, irqий, этник ёки диний адоват қўзғатишга қаратилган ҳаракатларнинг ашаддий шакллари ифодаси”. [1].

Диний экстремизм – баъзи диний ташкилотлар ёки айрим диндорларнинг жамият қонун-қоидаларига мос келмайдиган мафқураси ва фаолияти. Муайян сиёсий омиллар ва турли илмий ёндашув билан боғлиқ сабабларга кўра, диний экстремизм тушунчаси бўйича соҳа мутахассислари томонидан умумий эътироф этилган ягона тариф мавжуд эмас [3].

“Экстремистик” сўзи “ақл бовар қилмас даражада”, “ҳаддан ошиш” маъноларини билдиради. Жамиятда қабул қилинган қадриятлар ва меъёрларга зид қарашларни илгари суриш, кескин қарашлар ва чораларга мойиллик экстремизмнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Турли экстремистик гуруҳларнинг ўзаро муносабатида доимий келишмовчилик ва жанжаллар, воқеликнинг кескин ўзгариши шароитида улар бўлиниб кетадиган гуруҳлар ўртасидаги “революционерликда” мусобақалашув кузатилади. Уларга ёпиқ секталарга хос мистик тилдан, эътиқодга даъват қилиш ёки ундан “четлашиш”, “шаккоклик” учун жазолаш каби услублардан фойдаланиш хосдир. Америкалик социолог К.Кенистон “бундай гуруҳларда одатий шахсий низолар,

лидерлик учун кураш, дид ва қарашлардаги фарқ сезиларли даражада ўсиб, баъзида, ҳатто, ҳаёт-мамонт масаласигача етиб боради”, — деб ёзган эди.

Экстремистик тузилмаларга янги аъзоларнинг қўшилиши, кўпинча, динга киритиш, қабул қилишдек шаклу-шамойил касб этади ҳамда бир қанча танлов ва синов босқичларини ўз ичига олади. Экстремистик ҳаракатларнинг энг қуйи табақаси кўпинча сиёсий тусга эга бўлмаган, майда зўрлик ва жиноятлар содир этадиган унсурлар билан боғлиқ бўлади. Бундай зўрликнинг сиёсийлаштирилиши терроризм томон қўйилган биринчи қадам бўлади. Ўз доирасига янги кимсаларни тортар экан, экстремистик гуруҳ ёки унинг раҳбарияти сўзсиз бўйсунитиш ва “иш”га мутаассибона садоқатни талаб қилади. Кейинроқ эса ёлланувчилар “ҳамма нарсани билувчи” ва уларга йўлбошчилик қилувчи раҳнамога дуч келади.

Ҳозирги даврда энг аввало ахборот чегараларининг барҳам топишида ўзлигини намоён қилаётган глобаллашув шароитида ва бир пайтлар халқаро муносабатлар мазмунини белгиллаган икки қарама-қарши куч — социализм ва капитализм ўртасидаги ўзаро курашнинг барҳам топиши натижасида экстремизм мамлакатлар, минтакалар ва умуман дунё хавфсизлигига асосий таҳдид сифатида биринчи ўринга чиқди. Қўпоровчилик фаолиятининг турли кўринишларини ўз ичига олган инфраструктурани шакллантирган ва ривожлантирган мазкур дунёқараш ҳозирда турли хил кучларни бирлаштирган кўп кутбли дунёнинг мазкур инфраструктурага қарши курашидек шакл-шамойил касб этмокда.

Бу, биринчи навбатда, экстремизмнинг анархизм ва фашизмнинг архаик шакллари билан қоринмаси ҳисобланган ва омманинг кенг қатламлари билан боғловчи халқа сифатида ислом шиорларидан усталик билан фойдаланадиган, аслида эса халқ билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигини моҳирона яшира оладиган ҳолат касб этди. Экстремистик тузилмаларнинг асосий мақсади аслида жамиятни қўрқув ва ваҳимада тутиб туриш ва шу йўл билан омма онгида ноиложлик, эртанги кунга ишончсизлик туйғуларини шакллантиришга қаратилган эди. Бу эса ўз навбатида, жамият таракқиётини ва ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида барқарорликка эришишни жиддий қийинлаштиради.

Қайд этиш жоизки, экстремистик қарашларни барча диний таълимотлар доирасида учратиш мумкин. Масалан, мутахассислар католик черковининг эркин фикр юритувчи, ҳукмрон феодал-католик черкови ақидаларини рад этувчи кишилар — папа ҳокимияти душманларини таъқиб қилиш учун XIII асрда тузилган ва минглаб одамларнинг қурбон бўлишига олиб келган инквизиция фаолиятини экстремизмнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳолайдилар. Шундай экан, экстремизмни фақат муайян дин билан боғлаш мутлақо асоссиздир. Хусусан, ислом дини, турмуш тарзи ва қадриятлар мажмуи сифатида ҳеч қачон экстремистик тузилмаларнинг гўёки, мусулмон жамоаси равақи йўлида амалга ошираётган террорчилик хуружларининг асосий сабаби сифатида қаралиши мутлақо ҳатодир.

Ислом шиорларидан танлаб фойдаланадиган, диннинг асл моҳиятини бузиб талкин қиладиган экстремистик тузилмалар худди юқоридаги каби гўёки, кенг халқ оммаси билан узвий бирлик мавжудлигини кўрсатиш, аслида эса жамиятда тартибсизлик ва парокандаликни юзга келтириш учун маблағ йиғиш, асосий таҳдид манбаи сифатида одамлар онгу шуурини эгаллаш, жамиятда беқарорлик келтириб чиқариш орқали ҳокимиятга эришишдек эҳтиёжларини қондириш мақсадини кўзлайдилар.

Шуниси диққатга сазоворки, экстремистик руҳдаги тузилмаларнинг ҳеч бири бирор бир шаклда ўзлари жар солаётган, ўзлари “интилаётган” жамият қурилиши моделини таклиф этолмайди.

Ҳозирги даврда кўплаб экстремистик уюшмалар ва ақидапарастлар турли динлар, шу жумладан, христианлик, ислом, яҳудийлик динлари таълимотидан фойдаланмоқдалар. Шу билан бирга, диний риторика уларга кўзда тутилаётган жамиятнинг аниқ андозасини тақдим этмаган ҳолда ҳаёлий жамият ҳақидаги тасаввурлардан фойдаланиш имконини беради. Бунда энг муҳими тартибсизлик ва беқарорликни келтириб чиқаришдир. Унга эришиш эса, ўзига хос энг умумий мақсадни ташкил этади, дейиш мумкин.

Шуни ҳам тан олиш керакки, оммавий ахборот воситаларининг ривожини ва ахборот омили таъсирининг кучайиши бугунги кунда экстремизмнинг ҳеч нарсаси билан ўлчаб бўлмайдиган даражада кўзга ташланадиган ижтимоий ҳодисага айланишига олиб келди. Қиёс учун: наркобизнесдан келадиган фойдага ва сохта инқилобийликни қўллаб-қувватлашга қаратилган социалистик тузум ёрдамига таяниб, XX асрнинг 70-йилларида латин америкалик экстремистлар кўплаб террорчилик ҳаракатларини содир этган бўлсалар ҳам, оммавий ахборот воситаларининг ўша пайтдаги ривожланганлик даражаси уларга глобал миқёсга чиқиш имконини бермаган эди. Бундай вазиятда Латин Америкаси экстремизми минтакавий даражадан ташқарига чиқа олмаган.

Экстремизм ва терроризм оммавий ахборот воситалари орқали ёритилмас экан кўзланган “самарани” бермайди. Шу маънода улар ўзаро боғлиқдир. Террорчилик хуружи оммавий ахборот воситаларида қанчалик кенг ёритилса ушбу ҳаракатни содир этишдан қутиладиган натижа шунчалик юқори бўлади. Бу эса, у ёки бу ҳаракатни ўтказишдан кўзланадиган асосий мақсад ҳисобланади. Ахборот майдони ривожланиб, тобора тўйиниб бораётган, аммо уни етказишда мазмунан ҳам, шаклан ҳам ўзибўларчилик устуворлик қиладиган ҳозирги даврда ОАВ экстремизм ва терроризм қўлидаги кучли қуролга айланиб қолмокда.

Шуни таъкидлаш лозимки, тарихий, диний ва миллий хусусиятлар аҳолининг кенг қатламлари билан мулоқот тили ва ундаги ўзига хос ургуларни танлашда муҳим ўринни эгаллайди. Табиийки, Марказий Осиё минтақасида коммунистик ёки насронийлик эмас, балки айнан ислом шиорларидан фойдаланилади.

Марказий Осиё минтақаси ўз тарихида ислом ривожига ҳеч қандай ақидапарастлик ва жангарилик унсурларини олиб қирмаган. Аксинча, минтақада ислом дини ёйилган вақтдан то бугунги кунгача инсонпарварлик ва бағрикенглик анъанаси устувор бўлиб келмокда. Ўрта асрларда Араб Шарқида айрим суфий бирлашмалари жанговарликни намоён қилган ҳамда инквизиция ва жазолаш тузилмалари вазифаларини бажарган вақтда ҳам Марказий Осиё суфийлигида инсонга муҳаббат ва бағрикенглик тарғиб қилинган эди.

Айни пайтда, барча даврларда у ёки бу этник гуруҳга мансублик боғловчи (бирлаштирувчи) унсур сифатида муайян вазифани бажаргани учун ҳам Ўзбекистонда қарор топган ислом дини ҳар қандай миллийликдан юқори туришини (космополитизмни) намоён этганини таъкидлаш зарур. Шунинг учун ҳам, XX асрнинг бошларидаги араб модернистларидан фарқи равишда жаҳидлар ундан йироқлашиб, ўз кучларини биринчи навбатда ҳам диний, ҳам миллий онгни ўстиришга сарфлаган эдилар.

Ўрта асрларда Марказий Осиёдаги диний бағрикенглик, инсонпарварлик майллари, фан ва санъатнинг ривожланиши Араб Шарқида қаршилиқни келтириб

чикарди. Натижада XIII—XIV асрларда бугунги кунда террорчилик тузилмаларини шакллантираётган экстремистлар ғоявий жиҳатдан таянаётган ақидапараст салафийлик оқими юзага келди.

Ибн Таймийя бошчилигидаги салафийлар Марказий Осиё мутафаккир, олим ва уламоларини “ислом моҳиятини сохталаштириш”да айблаб, халифаликни идеаллаштиришга асосланган қарашлар тизимини ишлаб чиқдилар ва “жиход”ни унга эришишнинг асосий воситаси сифатида эълон қилиб, ўз ғояларига жанговарлик тусини бердилар. Марказий Осиёда шаклланган майллар, ўша давр араб муҳитида ҳам ўз тарафдорларига эга эдики, бу табиий равишда, муайян гуруҳларнинг ҳокимиятини заифлаштириш эди. Шундай қилиб, салафийлик ҳам ҳокимият учун курашнинг маҳсули эди. Шу тариқа, XVIII асрнинг биринчи ярмида Муҳаммад Абдулваҳҳоб салафийлик асосида Арабистон ярим оролида ҳокимият учун кураш олиб боришга мослаштирилган янги таълимотни яратди.

Янги давр Араб Шарқидаги мутаассиб оқимлар дастлаб салафийлик ва ваҳҳобийликка асосланган бўлсалар-да, кейинроқ улардан ҳам илгарилаб кетдилар. Бу тузилмаларнинг ғоявий дастури «ихвонийлик» ва «жиход»га асосланган бўлиб, кўп сонли жангарилик уюшмаларига ғоявий озуқа бериб келмокда.

1928 йилда Мисрнинг Исмоилия шаҳридаги мактабда мударрислик қилган, суфийликнинг Хасафий мактабига мансуб бўлган Хасан Абдурахмон ал-Банно мусулмон оламини тозалаш ва мусулмон аҳоли яшайдиган мамлакатлар ҳудудида ислом давлатини куришдек вазифаларни ўз олдига қўйган “Мусулмон биродарлар” уюшмасини тузди. Барча мусулмон ва номусулмон ҳукуматларга қарши жиҳод — ялпи уруш эълон қилиш ушбу мақсадга эришиш йўли сифатида белгиланган эди. Ал-Банно ўзининг “Фан-нул-моут” (“Ўлим санъати”) китобида мавжуд ҳукуматларни йўқ қилишга эришиш йўлларини асослаб берди ва илк марта ўзини ўзи курбон қилиш шаклида жангарилик амалиётини тайёрлаш ва амалга ошириш билан боғлиқ фаолиятни оқлаб фатво берди.

Бундан ташқари, фашистлар Германияси эмиссарлари фаоллиги билан боғлиқ қизиқарли маълумотлар ҳам мавжуд. 1940 йилда Хасан ал-Банно “Мусулмон биродарлар”нинг асосий вазифаси террорчилик ҳужумлари уюштириш бўлган “махфий аппарат”ни тузади. Шуниси эътиборга молиқки, у томонидан уюштирилган айрим жанговар операциялар фашистлар ҳомийлик қилган “Маср ал-Фатот” ташкилоти ёрдамида амалга оширилган. Шу йилларда “Мусулмон биродарлар”нинг Суриядаги бўлинмаси ҳам жангариларнинг шунга ўхшаш тизимини яратди. Уларнинг Сурияда ўтказган жанговар амалиётлари эса фашистлар ҳомийлик қилган Антуан Сааде бошчилигидаги Сурия Миллатчилик партияси жангарилари томонидан қўллаб-қувватланган.

150 киши атрофида бўлган “махфий аппарат”даги жангарилар бешликларга бўлинган ҳолда махсус тайёргарликдан ўтганлар. Тайёргарлик жараёнида жангариларнинг иродасини Олий раҳнамога бутунлай бўйсундириш, шу орқали уларни ал-Баннонинг “Фаннул-моут” китобида тушунтирилган усулларда ўзини курбон қилишга тайёрлаганлар. Ал-Баннонинг юз йиллар давомида яширин фаолият кўрсатиш ва маънавий раҳбар иродасига сўзсиз бўйсунтириш тизимларини ишлаб чиққан суфийликнинг Хасафий мактабига мансуб эканини ёдга оладиган бўлсак, бундай технология қаердан ўзлаштирилгани ойдинлашади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, жангарилар асосан ўз фикрида собит бўлмаган, катъиятсиз кишилардан тайёрланган. Чунки бундай шахслар ўзининг кимлигини

кўрсатиш учун кескин, оқибати пухта ўйланмаган қарорлар қабул қилишга мойил бўладилар.

Шундай қилиб, ислом байроғи остида фаолият кўрсатаётган замонавий экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини тарихнинг муайян даврида устувор бўлган кўплаб унсурлар, турли жараёнларнинг ўзаро таъсирлашувининг натижаси деб тушуниш мумкин.

Умумлаштириб айтилганда, диний экстремизмнинг моҳияти — жамият учун анъанавий бўлган миллий-маънавий, ахлоқий меъёрлар ва диний-ақидавий қарашларни рад этиш ҳамда умуминсоний қадриятларга зид келувчи дунёқарашни агрессив равишда тарғиб қилиш ҳамда унга амал қилишдан иборат. Бу ҳозирда мавжуд ва тарихда қайд этилган диний оқим аъзолари ва уни қўллаб-қувватловчи тоифалар томонидан ўз ғояларини бутун жамиятга тарқатишга қаратилган ҳаракатларда намоён бўлади.

Диний экстремизмнинг ўзига хос жиҳатлари сифатида ностандарт дунёқарашлар эгалари, айниқса, бошқа дин вакиллари ва атеистларга ўта мурасасизлик, ўз ғояларини тарғиб этиш ва атрофдагилардан гўёки устун эканини намоёиш этиш ва ксенофобияни қайд этиш мумкин. Диний экстремизм асосан дунёвий давлатга, жамиятда шаклланган тартибга, давлат ва дин ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштирувчи қонун ва норматив ҳужжатларга қарши қаратилган бўлади. Ўз навбатида, мазкур тоифа стратегик мақсад сифатида теократик бошқарувни барпо этишни кўзлайди.

Агар экстремизм бу — ижтимоий ҳодиса бўлса, диний экстремизм эса, ўз моҳиятига кўра — сиёсий ҳодиса бўлиб, у диний қарашларнинг амалиётга жорий этилишини кўзлаб сиёсий ҳокимият тизимини кескин ўзгартиришга йўналтирилган. Вокелик шуни кўрсатмоқдаки, исломий шиорлар остида фаолият кўрсатаётган экстремистик оқимларнинг асосий мақсади дунёвий давлатларда конституцион тузумни ағдариб ташлаш, шариат тизимига асосланган теократик давлат барпо этиш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш — давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқида — “Биз кўп жойларда жаҳолатга қарши маърифат ташаббуси билан чиқяпмиз. Муқаддас ислом динини ниқоб қилиб бошқа кўчаларга кириб кетаётган жохил кимсалар бир нарсани тушунмайди ёки тушунишни истамайди. Яъни, ислом фақат нурли ҳаётга, илм-маърифатга, яхшиликка ундайди. Ҳеч қачон хунрезлик, қотиллик, зўравонликка чакирмайди. Ана шу ҳақиқатни тан олмасдан, сохта ғояларга алданиб, зарарли оқимларга кириш, террорчи бўлиш — бу Ўзбекистон халқига мутлақо тўғри келмайди.

Алҳамдулиллоҳ, ҳаммамиз мусулмонмиз, бунинг шукронасини қилиб, фарзандларимизни ҳам бундай неъматнинг қадрига етадиган инсонлар этиб тарбиялашимиз керак эмасми?”— дея, мурожаат қилган эди[2].

Шу билан бирга, диний экстремизмнинг миллат ва ҳудудни тан олмаслиги унинг бошқа динлар доирасида ҳам намоён бўлишига сабаб бўлади. Диний экстремизм трансгегаравий хусусиятга эга бўлиб, намоён бўлишига кўра, ҳудудий, минтақавий ва халқаро шаклларга бўлинади[4].

Демак, диний экстремистлар қаерда ва қайси дин байроғи остида фаолият кўрсатмасин, асосий мақсади — сакрализация бўлиб, бунда диний давлатни барпо қилиш, бу мақсадга ўзаро низо, ихтилоф, қуролли тўқнашувлар орқали, яъни зўрлик билан эришишга интилади.

Барча “ислом ниқобидаги экстремизм” тарафдорлари учун умумий бўлган ғояларга келсак, улар — Ғарб турмуш тарзи ва Ғарб товарларининг истеъмолига қарши

курашиш, азиз-авлиёлар ва пайғамбарларга таъзим бажо келтиришдан воз кечиш, гўё динсиз ёки “соф исломдан чекинган” давлат раҳбарлари ёки тузумларини ағдариб ташлашни кўзда тутди. Умуман, жамиятда қабул қилинган қонун-қоидаларга мос келмайдиган ва уларга зид бўлган ғоялар “экстремистик” ҳисобланади.

“Ислом ниқобидаги экстремизм” ўзининг икки хусусияти билан ажралиб туради: биринчиси – уларнинг ақидасига кўра, гўё барча ҳозирги замон мусулмон жамоалари исломий тусларини йўқотганлар ва “жоҳилия” асри жамиятларига айланганлар. Бундай ёндошув ҳукумат ва унинг олиб бораётган сиёсатини кескин танқид қилиш учун “асос” бўлиб хизмат қилади. Иккинчи хусусият – улар гўё фақат “ҳақиқий” мусулмонлар ҳокимиятга келгач, барпо бўлажак “исломий тартиб”ни ўрнатиш учун кескин ва агрессив ҳаракат қилиш зарур, деб ҳисоблайдилар. Бундай ҳаракат қонунга мувофиқлиги масаласи улар томонидан умуман ўртага қўйилмайди, зеро, улар фақат шариатга (бу ҳам уларнинг тор талқинида) таяниб иш кўрадилар ва исломдан чекинган ҳокимни ағдаришга гўё ҳақлидирлар.

Ислом экстремизмининг “нозик” томони ҳам унинг динга асосланганлигидадир. Гуруҳ раҳбарлари ўз қўли остидаги аъзоларининг онгига шу даражада таъсир ўтказадиларки, шундан сўнг улар, ҳатто, ўзларини қурбон қилишга, муайян мақсад йўлида “шаҳид” бўлишга ҳам руҳан тайёр бўладилар.

Баъзи “ислом ниқобидаги экстремизм” тарафдорлари сиёсий жабҳада инқилобий усуллар билан қонуний ҳокимиятга қарши курашда ўзларини намоён қилса, бошқалари тарғибот-ташвиқот ишлари, диний таълим, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университет, оммавий ахборот воситаларига ва Интернет тармоғига кириб бориш, айниқса, фойдаланиш бирмунча осон ва қулай бўлган медиа материалларни тарқатиш билан кўпроқ шуғулланиладилар.

Диний экстремизм - муайян диний конфессия ва ташкилотлардаги ашаддий мутаассиб, фанатик унсурларнинг фаолияти мафқураси. Фанатизм ўз ақидасининг шакл-шубҳасиз тўғрилигига ишониб, бошқа фирқа ва мазҳабларни бутунлай рад этган ҳолда уларни тан олмаслик, балки уларни диний асосларни бузишда айблаб, уларга қарши уруш очишга олиб борадиган омиллардандир. Диний фанатизм диний экстремизм ва терроризмга замин тайёрлайди. Фундаментализм эса, маълум дин вужудга келган илк даврига қайтиш ва бу йўл билан замонанинг барча муаммоларини ҳал қилиш мумкин деган фикрни илгари сурувчиларнинг йўналиши ҳисобланади.

Диний фундаментализм – ақиданинг ўзгармаслигини ҳимоя қиладиган, муқаддас китоблар юзасидан Сабабун нузул илмини билмаган ҳолда ҳарфий талқин тарафдори, уларнинг ҳар қандай мажозий талқинига мурасасиз, сўзма-сўз талқинга асосланган эътиқодни ақлга таянган мантикий далиллардан устун қўядиган, муайян диний эътиқод шаклланишининг бошланғич даврида белгиланган барча йўл-йўриқларни қатъий ва оғишмай бажарилишини талаб қиладиган диний оқимларни ифодалашда қўлланилади.

Фундаментализм ибораси биринчи бор I Жаҳон уруши арафасида вужудга келган протестантизмдаги ортодоксал оқимларни ифодалаш учун ишлатилган. Бу оқим 1910 йилдан кейин шу ном билан атала бошлаган. Фундаменталистлар христианликнинг аънавий ақидаларига, айниқса Библиянинг мутлақо муқаммаллигига ишонишни мустаҳкамлашни, уни сўзма-сўз шарҳлашга қатъий риоя қилишни талаб қилганлар. Бу оқим кейинчалик Америкада кенг тарқалиб, 1919 йили Филадельфияда Жаҳон христиан фундаменталистлари ассоциациясига асос солинган [5,338]

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб эса, бу истилоҳ Ислом динига нисбатан ҳам қўлланила бошланди. Ислом фундаментализми замонавий исломдаги уч йўналишдан биридир (қолган иккитаси - традиционализм ва модернизм). Ислом фундаментализмининг асосий ғояси - “соф ислом” тамойилларига қайтиш, мақсади эса, “исломий тараккиёт” йўлини жорий этишдир.

Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки даврларданок ўз рухий-маънавий чанқоғини қондириш учун асрлар ошиб келган диний қадриятларига, диннинг жамиятдаги ролини қайта тиклашга зарурат сезди. Биринчидан, ушбу жараёнлар мураккаб шароитларда кечди. Иккинчидан, собиқ тоталитар тузумдан қолган салбий меросни инкор этиш билан ғоҳида кўр-кўрона унутилган қадриятларни тиклашга уринишлар бўлди. Ҳар иккаласи ҳам нотўғри бўлиб, пировардида ислом ниқобидаги экстремизмининг намоён бўлишига туртки бўлди.

Айнан шундай инкор ва эътироф диалектикаси тўлқинида экстремистик руҳдаги муҳолифатнинг юзага келишига сабаб бўлди. Айрим ижтимоий ҳаракат ва гуруҳлар (“Адолат”, “Тавба”, “Даъват”, “Ислом лашкарлари”, “Эрк” ва “Бирлик” каби) айнан шундай диний тусдаги экстремистик муҳолифат эдилар. Ушбу экстремист гуруҳлар собиқ совет тузumi даврида шаклланган қадриятларни батамом инкор этиб, нафақат ашаддий руҳда бўлган қақирқлар, шу билан бирга, жамиятда белгиланган тартибларга ўзбошимчилик билан аралашини бошлашган эди.

Бугунги кунда оммалашиб улгурган “Ислом ақидапарастилиги”, “Фанатизм”, “Фундаментализм”, “Диний экстремизм”, “Терроризм” каби иллатлар амалий жиҳатдан деярли барча учун тушунарли бўлса-да, мазкур тушунчалар мазмуни жиҳатидан ҳар хилда талқин этилмоқда. Кенг маънода эса, ушбу атамалар қонуний ҳокимиятга қарши курашувчи ижтимоий-сиёсий гуруҳ ва оқимларга тегишлидир.

Ушбу ғайриилмий мулоҳазалар ва жамиятимизда тинчлик ҳамда барқарорликни сақлаб қолиш эҳтиёжи Ўзбекистонда динга оид давлат сиёсатининг назарий-методологик масалаларини янада чуқурроқ тадқиқ этишни, ижтимоий ҳулосалар ишлаб чиқиш ва амалий тавсиялар яратишни ғоятда долзарблаштирмоқда. Бунинг учун эса, давлат ва дин муносабатлари, динийлик ва дунёвийлик тушунчаларининг илмий-тарихий ва назарий-методологик асосларини чуқур таҳлил ва тадқиқ этиш тақозо этилади. Зеро, бундай зарурият ижтимоий-фалсафий таҳлилни фақат назарий модел бўлибгина эмас, балки мамлакат барқарорлиги, тинчлиги ва осийиш-талигини сақлаш, ҳавфсизликни таъминлаш йўналишида давлат ва нодавлат ташкилотлари фаолияти учун амалий-услубий дастур, қўлланма ва кўрсатма вазифасини ўташи мумкинлиги билан изоҳланади.

Ушбу қарашни замонамизнинг пешқадам уламо-ларидан Юсуф Қарзовий ҳам қўллаб-қувватлаган ҳолда шундай дейди: “Фикрга қарши фақат фикр бас кела олади. Унга қарши куч ва таҳдид ишлатиш ўша фикр хато бўлса ҳам кенг тақалишига олиб келади ва ўша фикрдагиларнинг ўз фикрларида маҳкам туриб олишларига олиб келади. Унинг муолажаси фақат ҳужжатлар келтириш билан шубҳаларни кетказиш орқали бўлади” [6].

Ҳулоса ва таклифлар. Демак, мазкур феноменларнинг илмий нукта-назардан ёритилиши, экстремизмнинг дин ниқоби остида намоён бўлиш сабаб ва омилларини ўрганиш билан бир қаторда унга қарши курашни ташкил этишда турли усул ва воситаларни қўллаш ҳамда самаралисини танлаш учун замин яратади. Ўз навбатида, ушбу жараёнда самарали методология сифатида бугунги

реал ҳаётда ўз исботини топишга улгурган “Жаҳолатга қарши маърифат” концептуал ғояси тақлиф этилмоқда.

Концептуал ва назарий жиҳатдан ёндашилганда “Жаҳолатга қарши маърифат” ғоясининг давлат ҳамда жамият ҳаётига тадбиқ этилиш сабаби, бу – жамиятда

аҳолининг эътиқод эркинлигини таъминлаш, инсон-парварлик ва либерализм сиёсати, умуман олганда, диний-маърифий соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг энг самарали амалий методи эканлиги билан исботланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Экстремизмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонуни. 2018 йил 30 июль (№ЎРҚ-489). – Халқ сўзи. - № 156 (7114). – Тошкент. 2018.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 475-бет.
3. Ҳасанбаев Ў. Диний-маърифий ва ижтимоий-маънавий соҳа тарғиботчилари учун айрим атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати. Т.: “Shamsuddinxon Boboxonov” NMIU. 2020 – Б. 160.
4. Эрназаров Р. Жаҳолатга қарши маърифат. // Нақшбандия №2 (11) 2013. Б.30
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2005. 704 б.
6. <https://islamonline.uz/index.php/dolzarb-mavzu/munosabat/item/4435-guluv> (мурожаат санаси - 2021 йил, 28-сентябрь)



УДК: 37.03

Абдуллохи ТОХИРИЁН,

ЎзМУ ҳузуридаги ПКҚТМО тармоқ (минтақавий) Марказ, бўлим бошлиғи, тарих фанлари номзоди

E-mail: levvel0861@gmail.com

фалсафа фанлари доктори Ў.Тилавов тақризи асосида

THE EDUCATIONAL VALUE OF FORMATION OF HISTORICAL MEMORY IN THE IMAGE OF BABUR

Abstract

This article is devoted to the pedagogical aspects of the process of the formation of socio-historical memory, which analyzes the educational value of the embodiment of historical memory on the example of a historical personality. From a pedagogical point of view, it was concluded that the formation, development and strengthening of historical memory depends on the effectiveness of the mechanisms of formation.

Key words: historical memory, socio-historical memory, political memory, economic memory, cultural memory, ethnosocial memory, pedagogical technologies, pedagogical methods.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ОБРАЗЕ БАБУРА

Аннотация

Данная статья посвящена педагогическим аспектам процесса формирования социально-исторической памяти, в которой анализируется воспитательное значение воплощения исторической памяти на примере исторической личности. С педагогической точки зрения сделан вывод, что формирование, развитие и укрепление исторической памяти зависит от эффективности механизмов формирования.

Ключевые слова: историческая память, социально-историческая память, политическая память, экономическая память, культурная память, этносоциальная память, педагогические технологии, педагогические методы.

БОБУР ШАХСИЯТИ ТИМСОЛИДА ТАРИХИЙ ХОТИРАНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақола ижтимоий-тарихий хотирани шакллантириш жараёнининг педагогик жиҳатларга бағишланган бўлиб, унда тарихий хотирани тарихий шахс тимсолида тажассум этишнинг тарбиявий аҳамияти таҳлил қилинган. Тарихий хотирани шаклланиш, ривожланиш ва мустаҳкамланиши педагогик нуқтаи назардан, айнан шакллантириш механизмларининг самарадорлигига боғлиқлиги борасида ҳулосалар келтирилган.

Калид сўзлар: тарихий хотира, ижтимоий-тарихий хотира, сиёсий хотира, иқтисодий хотира, маданий хотира, этноижтимоий хотира, педагогик технологиялар, педагогик усуллар.

Кириш. Педагогика фанининг тарихи ва назариясига доир мавжуд илмий адабиётларда, шахс ва жамият интеграцияси масаласи билан боғлиқ муаммоларнинг тадқиқ этилиши доирасида, педагогик антропология муҳим омил сифатида тавсифланади. Яъни шахснинг жамиятга киришиши ўзига хос жараён сифатида, ҳамда ижтимоийлашувнинг бир неча босқичлари орқали амалга оширилиши, педагогика фанининг асосий тадқиқот вазифалари таркибига қиради. Шунинг учун, шахсда ижтимоийлашувга мос ва хос бўлган фазилатларни тарбия орқали шакллантириш ва ижтимоий ҳаётда соғлом яшаш тарзи, соғлом дунёқараш, соғлом ҳулқ-атвор, умуман соғлом маънавий киёфага эга бўлиб ҳаёт кечириш хусусиятларини ҳосил қилиш, айниқса, ҳозирги шиддатли маънавий ва мафкуравий-ғоявий курашлар майдонида айланган замонда, ҳар бир халқ ва миллатнинг келажак учун кечаги ва бугунги ўзлигини сақлаб қолишда, катта аҳамиятга эга. Ушбу жараёнда, тарихий хотира омилидан самарали фойдаланиш, унинг шакллантирилиши механизмлари педагогиканинг долзарб вазифаси сифатида илмий доирага кириб келмоқда.

Мавзунинг долзарблиги. Тарихий хотирани шакллантириш механизмлари ва манбалари кўп фанларга доир илмий тадқиқотларда турли ёндашув ва турли мақсад вазифаларини ўрганиш доирасида кўриб чиқилган. Айниқса, ижтимоий-тарихий хотиранинг илмий муаммо сифатидаги талқини фалсафа, социология, психология каби фанларнинг ўрганиш объектига айланган. Бироқ,

ижтимоий-тарихий хотиранинг тарихий ва буюк шахслар тимсолида шаклланиши масаласи, айниқса унинг педагогик жиҳатлари, ҳалигача кенг миқёсда илмий изланиш майдонида ўрганиш предмети айлантилмаган. Бинобарин, миллий қадриятларни қайта тиклаш, миллий ўзликни англаш йўлидаги саъй-ҳаракатлар, миллий педагогиканинг моҳият камровини кенгайтириш мақсадидаги изланишлар доирасида, жаҳон цивилизациясининг ривожига ўлкан ҳисса қўшган буюк аجدодларимиз ҳақидаги тарихий ҳақиқатни ёшлар онгига синдириш орқали, уларнинг тарихий хотирасини мустаҳкам шакллантириш масаласи, жиддий педагогик ёндашувни тақозо этади. Айни шу илмий асослар туфайли ушбу мавзунинг ўрганилиши ўзига хос долзарблик касб этмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Юқорида таъкидлаганимиздек, мавзу маълум даражада ва бошқа фанлар эҳтиёжи нуқтаи назаридан тадқиқот объекти ва предмети сифатида ўрганилган. Айниқса, ижтимоий-тарихий хотиранинг кўп қирралари жиҳатлари аввал Ғарб мамлакатлари олимлари томонидан илмий гипотеза мазмунида илгари сўрилган. Жумладан, тарихий онг ва тарихий маданият типлари назарияси немис олими Йорн Рюзен, тарихий онгнинг миллий маданий мансублик шаклланишидаги ўрни америкалик олим Самуэл Хантингтон, тарихий онгни ўрганиш методологияси француз олими Раймон Арон, тарихий хотира назарияси француз олими Моурис Хальбвас каби олимлар илмий тадқиқотларида ёритилган.

Кейинчалик, рус олимлари ҳам тарихий хотира масаласига оид кўп тадқиқотлар амалга ошириб, муаммонинг нафақат назарий жиҳатлари юзасидан, балки амалий ҳолати, яъни ҳодиса ва воқеалар образларини халқ хотирасига сингиши ва сингдириши бўйича ҳам илмий адабиётлар яратдилар. Жумладан, тарихий онг ва тарихий хотира масаласи фалсафий жиҳатдан рус олимлари Р.Каменская, А.Леоп, Ю.Либиг, О.Лосева, О.Сгибнева, М.Чистанов, тарихий ёндашув асосида Л.Репина, П.Гречухин, А.Люблин, В.Мелешкин, И.Яблоковлар ишларида ўз аксини топди. Муаммонинг социологик ёндашуви, кўпроқ Ж.Тоценко, В.Утенков, М.Горшков, Л.Кононова, Т.Путятина, В.Фролов сингари олимлар тадқиқотида ёритилди.

Ўзбекистонда ҳам “тарихий онг”, “тарихий хотира”, “миллий ўзликни англаш”, “ватанпарварлик” тушунчаларининг илмий талқини турли ёндашувлар замирида Ж.Туленов, И.Жабборов, С.Отамуратов, Г.Никитенко, Д.Ғуломова, М.Мамажанова, М.Ганиева, Р.Рахманов, Ф. Файзиев, М.Бекмуродов, О.Абдуазимов, Р.Абдуллаев, Д.Абдуллажанова, Д.Алимова, Қ.Шоназаров каби файласуф, тарихшунос, сиёсатшунос, социолог олимлар изланишларида чуқур ва асосли тадқиқ этилган.

Бироқ, педагогик ёндашув асосида ушбу мавзуга доир алоҳида тадқиқот ишлари амалга оширилган бўлмаса-да, аммо тарихий хотирани шакллантириш масалалари ҳақида турли илмий мақолалар, илмий тезисларда пароканда фикр ва мулоҳазалар қайд этилган. Бинобарин, мавзунини айнаун педагогик моҳиятини ўрганиш ва унинг ижтимоий-тарбиявий аҳамиятини ёритиш мақсадида, ушбу мақола иншо этилди.

Илмий муаммонинг қўйилиши. Азал-азалдан ажодларимиз ёш авлод тарбиясини ўзларининг муқаддас бурчлари сифати қабул қилиб, унга аниқ ва асосли тарзда моҳият, мазмун, шакл, мақсад бағишлаб, ушбу жараёнда асраб авайлаб, авлоддан авлодга ўзатилиши ва албатта мунтазам ривожланишига жиддий эътибор қаратиб келишган. Тарбиянинг моҳияти шахснинг маънавий қиёфасини шакллантиришга йўналтирилса, шакли турли замон ва турли маконларда хилма-хил бўлган бўлса, мақсади ҳам даврлар ва замонлар оша эҳтиёж талабларидан келиб чиқиб ўзгариб келган. Тарбиянинг мазмунини эса шахснинг ўзлигини англаш ва ушбу жараён доирасида ажодларининг кечаси, ўзининг бугуни ва янги авлодларининг эртасини мантикий боғлиқлик нуқталарини билишга ҳидоят қилувчи омилларга таянган. Мақоламизнинг асосий эътибор марказида бўлган, буюк ва бетакрор ажодларимиз вакилларида бири, Заҳириддин Мухаммад Бобур ҳам фарзандларининг диёнатли, илм-фазилатли бўлиб ўсиши учун ҳар бирига китоб танлаб юбориш, уларнинг ўрганиши учун китоблар ёзишни оталик ва подшоҳлик бурчи деб ҳисоблаган ҳамда мунтазам равишда фарзандларига насиҳат ҳамда маслаҳатлар мазмунидаги мактублар йўллаб, уларни ўқиш-ўрганишга ҳидоят қилиб, ёзувларидаги имло ва иншо хатоларини тўғрилаб, таҳрирлаб беҳато, содда, равон ва бетакаллуф ёзишга чорлагани тарихий манбаларда мўҳрланган. Шунинг учун, унинг шахсияти тимсолида нафақат тарихий шахс, балки миллий педагогикамиз саҳифаларидан сазовор ўрин олган мураббий, устоз ҳаётидан олинган ибратли сабақлар орқали ёшларнинг тарихий хотирасини шакллантириш, бизнингча, камдан-кам учрайдиган потенциал имкониятидир.

Миллий педагогикамизнинг асл жавҳарини ташкил этадиган маънавий-ахлоқий тарбия ҳам биринчи навбатда шахснинг сифатли ижтимоийлашувини таъминлашга қаратилган бўлиб, унда тарихий онг ва тарихий хотира муҳим ўрин эгаллайди. Чунки ижтимоийлашув жараёни албатта, ўтмиш, бугун ва эрта каби тушунчалар

моҳиятини талқин ва ташвиқи билан бирга кечади. Шунинг учун тарихий хотира, гоҳида онгли равишда, баъзан эса ғайриихтиёрий тарзда тарбия воситаси сифатида қўлланилади. Шу нуқтаи назардан, Бобур шахсияти мисолида тарихий хотирани шакллантириш, аввало катта тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини инобатга олиб, халқимиз онгига уни онгли равишда сингдирилса, кейинчалик тадрижий тарзда илдиз отган ушбу тарихий хотира ўз-ўзидан, яъни ғайриихтиёрий эҳтиёж манбаига айланиб, халқимиз ғурури ва ифтихорини ташкил этувчи омилга айланиши мумкин. Қолаверса, миллий педагогикамиз асосларини ўрганиш ва мазмунан бойитишда ушбу тарихий хотира маҳсули кўп асқотади, деб уйлаймиз.

Бироқ, таълим жараёнида қўйилган мақсадга эришиш учун, таълим методикаси, энг самарали технологиялар ҳам аҳамиятлидир. Ўтилажак мавзунинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгиланган ҳолда, унинг натижадорлигига эришишнинг асосий воситаси тўғри педагогик технология ва методларни қўллаш масаласи ҳисобланади. Агарда, тарихий хотирани шакллантириш жараёнида тарихий шахслар ҳаёти ва фаолиятига тегишли мавзулар ўрганилса, кўпроқ замонавий электрон таълим ресурслардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Аиниқса, ҳужжатли фильмлардан парчалар, видеодарслар, мультимедияли воситалар қўлланилса, ҳодиса-воқеаларни жилваланган манзараси ўқувчи тасаввурида мўҳрланган из қолдириши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Узоқ йиллар давомида ўрганилаётган ушбу мавзунинг илмий моҳияти шундан далolat бермоқдаким, тарихий хотиранинг педагогик аҳамияти ҳақида мулоҳиза юритиб, албатта тарихий ҳодиса-воқеа, тарихий шахслар, тарихий жойларнинг замонлар боғлиқлигини таъминлашдаги ўрнини таҳлил этмасдан, мантикий ҳулосалар яратишнинг имконияти бўлмас экан. Таълим муассасаларида, тарих дарсларида маълум бир мавзу доирасида, маълум бир воқеа тафсилотлари ҳақидаги маълумотни ўқувчиларга таништириб, уларнинг тасаввурида ўзларига ибрат бўладиган ва ҳатто сабақ олишга асос яратадиган манзарани ҳосил қилиб, сўнг, ўша ҳолат тарбиявий аҳамиятга эга, деб белгилаб қўйилади. Демак, тарихий факт орқали тарбиявий аҳамиятга эга бўлган тарихий билим ўқувчи онгига сингдирилади ва муҳими унда тарихий хотира унсурлари шакллантирилади. Ушбу ҳолатда, тарихий билим ижтимоий аҳамиятли билим категориясига тегишли бўлиб, ижтимоий-маданий тажрибани таҳлили, таснифи ҳамда ибратли жиҳатларини ажратишга замин яратади.

Шундай тарбиявий аҳамиятга эга бўлган тарихий билимлар сирасига тарихий шахслар ҳақидаги маълумотлар ҳам киради. Дунёнинг турли мамлакатларида, тарих фанини ўқитишда ўхшаш шакл ва усуллари кўп бўлса, мазмун ва моҳият жиҳатидан ўхшашлик элементлар аёён-аёён топилади. Чунки, тарих фани бошқа фанларга нисбатан кўпроқ тарбия воситаси, тарбия манбаи ва тарбия саҳнаси сифатида қўлланилади. Бинобарин, тарихий хотира ижтимоий характерга эга эканлигини инобатга олиб, бир тарихий шахс, турли халқ ва элатларда турлича талқинга сазовор бўлади, яъни ҳар бир юртнинг ўз тарих саҳнасини тасвир этишда ўз қахрамонлари, ўз хотиралари ва ўз муносабатлари тажассум этилади. Шунинг учун, ўтмишда ҳукмрон бўлган сулолалар вакиллари фаолияти ҳақидаги маълумотларни тушунтиришда, уларнинг одиллик, халқпарварлик, донишмандик, андешалилик ва ҳок. фазилатларига ўрғу бериб, тарбиянинг самарадорлигини ошириш мақсадида, тарих саҳнасидан мисолларни ёш авлоднинг хотирасига жойлаштириш жараёни амалга оширилади.

Бизнинг юртимизда Заҳириддин Муҳаммад Бобур сиймоси ҳам халқ тарихий хотирасини шакллантириш, бойитиш борасида катта аҳамиятга молик манба ҳисобланади. Зеро, Бобур саргузаштлари бугунги педагогикада қўлланиладиган креатив таълим жараёнида ўзининг серқирралиги, сермазмунлиги ва албатта қарама-қарши онлари билан кизикиш ўйотиши табиий ҳол. Чунончи, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида маълумот берилганда, уни йирик давлат арбоби, моҳир саркарда, олим, шоир ва адиб каби сифатларини таърифлаб, Шарқ Ўрта асрларининг машҳур тарихий шахслардан бири эканлигига эътибор қаратиб, Андижон фарзанди бўлганлиги [4,249] ва Андижон унинг армониға айланганлигини алоҳида таъкидлаб, теурийлар давлати шаҳоматини қайта тиклаш борасидаги саъй-ҳаракатлари ҳамда бир неча юртлар табияти, географияси, этнографияси ва тарихига доир қолдирилган нодир маълумотлар, мумтоз адабиётдаги бетакрор ижоди борасидаги билимлар, шубҳасиз, ўқувчи қалбида Бобур юртдоши, тилдоши, диндоши бўлганлигидан ифтихор туйғуси ўйғонади.

Бироқ, ҳар бир тарихий даврга, инсон ва ижтимоий ҳукмрон тузумнинг ўзаро таъсир воситалари орқали маданий онга ўзгаришлар содир бўлиш каби ҳолатлар хос бўлади. Натижада, маънавий-маданий ҳаётда ички ва ташқи жиҳатларнинг трансформациясини кўзатиш мумкин. Ҳазрат Бобур шахсий ҳаётини талқин этишда, психологик нукта назардан унинг ички ва ташқи маънавий оламидаги зиддиятли, шиддатли ва эҳтиросли онларнинг ҳаяжон тўла кетма-кет тақорланиши ва унинг инсоний иродасининг мунтазам синовлар остида чиникиши, унинг педагогик тасвирда мардлик, жасорат, шижоат каби фазилатларини яққол кўринишга асос бўлади. Ёшлигидан адабиёт, шеърият, нафис санъат, табиатнинг тақорланмас гўзаллигига маҳлиё бўлган ва унга чиндан меҳр қўйган шайхзода, ўспиринлик даврида қўлидаги қаламни қиличга алмаштирди. Айнан шу ўта мураккаб ўзгаришлар, унинг онгида ҳукмрон тузум тақозоси ва сулола эҳтиёжига мослашиб кейинчалик фаолият юритишига сабаб бўлганлиги боис, унинг шахсиятида фалсафий тавсиф билан ифода этганда, романтизм ва рационализм келишуви ҳосил бўлади. Бобур шахсиятидаги ички ва ташқи туйғулар трансформациясининг манзарасини унинг ижодида, адабий-бадний меросида ва ҳатто бошқариш усулида ҳам кўриш мумкин. Айниқса, “Бобурнома”да келтирилган моҳиятли тавсифлар, муаллифнинг нақадар кенг билимлар эгаси эканлигидан яққол далолат беради.

Тарих дарсларида, Бобур шахсининг мисолида, ёшларнинг тарихий хотирасини шакллантириш ва мустаҳкамлаш мақсадида, айнан унинг ҳаётидаги воқеалар мазмунига, шу мазмунни истаган ва яратган муаллиф хатти ҳаракатларига қаратилса, ўқувчилар фақатгина шахсни эмас, балки тарихий воқеалар сюжети, уларнинг ўзаро мантикий боғлиқлик томонлари, ўша замон ҳақидаги умумий тарихий, ижтимоий, маданий ҳаёт манзарасини ҳам хотирада мўҳраб олишлари учун имкон яратилади. Бунда, “Бобурнома”га таянган ҳолда, ҳар бир ҳодиса-воқеага хос эмоционал туйғулар, замон қадриятлари, даврнинг ғоялар мазмуни, ҳукмрон тафаккур тизимлари сингдирилса, ўқувчи-ёшлар буюк шахс саналмиш Бобур сиймоси билан ҳамзамон ва ҳамқадам тарихий сахна ҳамда тарихий даврни хотираларига мужассам эта оладилар.

Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, ижтимоий-тарихий хотиранинг илмий талқинида кўпроқ сиёсий, иқтисодий, маданий ва этноижтимоий унсурлари тавсиф этилади. Бундай талқин тарихнинг яхлит, бир бутунлигини ифодаси бўлиб, ҳаётнинг барча соҳалари кеча, бугун ва эрта мақомидаги ўзаро боғлиқликдан иборат эканлигини

тажассум этади. Илмий доираларда, айниқса, фалсафа, социология, психология, филология каби ижтимоий-гуманитар фанларда айрим ҳолларда тарихий хотира бир ёқлама, яъни фақат тарихий ҳодиса-воқеалар образларини эслаш ҳолати сифатида кўриб чиқилади. Ваҳоланки, тарихий хотиранинг ижтимоий жиҳатлари ҳам, айнан унинг мазмунига мазмун бағишлайдиган омил сифатида хизмат қилади ва уни инкор қилиш, тарихий хотиранинг абстракт манзарага айлантиришга сабаб бўладиган омиллардан бири ҳисобланади. Бинобарин, ижтимоий-тарихий хотиранинг сиёсий жиҳатлари, иқтисодий кўрсаткичлари, маданий даражаси ҳамда этноижтимоий манзарасини тўлиқ тасвир этишда айнан, Заҳириддин Бобур каби шахсларнинг ҳаётий тажрибаси, бошқарув санъати, нозик ижодий истеъдоди ва бошқа ўзига хос харизматик жиҳатлари айни муддао бўлиб, уларни тарбия воситасида қўллашда, назарий жиҳатдан педагогика фанининг вазифалари ҳамда амалий жиҳатдан таълим тизимидаги фанларни ўқитиш методикасининг ўрни ўзига хосдир.

Сиёсий хотира, деганда ижтимоий гуруҳларнинг давлат тузуми мазмуни ва шакллари, сиёсий ҳокимият функциялари ва вазифалари, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатларни белгилашдаги фаолияти ҳақидаги маълумотлар назарда тутилади. Сиёсий хотира сиёсат иштирокчиларининг, яъни гуруҳлар ва шахсларнинг манфаатини ифода этадиган хатти ҳаракатлар ҳақидаги хотиралардир. Бунда, кучли пешво, яъни харизматик лидернинг мавқеидан келиб чиқиб, бир шахс мисолида давр сиёсатининг тажассусини ҳосил қилиш мумкин. Шу ўринда, Бобур шахсияти ҳам кучли лидер сифатида нафақат тарихчилар, сиёсатшунослар, шарҳловчилар томонидан, балки ўзи ёзиб қолдирилган тарихий манба орқали исботланади. Масалан, Бобурнинг сиёсий сахнадаги фаолиятини илк босқичи жуда мураккаб кечган. Шу боис, у атрофидагиларнинг ҳиёнатидан руҳан қийналиб умидсизликка тушган кезлардаги ҳолати, унинг шеърларида ҳам ўз ифодасини топган. Чунончи:

Толёй йўқки жонимга балолли бўлди,
Ҳар ишниким, айладим хатолиғ бўлди,
Ўз ерин қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қиролиғ бўлди

Аммо, умидсизлик уни сиёсий иродасини сингдира олмади. Бобур ўз юртини тарқ этиб бўлса-да, аммо буюк мақсадларига содиқ қолиб, аввал Афғонистон, сўнг Ҳиндистон томон йўл олганда, шеърларида Ватанга муҳаббат туйғуси, Ватанга фарзандлик соғинчи, Ватанга қайтиш умиди аста-секин тўлқинланади ҳамда ўзига янги куч бағишлайди. Натижада, сиёсат бобидаги фаолиятининг иккинчи босқичида у келажақ буюк империяга айланган давлатнинг мустаҳкам пойдеворига асос солади. Шу билан бирга, уни бутун жаҳон оммасига таништирган “Бобурнома” шох асари ёзилади.

“Бобурнома” ҳақидаги қисқа тавсифловчи маълумот ҳам тарихий хотирани мустаҳкамлашда муҳим ўрин эгаллайди. Чунончи, унда, муаллиф яшаган давр оралиғида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон халқлари тарихи нафақат сиёсий нуктаи назардан, балки улардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳам ёритилган. Хусусан, Ҳиндистондаги этноижтимоий вазиятнинг ёритилишида Бобурнинг истеъдоди намоён бўлган. Маълумки, ушбу асар асосан уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми — XV асрнинг иккинчи ярмида, иккинчи қисми — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи чорагида, ва учинчи қисми — XVI асрнинг биринчи чорагидаги Марказий Осиё, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган. “Бобурнома”да ўша даврнинг сиёсий воқеалари мукамал баён қилинар экан, ўз юрти Фарғона вилоятининг сиёсий-

иктисодий ахволи, унинг пойтахти Андижон шаҳри, шунингдек, Бухоро, Самарқанд, Қарши, Термиз, Урганч, Ўш, Ўратепа, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлар ҳақида ниҳоятда нодир маълумотлар келтирилган. Ушбу маълумотлар ёшларга фақат билим нуқтаи назардан эмас, балки тарбия мавқеидан ҳам кетма-кет ва мантикий боғлиқликда берилса, уларнинг ижтимоий-тарихий хотиралари бойиб, ўзлигини англашга қўмаклашади.

Иқтисодий хотира ўз моҳиятига кўра, кўпроқ сиёсий хотира билан боғлиқ ҳолда учрайди. Чунки хўжалик юритишнинг ташкилий муаммолари ҳар бир жамиятда маълум сиёсий тузумга хос бўлган усуллар орқали ечим топади. Бобурийлар салтанатидаги ушбу масалага мурожаат қилинса, ўша “Бобурнома” жуда кўп долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, жумладан, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жуғрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари ҳақидаги нодир маълумотларни ўзида қамраб олганлиги, ўша тарихий давр ва ўша сулола ҳақидаги тарихий хотира таркибида иқтисодий хотира ҳам шаклланиб боришига асос борлиги кўзга ташланади. “Мубаййин” номли асарида, Бобур ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шариат бўйича қимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. Айниқса, Бобур ва унинг ворислари томонидан олиб борилган бунёдкорлик ишлари иқтисодий ҳаётни жўшқин даражада ушлаб туришга рағбат бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Демак, ёшлар онгида тарихий хотирани шакллантириб, тадрижий тарзда уни мустаҳкамлаш босқичларида ижтимоий-иқтисодий далиллар билан бойитиш, тарихий хотирани мукамал ва яхлит манзарасини яратиш ҳамда тарбиянинг таркибий қисмига айланиши зарур, акс ҳолда, буюк аجدодимиз ҳақидаги хотира қуруқ ва қолипларча қолаверади.

Маданий хотиранинг мазмуни маданий фаолият билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий ҳаётни қайта кўриб чиқишда иштирок этмаса-да, тарихий хотиранинг энг ёрқин ва энг жозибали қисми саналиб, тарихий хотирани безашда, уни қалбларда муқим ўрин олишида катта аҳамият касб этади. Маданий хотира ижтимоий ҳаёт тажрибасини йиғиш, сақлаш ва талқин этишдан иборат жараён сифатида авлодлар, насллар ўртасидаги боғлиқликни ифода этишни таъминлайди. Бобурийларнинг Ҳиндистондаги маданий фаолиятининг шу юрт учун аҳамияти ҳақида Жавоҳирлаъл Неру бежизга ушбу сатрларни ёзиб қолдирмаган: “Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаётга, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига тутшиб кетди”. Шу ўринда, Бобурнинг ўз асаридаги халқлар урф-одатлари, муҳим тарихий иншоотлари — ҳиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақидаги ниҳоятда нодир маълумотлари, ўша замон ҳаётининг маънавий-руҳий манзарасини бойитишга замин яратган. “Бобурнома”да Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Бехзод, Мирзо Улуғбек ва бошқа давр алломалари ҳақидаги муаллифнинг юксак фикр ва мулоҳазалари маданий ҳаётнинг сиёсат саҳнасидаги арзигулик мавқеидан далолат беради. Қолаверса, адабиётшуносларнинг эътирофи этишларича, Бобурнинг шеърят оламидаги ижодидан нафис ғазал ва рубоийлари туркий шеърятининг энг нодир дурдоналаридан саналиб, [4,250] “Мубаййин”, “Аруз ҳақидаги рисола”, “Хатти Бобурий”, каби асарлари эса шеърят ва тил назарияси, ислом қонуншунослиги соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Айни шу асарларда, унинг педагогик қарашлари

ҳам нозик дид билан ўз ифодасини топган. Бугунги ёшлар шу маълумотларнинг асл моҳиятини англашга киришар экан, аввало ўзлигини англашга, маънавий қиёфасини бойитишга, миллий қадриятларга эҳтиром туйғусини кучайтириш учун илҳом манбаига эга бўлишади. Энг муҳими тарбия оламига қадам ташлаб, миллийликнинг умумбашарий қадриятлар таркибидаги ҳаётини моҳиятини тушунишга қодир бўлишади.

Тарихий хотирага бағишланган илмий изланишларда, ижтимоий-тарихий хотиранинг яна бир тизимости қисми сифатида этноижтимоий хотира кўриб чиқилади. Таъкидланишича, унда ижтимоий-этник тажрибанинг ўзига хос сингдирилиши ва тарғиб этилиши кўзатилади. Этник хотира инсоннинг ижтимоийлашув жараёнидаги ўта муҳим унсур бўлиб, унда одам фаолиятини тартибга солишчи мураккаб маълумотлар мажмуи, билимлар, ҳуқ аломатлари йиғилган бўлади. Чунки тил, анъана, тарбия оламига жалб этилган инсон фарзанди ижтимоий қадриятлар тизимида ўзини англаши ҳодисаси содир бўлади. Агар ўспиринлик ёшигача бўлган давр биринчи ижтимоийлашув жараёни деб қабул қилинса, индивид унда қадриятларни чуқур англамаган ҳолда жамияда кириб боради. Кейинги иккинчи ижтимоийлашув босқичда, инсон билим, малака, дунёқараш кўрсатмаларига эга бўлиб, этник хотира шу омиллар томонидан танланади ва инсон энди ижтимоий ҳодисаларга онгли муносабат кўрсата бошлайди. Бобур шахсиятида тарихий хотирани шакллантириш жараёнида, педагогик муҳит, этноижтимоий хотиранинг таъсир кучи, устуворлигига эътибор қаратиши лозим. Чунки этноижтимоий хотира туфайли, инсон ўзлик муҳитидан узоқлашса, шу муҳитни қайта қумсаш ҳолати унинг шахсий қатъиятлик, ташаббускорлик каби фазилатларини янада фаоллаштириши мумкин. Бобурнинг ўспиринлик ёшигача бўлган дунёқарашини ва ҳаётининг кейинги даврида бошдан кечирган кечинмалари ёрқин далил сифатида унинг ижодида ўз аксини топганини ёшларга тушунтириш, уларда Бобур шахси билан боғлиқ тарихий хотирани мустаҳкамлашга қўмаклашади. Ҳатто бугунги шиддат билан ривожланаётган замоннинг ғоявий қурашлар уммонида, ёшларни иммунитетини кучайтиришда этноижтимоий хотира “маънавий муқимлик” асосига айланиб, “маънавий вазнсизлик” ёки “маънавий осиклик”дан қутулишга ёрдам беради.

Бобур тимсолида ижтимоий-тарихий хотирани шакллантиришда муҳим омил ҳисобланган ва илм аҳлига эътиборли яна бир жиҳати бу Бобур педагогикаси. Замонига, ҳукмронлик қилган ҳудудига хос таълим-тарбия ишларининг мазмуни ҳам унинг педагогик қарашларига боғлиқ тарзда ўз ифодасини топган. Унда илм-маърифат ҳақидаги ғоялари, ахлоқ-одоб, яхшилик, вафо, халқпарварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, адолат ҳақидаги қарашлари, ахлоқий-таълим фикрлари бугун ҳам ғоят катта аҳамият касб этган. Бобур ўзининг кенг қамровли маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий фаолияти давомида айниқса илмга, таълимга, тарбияга алоҳида ўрғу бериб, илмли бўлиш ҳаёти тақозоси ғоясини илгари сурди.

Одамларни эзгу ишларга, адолатга, инсонпарварликка, юксак инсоний туйғуларни эҳтиром қилишга даъват этувчи лирик шеърлари Бобурнинг педагогик қарашларида инсон омили энг олий даражадаги қадрлаш омили эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. У юксак ахлоқий фазилат ва одоб белгиларини эҳтиромга сазовор деб билади. Қолаверса, унинг қатъият билан ифода этилган ҳулосалари ҳаёт тажрибасининг умумлаштирилган парадигмаларини талқин этади.

Ҳулоса ва таклифлар. Мақоланинг якунида, таъкидлаш жоизким, дарҳақиқат халқнинг сермазмун

тарихи, гўзал ўтмиши, буюк аجدодларидан қолган бой маънавий-маданий меросни авлодларга қолдириш каби эзгу ният бор экан, тарихий хотиранинг ижтимоий аҳамияти ҳеч қачон сўнмайди. Бинобарин, тарихий хотиранинг серқирра моҳиятидан келиб чиқиб, уни турли жиҳатлардан ўрганиш, умумлаштириш, қислаш бугунги илм олдида турган асосий вазифалар қаторидан ўрин олади. Шахсни дунёқарабини, ўзлигини англабини, миллий қадриятларга эҳтиромини шакллантириш масалалари доирасида педагогика фанида ҳам илмий изланиш қамрови кенгайиб, жумладан, тарихий хотирани шакллантириш муаммосига ҳам алоҳида эътибор қаратиш вақти келган. Бобур шахсияти мисолида кўриб чиқилган тарихий хотирани шакллантиришнинг тарбиявий аҳамиятини қуйидагича таснифлашни мақсадга мувофиқ деб билдик:

1. Буюк, тарихий шахслар сиймосида ёшларнинг ва умуман жамиятнинг тарихий хотирасини шакллантириш, жамиятнинг тарихий онгини шакллантириш жараёнининг мантикий давоми бўлса-да, халқ тарихининг

тақдирида муҳим ўрин эгаллаган шахсларнинг ўрнатилган фазилатларининг тарбиявий аҳамияти алоҳида таъсир кучига эга;

2. Машҳур тарихий шахслар ўзларининг фидойилик, содиқлик, жасорати туфайли юрт ва халқ манфаати йўлида оғир, қийин шароитларга қарамасдан, ҳамиша саъй-ҳаракатда бўлганликлари ёрқин ибрат сифатида, тарбия жараёнини оsonлаштиради ва педагогик технологиялар учун ҳаётий мисол сифатида асқотади.

3. Тарбия жараёнида, айниқса, тарихий хотирани шакллантириш, ривожлантириш ёки мустаҳкамлаш мақсадида, амалга оширилажак тадбирларда, буюк аجدодлар вакиллари тарих саҳнасидаги тарихий хизматлари ёшлар қалбига халқ тарихи ва миллий қадриятларга нисбатан маънавий муқимлик ҳиссини сингдиради.

4. Бобур мисолидаги тарихий хотирани шакллантириш жараёнига тегишли ҳолатда эса, унинг юрт соғинчи, Ватан муҳитини қумсамоқ каби шахсий кечинмалари, айниқса ёшларнинг юртга, Ватанга, халққа меҳр ва муҳаббат туйғуларни янада кучайтиришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бакиева Г.А. Социальная память и толерантность. <http://www.freenet.kg/jornal/n4/JRNAL409.htm>
2. Захириддин Муҳаммад Бобур Бобурнома. – Тошкент, Фан, 2019. – 432 б.
3. Кравченко И.И. Бытие политики. – М., 2001. – 225 с.
4. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Тарихи Рашидий. – Тошкент, Шарқ, 2010. – 720 б.
5. Соколов А.В. Структура социальной памяти общества. – СПб.: С.-Петербург. отделение Института «Открытое общество», 2001. – 192 с.



УДК: 172.3(352.4)

Зоҳид ТўРАҚУЛОВ,

Республика Маънавият ва маърифат маркази раҳбари ўринбосари

Республика Маънавият ва маърифат маркази раҳбари биринчи ўринбосари, Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти директори в.в.б. педагогика фанлари доктори, профессор М.Қуროнов тақризи асосида

РАҚАМЛАШТИРИШДАН РАҚАМЛИ САВОДХОНЛИККА ҚАДАР: ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛ

Аннотация

Мазкур мақолада рақамлаштириш ибораси “рақам” сўзидан олинган бўлиб, унинг тарихи қадим ўтмишга бориб тақалиши таҳлил қилинади. “Рақам” ибораси пайдо бўлгунга қадар қадимги давр одамларида нарсаларни санаш, ҳисобини олиш каби эҳтиёжлар мавжуд бўлганлиги илмий жиҳатдан таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада нарсаларни санаш учун дастлаб Шумер қабилалари икки хонали сонлар – бирлик ва ўнликларни ўйлаб топишган. “Рақам” ибораси эса дастлаб марказий Осиёлик аллома Ал-Хоразмий асарларида учрашиш борасидаги фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: Рақам, қадим, ҳисоб, давр, ахборот, маълумот, Шумер, Ал-Хоразмий, ижтимоий, концепция, мобил.

ОТ ЦИФРОВИЗАЦИИ К ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

В этой статье анализируется тот факт, что словосочетание «цифровка» происходит от слова «число», которое восходит к древним временам. До появления словосочетания «число» был проведен научный анализ того, что в древние времена у людей была потребность считать вещи, чтобы принимать во внимание. Также для подсчета вещей в статье шумерские племена изначально изобрели двучисленные числа - единицы и десятичные дроби. Фраза «Число» впервые была использована в трудах среднеазиатского ученого Аль-Хорезми.

Ключевые слова: Число, древность, счет, период, информация, данные, шумерский, аль-Хорезми, социальный, концепт, мобильный.

F FROM DIGITALIZATION TO DIGITAL LITERACY: SCIENTIFIC AND THEORETICAL ANALYSIS

Resume

This article analyzes the fact that the phrase “digitization” comes from the word “number”, which dates back to ancient times. Prior to the emergence of the phrase “number”, a scientific analysis was carried out that in ancient times people had a need to count things in order to take into account. Also, to count things in the article, the Sumerian tribes originally invented two-digit numbers - units and decimal fractions. The phrase “number” was first used in the writings of the Central Asian scholar Al-Khwarizmi.

Key words: Number, antiquity, count, period, information, data, Sumerian al-Khwarizmi, social, concept, mobile.

Рақамлаштириш тарихи – оддийдан мураккабга қадар

Кириш. “Рақамлаштириш” ибораси “рақам” сўзидан олинган бўлиб, унинг тарихи қадим ўтмишга бориб тақалади. “Рақам” ибораси пайдо бўлгунга қадар ҳам қадимги давр одамларида нарсаларни санаш, ҳисобини олиш каби эҳтиёжлар мавжуд бўлган. Насраларни санаш учун дастлаб Шумер қабилалари икки хонали сонлар – бирлик ва ўнликларни ўйлаб топишган. “Рақам” ибораси эса дастлаб марказий Осиё давлатлари алломалари, хусусан Ал-Хоразмий асарларида учрайди. Демак, маълум маънода рақамлаштириш бизнинг аجدодимиз Ал-Хоразмий номи билан боғлиқ десак муболаға бўлмайди. Бундан 1200 йил аввал Ал-Хоразмий замонавий ўнли ҳисоблаш тизимини яратиш ва муаммоларни ечишда алгоритмик, яъни тизимли ёндашув орқали рақамлаштиришнинг ўзига хос тамал тошини қўйиб берган.

Рақамлаштиришнинг дастлабки қўринишлари соҳа мутахассислари томонидан телеграфнинг кашф этилиши билан боғланади. XIX асрнинг бошида Эрстед, Ампер, Гаус, Вебер ва бошқа олимлар томонидан аппаратнинг дастлабки теоретик базаси кашф этилган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** 1840 йил Семюэл Морзе томонидан механик телеграфнинг ихтиро этилиши рақамлаштириш тарихида муҳим босқичлардан бири бўлди. Кейинчалик олим бутун дунёга машҳур Морзе алифбосини кашф этди. Морзе алифбосида ҳарфлар алоқанинг нариги томонига

нуқта ва чизикчаларнинг ўзига хос терилмаси қўринишида етказилган. Бу билан биз маълумот ва ахборотларни рақамлаштириш XIX асрдаёқ ижтимоий ҳаётда кенг қўлланила бошланганлигини қўришимиз мумкин.

Рақамлаштириш тарихидаги кейинги муҳим қадам 1876 йилда Александр Белл томонидан илк телефон қурилмаси, 1896 йилда эса Александр Попов томонидан кабелсиз ишлай оладиган радиотелеграмманинг кашф этилиши билан боғлиқ. Кейинчалик эса радио, электрон лампалар, генераторлар, модуляторлар ва телевидение XX асрнинг ўзига хос кашфиётларидан бўлган. Рақамли телевидениенинг яратилиши эса ушбу соҳа ривожига муҳим бурилиш ясади.

Демак, рақамлаштириш тушунчаси қутилмаганда пайдо бўлган ёки ижтимоий маиший турмушимизга янги кириб келган жараён эмас. Ушбу жараён инсонлар билан ривожланиб, шаклланиб келган эҳтиёж десак ҳам муболаға бўлмайди. Оммавий тарзда бутун дунё давлатларида жадал суратлар билан татбиқ этилиши эса мобил қурилмалар ва гаджетлар қундалик ҳаётнинг ажралмас қисмига айлангунга қадар ҳам прогнозлаштирилган жараён ҳисобланган [1].

Рақамлаштириш ўзи нима?

Рақамлаштириш ибораси бутун дунё микёсида XXI асрнинг энг урфдаги атамаларидан бири бўлди десак муболаға бўлмайди. Ушбу атамага бугунги қадар жуда кўп тадқиқотчи олимлар томонидан таъриф бериб ўтилган. Демак, даставвал биз “рақамлаштириш ибораси қандай

пайдо бўлган ва унинг маъноси нима?” деган саволга жавоб беришга уриниб кўрамиз. Рақамлаштириш атамасига илк таъриф Н.Негропоненинг “Being digital” китобида бериб ўтилган бўлиб, унга кўра материал оламнинг энг кичик заррачаси атомлар ҳисобланса, рақамли оламнинг энг кичик зарчалари битлар эканлиги ва атомлар бирлашувидан ҳосил бўлган ҳар қандай маълумотни келажакда битлар йиғиндисидан ҳам ҳосил қилса бўлади, дея фикр билдирилган[2]. У 1995 йилда “Рақамли иқтисодиёт” атамасини амалиётга киритиб, уни атомлар ҳаракатидан битлар ҳаракатига ўтиш метафораси шаклида ифодаланган.

А.Марей фикрича, “рақамлаштириш бу бизнинг фикрлаш тарзимиз, ҳаракатимиз, атроф-муҳит ва бир-биримиз билан алоқа қилишимизнинг парадигмал ўзгаришидир”[3]. Э.Варганова, М.Максеенко, С.Смирновларнинг таъкидлашларича, рақамлаштириш бу нафақат маълумотни рақамлаштириш, балки ўзаро алоқалар ҳамда кундалик яшаш тарзи ва фойланнинг комплекс ўзгаришидир”[4].

Мартин Буркхард ўзининг “Краткая история цифровизации” [5] китобида “Рақамлаштириш – бу математик жараён эмас, рақамлаштириш – бу инсониятнинг орзулари сари интилиши, яхши яшаш ва атрофини яхшилаш учун қилган ҳаркати натижасидир” деб таъриф беради.

Умуман олганда “рақамлаштириш” атамасини биз тор ва кенг доирада тушунишимиз мумкин. Тор маънода[6] рақамлаштириш – бу маълумотларни рақамли кўринишга ўтказишимиздир. Кенг маънода эса “рақамлаштириш” жамиятни барча соҳаларини ривожлантирувчи драйвер ҳисобланади. Бунинг учун эса рақамлаштириш жараёни қуйидаги сифатларга жавоб бера олиши лозим:

- у ишлаб чиқариш, бизнес, таълим, ижтимоий соҳа ва инсонларнинг кундалик турмушига кириб бориши;

- ундан фақат ривожланиш учун фойдаланилиши;

- унинг натижалари оддий истеъмолчилар учун ҳам очиқ бўлиши;

- фойдаланувчи (одам)лар ундан фойдаланиш кўникмасига эга бўлиши.

Рақамлаштириш ахборотлаштириш ва компьютерлаштириш жараёнларининг узвий давоми ҳисобланади.

Барча таърифларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, рақамлаштириш – бу ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига рақамли технологияларнинг татбиқ қилиниши ҳисобланади.

Рақамлаштириш ва дунё мамлакатлари:

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Рақамли олам ва кундалик ҳаёт бир-бирига ҳар доимгидан ҳам тезроқ яқинлашиб келмоқда. Ушбу оламларнинг жипслашуви, охир-оқибат, ўзаро боғлиқлик тушунчаси катта аҳамият касб этувчи идрокли оламга олиб келади. Глобал рақамлаштириш жараёни эса жисмоний шахслар, корхоналар ва давлатларнинг барқарор ўсиши ҳамда уларга қулайлик яратишни таъминлаган ҳолда тезлигини оширишда давом этмоқда.

Дарҳақиқат, бугунги кунда рақамлаштириш глобал тарзда бутун дунё давлатлари томонидан амалга оширилаётган “концепция” ҳисобланади. Ушбу концепциянинг асоси ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини умумлаштириб турувчи иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ бўлиб, ҳукумат учун ҳам, жамоатчилик учун ҳам энг муҳим масалалардан бирига айланди. Дунёнинг аксарият мамлакатларида рақамлаштириш бўйича лойиҳалар бевосита давлат раҳбарлари томонидан қўллаб-қувватланиб, ривожланиш омили сифатида эътироф этилмоқда. Шунингдек, бир қатор мамлакатлар электрон ҳукуматни барпо этиш ва

ривожлантириш борасида ўз миллий стратегиясига эга. Бироқ барча учун баробар, ўзгармас шарт бу – сифатли ахборот коммуникацион технологиялар инфратузилмасининг мавжудлиги алоҳида кўрсаткичдир.

Рақамлаштириш жараёнларида АҚШ етакчи мамлакатлардан ҳисобланади. АҚШда 2015 йилдаёқ рақамли тараққиёт бўйича “Кун тартибиди – рақамли иқтисодиёт” деб номланган биринчи ҳукумат дастури ишлаб чиқилган. У мамлакат учун асосий имкониятларни таъминлайдиган тўртта блокни ўз ичига олади. Булар:

- эркин ва ошқора интернетни жадаллаштириш;

- тармоқдаги ишонч ва хавфсизликни барқарор таъминлаш;

- тармоққа эркин кириш ва барча хоҳловчилар учун профессионал кўникмаларни эгаллаш имконияти;

- инновациялар ҳамда ёрқин янги авлод технологияларини жорий қилиш.

Шундай қилиб, АҚШ сиёсати рақамлаштиришни ривожлантиришга, бу жараёнда иштирок этадиган тармоқлар ва соҳалар улушини кўпайтиришга, ИТ – саноат билан шўғулланадиган тадбиркорларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган.

Японияда мамлакат тараққиётининг узок муддатли мақсад ва вазифаларини белгилаб берадиган асосий ҳужжат 2016 йилда Япония ҳукумати томонидан йирик бизнес федерацияси – “Кэйданрэн” кўмағида қабул қилинган “Society 5.0” стратегиясидир. Ушбу стратегия – фуқаролар фаровонлиги даражасининг ўсишини таъминлаш учун илм-фан ва технологияларни ривожлантириш мақсадида илғор рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда қурилган ижтимоий-иқтисодий ва маданий тизимнинг ўзига хос туридир. Ушбу стратегия машҳур “Industry 4.0” концепциясига асосланган бўлиб, у нафақат ишлаб чиқариш муаммоларини ҳал этади, балки унинг мақсади ижтимоий ҳаёт ва кибер-макон интеграцияси орқали ижтимоий фаровонлиқни таъминлаш ҳамдир.

Марказий Осиё давлатлари ичида етакчилардан бўлиб Қозғистонда 2017 йилда “Рақамли Қозғистон” дастури имзоланган бўлиб, бугунги кунга қадар давлат хизматлари ва янги технологиялар тўғрисида бир нечта янги қонунлар қабул қилинди.

Қирғизистонда 2017 йилда ҳукумат миллий рақамли инфратузилмани яхшилашга қаратилган “Таза Коом” (Тоza жамият) рақамли шакллантириш дастури, 2019 йилда “Рақамли Қирғизистон 2019–2023” рақамли шакллантириш миллий дастури концепцияси қабул қилинган бўлиб, 2019 йил “Қирғизистонда рақамли ривожланиш ва рақамлаштириш йили” деб эълон қилинган.

Тожикистон “2012–2020 йилларда электрон ҳукуматни шакллантириш концепцияси”ни 2011 йилда тақдим этган. Уч босқичда амалга оширилиши режалаштирилган ушбу концепция белгиланган муддатидан анча кечикди. Интернетга улаиш даражасининг пастлиги ва нархларининг қимматлиги бутун мамлакат бўйлаб АКТ инфратузилмасининг мавжуд эмаслиги каби омиллар лойиҳанинг оқсашига сабаб бўлди.

Туркменистон “Рақамли иқтисодиётни 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси”ни 2019 йилда қабул қилган. 2020 йил март ойида эса “Электрон ҳужжат алмашинуви ва рақамли хизматлар тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Datareportal маълумотларига кўра, мамлакат аҳолисининг кам фойда ижтимоий тармоқлардан фойдаланмоқдаки, бу ҳам аҳолининг рақамли саводхонлик даражаси анча пастлигидан далолат беради[7].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўзбекистонда ҳам бу соҳада бир қатор ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Жумладан, 2020 йил “Илм, маъ-

рифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб эълон қилинди. 2020 йил 28 апрель куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”[8]ги қарори, 2020 йил 5 октябрда “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”[9]ги ПФ-6079-сон фармони имзоланди. Мазкур Фармон билан “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегияси ҳамда уни амалга ошириш бўйича “йўл харитаси” ва 2020–2022 йилларда ҳудуд ва тармоқларни рақамли трансформация қилиш дастурлари тасдиқланди. Ушбу ҳужжатларда телекоммуникация соҳаси, давлат хизматларини кўрсатиш, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқлари, соғлиқни сақлаш, давлат кадастри ва бошқа соҳаларда рақамли технологияларни кенг жорий этиш, бу борада “Рақамли Ўзбекистон – 2030” дастурини тасдиқлаш, электрон ҳукуматнинг техник инфратузилмасини такомиллаштириш, инсон капиталини ривожлантириш ҳамда кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш, давлат хизматларини рақамли шаклга трансформация қилиш, давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш, аҳолининг электрон иштироки даражасини ошириш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш, рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукумат соҳасидаги ягона ваколатли органни белгилаш ҳамда Ҳукумат, вазирлик ва идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органларида раҳбарнинг рақамли технологиялар ва электрон ҳукумат масалалари бўйича ўринбосари лавозимини жорий этиш каби масалалар назарда тутилган. Бу ўз навбатида мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни фаол ривожлантириш, барча тармоқлар ва соҳаларда, энг аввало, давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш ва қишлоқ хўжалигида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш бўйича амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2020 йил Олий Мажлиси Мурожаатномасида бу ҳақида атрофлича тўхталиб, таъкидлаганидек – “Рақамли технологиялар нафақат маҳсулот ва хизматлар сифатини оширади, ортқча харажатларни камайтиради. Шу билан бирга, мени жуда қаттиқ ташвишга соладиган ва безовта қиладиган энг оғир иллат – коррупция балосини йўқотишда ҳам улар самарали воситадир. Буни барчамиз теран англаб олишимиз даркор. Давлат ва жамият бошқаруви, ижтимоий соҳада ҳам рақамли технологияларни кенг жорий этиб, натижадорликни ошириш, бир сўз билан айтганда, одамлар турмушини кескин яхшилаш мумкин”[10].

Рақамли дипломатия ёки рақамли тарғибот – саҳна ортидаги ақл

Рақамлаштириш кенг қамровли жараён ҳисобланиб, катта-кичик ёки муҳим ёки аҳамиятсизлигидан қатъий назар иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг барча

соҳаларини қамраб олади. Рақамлаштириш жадал суратларда татбиқ этилган соҳалардан бири – бу тарғибот ва ташвиқот фаолияти ҳисобланади. “Рақамли тарғибот”га сиёсий-иқтисодий, илмий-ижтимоий, маданий, маънавий ва маърифий муносабатлардаги алоқаларни рақамли технологиялардан фойдаланиш ёрдамида амалга оширувчи ўзига хос метод дея таъриф беришимиз мумкин.

Тарғиботни рақамлаштиришнинг муваффақиятли жиҳатига 2016 йил АҚШда ўтказилган Президент сайловлари мисол бўла олади ва бутунги кунга қадар тарғиботни рақамлаштириш масаласида АҚШ энг илғор мамлакатлардан бири десак муболаға бўлмайди[11]. 2020 йил ўтказилган тадқиқотлар давомида БМТга аъзо давлатларнинг 98 %и twitter тармоғида борлиги аниқланган[12].

Рақамли тарғибот анъанавий тарғиботнинг янги йўналиши бўлиб, унинг кўриниши интернет, янги ахборот технологиялари ва алоқаларни мустаҳкамловчи ижтимоий тармоқлардан фаол фойдаланишда намоён бўлади. Анъанавий тарғиботдан асосий фарқларидан бири маълумотларнинг замон ва макондан қатъий назар барча учун бир хил очиқлигида, барча одам (тингловчи) ва ташкилотлар билан ўзаро алоқа қилиш имкониятининг мавжудлигида ва шаффофлигидадир[13]. Дунё ҳам-жамияти томонидан ижтимоий тармоқ (Twitter, Facebook, Instagram, YouTube) бутунги кунда шаффофликни таъминловчи, шунингдек ўзаро алоқанинг энг мақбул йўли сифатида тарғиботда муҳим қуроллардан бири ҳисобланади. Чунки, рақамли тарғибот ёрдамида анъанавий тарғиботга нисбатан оз сонли тарғиботчилар орқали қисқа фурсатда катта натижадорликка эришиш мумкин. Шунингдек, рақамли тарғиботнинг анъанавий тарғиботдан энг асосий ва ютуқли тарафи бу – ахборотларнинг тезда етказилиши ва натижанинг тезликда қайтиши таъминланганлигидадир.

Рақамли тарғибот жамиятда қуйидаги хусусиятлар мавжуд бўлса ўзини оқлайди:

Жамият аъзолари аксарият қисмининг интернетдан фойдаланиш фоизи юқори бўлса;

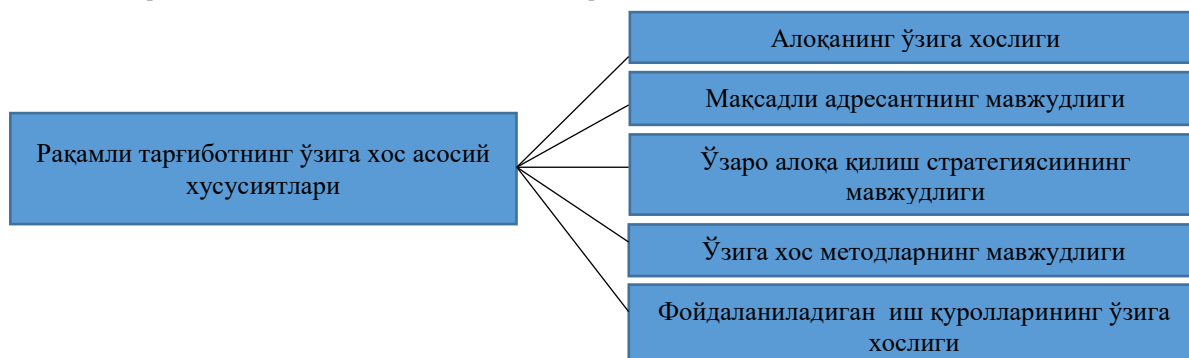
Интернет фойдаланувчилари ижтимоий тармоқнинг мустақил ва босимсиз фойлият юритишига, мавжуд канал ва блоклардаги маълумотларнинг ҳаққонийлигига ишониши;

Узлуксиз равишда, яъни 24/7 режимида маълумот олиш имконининг мавжудлиги;

Интернет фойдаланувчиларининг асосий қисми учун маълумотларнинг қисқа, лўнда ва тушунарли бўлиши.

Юқорида санаб ўтилган 4 хусусиятнинг барчаси ташкил этилган тақдирдагина рақамли тарғибот ўзини оқлайди ва қўтилган натижани беради.

Шунингдек, Рақамли тарғиботда маълумот етказишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб асосийлари қуйдагилар ҳисобланади:



Рақамли тарғиботда асосий фаолият майдонлари қуйдагилар:



Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тарғибот ва ташвиқот ишлари кишиларнинг турмуш тарзи, инсоний кадриятлари, орзу ва мақсадлари, кайфияти ва иш унумдорлигига ўз таъсирини кўрсатади. Бу эса жамият ривожига ва ҳар қандай ҳукумат фаолияти учун муҳим мезонлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда таъсир кучи тез ва юқори ҳисобланувчи “рақамли тарғибот”га илмий ёндашув давр талабидир. Соҳа мутахассислари томонидан бугунги кунда анъанавий тарғиботда фойдаланилиши мумкин бўлган бир қанча методлар ишлаб чиқилган. Мисол учун тарғиботдаги энг кўп қўлланиладиган методлардан бири бу – аноним авторитет методи. Бу методда авторитет исмидан эмас, балки лавозими ёки унвонидан фойдаланилади. Мисол учун фойдаланувчига маълумотлар етказилаётганда “Мутахассисларнинг фикрича...”, “Олимларнинг таъкидлашича...”, “Врачларнинг кўрсатмасига кўра...” каби ибораларнинг қўлланилиши фойдаланувчиларда маълумотга нисбатан бўлган қизиқиш ва ишончни оширади. Рақамли тарғиботнинг ўзига хос асосий жиҳатларидан яна бири шундаки, тарғиб қилинаётган маълумотлар айнан ким ёки қайси ташкилот томонидан илгари сурилаётганлиги аноним тарзда ҳам қолиши мумкин. Чунки бугун ижтимоий тармоқда аноним ҳолда шахсий канал ёки блоглар юритиш, уларда субъектив ва объективлигидан қатъий назар маълум фикрларни илгари суриш имконияти мавжуд.

Рақамли саводхонлик – замонавий дунёда ҳаёт учун, рақамли технологиялар ва интернет ресурсларидан хавфсиз ва самарали фойдаланиш учун зарур бўлган билим, кўника ва малакалар тўпламидир[14]. Динамик онлайн режимларни яратиш ва сақлаш, йирик ва мураккаб бўлган онлайн ижтимоий тармоқларни бошқариш қобилияти ҳисобланади. Рақамли саводхонлик маълумотларни мазмуни ва уларнинг таъсирини тушуниш, уларни саралаш, уларда келтирилган хиссий ва асосланган ахборотларни ажрата олиш, маълумотлар ҳақида танқидий мулоҳаза юритиш, жараёнларни фарқлаш хусусиятларига эга[15].

Медиясаводхонлик каби рақамли саводхонлик кўникмаларини ўқита асосий йўналишлар бўйича тақсимлаш мумкин:

тушуниш;
фойдаланиш;
яратиш[16].

Бугунги кунда интернетни чеклаш ва тақиқлаш, экранларда узатилаётган турли сюжетлардан чегаралаш имкони йўқ. Шу сабаб, рақамли саводсизлик билан курашиш оқилона медиа-сиёсатнинг таркибий қисми бўлиши керак.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, Рақамлаштириш ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасида меҳнат қилаётган фуқароларимизнинг оғирини енгил қилиши, уларнинг вақтларини тежаши ва ишларни яхши ва сифатли бажарилишига қўмаклашиши бугунги кунда жаҳон тажрибасида ўз исботини топди. Бу борадаги технологиялар барча соҳаларда тараққиёт суръатларини жадаллаштиради ва пировард мақсадларга тезроқ ва яхшироқ эришишга қўмаклашади.

Бугун олдимизда турган долзарб вазифалардан бири айнан рақамли тарғиботдан фойдаланишнинг методик қўлланмасини яратиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш ҳисобланади. Зеро, ижтимоий тармоқдаги ҳаёт, маълумотлар, фикрлар айланмаси анъанавий таъсир ва тарғиботдан бир неча баробар тез, қўлама кенг ва қайта жавоб олиш имконияти юқори ҳисобланади. Ижтимоий тармоқда тарғиб қилинадиган маълумотларнинг барчасини синтезлаш ёки яхши ёмонга ажратиш имконияти мавжуд эмас. Маълумотлар кишиларнинг дунёқараши, ёши, жинси, маълумоти ва бошқа хусусиятларидан қатъий назар барчага бир хил тезликда ва қўлама етказилади. Ушбу маълумотларни индивидуал тарзда яхши ёмонга ажрата олиш, кераклигини кераксизидан фарқлай олиш учун аҳолида “рақамли саводхонлик”ни оширишимиз муҳим ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Hacker K., van Dijk J., eds. Digital Democracy: Issues of Theory and Practice, SAGE Publication LTD., London, 2000, B. 240.
2. Nergoptone N. Being Digital, Knopf, New York, 1995, B. 256.
3. Марей А. Цифровизация как изменение парадигмы/<https://www.bcg.com/ru-ru/about/bcg-review/digitalization.aspx>.
4. Варганова Е.Л. Индустрия российских медиа: цифровые будущее: академическая монография/ Е.Варганова, А.Вывровский, М.Максеев, С.Смирнов.: МедиаМир, 2017. Б.160.
5. М.Буркхард. Краткая история цифровизации. ООО “Ад Маргинем Пресс”. 2021. Б.177.
6. Negroponte N. Being Digital / N. Negroponte. — NY : Knopf, 1995 [Электрон манба]. URL: <http://inance.ru/2017/09/cifrovaya-ekonomika/>; Розина И.Н. Цифровизация образования [Электрон манба]. URL: <http://ito.1gb.ru/tezises/1027.doc>; Козырев А.Н. Цифровая экономика и цифровизация в исторической ретроспективе [Электрон манба]. URL: <http://Medium.comCEMI-RAS>. Ноябрь, № 11. 2017.
7. Қаранг: <https://yuz.uz/news/raqamlashtirish-markaziy-osiyo-mamlakatlarida-qanday-kechmoqda>

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4699-сон қарори, 28.04.2020 йил.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”1ги ПФ–6079-сон Фармони, 05.10.2020 йил.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 24.01.2020 йил.
11. Donald Trump: Without Twitter I, would not be here – FT interview. FT. Available at: <https://www.ft.com/content/943e322a-178a-11e7-9c35-0dd2cb31823a>
12. Расмий сайт: Twiplomacy, available at: <https://twiplomacy.com/>.
13. Chakraborty K., ed. Cultural Diplomacy Dictionary, Berlin: Academy for Cultural Diplomacy. 2013.
14. Ельцова О. , Емельянова М. К вопросу о понятии цифровой грамотности // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. 2020. №1 (106). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyatii-tsifrovoy-gramotnosti>.
15. Бабаджанов С. Ҳозирги медиамухит шароитида ёшларни деструктив ахборотлардан ҳимоя қилишнинг самарали воситаси сифатида медиатаълимнинг зарурияти // Современное образование (Узбекистан). 2017. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ozirgi-mediamu-it-sharoitida-yoshlarni-destruktiv-ahborotlardan-imoya-ilishning-samarali-vositasi-sifatida-mediatilimning-zaruriyati>.
16. <http://metric.tilda.ws/mediaresearchuz>



УДК: 323.2

Бобомурод ТЎХТАСИНОВ,
Наманган давлат университети ўқитувчиси
E-mail: bobomurod.tukhtasinov@bk.ru

Сиёсий фанлар доктори, доцент Н.Б.Дехканов тақризи асосида

SOCIO-PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF STATE AND NATION COMMONWEALTH

Annotation

This article philosophically analyzes that the strengthening of the national foundations of society is a strategic goal of the state, that strengthening the material foundations of the state is not enough to ensure the strength and durability of the state, and that the spiritual foundations are important. The example of Uzbekistan illustrates the importance of giving priority to internationalism, as well as the culture of civil solidarity of indigenous peoples, in order for a state consisting of a multi-ethnic society to achieve stability and stability. The author summarizes the existing ideas and theories of science, the views of scientists on the subject of the article, on the basis of which he was able to draw independent scientific and philosophical conclusions.

Key words: state, nation, national traditions, national values, civilization, historical environment, historical conditions, political elite, political avant-garde, neoliberalism, globalization, national thinking, individuality, spiritual power, civic solidarity, internationalism, indigenous nation, commonality, synchronicity, social program, social reality, strategy, potential.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО СООБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье философски анализируется, что укрепление национальных основ общества является стратегической целью государства, что укрепления материальных основ государства недостаточно для обеспечения силы и устойчивости государства и что духовные основы важны. Пример Узбекистана иллюстрирует важность уделения первоочередного внимания интернационализму, а также культуре гражданской солидарности коренных народов, чтобы государство, состоящее из многоэтнического общества, могло достичь стабильности и стабильности. Автор обобщает существующие идеи и теории науки, взгляды ученых на предмет статьи, на основе которых он смог сделать самостоятельные научные и философские выводы.

Ключевые слова: государство, нация, национальные традиции, национальные ценности, цивилизация, историческая среда, исторические условия, политическая элита, политический авангард, нелиберализм, глобализация, национальное мышление, индивидуальность, духовная сила, гражданская солидарность, интернационализм, коренная нация, общность, синхронность, социальная программа, социальная реальность, стратегия, потенциал.

ДАВЛАТ ВА МИЛЛАТ МУШТАРАКЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ НЕГИЗЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада жамият миллий асосларини мустаҳкамлаш давлатнинг стратегик мақсади эканлиги, давлатнинг мустаҳкамлиги ҳамда бардавомлигини таъминлаш учун унинг моддий асосларини мустаҳкамлашнинг ўзи етарли эмаслиги, бунда маънавий-руҳий асослар ҳам муҳим аҳамият касб этиши масалалари фалсафий жиҳатдан таҳлил этилган. Кўп миллатли социумдан таркиб топган давлат барқарорлик ва бардавомлик касб этиши учун туб миллатдаги фуқаровий ҳамжиҳатлик маданияти билан бир қаторда, байналмилалликка ҳам зарур устуворлик берилишининг аҳамияти Ўзбекистон мисолида очиб берилган. Мақола мавзуси доирасида тадқиқ этилган муаммага доир фанда мавжуд ғоя ва назариялар, аллоомаларнинг қарашлари умумлаштирилиб, шуларга таянган ҳолда муаллиф мустақил илмий-фалсафий ҳулосаларга кела олган.

Калит сўзлар: давлат, миллат, миллий анъаналар, миллий кадрлар, цивилизация, тарихий муҳит, тарихий шароит, сиёсий элита, сиёсий авангард, нелиберализм, глобализация, миллий тафаккур, индивидуаллик, руҳий қудрат, фуқаровий ҳамжиҳатлик, байналмилаллик, туб миллат, муштараклик, синхронлик, ижтимоий дастур, ижтимоий реаллик, стратегия, салоҳият.

Кириш (Introduction). Мустақилликка эришиб, ўз тақдири тизгинини қўлга киритган давлатлар сафига қўшилиш биз учун кўп минг йиллик шон-шухратларга бой, аммо оғир синовлардан ўтган тарихимизда мутлақо янги даврнинг бошланиши эди. Бироқ бу кўплаб муаммолар ечимини талаб қиларди. “Бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданият томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз лозим” эди [1].

Бундай пайтларда тайёр ижтимоий-сиёсий лойиҳанинг ўзи мавжуд бўлмаганидек, уни яратиш учун бошқа халқларнинг тажрибаси ҳам ёрдам бермайд.

Зотан, кўплаб саволларга жавоб ва муаммолар ечимини шу халқ айнан ўз тафаккуридан излаши, миллатнинг тақдирига жавобгарлик мажбуриятини ўз елкасига олган сиёсий раҳбарият эса уни чуқур ҳис этмоғи лозим бўлади. Миллат тафаккури ўзгарувчан замон билан ҳамоханг; ҳаёт бор экан, тафаккур ҳам ўзгаришдан, бойишдан тўхтамайди. Бу барча даврлар учун бирдек қонуният, бироқ уни ҳис этиш даражаси ҳаммада ҳам бир хил бўлмайди. Залворли жараёнлар ва эврилишлар ортидаги кўзга ташланмас, лекин амалга оширилиши зарур бўлган императивлар мавжудки, уларни илғаш ва англаш миллат сиёсий авангардининг бош вазифаси ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Одатда ҳар бир конкрет тарихий муҳит, шароит сиёсий элитадан энг долзарбларини ажратиш ва

амалиётни айнан шундан бошлашни талаб қилади. Бу умумий қоидага илм аҳли эътиборини қаратар экан, муттасил уни инсондаги чексиз тафаккур уммони, руҳий қудрат билан боғлаган. Олимлар фикрига кўра, фикрловчи мавжудот ўзида яшириниб ётган чексиз салоҳият қатламларига қатъият ила кириб бориши асноларида, мутлақо янги шароитда бошқа бир руҳий муҳит сари ўтиш учун “зарур қобилиятни пайқайди”. Бундай руҳий ҳолат қандайдир ички руҳият, реалликнинг, янгидан пайдо бўлган “марказ”нинг нурланиши инъикосидир” [2]. Ушбу фикр франциялик файласуф П.Т.де-Шарден қаламига мансуб бўлса-да, бу умуминсоний ҳолат ўзбек давлати ва раҳбарияти ҳамда миллати учун ўта долзарб тарихий давр – мустақилликнинг илк онларида миллат тафаккурида рўй берган алоҳида мавжланиш ҳолатини яққол ифодалаган.

Дунёнинг турли нуқталарида тобора кучайиб, кўпчилик онги-шуурини забт этаётган неолиберализм ва глобаллашув билан боғлиқ жараёнлар таъсирига нисбатан тўғри фикрга келинганлиги Ўзбекистон раҳбарияти учун ҳал қилувчи, тақдирбардор жиҳат эди, дейиш мумкин. Зеро, ўз давлатининг бугуни ва келажаги учун фақат ва фақат шу миллатнинг ўзи, унинг олий сиёсий раҳбарияти шахсан жавобгар. Аммо “инсониятнинг ижтимоий-сиёсий, илмий ва маънавий раўнақи ранг-баранг ва турли ҳолатларда кечганлиги боис ҳар бир халқ, миллат ва давлатнинг эҳтиёжлари умумий ўхшаш томонларга қарамасдан, ҳар бири учун индивидуал характер касб этади” [3].

Айнан шу жойда муҳим, аммо амалиётда исботини ҳар доим ҳам топиши қийин бир масала юзага чиқади. Гап ўзбек юртининг қадим замонлардан бўён кўп миллатли социум сифатида мавжудлиги ва бундай шароитда давлат барқарор ва бардавомлик касб этиши учун туб миллатдаги фуқаровий ҳамжиҳатлик маданияти билан бир қаторда, байналмилалликка ҳам зарур устуворлик бериш ғояси хусусида бормоқда. Яқин кунларгача онг ва амалиётда ҳукмронлик қилган коммунистик ақидага кўра, давлатнинг мустақамлиги ҳамда бардавомлигини таъминлаш учун унинг моддий асосларини мустақамлашнинг ўзи етарли ҳисобланган. Маънавий-руҳий асослар четга сурилиб, сиёсий ва интеллектуал ҳамжамият орасида кўпмиллатли давлат учун унинг туб миллат билан боғлиқ жиҳатларига ҳаддан зиёд эътиборни қаратиш миллатчиликни кучайтириб, натижада давлатни заифлаштириши мумкин, деган ҳадик устувор бўлган.

Бироқ ҳозирги давр ижтимоий тараққиёт тажрибаси, ён атрофимизда рўй бераётган янги жараёнлар илмий жамоатчиликнинг маънавий-руҳий омилларга нисбатан муносабатини кескин ўзгартирди. Зотан, XX аср немис файласуфи М.Хайдеггер инсон ва миллат руҳияти хусусида сўз юритар экан, унинг “инсон, индивид одатда чуқур ўйга толиб ундаги ички қувват мавжланиши асноларида барча нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини англаб етади” [4], деган хулосаси миллатга ҳам тааллуқли.

Юқорида келтирилган умумий ҳолат фақат индивид руҳий ҳолатининг кўриниши эмас. Уни бутун бошли миллатга, ҳатто цивилизацияга нисбатан ҳам қўллаш жоиз. Зеро, миллат ёки цивилизациянинг руҳияти, дунёни идрок этиш қуввати авваламбор онг ва тафаккурда намоён бўлади. Таъбир жоиз бўлса, “Буюк тарихда ҳеч нарса исиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида ва амалий ишларида намоён бўлади” [5].

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Шу нуқтаи назардан давлатнинг бугуни ва истиқболини таъминлаш учун унинг миллий асосларини мустақамлаш янги даврнинг бош стратегиясига айланди. Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, тамомила янги давлат рамзларининг жорий этилиши, умумхалқ байрамларининг қайта тикланишини ҳукумат миллий

анъаналар, негизлар билан боғлашни долзарб вазифага айлантирди. Шунингдек, “барпо этилаётган давлат умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши” ҳам муҳимлигига эътибор қаратилди. Ана шундай долзарб асноларда, давлат мустақкам ва ҳаётбахшлик касб этиши учун унинг миллий асосларини қайта тиклаш, миллат онгининг чуқур қатламларида ўз вақти-соатини кутиб ётган беназир руҳни кучайтириш бирдан-бир тўғри йўл деб ҳисобланди ва бу стратегия ўзини оқлади.

Ўзбекистон тутган айнан шу йўл, яъни давлатнинг миллий асосларига устуворлик берилиши бу ўзбеклар онги, тафаккурининг ўзига хос томони сифатида намоён бўлди. Зотан, ҳар бир янги давлат шаклланиши асноларидан бошқаларда учрамайдиган ўзига хос ноёб жиҳатларга эга бўлади ва бу ноёбликни одатда ўзига етарли давлат изчиллик билан асрашга интилади. Бу ноёблик кейинчалик босқичма-босқич умуминсоний универсалийлар билан уйғунлашиб янгилашиб боради.

Тарихдан маълумки, ўзбеклар анъанаси, удумлари, маънавий қадриятлари ҳар доим турли қийинчиликларга қарамасдан ўзини, ўзлигини намоён эта олган. Бошқалар эса уйғунлик ва ўзликни сақлашда туб халқ атрофида ҳамжиҳатликнинг энг баланд чўққиларига чиқишган. Ўзбеклар онги, тафаккурида шаклланган давлатчилик ғоясини улар ҳам ўзиники деб қабул қилган. “Ана шундай мураккаб вазиятда мамлакатимизда турли миллат ва динга мансуб инсонлар ўртасида дўстлик ва баҳамжиҳатликни мустақамлаш биз учун борган сари муҳим аҳамият касб этди. Шу боисдан бу муқаддас тушунчалар миллати ва диний эътиқодидан қатъи назар, шу юрт, шу муқаддас заминда яшаётган ҳар бир кишининг ҳаёти, онги, қони ва жисмига сингиб кетган” [6]. Бу жиҳат янги даврда Президент Ш.Мирзиёевга “кўзлаган барча мақсад вазифаларимизга албатта етамиз. Бу борада мен аввало кўп синовлардан ёруғ юз билан ўтган олижаноб халқимизнинг мустақкам иродаси ва мустақкам салоҳиятига ишонаман” [7], дея қатъий айтиш имкониятини яратди.

Шу тариқа давлат ва миллат ўртасидаги алоқа ва муштараклик масаласи юзага чиқади. Зотан, миллат ва давлатдан қайси бири олдин пайдо бўлган деган масалада ханузгача ягона фикр мавжуд эмас. Миллат ва давлат муносабатидаги синхронлик, яъни ўзаро боғлиқлик нуқтаи назаридан келиб чиқилса, биз учун миллат ва давлат бир-бирини тўлдириб, бир-бирини ўзаро вужудга келтирганлиги муҳим. Шу муносабат билан француз тарихчиси Эрнест Ренаннинг “Улкан ҳамжиҳатлик ифодаси сифатида миллат қаҳрамонона ўтмиш, бугунги ягона хоҳиш-ирода ва ниҳоят, келажақда умумий ҳаракат дастурини тақозо этади” [8], – деган хулосаси эътиборни тортади. Бундан миллат шон-шухратларга бой ўтмиш, бугунги кун учун зарур ягона хоҳиш-ирода ҳамда келажақ учун умумий ижтимоий дастур, стратегияни ифода этиши англашилади.

Гап шундаки, юқорида зикр этилган миллатга хос жиҳатларни давлатчиликда ҳам кўришимиз мумкин. Бундай вазиятда, табиийки, уларнинг қачон “дунё юзини кўрганлиги” билан боғлиқ масалалар четга сурилиб, ўртадаги умумийлик ва шу умумийликни шакллантирган асослар устуворлик касб этади. Бошқача айтганда, тараққиёт учун улар ўртасидаги “чегара чизиклари” эмас, балки имманент умумий томонлар алоҳида аҳамият касб этади.

Зотан, давлат ва миллат ижтимоий реаллик ҳамда ғоя сифатида бири бирини бойитиб ва бири бирига барҳаётлик бахш этиб боради. Давлатнинг ҳам, миллатнинг ҳам ижтимоий негизлари ва турткилари бир хил: ҳар иккаласи ҳам “ижтимоий дастур” [9] сифатида

қуйдан юқорига қараб ривожланишдек табиий маром натижасидир. Давлатнинг пировард мақсади – ижтимоий тартибот ва ҳамжиҳатликка эришиш ўзининг миллий асосларини мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқ. И.Кант таъбири билан айтганда, “давлатлар бор кучини ўзининг тор, бировларни бўйсундиришга қаратилган ниятларидан халос бўлишга қаратмас экан, фуқроларнинг тафаккур тарзини такомиллаштириш ҳақида ўйламас экан, у ҳолда уларнинг ўз халқи хусусида фикрида бирорта бир ижобий ўзгариш борасида сўз юритиш хом ҳаёликдан бошқа нарса эмас” [10]. Бу хулоса шубҳасиз миллатга ҳам тегишли.

Шу нуқтаи назардан немис файласуфи Иоганн Фихтенинг бир мулоҳазаси “давлат-миллат” занжирининг ички қонуниятлари масаласига ойдинлик киритиши мумкин. “Ўзининг якка ёлғиз интилиши ёки ҳаракати туфайли вақт аллақандай илгари сурилиб кетди, деган фикрдан файласуфдан кўра йироқ одам бўлмаса керак. Тўғри, худо ато этган куч-қувватда ҳеч бўлмаганда ўзи учун ҳамда бошқалар учун, қолаверса шу вақт оқимида насиб қилинган жойни эгаллаш йўлида фойдаланиши барча инсонларнинг ўзида қолган гап. Аммо вақт абадийликдан эътиборан мақсад сари изчил одимлашда давом этмоқдаки, уни ҳеч ким бир ўзи куч билан тўхтатишга қодир эмас. Бу ерда фақат улкан жамоавий, бирлашган кучнинг ўрни бекиёс. Ана шу йўл билан ва шу орқали инсон уни кутиб турган эзгу мақсадга, барча замонлар ва одамларнинг абадий руҳига етишга эришиши мумкин” [11].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Демак, бошдан оёқ инсон ҳеч қачон якка ёлғиз бирор бир буюк ишни амалга оширишининг иложи йўқ: зеро, у жамоада умр кечирази ва шу жамоа доирасида фаолият юритади. Аксарият инсон буни ҳатто англаб ҳам етмайди. Ва ўз хоҳишдан қатъи назар у шу халқ ёки миллатнинг умумий салоҳиятига таянишга маҳкум, шу йўлда у миллат ёки давлатнинг қисмларидан бирига айланибгина ўз мақсадига эришади. Бу бир жиҳат. Иккинчи жиҳат эса, давлат ва миллатнинг айнан шу умумий салоҳият, руҳият тимсоли эканлигининг ойдинлашишига бориб такалади. Давлат билан миллат моҳиятан ўзаро биргалашиб, ҳамжиҳат бўлсагина эзгу мақсадга эришиши – халқни, фуқроларнинг яшаш сифатини талаб даражасига олиб чиқиши мумкин.

Демак, давлат билан миллат ҳар бири алоҳида ижтимоий реаллик, ҳодиса бўлиши баробарида, пировард мақсад ва интилишларининг йўналишида улкан муштараклик мавжуд экан. Давлатни давлат қиладиган миллат, миллатни эса қўкка кўтарадиган, унинг ички салоҳиятидан башариятни воқиф қила оладиган куч ҳам давлат. Шу тариқа, ҳар бир ўзига етарли, ўз ҳаддини англаган давлатнинг диққат марказида барча замонларда айнан шу жиҳат, яъни миллий асосларини бетиним мустаҳкамлаш масаласи мавжудлиги, тарихий асноларда эса, унинг янада стратегик устуворлик касб этиши ўз-ўзидан ойдинлашади.

Долзарб тарихий асноларда давлатга, айниқса эндигина мустақилликка эришган янги давлатга, ўз барҳаёт ва бардавомлиги йўлида ана шу ўз-ўзидан “шаклланган” ижтимоий дастурий мақсад ва вазифалар орасидан стратегик аҳамиятга эга бир нечтасига устуворлик бериш масъулияти юклатилар экан, давлат ушбу масъулиятни чуқур ҳис этса ва унинг уйдасидан чиқишга бел боғласа – шунинг ўзи етарли. Барча босқичларда борган сари долзарблик касб этиб турган ўзбек давлати, давлатчилигининг миллий асосларини мустаҳкамлашга қаратилган стратегик вазифани ҳам ана

шу доирада қараш жоиз. Шу муносабат билан Президент Ш.Мирзиёев ўзининг бир чиқишида тараққиётнинг “ўзбек модели” билан “замонавий давлат барпо этиш”ни қўшалоқ бир жараён сифатида қараганлиги эътиборни тортади [12].

Бугунги босқичда олий раҳбарият томонидан эътибор қаратилаётган учта муҳим жиҳат: давлатчилигимизни янги қирралар билан янада бойитиш, давлатимизнинг миллий асосларини янада мустаҳкамлаш ва ниҳоят, тарихий тараққиётнинг бугунги босқичини бири-бири билан ўзаро боғлиқликда кўришнинг истиқболимиз билан чирмашиб кетганлиги, бу бирдан бир ягона давр ҳукми эканлигидир. Миллий тилимиз, миллий меросимиз, миллий моделимиз, миллий қонунчилигимиз, миллий давлатчилигимиз, миллий бошқарув услубимиз, миллий менталитетимиз, миллий манфаатларимиз тизими, миллий таълим-тарбия, миллий маданият ва дунёқарашимиз, миллий фалсафамиз ва бошқа кўплаб миллий жиҳатларимизнинг замон эҳтиёжлари билан ҳамоханлиги миллий стратегик устуворлигимизнинг бардавом ва барҳаётлигини англатади. Шу муносабат билан “Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давримиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналиши” [13], сифатида олий даражада эътироф этилмоқда.

Юзаки қараганда давлатнинг миллий асоси кўзга кўринмас мавҳум шаклга эга. Лекин унда шу қадар улкан куч-қудрат йиғилганки, уни эътиборсиз қолдириб, меркантилизм, ниғилизм, неолиберализмга ружу қўйган давлат мураккаб ҳолатга тушиб қолиши тайин. Жаҳон микёсида “миллий, цивилизацион томирларга қайтиш”га даъват, давлатга миллий қиёфа беришга бўлган эҳтиёж ва зарурат бугунги босқич учун жиддий масала сифатида ижтимоий-сиёсий кун тартибига қўйилаётгани, унга стратегик устуворлик деб қараш тобора кучайиб бораётганлиги бежиз эмас. Давлатга инструментал ёндашув, уни ҳаддан зиёд моддийлаштириш, унда яшириниб ётган буюк руҳий қувват, эҳтиёж ва инсонийликка нисбатан иккинчи даражали деб қараш, аслида у кўпроқ дунёқараш натижаси ва инъикоси эканлигини унутиш инсониятни кийин аҳволга тушириб қўйди.

Бертран Рассел таъбири билан айтганда “Сиз биродарингизнинг танаси – жисмини кўришингиз мумкин, аммо унинг руҳини эмас. Демакки, тана ва руҳ икки бири-бирдан фарқли нарсалардир” [14]. Агар шу сюжетни давлатнинг миллий асослари, хусусан, мамлакатимизда бу борада амалга оширилаётган бунёдкор ишлар билан боғлайдиган бўлсак, давлат бу тана бўлса, у ҳолда миллий асослар давлатнинг руҳий-маънавий, мафкуравий таянчи эканлиги ойдинлашади. Зотан, давлат миллий асосларсиз, маданий қадриятларсиз, руҳиятсиз оддий бир жисмдан бошқа нарса эмас. Давлат моҳиятан ўз масъулияти даражасига кўтарилиши мумкин, мумкин эмаслигини билиш учун илмий жамоатчилик “унга маданий-ахлоқий параметрларни киритиш, шундан чиқиб унинг салоҳиятига баҳо бериш ва уни муносабатлар гармонияси деб ҳисоблашни маъқулламоқда” [15].

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса қилиб айтганда, давлат самарали бирлаштирувчи нуфуз касб этиши учун, энг аввало бунёдкор миллий асосга таяниши зарур. Миллий таянч ташқаридан сунъий киритилган расмийчилик, қандайдир назария ёки концепцияларга мослашиш эмас, у давлатнинг ибтидосидан то интиҳосига қадар мавжудликдаги имманент хусусиятидир. Миллий асос фаол экан – давлат ҳам худди шундай, улар бири-бирини ўзаро тўлдиради, бойитади, давлат фақат шу асосда айнанлик касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 7.
2. Де-Шарден П.Т. Феномен человека. – М., 1997. – С. 136.
3. Кутовой Д.А. Сущность государства информационного права: дихотомия властных отношений // История государства и права. – 2018. – №4. – С. 78.
4. Хейдеггер М. Основные теории метафизики // Вопросы философии. – 1989. – №9. – С. 117.
5. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Б. 7.
6. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили // Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 47.
7. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 78.
8. Федотова Г.П. О национальном покаянии // Федотов Г.П. Судьба и грехи России. В 2-х т. – Санкт Петербург, 1991. – С. 43.
9. Стёпин В.С. Философская антропология и философия культуры. – М., 2015. – С. 451.
10. Кант И. Идея всеобщей истории в плане всемирного гражданского общества. Т. 6. – М., 1966. – С. 19-20.
11. Фихте И.Г. Основные черты современной эпохи. – СПб., 1886. – С. 13.
12. Мизиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 233.
13. Мирзиёев Ш. Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 29.
14. Рассел Б. Человеческое познание. – М. «Наука», 1957. – С. 262.
15. Грачинов Е. Становление национальной школы теории МО // Международные процессы. Т. 4. – 2016. – №2. – С. 66.



Malika ULMASBAEVA,
Ўзбекистон халқаро ислом академиси ўқитувчиси
Email: malika.zhd@gmail.com

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Ўзбек тили кафедраси доценти
ф.ф.н. Х.Б.Қодинова тақризи асосида

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENT TOLERANCE IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Abstract

The process of developing student tolerance in the educational process of higher education institutions and the personal experience of teaching the foreign languages of the International Islamic Academy of Uzbekistan have made us realize that we need to identify pedagogical conditions to increase the effectiveness of the educational process. This article discusses what pedagogical conditions are important for the development of tolerance in students and publishes conclusions.

Key words: tolerance, pedagogical conditions, intercultural communication, cognitive and professional communicative competencies.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТИЯ, УЧАЩИХСЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Процесс формирования студенческой толерантности в учебном процессе высших учебных заведений и личный опыт преподавания иностранных языков в Международной исламской академии Узбекистана заставили нас осознать необходимость определения педагогических условий для повышения эффективности учебного процесса. В статье рассматриваются, какие педагогические условия важны для развития толерантности у студентов, и публикуются выводы.

Ключевые слова: толерантность, педагогические условия, межкультурное общение, когнитивные и профессиональные коммуникативные компетенции.

ЧЕТ ТИЛЛАРИНИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАРИНИНГ ТОЛЕРАНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТЛАРИ

Аннотация

Олий таълим муассалари ўқув жараёнида талабаларининг толерантлигини ривожлантириш жараёни ва Ўзбекистон Халқаро ислом академияси чет тилларини ўқитишнинг шахсий тажрибаси бизни ўқув жараёни самарадорлигини ошириш учун педагогик шартларни аниқлаб олишимиз кераклигини англаб етишга ундади, буларнинг барчаси якуний мақсадимиз - олий таълим муассалари талабаларининг толерантлигини ривожлантиришимизга имкон беради. Ушбу мақолада талабаларда толерантликни ривожлантириш учун қандай педагогик шарт-шароитлар муҳимлиги кўриб чиқилади ва ҳулосалар эълон қилинади.

Калит сўзлар: толерантлик, педагогик шартлар, маданиятлараро мулоқот, когнитив ва касбий коммуникатив компетенциялари.

Кириш. Олий таълим муассалари ўқув жараёнида талабаларининг толерантлигини ривожлантириш жараёни ва Ўзбекистон Халқаро ислом академияси чет тилларини ўқитишнинг шахсий тажрибаси бизни ўқув жараёни самарадорлигини ошириш учун педагогик шартларни аниқлаб олишимиз кераклигини англаб етишга ундади, буларнинг барчаси якуний мақсадимиз - олий таълим муассалари талабаларининг толерантлигини ривожлантиришимизга имкон беради. Қисқа фалсафий лўғатга кўра (А.П.Алексеев), шарт - "бу атроф-муҳит, ходисалар ва жараёнлар пайдо бўладиган, мавжуд бўлган ва ривожланадиган вазият"дир. "Вазият"ни педагогик категория сифатида талкин қилган ҳолда В.И.Андреев унинг асл маъноси "Мақсадли дизайн, мазмун элементларини танлаш ва қўллаш, ўқитиш ва тарбиялаш усуллари, шунингдек дидактик мақсадларга эришиш учун машғулотларнинг ташкилий шакллари" ни англатишини айтиб ўтади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Б.С.Гершунскийнинг сўзларига кўра, ўқув жараёни лойиҳалашда, педагогик жараённинг мақсадларини тузиш ва конкретлаштириш, илмий билимлар тизимини таълим

мазмунига (ўқув ва дастурий ҳужжат шаклида) ва ўқув материалига (хар хил турдаги ва даражадаги ўқув матнлари шаклида) айлантириш, шунингдек, таълимдаги узлуксизликни фанлараро ва мавзу ичидаги алоқаларни таҳлил қилиш керак. Н.В.Шумилонинг таъкидлашича, таълим мазмунининг таърифи, ўқув фаолиятини ташкил этишнинг асосий шакллари, педагогик технологиялар ва ўқув жараёнини техник жиҳатдан таъминлаш моддий ва процессуал шароитлар ёки услубий-инструментал мажмуа ҳисобланади. А.С.Белкин педагогик жараёни мониторингини ташкил этиш, шу жумладан ўқув жараёни самарадорлигини баҳолаш мезонларини танлаш, шунингдек, ўқув жараёнидаги ижобий ва салбий тенденцияларни аниқлаш-ни ташкил этиш назорат ва тартибга солиш шартларининг асосидир деб билади. В.В.Кондратиев таъкидлашича, таълим жараёнини лойиҳалашда "ўқув мақсадларини белгилаш, машғулотларнинг мазмунини аниқлаш, мотивация усуллари танлаш, ўқитиш усуллари ва воситаларини танлаш, шунингдек фаолият натижаси" киради.

Рус олимлар университетнинг ўқув жараёнида талабалар толерантлигини ривожлантиришнинг турли шартларини белгилайдилар. Ю.И.Грачева "таълим

жараёнини демократлаштириш, шунингдек, ўз-ўзини ривожлантириш ва ўқитувчининг толерантлиги учун шарт бўлган субъектив ёндашувни амалга оширишни" таъкидлайди. Л.Р.Слободжанкинага кўра, чет тилларини ўқитиш жараёнида талабаларнинг толерантлигини ривожлантиришнинг педагогик шартларига бизнеснинг чет тилидан "маданий жиҳатдан белгиланган ўзаро таъсир услублари тўғрисида билим манбаи" сифатида фойдаланиш киради, коммуникатив, реал ҳаётий характерга эга бўлган ва "ҳиссий ва баҳоловчи фонга" эга бўлган тегишли вазиятлардан фойдаланиш, "Интернет ресурсларидан фойдаланиш асосида талабалар ва бошқа маданият вакиллари ўртасидаги толерантлик мулоқот тажрибасини бойитиш"дир.

Тадқиқот методологияси. О.В.Желнович "толрантлик персонификациясини амалга ошириш - ўқувчиларнинг кадр-қиммати баҳолаш билан ўзини ўзи белгилайдиган вазиятларни яратиш", "чет тили маданияти ва она маданияти ўртасидаги мулоқот", шунингдек "ўқитишнинг фаол усулларида ўзгарувчан фойдаланиш" каби педагогик шарт-шароитларни алоҳида таъкидлайди.

Б.С.Гершунский, Н.В.Шумило, А.С. Белкин ғояларини, шунингдек, хорижий тилларни ўқитиш жараёнида ва чет тилларини ўқитиш назариясида толрантликни ривожлантиришнинг назарий ва услубий асосларига бағишланган маҳаллий ва хорижий адабиётларни таҳлил қилгандан сўнг биз шундай хулосага келдик: толрантликни ривожлантириш жараёни самарадорлигини кафолатлайдиган зарур шартлар қуйидагилардир:

- интеграцион мақсадга эришиш учун ўқув жараёнининг мақсадларини аниқлаштириш - амалга ошириш муайян муаммоларни ҳал қилиш орқали юзага келадиган олий таълим талабаларининг толрантлигини ривожлантириш;

- ўқув жараёнини ташкил этиш асосида ётадиган асосий ёндашувлар ва тамойилларни аниқлаш;

- ўқув таркибини танлаш ва тузиш;

- таълимнинг дифференциацияси ва инсонпарварлашувига, ўқувчиларнинг билим фаоллигини оширишга, мантикий ва танқидий фикрлаш, ақл-идрок, тасаввур, хотира, ҳис-туйғулар, мулоқот қобилиятларини ривожлантиришга, ўқувчи шахсининг потенциал имкониятларини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган таълим технологияларидан, ўқитиш ва тарбиялаш усулларида, ўқитиш воситалари ва шаклларида мақбул фойдаланиш;

- толрантликнинг микдорий ва сифат динамикасини аниқлаш, шунингдек ўқитувчининг ўзини такомиллаштириш учун мезон аппарати ва диагностика воситаларини яратиш.

Таҳлил ва натижалар. Талабаларда толрантликни ривожлантириш жараёнини лойиҳалаштириш педагогик жараёнининг мақсадини ҳисобга олишдан бошланади. Битирувчиларни тайёрлаш учун замонавий ижтимоий буюртмани ҳисобга олмаган ҳолда таълим натижасини шакллантириш мумкин эмас. А.А.Кирсановнинг сўзларига кўра, "замонавий таълимнинг янги парадигмаси маданиятли инсон моделини амалга оширишга қаратилган бўлиб, у ривожланиш ва касбий ривожланиш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни конкретлаштирган, шунингдек маданиятли инсон ўрганиши керак бўлган қадриятлар ва етакчи хулқ-атвор меъёрларидир". Унинг қўшимча қилишича, "олий таълим битирувчисининг интеграл сифатлари қаторига илм-фан, технология, ишлаб чиқариш ривожланиш тенденциялари ва асосий йўналишларини англаш, илм-фаннинг турли соҳаларидан ғоялар яратиш қобилияти, илмий билимларни синтез қилиш ва улардан фойдаланиш қобилияти, касбий ҳаракатчанлик, коллектив тажрибани кадрлаш,

ишдаги ҳамкасбларининг фикрларини тинглаш, эришилган натижаларни танқидий баҳолаш қобилияти; доимий шахсий ва касбий такомиллаштириш ва ўсишга интилиш, одамлар билан ишлашда ташкилий кўникмалар киради".

Чет тилларни ўқитиш жараёнида талабаларнинг толрантлигини ривожлантириш учун педагогик шарт-шароитларни ишлаб чиқиш, биз тадқиқотнинг биринчи босқичида Давлат Таълим Стандартларини таҳлил қилдик, шунингдек иккинчи босқичда Олий Таълимнинг Давлат Таълим Стандартлари умумий маданий, касбий, умумий касбий компетенциялар нуктаи назаридан асосий таълим дастурини ўзлаштириш натижаларига талабаларни ўз ичига олган ва толрантликни ривожлантиришни назарда тутадиган ушбу ваколатлар аниқлаган.

5120600 "Диншунослик" мутахассислиги бўйича ўқитиш соҳасидаги битирувчининг умумий маданий ваколатлари, Давлат таълим стандартига мувофиқ, ҳамкасблар билан ҳамкорлик қилиш ва жамоада ишлаш истигаи "ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ижтимоий ўзаро муносабатларга, ҳамкорлик ва толрантликка"; "музокаралар олиб бориш, алоқаларни ўрнатиш, низоларни ҳал қилиш" қобилияти, "ташаббус кўрсатиш, ташкилий ва бошқарув счимларини топиш ва улар учун жавобгар бўлиш", "уларнинг шахсий фаилатларини танқидий баҳолаш, йўллари белгилаш ва афзалликларни ривожлантириш ва камчиликларни бартараф этиш воситаларини танлаш", "ижтимоий, маданий, этник, диний қадриятлар ва фарқларнинг хилма-хиллигини, замонавий маданият шакллари, маданий алоқа воситалари ва усуллари тушуниш", "янги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий вазиятларга, ижтимоий ва касбий фаолият таркибидаги ўзгаришларга мослашиш", "хорижий тилларидан бирида касбий фаолиятга онд хужжатлар ва ишлар моҳиятини тушуниш, гуманитар фанлар бўйича касбий фаолияти доирасида зарурий билимларга эга бўлиши ҳамда улардан замонавий илмий асосда касб фаолиятида фойдалана билиш, чет эл тажрибасини ўрганиш учун, шунингдек бошлангич даражадаги алоқаларни ўрнатиш учун етарли даражада билиш" "ижтимоий ва маданий фарқларни толрантлик билан қабул қилиб, жамоада ишлаш қобилияти" каби умумий маданий компетенцияни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, маданиятлараро (шу жумладан, лингвистик), таълим ва когнитив ва касбий коммуникатив компетенцияларни егаллашни назарда тутадиган чет тилининг амалий машғулотларида профессионал йўналтирилган чет тилининг коммуникатив компетенциясини шакллантириш алоҳида ваифаларни (лингвистик ва лингвокултурал билимларни шакллантириш, ҳамдардлик ва рефлексни ривожлантириш) ўз ичига олади ва тажовузни камайтираш.

Таклиф ва хулосалар. Чет тилини ўқитиш жараёнида толрантликни ривожлантириш таркибни пухта танлашга, ўқитишнинг аниқ ўйланган ёндашувлари ва тамойилларига асосланган бўлиши керак.

Таълим жараёнининг мазмуни томони минтақавий, тарихий ва маданий характердаги ўқув материални мақсадли танлашни назарда тутди, бу табиатда рефлексив бўлиб, ўқувчида ҳиссиётларни уйғотади, инглиз тилини ўрганиш ва чет тили маданиятини ўрганиш учун ички мотивацияни оширади.

Чет тилларни ўқитиш жараёнида олий таълим талабаларининг толрантлигини ривожлантириш коммуникатив-компетенсия, шахсга йўналтирилган, фаолиятга асосланган, муаммоли ва маданиятлараро ёндашувларга асосланган бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Алексеев А.П. Краткий философский словарь / А.П.Алексеев, Г.Г.Васильев [и др.] под ред. А.П.Алексеева. –М.: РГ-Пресс, 2017. -496с.
2. Андреев В.И. Педагогика. Учебный курс для творческого саморазвития / В.И.Андреев. –Казань. Центр инновационных технологий, 2012. -608с.
3. Aripova, K. Y. (2020). Methods Of Teaching A Foreign Language As An Independent Theoretical And Applied Science. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 317-322.
4. Asrorov, I. F. (2020). THE CONTENT OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 322-326
5. Avilova KH, Gulyamova M, Akbarova SH. Creating Authentic Reading Materials for EFL Learners In Uzbekistan //PSYCHOLOGY AND EDUCATION (2021) 58(1): 2730-2742. p:2731.
6. Barno, S. (2019). BEST APPROACHES TO THE ASSESSING LEARNERS'WRITING. Сўз санъати халқаро журналі, 1(6).
7. Khasanova, D. (2020). IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN CONDUCTING ENGLISH CLASSES BASED ON ISLAMIC TOPICS. In ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ (pp. 137-141).
8. Khasanova, D. (2020). Importance of communicative activities in conducting english classes based on islamic topics. in педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования (pp. 137-141).
9. Moss B. Teaching Tolerance: Resources for Students and Teachers / B.Moss // Voices from the Middle. -2013. -20,3. – P.52-56.
10. Ulmasbaeva, M. (2021). DEVELOPING TOLERANCE THROUGH TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS. Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka, 1(1).
11. Qizi, Eshboeva Durdona Alisher. "WAYS AND METHODS OF TEACHING ENGLISH IN KINDERGARTEN." Наука и образование сегодня 2 (61) (2021): 86-88.
12. Шумило Н.В. Педагогические условия формирования актерских способностей младших школьников в образовательном пространстве школьного театра кукол: автореф.дисс.канд.пед.наук: 13.00.01 / Шумило Наталья Викторовна. –Чита, 2012. -24с.



УДК: 371.126

Aksam USMONOV,

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti
qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonini tashkil etish bo'limi boshlig'i

TVChDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrasini mudiri, dotsent A.Abdulaxatov taqrizi asosida

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilarda fuqarolik va vatanparvarlik kompetensiyasini rivojlantirish mezonlari va ko'rsatkichlaridan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"ni joriy etishda tarbiyalanganlikni baholash indikatorlari sifatida foydalanilgan. Natijada bo'lajak pedagoglarni talabalarida Vatanga sadoqat kompetensiyasini shakllantirishga tayyorgarligini tashxis etish imkoniyati oshgan. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishning kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan interfaol shakl, metod va vositalaridan "Tarbiya fanini o'qitish texnologiyasi" qo'llanmasini ishlab chiqishda foydalanilgan. Mazkur takliflar bo'lajak pedagoglarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash, ularda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga imkon yaratgan.

Tayanch so'zlar: Vatanparvarlik ongi, vatanparvarlik dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy, fuqarolik-vatanparvarlik, harbiy-vatanparvarlik, sport va vatanparvarlik, pedagogika, bo'lajak o'qituvchilar, tarbiyaviy faoliyat, ta'lim, tarbiya, kompetensiya, modernizatsiya.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация

Данная статья была использована в качестве показателя оценки воспитанности при введении "концепции непрерывного духовного образования" из критериев и показателей развития гражданско-патриотической компетентности будущих педагогов. В результате возросла возможность диагностики готовности будущих педагогов к формированию у студентов компетенции лояльности к Родине. Разработанные в рамках исследования интерактивные формы, методы и средства, основанные на компетентностном подходе развития чувства патриотизма, были использованы при разработке учебно-методического пособия "педагогическая наука и технология обучения". Эти предложения позволили подготовить будущих учителей к воспитательной деятельности, развить в них активную гражданскую позицию.

Ключевые слова: Патриотическое сознание, патриотическое мировоззрение, нравственно-нравственный, гражданско-патриотический, военно-патриотический, спортивно-патриотический, педагогика, будущие учителя, воспитательная деятельность, образование, воспитание, компетентность, модернизация.

THEORETICAL BASES OF DEVELOPING A SENSE OF PATRIOTISM IN FUTURE TEACHERS BASED ON THE COMPETENCE APPROACH

Annotatsiya

This article was used as an indicator of the assessment of upbringing when introducing the "concept of continuous spiritual education" from the criteria and indicators of the development of civil and Patriotic competence of future teachers. As a result, the ability to diagnose the readiness of future teachers to form students' loyalty to the Motherland has increased. The interactive forms, methods and tools developed in the framework of the study, based on the competence-based approach of developing a sense of patriotism, were used in the development of the educational manual "pedagogical science and technology of education". These proposals made it possible to prepare future teachers for educational activities, to develop an active civil position in them.

Key words: Patriotic consciousness, Patriotic Outlook, moral, civil-Patriotic, military-Patriotic, sports-Patriotic, pedagogy, future teachers, educational activities, education, upbringing, competence, modernization.

Kirish. Zamonaviy sharoitda kompetensiyaviy ilmiy yondashuv kasbiy-pedagogik ta'limning zamonaviy talablarga javob beruvchi innovatsion tavsifga ega bo'lib, yangi avlod fuqarolarini shakllantirishda tarbiyaning rolini oshirishga xizmat qiladi. Kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning mohiyati ta'limni modernizatsiyalashda (ta'lim va tarbiyaning o'zaro uyg'unligi), uning sifat jihatidan o'zgarishi, tarbiyaning ustuvor yo'nalishi sifatida yangi insonparvar qadriyatlar tizimini yaratishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Oliy ta'lim tizimida tarbiyaga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning yangiligi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi: kasbiy tarbiyaning o'ziga xosligi; tarbiya nazariyasi va amaliyotida stereotiplardan voz kechish; oliy ta'limning o'quv, auditoriyadan tashqari, ijtimoiy faoliyati tizimli tarbiyaning xilma-xil ob'ekt va sub'ektlarini yaratish;

tarbiyaning an'anaviy shakllari va innovatsion loyihaviy texnologiyalarni uyg'unlashtirish; media vositalar va texnologiyalardan maksimal darajada foydalanish; natijaviylik ko'rsatkichlari (kompetensiyalar) majmuini ishlab chiqish va ularni har bir ta'lim oluvchining amaliy faoliyatiga tatbiq etish.

Tadqiqotning maqsadi. Vatanparvarlikning umuminsoniyligi va uning ijtimoiy vazifalari uning ko'p darajaligidan kelib chiqadi. Shaxsiy darajadagi vatanparvarlik – Vatanga muhabbat, Vatanga sadoqat, uning manfaatlariga xizmat qilish, hatto fidokorlikka, uni himoya qilishga intilishdir. Vatanparvarlik insonning dunyoqarashi, axloqiy ideallari, xulq-atvor normalarida ifodalangan eng muhim, barqaror xususiyati vazifasini bajaradi. So'l darajada vatanparvarlik jamoatchilik ongining muhim qismi bo'lib, jamoaviy kayfiyatlarda, his-tuyg'ularda, ularning o'z xalqiga,

turmush tarziga, tarixiga, madaniyatiga, davlatiga bo'lgan munosabatiga baho berishda va fundamental qadriyatlar tizimida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning usuliyati va tashkil etilishi. Vatandarparvarlik integrativ va murakkab shaxsiy xususiyatlar yig'indisi sifatida, quyidagi real vatandarparvarlik komponentlarini o'z ichiga oladi: vatandarparvarlik ongi; milliy o'zlik; vatandarparvarlikka yo'naltirilgan dunyoqarash; vatandarparvarlik bilimi; vatandarparvarlik e'tiqodi; vatandarparvarlik munosabati; vatandarparvarlik qadriyat yo'nalishlari; vatandarparvarlik pozitsiyalari; vatandarparvarlik ideallari; shaxsning ijtimoiy-ijobiy (vatandarparvarlik) xulq-atvori; ijtimoiy-ijobiy (vatandarparvarlik) faoliyati va boshqalar. Bu ko'rinishlarning ayrimlarini xarakterlaylik.

Vatandarparvarlik ongi – ongning ajralmas qismi, xususiyatlari:

a) rivojlanayotgan insonning ijtimoiy makoniga o'z hayoti (ontologik jihat) sohasida ta'sir ko'rsatadigan jamiyatda sodir bo'ladigan jarayonlar haqiqatlarini ongda aks ettirish;

b) milliy taraqqiyotning madaniy-tarixiy jarayoni natijalarini madaniy mahsulotlar haqidagi g'oyalar majmui (epistemologik jihat) vazifasini bajaruvchi ideallar, ma'naviy hodisalar, ramzlar shaklida bilish;

v) jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlarga yo'nalganlik, shaxsning ma'naviy qiyofasida sinishi tanlab olinadi va ular hayotining ijtimoiy kontinuumida (aksiologik jihat) inson o'z-o'zini anglashni rivojlantirishga qaratilgan. Vatandarparvarlik ongi-bu o'z genetik ildizlari, atrofdagi ijtimoiy voqelikni, uning rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari tushunish, ijodiy faoliyat va himoya qilish uchun tayyorgarlik ko'rish haqidagi bilimlar majmuini birlashtiradigan murakkab integral ta'limdir. Vatan o'z hayotining istiqbollari nuqtai nazaridan hayot faoliyatining ustuvor sababi sifatida;

Vatandarparvarlik dunyoqarashi – dunyo va undagi insonning o'rni, atrofdagilarning dunyoga va o'ziga bo'lgan munosabatiga oid vatandarparvarlik qarashlari (e'tiqodi, ideallari, bilim va faoliyat tamoyillari) tizimi.

Tadqiqotning natijalari. Vatandarparvarlik integrativ shaxsiy tarbiya sifatida bilvosita, ta'limning boshqa (vatandarparvarlikdan tashqari) turlari bilan shakllangan boshqa sifatlar bilan integrativ bog'lanishlar orqali shaxsning yaxlit ifodalangan umumiy tarbiyasini tavsiflaydi shaxsning dunyoqarashi, ma'naviyati, axloqiy ideallari, xulq normalari. Yuqorida aytib o'tilganidek, u insonning Vatanga va Ona yurtga bo'lgan qadriyat munosabatini ifodalovchi va uni vatandarparvarlik faoliyatiga da'vat yetuvchi ijtimoiy-axloqiy imperativ vazifasini bajaradi. Haqiqiy vatandarparvarlik komponenti bilan birga bilvosita shakldagi vatandarparvarlik boshqa tarkibiy qismlar bilan tavsiflanadi:

ma'naviy-axloqiy (ma'naviy va vatandarparvarlik) komponent: yuqori ma'naviyat yuksak ma'naviy, axloqiy va aqliy yehtiyojlarning past kishilar ustidan hukmronligidan iborat qalb mulki sifatida va kundalik; axloqiy sifat sifatida qonunga bo'ysunish; qattiq ish; ma'naviy o'z-o'zini rivojlantirish uchun doimiy ehtiyoj va boshqalar.;

fuqarolik-vatandarparvarlik: fuqarolik o'sib borayotgan shaxsning qonuniy his qilishiga imkon beruvchi integrativ sifat sifatida, ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy jihatdan qobiliyatli, jamiyatni boshqarishda, muayyan ijtimoiy qimmatli ishlarda, davlatning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotida, madaniyatni saqlash va rivojlantirishda, qonun va tartibni saqlash, mamlakatning mudofaa qobiliyatini, mamlakat manfaatlarini uchun mustaqil tashabbuskor harakatlarga tayyor bo'lish vakolati va qiziqishini nazarda tutadi; demokratik o'z-o'zini boshqarish, mehnatga faol munosabat, siyosiy, axloqiy va huquqiy qarorlar va boshqalar.;

harbiy-vatandarparvarlik: mamlakatimiz harbiy tarixi va zamonaviy Qurolli kuchlariga mas'uliyatli va ijobiy munosabat; mamlakat mudofaa qobiliyatini va milliy xavfsizlikni mustahkamlash uchun ijtimoiy mas'uliyat; Qurolli

kuchlarning qahramonlik an'analariga sodiqlik hissi, ularni davom ettirish istagi va boshqalar;

sport va vatandarparvarlik: jismoniy madaniyat, kuch, qobiliyat, chidamlilik, g'alabaga erishish uchun iroda; sog'lom turmush tarzi turmush tarzi va inson salomatligi o'rnatadigan munosabatlarning jamlangan ifodasi sifatida sog'liq va rivojlanish uchun optimal sharoitlarda professional, ijtimoiy va maishiy funksiyalarni bajarishga hissa qo'shadigan barcha narsalarni birlashtiradi; bolalar va yoshlarda salbiy va zararli odatlarning yo'qligi.

Dissertatsiyaning "Bo'lajak pedagoglarda vatandarparvarlik tuyg'usini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik tizimi" deb nomlangan ikkinchi bobida kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarda vatandarparvarlik tuyg'usini rivojlantirish mazmuni, modeli va pedagogik shart-sharoitlari yoritib berilgan.

Vatandarparvarlik shaxsiy fazilatlar tizimi sifatida uch asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

1. Hissiy-emotsional:

Vatanga muhabbat;

xalqning kuch va imkoniyatlariga ishonish;

milliy g'urur;

tarixiy jihatdan Vatanning buyukligi va o'rni haqida

tushuncha;

Vatanni himoya qilishga tayyorlik;

davlat va xalq manfaatlarini haqida qayg'uri;

etnik yoki ijtimoiy guruhga mansublik.

2. Ma'naviy va qadriyatlarga asoslangan, shu jumladan shaxsiy qadriyatlar tizimlarining quyidagi ko'rsatkichlari:

Vatan manfaati uchun jonini fido qilish;

Vatan manfaatlarini shaxsiy ehtiyojlaridan ustun qo'yish qobiliyati;

xalqning ma'naviy-axloqiy merosiga chuqur hurmat;

aksiologik yo'nalganlik tizimida milliy qadriyatlarining ustuvorlik kasb etishi;

milliy va konfessiyaviy ma'naviy qadriyatlar tizimiga

sodiqlik.

3. Amaliy-faoliyat, shu jumladan shaxsning amaliy harakatlari, uning vatandarparvarlik ongini aks etishi:

hayot xavfi ostida Vatan manfaatlarini chinakam

himoya qilishga tayyorlik;

saylov, so'rov, referendumlar jarayonida vatandarparvarlik pozitsiyasining aniq ifodasi;

jamiyat, ijtimoiy guruh va shaxsning qadriyat

yo'nalishlari ro'yxatida milliy darajadagi qadriyatlarining ustunligi;

amaliy harakatlarning e'lon qilingan qadriyatlar va his-tuyg'ularga muvofiqligi;

muayyan etnik guruh va milliy birdamlikning yuqori

darajasiga ega bo'lgan shaxsni o'z-o'zini aniqlash;

milliy va davlat manfaatlaridan xabardorlik va

ularning jamiyatdagi ommaviy ijtimoiy harakatlarga mosligi.

Xulosa. Vatandarparvarlik tarbiyasi o'z navbatida integrativ asoslangan vatandarparvarlik tuzilmasi, yana maqsad qo'yish, mazmun va olingan natijalar darajalarida integratsiyalashgan shaklda ta'limning boshqa ko'pgina turlari elementlarini o'z ichiga oladi: ma'naviy-axloqiy, fuqarolik, huquqiy, ekologik, jismoniy va boshqalar. Bu umuminsoniylik tavsifiga egalik o'z navbatida vatandarparvarlik tarbiyasini ma'naviy-vatandarparvarlik, fuqarolik-vatandarparvarlik, tarixiy-o'lkashunoslik ta'limiga, harbiy-vatandarparvarlik, qahramonlik-vatandarparvarlik, sport-vatandarparvarlik kabi yo'nalishlarga ajratish orqali ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Ma'naviy-axloqiy (ma'naviy va vatandarparvarlik) tarbiya yosh avlod tomonidan eng yuqori qadriyatlar, ideallar va ko'rsatmalar, ijtimoiy ahamiyatga ega jarayonlar va real hayotning hodisalari haqida xabardorlik, ular tomonidan amalda va xatti-harakatlarda prinsiplar, pozitsiyalarni

belgilashga qaratilgan. Eng oliy asosiy qadriyatlarga Vatanga fidokorona muhabbat va sadoqat, buyuk millatga daxldorlik tuyg'usi, uning yutuqlari, sinov va muammolari, milliy qadamjolar va ramzlarga ehtirom, jamiyat va davlatga munosib va fidokorona xizmat qilishga tayyorlik kiradi. Ma'naviy-vatanparvarlik tarbiyasi Vatanga muhabbat, vatanparvarlik ongi, ilmiy dunyoqarashi, ijtimoiy ahamiyatga molik g'oyaviy-axloqiy qarashlari, e'tiqod va e'tiqodlarini shakllantirish va rivojlantirishga, ularning hayoti o'z-o'zini belgilashga qaratilgan.

Ma'naviy-axloqiy rivojlanishning asosiy yo'llari (ma'naviy va vatanparvarlik) bolalar va yoshlar tarbiyasi:

ta'lim-tarbiya jarayonining salohiyatidan foydalanib, bolalar va yoshlarga jamiyatning ma'naviy, axloqiy va vatanparvarlik ko'rinishiga bo'lgan talablarini;

talaba va talabalarining vatanparvarlik bilimlarini egallash uchun o'quv-tarbiya jarayonini yuqori sifatli tashkil etish;

axloqiy o'z-o'zini takomillashtirish, yosh avlodning ijobiy axloqiy va vatanparvarlik idealiga bo'lgan intilishlarini rag'batlantirish;

bolalar va yoshlarning Vatan taqdiri, uning o'tmishi, buguni va kelajagiga axloqiy qadriyat sifatida jalb etilishi haqida xabardorlikka e'erishish; bolalar va yoshlarning ijtimoiy-axloqiy jihatdan ahamiyatli faoliyatini maqsadli tashkil etish, bu jarayonda axloqiy tamoyillar va normalarning shaxsiy mazmuni shakllanadi, amalga oshadi;

ta'lim va xulq-atvor natijalari uchun axloqiy his-tuyg'ular va mas'uliyatni rag'batlantiruvchi ta'lim usullari, shakllari va axloqiy me'yorlardan foydalanish;

mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirish, atrofda ijtimoiy va tabiiy muhitga hurmat va g'amxo'rlik;

san'at buyumlariga, xalqning tarixiy qadriyatlariga estetik munosabat uyg'otish; bolalar va yoshlarni tabiat muhofazasi uchun amaliy faoliyatga jalb etish va boshqalar.

ADABIYOTLAR

1. Atadjanova Sh. Oilada o'spirin-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: Pedagogika fanlari nomzodi. ... diss. – T., 2001. – 136 b.
2. Балагланов А.Р. Патриотическое воспитание младших школьников средствами изобразительного искусства: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Кострома, 2000. – 27 с.
3. Бейсембаева А.А. Патриотическое воспитание старшеклассников средствами казахского героического эпоса. Канд.пед.наук.....автореф. –Алматы: 2004. – 23 с.
4. Галиахметов И.Р. Патриотическое воспитания школьников и пути его совершенствования. – Казан, 2001. – С.61-62.
5. Горбова М.А. Воспитания патриотизма у старших классников игровыми формами турстко-краеведческой деятельности: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – М., 1999. – 24 с.
6. Ильин И.И. Формирование патриотическое отношений у студентов: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Тамбов, 2003. – 24 с.
7. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'raev N. Vatan tuyg'usi. – Toshkent, O'zbekiston, 1996. – 139 b.
8. Каган М.С. Гражданское общество как культурная форма социальной системы // Социально-гуманитарные знания. – М., 2000. - №6. – С.49-50.
9. Калдыбекова А.С. Интернациональное воспитание учащихся в старших классов казахской школе в процессе изучения родной литературы (На меатериале казахских школ Республики Узбекистан): Дисс. ... канд.пед.наук. – Т., 1993. – 136 с.
10. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно-воспитательного процесса. – М., 1993. – 80 с.
11. Каримбеков С. Военно-патриотическое воспитание учащихся старших классов в процессе преподавания литературы (на материале русской литературы): Дисс.канд.пе.наук. – Т., 1991. – 137 с.
12. Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей. – Оренбург: Изд-во «Южный Урал», 1996. – 188 с.
13. Клименко И.М. Формирование патриотизма в процессе обучения истории и внеучебной работы: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Екатеринбург, 1999. – 22 с.
14. Кривых С.В. Педагогические основы патриотического воспитания младших школьников. – Новокузнецк: Изд. ИПК, 2002. – С.8; С.16.
15. Левина Н.А. Типологические особенности развития чувств патриотизма у младших школьников: Автореф. дис. ...канд.псих.наук. – Тамбов, 2004. – 22 с.
16. Матушкин С.Е., Ипполитова Н.В. Сущность и особенности патриотического воспитания в современных условиях. – Курган, 2001. - №1(7). – С.6.
17. Новые ценности образования: Тезаурус для учителей и школьных психологов. / Под.ред. Н.Б.Крылова. – М., 1995. – 20 с.
18. Педагогические технологии: понятия, принципы и методы внедрения: Сборник материалов из Интернета. / Сост. С.Махкамова. – Ташкент, 2003. – с.65.
19. Педагогический энциклопедический словарь / Гл.ред. Б.М. Бм-Бад. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
20. Рожков М.И. Организация воспитательного процесса в школе. – М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2001. – 256 с.
21. Рындак В.Г. Методологические основы образования. – Оренбург, ОГАУ, 2000. – 192 с.
22. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.



Ulug'bek XONQULOV,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti, (PhD).
E-mail: u_xonqulov@mail.ru
Olimxon AXMEDOV,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
Azizbek NISHONBOYEV,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent A.Yusupova taqrizi asosida

ABOUT METHODOLOGY OF SOLVING PARAMETRIC EQUATIONS

Annotation

This article presents parametric problems, in particular, parametric equations and their types, methods of solution. Parametric equations related to the science of mathematics were analyzed and on this basis the methods of classification, construction and solution of problems were improved. The classification of parametric equations solved using the symmetry of roots, the properties of numerical inequalities or by evaluating, defining, moving to a new variable, looking at a parameter or a repetitive expression as a function and using the properties of the function. synchronously defined.

Key words: non-standard thinking, parameter, parametric equation, postulat and theorem, methods of scientific research and inference.

О МЕТОДИКИ РЕШЕНИЯ ПАРАМЕТРИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются параметрические задачи, в частности, параметрические уравнения и их виды, методы решения. Были проанализированы параметрические уравнения, относящиеся к математике, и на этой основе усовершенствованы методы классификации, построения и решения задач. Классификация параметрических уравнений, решаемых с использованием симметрии корней, свойств числовых неравенств или путем оценки, определения, перехода к новой переменной, рассмотрения параметра или повторяющегося выражения как функции и использования свойств функции.

Ключевые слова: нестандартное мышление, параметр, параметрическое уравнение, постулат и теорема, методы научного исследования и вывода.

PARAMETRIK TENGLAMALARINI YECHISH METODIKASI HAQIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada parametrik masalalar, xususan, parametrik tenglamalar va ularning turlari, yechish usullari keltirilgan. Matematika faniga oid parametrik tenglamalar tahlil qilingan va shu asosda masalalarni tasniflash, tuzish va yechish metodikasini takomillashtirilgan. Ildizlarning simmetrikligidan foydalanib yechiladigan, sonli tengsizlikning xossalari yoki baholash, belgilash orqali yangi o'zgaruvchiga o'tish orqali, parametrga nisbatan yoki takrorlanuvchi ifodalarga nisbatan funksiya sifatida qarash hamda funksiya xossalariidan foydalanish orqali yechiladigan parametrlil tenglamalar tasnifi mazmuniy va natijaviy birligi didaktik, mantiqiylik, innovatsion tamoyillarga muvofiq ravishda aniqlangan.

Kalit so'zlar: nostandart fikrlash, parametrl, parametrik tenglama, postulat va teorema, ilmiy izlanish va xulosa chiqarish metodlari.

Kirish. Parametrlil algebraik masalalar maktab matematika kursida muhim ahamiyatga ega bo'lib, matematika o'quv dasturlari va o'quv mazmunida muayyan darajada uchraydi. Parametrlil algebraik masalalar matematika kursining o'quvchilar tomonidan eng qiyin o'zlashtirishi mumkin bo'lgan tushunchalaridan biri sifatida qaraladi va ularni o'rganishda quyidagi muammolar mavjudligi kuzatilmoqda.

-Umumiy o'rta ta'lim matematika kursini o'qitishda parametrlil algebraik masalalarining mazmuni yetarli hajmda emas hamda masalalarni yechishning primitiv usullari taqdim etilmagan.

-Parametrlil algebraik masalalarining tasnifi, tasniflangan har bir ko'rinishni yechish usullari va u bilan bog'liq tavsiyalar berilmagan.

-O'quvchilarni mantiqiy, abstrakt, nostandart fikrlashga o'rgatishga yo'naltirilgan parametrlil algebraik masalalar yechish metodikasini joriy etish mexanizmi va metodik-funksional imkoniyatlar tizimlashtirilmagan.

Umumiy o'rta ta'limda matematikani o'qitishda parametrlil algebraik masalalaridan foydalanishni takomillashtirish bo'yicha davlat tilida o'quv va uslubiy qo'llanmalar, metodik ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb muammolardan biridir. Ayniqsa, parametrlil algebraik masalalarini tasniflash, tahlil qilish va shular asosida ularni yechish bo'yicha tizimli qoidalar, tavsiyalarni ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Buning uchun o'qituvchi davomli ko'p miqdorda parametrlil algebraik masalalarini yechib borishi va ularni tahlil qilish orqali kerakli ma'lumotlarni abstractsiyalashi, sintezlashi, so'ngra o'quvchilarga sodda tilda ularni taqdim etishi talab etiladi. Bundan tashqari o'qituvchi dars jarayonida masalalar mazmunida qatnashgan o'zgaruvchilar va parameterlar orasidagi farqni aniq ajratib berishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Parametrl qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib "παράμετρος" -o'lchayman", "παρά"- bir qator, ikkilamchi, yordamchi, bo'ysunuvchi va "μέτρον"- o'lchov" ma'nosini anglatadi. Matematikada parametrl ikki xil ma'noda ishlatiladi [1].

1) Miqdori berilgan masalada yoki berilgan sohada o'zgaraydigan, lekin universal o'zgarmas miqdor (konstanta)

emas. Masalan $y = pe^x$ funksiyada x, y - o'zgavchilar, e - universal o'zgaras miqdor (konstanta), P - parametr [2].

2) Masala shartiga kiritilmagan, lekin uni yechish yoki aniqlik kiritish uchun zarur bo'lgan yordamchi o'zgaruvchi. Parametr – bu erkli qiymat, uning qiymatlari ma'lum bir to'plam elementlarini bir-biridan ajratishga xizmat qiladi. Parametr berilgan hodisa yoki masala doirasida o'zgaras bo'lgan, lekin boshqa hodisa yoki masalaga o'tishda uning qiymatini o'zgartirishi mumkin bo'lgan miqdordir. Ba'zan parametrlarni boshqa miqdorlarga (o'zgaruvchilarga) nisbatan juda sekin o'zgaradigan miqdorlar deb ham atashadi [3]. Dasturlash sohasida esa funksiya tomonidan qabul qilingan argument sifatida qaraladi. Texnika sohasida esa - texnik qurilma, tizim, hodisa yoki jarayonning ba'zi xususiyatlarini tavsiflovchi fizikaviy miqdor. Fan va texnikaning masalalari ko'p o'zgaruvchilar va parametrlarning funksiyalari, shuningdek bu funksiyalarning hosilalarini o'z ichiga olgan tenglamalardan iborat [4,5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Algebra kursida parametrli tenglama va tengsizliklar to'rtta turga bo'lib o'rganiladi: 1) Parametrik tenglamalar 2) Parametrik tengsizliklar 3) Parametrik tenglamalar sistemasi 4) Parametrik tengsizliklar sistemasi.

Parametrik tenglamalar. Parametrik tenglamalarda parametrlar bitta va undan ortiq bo'lishi mumkin. Parametrlarning sonidan qat'iy nazar parametrik tenglamalarni yechishda quyidagi jihatlar alohida e'tibor berish tavsiya etiladi:

a) Tenglamaning chap tomoni noma'lumlarga nisbatan funksiya sifatida qaraladi hamda funktsiyaning juft yoki

$$-btg(\cos x) + 1 = 0 \Rightarrow -btg1 + 1 = 0 \Rightarrow b = ctg1.$$

Berilgan $b^2x^2 - b \cdot tg(\cos x) + 1 = 0 \Rightarrow b^2x^2 + 1 = b \cdot tg(\cos x)$ tenglamani $x = 0$ dan boshqa

yechimlari yo'qligini aniqlaymiz. Buning uchun bu nuqtaning chap va o'ng atrofida tenglamani baholaylik. Ma'lumki, $\forall x$ da $-1 \leq ctg1 \cdot tg(\cos x) \leq 1$ bo'lgani uchun $ctg^2b \cdot x^2 + 1 \geq 1$ o'rinli va tenglik belgisi faqat $x = 0$ da bajariladi.

Demak, tenglama yagona $x = 0$ yechimga ega.

Javob: $b = ctg1$.

2-misol. a parametrning $5 < a < 16$ oraliqdagi qiymatlari uchun

$$1 + \cos^2\left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8}\right) = \left(\frac{1}{3}\right)^{|\cos \pi x - \sin \pi x|}$$

tenglama $1 \leq x \leq 2$ oraliqda kamida bitta yechimga ega bo'ladigan

a ning barcha qiymatlarini toping.

Yechish: Ma'lumki, $1 + \cos^2\left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8}\right) \geq 1$ va $\left(\frac{1}{3}\right)^{|\cos \pi x - \sin \pi x|} \leq 1$ o'rinli. Bundan ko'rinadiki

$$1 + \cos^2\left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8}\right) = 1 \quad \left(\frac{1}{3}\right)^{|\cos \pi x - \sin \pi x|} = 1 \quad \cos\left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8}\right) = 0$$

va o'rinli hamda bir paytda va

$\cos \pi x - \sin \pi x = 0$ bo'lishi lozim. Natijada tenglamalar sistemasi hosil bo'ladi.

$$\begin{cases} \cos\left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8}\right) = 0 \\ \cos \pi x - \sin \pi x = 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} = \frac{\pi}{2} + \pi n, \quad n \in \mathbb{Z}. \\ \pi x = \frac{\pi}{4} + \pi k, \quad k \in \mathbb{Z}. \end{cases}$$

toqligi aniqlanadi. Agar funksiya juft bo'lsa, tenglamaning ildizlari biror nuqtaga yoki 0 nuqtaga nisbatan simmetrik bo'lib, tenglama topilgan simmetrik nuqtada yoki 0 nuqtada yagona yechimga ega bo'ladi.

b) Sonli tengsizlik xossalari yoki baholash orqali ham parametrli tenglamalarni yechish mumkin masalan, agar $f(ax) = g(ax)$, (a -parametr) tenglamada $f(ax) \geq c$ va $g(ax) \leq c$ o'rinli bo'lsa, u holda $f(ax) = c$ va $g(ax) = c$ bajariladi.

c) Belgilash orqali ya'ni, yangi o'zgaruvchiga o'tish orqali tenglama yechiladi va noma'lum parametr aniqlanadi.

d) Tenglama parametrga nisbatan yoki tenglamada qatnashgan takrorlanuvchi ifodalarga nisbatan funksiya sifatida qaraladi hamda funksiya xossalariidan foydalanish orqali noma'lum parametr aniqlanadi.

Ildizlarning simmetrikligidan foydalanib yechiladigan parametrli tenglamalar.

$$b^2x^2 - b \cdot tg(\cos x) + 1 = 0$$

1-misol.

tenglama yagona yechimga ega bo'ladigan b parametrning barcha qiymatlarini toping.

Yechish: Faraz qilaylik x_0 nuqta tenglamaning ildizi

bo'lsin. U holda $-x_0$ nuqta ham shu tenglamani ildizi bo'ladi. Tenglama yagona yechimga ega bo'lishi uchun $x = 0$ shart bajarilishi kerak. Demak,

$$1 \leq x \leq 2 \text{ bo'lgani uchun } \pi x = \frac{\pi}{4} + \pi k \text{ tenglamadan } 1 \leq \frac{1}{4} + k \leq 2 \text{ va } k=1 \text{ bo'lsa, } x = \frac{5}{4}.$$

a parametrini x ning aniqlangan qiymati uchun topamiz:

$$\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} = \frac{\pi}{2} + \pi k \Rightarrow \frac{a}{2} \cdot \frac{5}{4} = \frac{\pi}{8} + \pi k \Rightarrow a = \frac{\pi}{5} + \frac{8\pi k}{5}.$$

$$5 < a < 16 \text{ bo'lgani uchun } 5 < \frac{\pi}{5} + \frac{8\pi k}{5} < 16 \Rightarrow 25 < \pi(1+8n) < 80. \text{ Agar } n=1; 2; 3$$

$$a = \frac{9\pi}{5}; a = \frac{17\pi}{5}; a = 5\pi.$$

bo'lsa,

$$a = \frac{9\pi}{5}; a = \frac{17\pi}{5}; a = 5\pi.$$

Javob:

Sonli tengsizlikning xossalari yoki baholash orqali yechiladigan parametrli tenglamalar

3-misol. P parametrning qanday qiymatlarida

$$\sqrt{(x+3p-3\pi-4)(|x+\pi|+p-2\pi+2)} + \log_{\pi} \frac{\pi^2 + p^2 + 4}{(\pi^2 + p^2 + 4) - (|x+2| - (p-\pi))^2} = 0$$

tenglama kamida bitta butun yechimga ega bo'ladi?

Yechish: Berilgan tenglamada ikkita nomanfiy ifodalarning yig'indisi nolga teng bo'lishi uchun quyidagi munosabat o'rinli bo'lishi lozim:

$$\begin{cases} x+3p-3\pi-4=0 \\ |x+2|-(p-\pi)=0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 3(p-\pi)=4-x \\ 3|x+2|=4-x \end{cases}$$

$$\begin{cases} x+\pi+p-2\pi+2=0 \\ |x+2|-(p-\pi)=0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} |x+2|-(p-\pi)=0 \\ |x+\pi|+|x+2|=\pi-2. \end{cases}$$

Bundan quyidagi sistemalar kelib chiqadi:

$$1) \begin{cases} 3(x+2)=4-x \\ x+2 \geq 0 \\ 3(p-\pi)=4-x \end{cases} \quad 2) \begin{cases} -3(x+2)=4-x \\ x+2 < 0 \\ 3(p-\pi)=4-x \end{cases} \quad 3) \begin{cases} -\pi \leq x \leq 2 \\ |x+2|-(p-\pi)=0. \end{cases}$$

$$x \text{ butun son son bo'lgani uchun birinchi } \begin{cases} 3(x+2)=4-x \\ x+2 \geq 0 \\ 3(p-\pi)=4-x \end{cases} \text{ sistema yechimga emas.}$$

$$\text{Ikkinchi } \begin{cases} -3(x+2)=4-x \\ x+2 < 0 \\ 3(p-\pi)=4-x \end{cases} \text{ sistemada } -3(x+2)=4-x \text{ tenglamaning yechimi } x=-5.$$

Bu yechim $x+2 < 0$ shartni qanoatlantiradi. U holda $3(p-\pi)=4-x$ dan $p=\pi+3$ kelib chiqadi.

$$\text{Uchinchi } \begin{cases} -\pi \leq x \leq 2 \\ |x+2|-(p-\pi)=0 \end{cases} \text{ sistemada } x=-2 \text{ bo'lsa, } p=\pi \text{ yoki } x=-3 \text{ bo'lsa, } p=\pi+1$$

kelib chiqadi.

$$\text{Javob: } p=\pi; p=\pi+1; p=\pi+3.$$

$$(3x^2 - 2m^2 + mn)^2 + (3m^2 - mn + 2n^2 - 12x)^2 + 4 = 4x - x^2$$

4-misol.

tenglama 1 ta

yechimga ega bo'ladigan m va n haqiqiy sonlar juftligini toping.

Yechish:

Berilgan

tenglamaga

quyidagi

tenglama

ekvivalent:

$$(3x^2 - 2m^2 + mn)^2 + (3m^2 - mn + 2n^2 - 12x)^2 + (x - 2)^2 = 0$$

Nomanfiy ifodalarning yig'indisi nolga teng bo'lgani uchun ularni har biri nolga teng:

$$\begin{cases} 3x^2 - 2m^2 + mn = 0 \\ 3m^2 - mn + 2n^2 - 12x = 0 \\ x - 2 = 0 \end{cases} \Rightarrow x = 2, \begin{cases} 2m^2 - mn = 12 \\ \frac{2n^2 - mn + 3m^2}{2m^2 - mn} = 2, a = \frac{n}{m} \end{cases}$$

deb belgilash kiritamiz:

$$2a^2 - a + 3 = 2(2 - a), \quad 2a^2 + a - 1 = 0, \quad a = -1, \quad a = \frac{1}{2}.$$

va

$$\begin{cases} n = \frac{1}{2}m \\ 2m^2 - mn = 12 \end{cases} \text{ kelib chiqadi. Demak, } \begin{cases} m = 2\sqrt{2} \\ n = \sqrt{2} \end{cases}, \begin{cases} m = -2\sqrt{2} \\ n = -\sqrt{2} \end{cases}, \begin{cases} m = -2 \\ n = 2 \end{cases}, \begin{cases} m = 2 \\ n = -2 \end{cases}.$$

Javob:

Belgilash orqali yangi o'zgaruvchiga o'tish bilan yechiladigan parametrli tenglamalar

$$\sin^2 3x - \left(a + \frac{1}{2}\right) \sin 3x + \frac{a}{2} = 0$$

5-misol. a parametrning qanday qiymatlarida

tenglama

$$\frac{2\pi}{3} \leq x \leq \pi$$

kesmada 3 ta ildizga ega bo'ladi.

Yechish: Tenglamani chap tomonini $\sin 3x$ ifodaga nisbatan kvadrat funksiya sifatida qarash mumkin:

$$f(\sin 3x) = \sin^2 3x - \left(a + \frac{1}{2}\right) \sin 3x + \frac{a}{2}.$$

$$\sin^2 3x - \left(a + \frac{1}{2}\right) \sin 3x + \frac{a}{2} = 0,$$

U holda tenglamani shakl almashtiramiz:

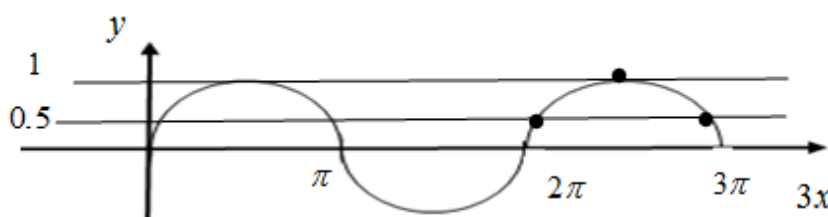
$$(\sin 3x - 0.5)(\sin 3x - a) = 0. \quad \begin{cases} \sin 3x = \frac{1}{2} \\ \sin 3x = a \end{cases} \text{ Bundan kelib chiqadi.}$$

$$\sin 3x = \frac{1}{2} \quad \frac{2\pi}{3} \leq x \leq \pi \Rightarrow 2\pi \leq 3x \leq 3\pi$$

Ma'lumki, sistemaning

tenglamasi

shohada ikkita yechimga

ega. Demak, $\sin 3x = a$ tenglama bitta echimga ega bo'lishi kerak. Bu holat $a = 1$ bo'lsa o'rinli bo'ladi.Javob: $a = 1$.

Parametrga nisbatan yoki takrorlanuvchi ifodalarga nisbatan funktsiya sifatida qarash hamda funktsiya xossaligidan foydalanish orqali yechiladigan parametrlil tenglamalar

$$5 - 4\sin^2 x - 8\cos^2 \frac{x}{2} = 3k$$

6-misol.
qiymatlarini toping.

tenglama yechimga ega bo'ladigan k parametrlarning barcha butun

$$5 - 4\sin^2 x - 8\cos^2 \frac{x}{2} = 3k$$

Yechish:

Tenglamani

soddalashtiramiz:

$$5 - 4(1 - \cos^2 x) - 4(1 + \cos x) = 3k$$

$$4\cos^2 x - 4\cos x + 1 = (2\cos x - 1)^2 = 3k + 4$$

$$\cos x = \frac{1 \pm \sqrt{3k + 4}}{2}, \quad k \in \mathbb{Z}.$$

Bundan
bo'lishi lozim.

Bu tenglama yechimga ega bo'lishi uchun $k = -1, k = 0, k = 1$

$$\text{Agar } k = -1 \text{ bo'lsa, } \begin{cases} x = 2\pi l \\ x = \frac{\pi}{2} + \pi n, \quad n, l \in \mathbb{Z} \end{cases}$$

$$\text{Agar } k = 0 \text{ bo'lsa, } x = \pm \frac{2}{3}\pi + 2\pi m, \quad m \in \mathbb{Z}$$

$$\text{Agar } k = 1 \text{ bo'lsa, } x = \pi \pm \arccos \frac{\sqrt{7} - 1}{2} + 2\pi p, \quad p \in \mathbb{Z}.$$

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Xulosa qilib aytish mumkinki, parametrik masalalar o'quvchilardan nostandart fikrlashni talab qiladi. Parametrlil tenglamalar olimpiada va turli tanlovlar, oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarida uchrab turadi. Lekin parametrlar bilan bog'liq nazariy tushunchalar, ayniqsa parametrik tenglama-

larning tasnifi, ularni yechish usullari bo'yicha metodik tavsiyalar maktab darsliklarida juda kam uchraydi. Bizning fikrimizcha, yuqoridagi metodik tavsiyalar maktab o'quvchilarning parametrik tenglamalar yoki nostandart masalalar bilan bog'liq muammolarini hal qilishda, matematik tayyorgarlikni kuchaytirishda samarali yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Козко А. И., Макаров Ю. Н., Чирский В. Г. Математика. Письменный экзамен. Решение задач. Методы и идеи: Учебное пособие. М.: Экзамен, 2007.
2. Козко А. И., Панфёров В. С., Сергеев И. Н., Чирский В. Г. ЕГЭ 2013.
3. Математика. Задача С5. М.: МЦНМО, 2013.
4. Высоцкий В. С. Задачи с параметрами при подготовке к ЕГЭ. М.: Научный мир, 2011.
5. Амелькин В. В., Рабцевич В. Л. Задачи с параметрами. Минск: 1996.
6. Горнштейн П. И., Полонский В. Б., Якир М. С. Задачи с параметрами. Киев: Евроиндекс, 1995.



УДК: 54:371.3

Чарос ҲАЙДАРОВА,

Тошкент давлат техника университети таянч докторанти

Тошкент давлат техника университети “Умумий кимё” кафедраси мудири к.ф.д. профессор Г.А.Ихтиярова

КИМЁ ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА ИНТЕРАКТИВ ЭЛЕКТРОН ДАРСЛИКЛАРНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада кимё таълим сифатини оширишда интерактив электрон дарсликларнинг афзалликлари ва аҳамияти ҳақида маълумотлар келтирилган. Ҳозирги кимё таълимида 3D технологияларидан турли вазиятларда фойдаланиш имконини берадиган яратилган ва яратилаётган виртуал интерактив электрон дарсликлар (ВИЭД) даги Crocodile Chemistry, Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX дастурларидан фойдаланиш самараси ҳақида қисқача тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Виртуал интерактив электрон дарсликлар (ВИЭД), Crocodile Chemistry, 3D технологиялар, Инновацион электрон дарслик, Ispring дастури, Hot Potato дастури, Unity 3D, 3D MAX, Nazzar программалари.

ПРЕИМУЩЕСТВА И ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье представлена информация о преимуществах и значении интерактивных электронных учебников в повышении качества химического образования. Дан краткий обзор эффективности использования Crocodile Chemistry, Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX в создаваемых и создаваемых виртуальных интерактивных электронных учебниках (VIED), позволяющих использовать 3D-технологии в различных ситуациях современной химии. образование.

Ключевые слова: виртуальные интерактивные электронные учебники (VIED), крокодиловая химия, 3D-технологии, инновационный электронный учебник, программное обеспечение Ispring, программное обеспечение Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX, программное обеспечение Nazar.

ADVANTAGES AND IMPORTANCE OF INTERACTIVE ELECTRONIC TEXTBOOKS IN IMPROVING THE QUALITY OF CHEMISTRY EDUCATION

Annotation

The article provides information on the advantages and importance of interactive electronic textbooks in improving the quality of chemistry education. A brief overview of the effectiveness of the use of Crocodile Chemistry, Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX programs in the created and being created virtual interactive electronic textbooks (VIED), which allow the use of 3D technologies in modern chemistry education in different situations.

Key words: Virtual Interactive Electronic Textbooks (VIED), Crocodile Chemistry, 3D Technology, Innovative Electronic Textbook, Ispring Software, Hot Potato Software, Unity 3D, 3D MAX, Nazar Software.

Кириш. Фан – техниканинг ривожланиши ва ахборот технологиялари соҳасидаги эришилган ютуқлар инсоният олдида турган турли-туман янгидан янги муаммоларни ечишга имкон беради.

Жаҳонда таълим барқарор тараққиётни таъминловчи асосий омил сифатида эътироф этилиб, 2030 йилгача белгиланган барқарор тараққиёт таълими концепциясида «Бутун ҳаёт давомида сифатли таълим олишга имконият яратиш» долзарб вазифа сифатида белгиланди. Бу эса ўз навбатида ҳам фанни ҳам хорижий тилни ҳам замонавий ахборот технологияларини чуқур биладиган ва уни тажрибада қўллаш оладиган кимё ўқитувчиларини тайёрлашга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда таълим тизими ишлаб чиқаришдан анча орқада қолиб кетмоқда ва битирувчиларнинг касбий тайёргарлигининг етарли эмаслиги кузатишмоқда. Шу сабабли олий таълим муассасаларида ўқитишнинг замонавий усулларида кенг фойдаланишни йўлга қўйиш, бўлажак педагоглари касбий тайёрлашда инновацион ва ахборот технологияларини кенг жорий этишни тақозо этмоқда [1].

Ҳозирги кунда муҳтарам президентимиз ташаббуслари билан халқаро миқёсда табиий фанлардан кимё фанини ўқитиш сифатини яхшилаш мақсадида самарали тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жаҳонда кимё

таълимида компьютер технологияларидан турли вазиятларда фойдаланиш имконини берадиган тренинглар тизими ишлаб чиқилган таълим технологияларини ишлаб чиқишга доир халқаро ҳамкорликни амалга оширишнинг ташкилий ва стратегик механизмлари такомиллаштирилган. Олимлар кимё фанини инновацион ва ахборот технологиялари воситалари асосида ўқитиш жараёнини такомиллаштириш, таълим жараёнида 3D технологияларни қўллаш тавсия қилмоқдалар. Кимё таълим тизими тараққиётида ахборот тизими ва инновацион технологияларининг, интерактив 3D дан фойдаланиш имкониятлари кенгайтирилиб, айниқса, масофавий таълим сифати ва самардорлигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Методлар: Янги 3D технологиялар кун сайин ривожланиб, ахборотлаштириш жараёни тез суръатлар билан ўсиб бораётган ҳозирги даврда кимё таълим соҳасида ахборот ресурсларини ташкил этиш ва таълимда фойдаланишга Республикаимизда ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда.

“D” атамаси инглизча “дименсионс” сўзидан олинган бўлиб, “ўлчамлар” маъносини беради. 3D технологияси тасвирни визуал ва товушли узатиб беришнинг дунёдаги энг илғор усули ҳисобланади.

Айниқса ҳозирги коронавирус пандемияси даврида таълим соҳаси олдида ҳам янги муаммо ва талаблар

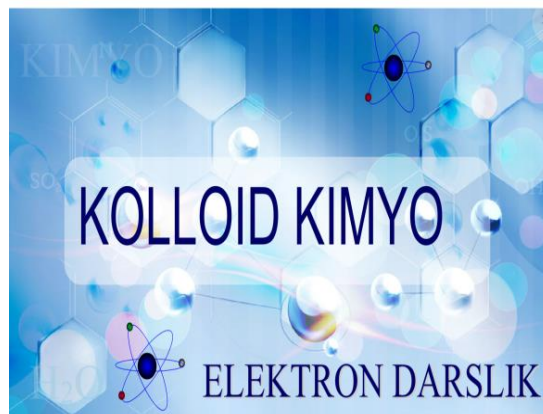
кўйилди, айниқса 1 йил давомида масофавий онлайн таълим тизимига ўтилди, талабаларимиз мустақил тарзда фани ўзлаштиришига мажбур бўлишди, интернет орқали маълумотлар тўплашга ва вертуал электрон дарсликлардан фойдаланишларига тўғри келди. Талабалар кимё фанини табиий фанлар орасидан энг қизиқарли ва ўз навбатида ўзлаштириш қийинроқ фан деб ҳисоблашади. Бу пайтда вертуал электрон дарсликлар ёрдам бериши мумкин [2].

Инновацион электрон дарсликлар бу компьютер технологияларига асосланган замонавий таълим Натижалар: Кимё фанидан яратилган электрон дарсликлар бу фани осон тушунишга, видеолавҳаларда қизиқарли тажрибаларни кўришга ва керакли маълумотларни тезда босмадан чиқаришга фанга ҳисса қўшган олимлар ҳақида

методларидан, масофавий таълим технологияларидан фойдаланишга мўлжалланган ўқитиш воситаси бўлиб, ундан мустақил таълим олишда ва ўқув материалларини ҳар томонлама чуқур ва самарали ўзлаштиришда фойдаланилади [3].

Охириги йилларда тадқиқотимизда кимё фани (Умумий кимё, Органик кимё, коллоид кимё, биоорганик кимё.) [4-7] дан бир- бирдан фарқли ўлароқ инновацион электрон дарсликлар яратилган (1-Расм).

маълумотларга эга бўлишга, тестларни ечиб ўз билимларини мустақил баҳолай олишга муяссар бўлишади.



Расм 1.

Кимё фанидан яратилган интерактив электрон дарсликлар

Илмий ишимизда Кимё фанидан вертуал интерактив электрон дарсликлар (ВИЭД) яратиш мақсад қилиб қўйилган. Бу вертуал интерактив ЭДнинг оддий дарсликлардан фарқи – уларда матн ва расмдан ташқари аудиофайллар, турли хилдаги мултипликациялар, Unity программасида 3D моделлар асосида анимациялар, кимёвий масалалар ечиш усулларининг видео ҳаволалари, хавфли ёки бажариш имконияти бўлмаган тажрибаларни

Crocodile Chemistry дастури орқали виртуал кўринишлари, замонавий ҳаракатчан тақдимотлар, талабаларга ўзини-ўзи назорат қилиш учун Ispring дастурида ностандарт тестлар, Hot Potato дастурида кроссвордлар, кейслар банки, ассисментлар ва гиперматндан фойдаланиб ўқувчидан ахборотни тез, осон, сифатли, қулай, чиройли ҳамда тушунарли шаклда тақдим этиш мумкин (2-расм).



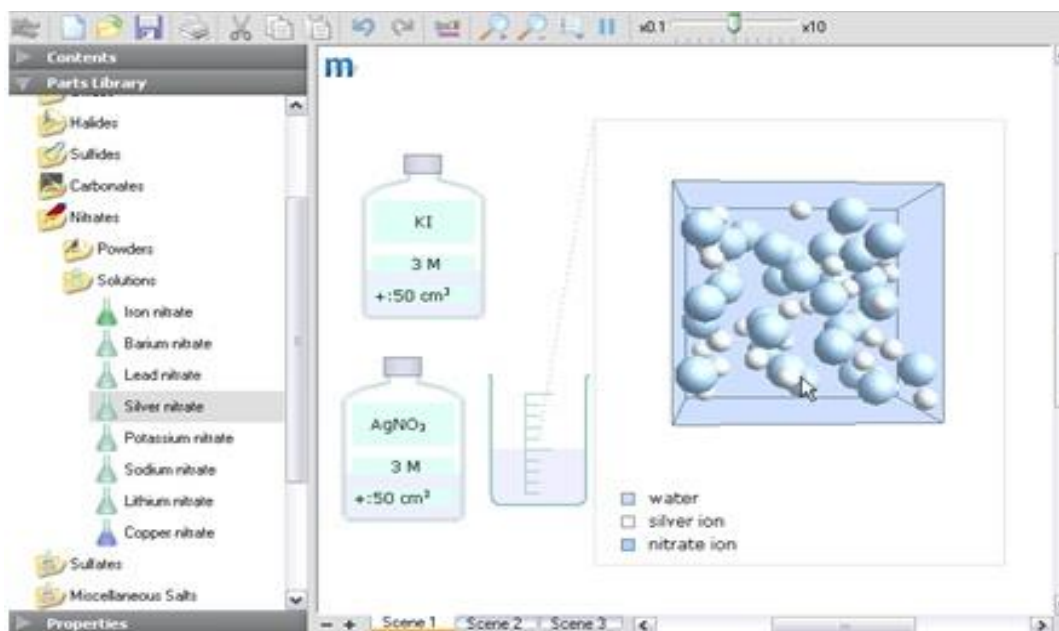
Students can also point directly at textbook to trigger content via "Virtual Buttons"



Расм 2. Кимё фанидан вертуал интерактив электрон дарсликлар (ВИЭД)

Биз куйида кимё соҳасида қўлланиладиган симуляторлар Crocodile Chemistry дастурининг мавжуд имкониятларини кўриб ўтамиз - Crocodile Chemistry дастури орқали Д.И.Менделеев даврий жадвалида мавжуд барча элементларнинг кимёвий ва физикавий хусусиятларини ўрганиш мумкин. Одатда кимёвий реакциялар рўй бериш вақтида реакцияга қатнашаётган молекулаларнинг бошқа молекулага айланиш жараёнини (молекуляр даражада) кузатиш иложи йўқ. Бу дастур орқали кимёвий жараёнларни моделлаштириш, турли реакцияларни ўтказиш ва енг асосийси, буни хавфсиз амалга ошириш мумкин.

Мунозара: Ушбу дастур орқали ихтиёрий шаклдаги идишлардан фойдаланиб, турли реактивларни ўзаро аралаштириб кимёвий реакцияни кўзатиш мумкин. Кимёвий реакция вақтида реактивларнинг ранги, моддалар улушини, кимёвий реакция формулаларни махсус ойнада кўриш имконияти дастурнинг кучли педагогик қурол сифатида фойдаланиш имкониятини беради. Crocodile Chemistry дастурининг бундай имкониятлари кимё фанини ўқитишда инқилобий ўзгаришга сабаб бўлди (3-расм).



3-rasm. Crocodile Chemistry дастур муҳитида яратилган кимёвий реакция жараёни

Барча ақли инсонлар 3 ўлчамли тасвир, уч ўлчамли графика, уч ўлчамли моделлаштириш каби тўлиқ тушунчаларга эгадирлар. Замоновий киноиндустрия, архитектура дизайн ҳатто таълим соҳасини олиб қарайдиган бўлсак, турли хил 3D махсус эффектлар орқали реал жараёнларни кузатиш мумкин.

Биз мақолада яна бир 3D технологияни ўзида мужассамлаштирган, ҳозирги кунда кенг оммага тарқалган Nazgar.uz дастури ҳақида айтиб ўтмоқчимиз. Nazgar.uz бу кенгайтирилган воқелик элементларини ҳар қандай моддий муҳитга бирлаштири оладиган инновацион дастур ҳисобланади. Бунда смартфонингизни экрандаги Nazgar.uz белгисига кўрсатганингизда ҳақиқий объект тасвири смартфонда пайдо бўлади ва турли хил эффектлар билан тўлдирилади. Медиядаги статик расм "ҳаётга келади" ва видео бўлакка айланади. Экрандаги фотосуратлар ва

расмлар уч ўлчовли бўлади, уларни ҳар томонлама ва ҳар нуқтадан назардан кўришга имкон беради. Аудио фойдаланувчи смартфонни қарнай ёрдамида эшитилади. Расмдан "кўпроқ маълумот олиш", томоша қилиш пайтида смартфон экранида пайдо бўлади.

Хулоса. Демак, 3D технологияни кимё таълимида виртуал лаборатория машғулотларини ташкил этишда қўлланилса фанни ўқитишда юқори самарадорликка эришилади. Бунда виртуал кимё лаборатория хоналари веб-муҳитда яратилади ва тажрибалар хоҳлаганча бажариб кўриш мумкинлиги талабаларга тушунтирилади. Портлаш хавфи бор тажрибалар, заҳарли хусусиятга эга бўлган тажрибалар ҳам виртуал кимё лабораториясида бажариб кўриш мумкин.

Айни пайтда биз томонимиздан Кимё фанидан (техника йўналиши талабалари учун) яратилган интерак-

тив вертуал электрон дарсликни Unity 3D, 3D MAX, Nazzar.uz программалари асосида яратиш ва тайёрладиган ИВЭД учун ЎзР интеллектуал мулк агентлигидан

гувоҳнома олиш устида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепцияси. П.Ф.584708.10.2019.
2. Bers M. & Chau C. The virtual campus of the future: stimulating and simulating civic actions in a virtual world. *Journal of Computing in Higher Education*, 2010. 22, 1–23. doi:10.1007/s12528-009-9026-3.
3. Bronack S., Riedl R., & Tashner J. (2006). Learning in the Zone: A social constructivist framework for distance education in a 3-dimensional virtual world. *Interactive Learning Environments*, 14(3), 219–232. doi:10.1080/10494820600909157.
4. Ихтиярова Г.А., Ёриев О.М., Хазратова Д.А. “Умумий кимё” электрон дарслик. // №DGU 03425 2015
5. Ихтиярова Г.А., Ёриев О.М., Нуриддинова Ф.М., Дехқонова Н.Ш. “Коллоид кимё” электрон дарслик. // №DGU 0354 2015
6. Ихтиярова Г.А., Нуриддинова Ф.М., Хусенов М. “Органик кимё”дан электрон қўлланма. №DGU2016. 0670
7. Аҳадов М.Ш., Ихтиярова Г.А. “Анорганик кимё”дан электрон дарслик №DGU07819.2020, й.
8. [https:// Nazzar.uz](https://Nazzar.uz). Технологии будущего.



Fayzullo SHERMATOV,
*O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi
axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va
aloqa harbiy insituti boshlig'ining o'rinbosari
Email: nuuzpsychologie@inbox.ru*

O'zMU dotsenti, PhD., X.U Abdusamatov taqrizi ostida

OCCUPATIONAL TENSIONS IN HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND WAYS TO ELIMINATE IT

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the research and empirical research conducted on the basis of the author's experience, the professional tensions encountered in cadets of higher military educational institutions and the problems of its elimination, and provides practical suggestions for overcoming these problems.

Key words: socio-psychological features, express diagnostics, stress in military activities, occupational stress.

OLII HARBIY TA'LIM MUASSASALARI KURSANTLARDA UCHRAYDIGAN KASBIY ZO'RQISHLAR VA UNING BARTARAF ETISH YO'LLARI

Аннотация

Mazkur maqolada Oliy harbiy ta'lim muassasalari kursantlarda uchraydigan kasbiy zo'riqishlar va uning bartaraf etish muammolari muallifning xizmat tajribasiga tayangan holda olib borilgan ilmiy izlanishlar va o'tkazilgan emperik tadqiqotlar chuqur taxlil etilib, mazkur muammolarini bartaraf etish yuzasidan amaliy takiflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, ekspress diagnostika, harbiy faoliyat doirasida zo'riqish, kasbiy zo'riqish.

Kirish. Bugungi kunda qo'shinlarda sog'lom ma'naviy-axloqiy muhitni mustahkamlash, harbiy xizmatchilarning bilimi, ma'naviy saviyasi va intellektual salohiyatini yuksaltirish, ular qalbida Vatan taqdiri va kelajagi uchun daxildorlik, ma'suliyat, sadoqat va vatanparvarlik hissini oshirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shunday ekan, oliy harbiy ta'lim tizimida shaxsning kasbiy faoliyat jarayoniga tayyorgarlik va unda kelib chiqadigan kasbiy qiyinchiliklar bilan bog'liq masalasini psixologik diagnostika qilish muammosi hozirgi oliy harbiy ta'lim muassasalari oldida turgan asosiy muammolar va globallashuv sharoitida dolzarb yo'nalishdagi psixologik tadqiqotlarni o'z ichiga oladi va kasbiy zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi psixologik omillarni o'zida birlashtiradi. Tadqiqotning nazariy qismida to'plangan materiallarning ilmiy ahamiyati shundaki, psixologiyaning eng yetakchi ustuvor tarmoqlaridan sanalgan shaxs psixologiyasi, psixologik diagnostika, kasbiy psixologiya va harbiy psixologiya kabi yo'nalishlarini yangi nazariy xulosalar bilan rivojlantiradi va boyitishga xizmat qiladi. Oliy harbiy ta'lim muassasasi kursantlarida kasbiy zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi psixologik omillar va uni amaliyotda joriy etilishining psixologik nuqtai nazardan asoslanishi ham tadqiqotni nazariy hamda amaliy jihatdan tadqiq etishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, kasbiy zo'riqishlarni harbiy ta'lim muassasalari kursantlarida o'rganish bilan bir qatorda differensial va psixologik tomondan yetuklik davridagi shaxslar misolida ko'rib chiqish yuzasidan respublikamizda amalga oshiriladigan harbiy faoliyatdagi tadqiqotlarga yordamchi unsur vazifasini o'tashi mumkin. O'tkazilgan tadqiqot jarayonidan kasbiy zo'riqish darajalarini o'rganishda ularni qay tarzda keyingi faoliyat jarayonidagi qiyinchiliklarni mustahkam iroda bilan yengishi, harbiy ta'lim jarayonidagi kasbiy qiyinchiliklarga doir bilimlarni mustahkamlash, shu bilan bir qatorda kasbiy zo'riqishlarni oldini olishga qaratilgan harbiy ta'lim jarayonidagi bilimlarni mustahkamlash uchun konstruktiv bilimlarni rivojlantirishda psixologik xususiyat va qonuniyatlarning roli qanday ekanligi kuzatildi.

Shuningdek, mazkur yo'nalishdagi muammolarni tahlil yetish uchun jahon psixologiyasida xususan, AQSH,

Yevropa va Rossiyada amalga oshirilgan ko'plab tajriba sinovlardan o'tgan metodika va so'rovnomalarni tanlash va ularni amaliyotga tatbiq etish, tadqiqotni amalga oshiruvchi va izlanuvchilarni oldiga qiyin va murakkab vazifalarni qo'yadi. [3] Tanlab olingan tadqiqot ishimizga oid amalga oshirilgan amaliy tadqiqot jarayoni ilmiy izlanishlarimiz uchun o'ziga xos nazariy metodologik va amaliy empirik asos vazifasini inobatga olgan holda tadqiqot ishimizni ko'rib chiqamiz.

Bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi psixologik omillarni o'rganish masalasi harbiy psixologiya fanining oldidagi aktual masalalardan sanaladi. Chunki, bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlar haqida psixologik bilimlar oliy harbiy ta'lim jarayonida tizimli ravishda o'rgatib borilsa, ularning kelgusi faoliyatida bunday muammoni osonlik bilan hal qilish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Tadqiqotni amalga oshirishda harbiy ta'lim tizimidagi kursantlarni, asosan o'spirin yoshdagi kursantlar kontingentini tanlab oldik. Tadqiqot jarayonida kursantlarda kasbiy zo'riqishlar darajasining psixologik jihati bilan bir qatorda, ularning individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ham e'tiborimizni qaratdik.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili. Tadqiqotimizda bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi psixologik omillarni o'rganish uchun I.D.Ladanov va V.A.Urayayevlar tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxs faoliyatida zo'riqish omillarining ekspress diagnostikasi" metodikasi, Ya.Strelyauning "Shaxsda temperament xususiyatlarini o'rganish" so'rovnomasi va Jyemsom Amirxon tomonidan ishlab chiqilgan "Shaxs koping indikator ko'rsatkichlari" kabi so'rovnomalardan foydalandik. Bular o'rtasida faktorli tahlil, diskriminant tahlil va korrelyatsion aloqadorlik jihatlar ham aniqlandi. Tadqiqotimiz ob'ektini O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasida tahsil oluvchi kursantlar tashkil etadi. Quyida tadqiqot natijalari tahlili haqida so'z boradi.

Tahlil va natijalar. Jadvalda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasida tahsil oluvchi kursantlarining shaxs kasbiy faoliyatida zo'riqish omillarining ekspressiv

diagnostikasini o'rganish so'rovnoma bo'yicha olingan natijalari aks ettirilgan. [1]

1-jadval

Shaxs faoliyatida zo'riqish omillarining ekspress diagnostikasini o'rganish so'rovnoma umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari
(Styudentning t-mezoni bo'yicha)

Shkalalar	M (n=80)	Standart og'ish (n=80)	t-statistika
nizolashuvchanlik	4,98	2,78	0,39*
xaddan tashkari zo'riqish	4,16	1,99	0,59**
faoliyat doirasida zo'riqish	4,80	2,18	0,28**
rahbar bilan munosabatlardagi zo'riqish	3,70	2,71	0,83**

Bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlar namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik omillari yuzasidan amlaga oshirilgan tadqiqot natijalaridan shu narsani kuzatdiki, kursantlarda kasbiy zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi psixologik omillar Qurolli Kuchlar Akademiyasi kursantlarining shaxs faoliyatida zo'riqish omillarining ekspress diagnostikasi so'rovnomasining umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari birinchi shkala bo'yicha ya'ni nizolashuvchanlik kursantlarda 4,98 natijani qayd etgani va bu standart me'yori bo'yicha o'rtachadan past natijani ko'rsatgani namoyon bo'ldi. Haddan tashqari zo'riqish shkalasiga ko'ra, akademiya kursantlarining natijalari 4,16 ni tashkil qilganligi va bu esa kursantlarda haddan tashqari zo'riqish standart me'yoriga ko'ra, o'rtachadan past natijani tashkil qilganligidan dalolat beradi. Uchinchi shkala faoliyat doirasida zo'riqish shkalasi bo'yicha kursantlarning darajalari 4,80 qiymatdagi nisbatni namoyon qilgan. Bu shkala bo'yicha kursantlarning natijalari standart me'yori ko'rsatkichga ko'ra, o'rtachaga yaqin natijani aks ettirgan. Kursantlarda faoliyat doirasida zo'riqish shkalasi bo'yicha

o'rtachadan pastroq natijani namoyon qilganligi, ularda keyingi ish jarayonidagi faoliyatida vujudga keluvchi qiyinchiliklarni osonlik bilan bartaraf qilish malakasi vujudga kelganligi bilan belgilanadi. To'rtinchi shkala ya'ni rahbar bilan bog'liq munosabatlardagi zo'riqish shkalasi bo'yicha Akademiya kursantlarining olingan natijalari 3,70 ni tashkil qilgan. Bu esa, Akademiya kursantlarida rahbar bilan bog'liq munosabatlardagi psixologik xususiyatlar past darajani ko'rsatganligi va ish faoliyati davomida komandirlar va boshliqlar bilan o'zaro kelishuvni o'rnatish olishlari, boshliqning buyruqlarini so'zsiz bajarishga va harbiy faoliyatda hamkasblar mustahkam aloqalarni yo'lga qo'ya olishidan darak beradi. Akademiya kursantlaridan olingan natijalar shaxs faoliyatida zo'riqish omilining ekspress diagnostikasi so'rovnoma bo'yicha umumiy o'rtachaga ko'ra, zo'riqish omili o'rtachadan past darajada ekanligini ko'rsatgan. Keyingi jadvalda Akademiya kursantlarining Strelyau so'rovnoma bo'yicha natijalari keltirilgan.

10-jadval

Strelyau so'rovnoma bo'yicha umumiy o'rtacha ko'rsatkichlar (Styudentning t-mezoni bo'yicha)

Shkalalar	M (n=80)	Standart og'ish (n=80)	t-statistika
qo'zg'alish kuchi	58,56	6,92	0,59**
tormozlanish kuchi	48,30	8,24	0,66**
harakatlanish kuchi	54,30	11,14	0,43*
muvozanatlashganlik kuchi	86,14	5,61	0,54**

Olingan tadqiqot natijalari shuni anglatadiki, bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlarni ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq etilgan tadqiqot yuzasidan olingan natijalardan ma'lum bo'lishicha, Akademiya kursantlarining ko'rsatkichlari standart normaga ko'ra, birinchi shkala ya'ni qo'zg'alish kuchi darajasi 58,56 ni tashkil etgan. Bu esa, qo'zg'alish kuchi akademiya kursantlarida o'rtacha ekanligini ko'rsatdi. Qo'zg'alish kuchi shaxslarda psixologik jihatdan faolligiga ko'ra uzoq vaqt davomida barqaror mehnat qila olish imkoniyatiga egaligi bilan farqlanadi. Akademiya kursantlarida ijtimoiy mehnatni bajarishga mas'uliyat ancha kuchligini anglatadi.

Tormozlanish kuchi shkalasi bo'yicha Akademiya kursantlarida me'yoriy ko'rsatkichlarga nisbatan 48,30

darajada past darajada ekanligi aniqlandi. Akademiya kursantlarida tartib va belgilangan normalarni bajarishda hissiy zo'riqishlarni kelib chiqishi, ulardagi tormozlanish kuchini keltirib chiqarishi mumkin. Harakatlanish kuchi shkalasi bo'yicha ham Akademiya kursantlari standart ko'rsatkichlar bo'yicha 54,30 daraja bilan o'rtacha natijalarni aks ettirgan.

To'rtinchi shkala muvozanatlashganlik kuchi bo'yicha kursantlarda olingan natijalar 86,14 ni tashkil etgan. Bu esa, qo'zg'alishga nisbatan muvozanat yetakchilik qilganini ko'rsatadi. Navbatdagi keltirilgan jadvalda Akademiya kursantlarining koping indikator so'rovnoma bo'yicha statistik ko'rsatkichlari aks ettirilgan.

11-jadval

Koping indikator so'rovnoma umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari (Styudentning t-mezoni bo'yicha)

Shkalalar	M (n=80)	Standart og'ish (n=80)	t-statistika
muammoni yechish	26,82	4,04	0,67**
ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish	21,36	5,02	0,73**
muammodan qochish	20,14	3,69	0,39*
samimiylilik	22,08	2,89	0,36*

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi bo'lajak ofitserlarining koping indikator ko'rsatkichi bo'yicha umumiy o'rtacha koeffitsiyenti birinchi shkala

bo'yicha muammoni yecha olish 26,82 miqdor bilan o'rta darajani tashkil etganligini ko'rish mumkin. Ya'ni Akademiya kursantlarida muammoni yecha olish darajasi o'rta ekanligi,

ularda ma'lum bir vaziyatlarga tushganda ular mustaqil hal eta olish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatgan. Ikkinchi shkala bo'yicha ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish ham o'rta darajada 21,36 qiymatni namoyon qilganligi, Akademiya kursantlari insonlar bilan munosabatlarni amalga oshirish jarayonida atrofdagi insonlardan yordam olish darajasi to'laqonli boshqalarga suyanib qolmasligidan dalolat beradi. Uchinchi shkala bo'yicha muammodan qochish 20,14 nisbatni qayd etganligi va bu natija standart me'yorga ko'ra, o'rta darajani ko'rsatishi, ular hayotiy qiyinchiliklar va vaziyatlardan qochishga o'zlarida barqaror immunitetni hosil qilganligini anglatishi bilan alohida xarakterlanadi. To'rtinchi shkala bo'yicha akademiya kursantlarining samimiyluk shkalasi natijalari 22,098 natija bilan umumiy o'rtacha miqdorni tashkil qilgan. Bu esa shuni ko'rsatadiki, berilgan so'rovnomani mazmun-mohiyatini to'g'ri ravishda anglab yeta olgan va so'rovnomani ishlash jarayonida berilgan mulohazalarga nisbatan o'rta darajada o'zlarining holatini ob'ektiv tarzda baholay olishi bilan alohida xarakterlanadi.

Yuqoridagi keltirilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi Kuruqlik Kuchlar akademiyasi kursantlarining berilgan so'rovnomalarga nisbatan mulohazalari hozirgi davr uchun global muammolardan sanalgan kasb kasalliklari va kasbiy zo'riqishlar bilan bog'liq jarayonlarni o'rganishda sinaluvchilarning bu mulohazalarga bergan javoblari shuni namoyon qiladiki, bugungi kun kursantlari kelgusi kasbiy faoliyat jarayoniga kirishganda ulardagi kasbiy qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun hozirda olib borilayotgan amaliy o'quv va o'quv jangovar mashg'ulotlar orqali kasbiy zo'riqish kabi omillarni oldini olishga yordam beradi. Shuningdek, kursantlarda kasbiy

zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi psixologik ya'ni zo'riqish omili, shaxslilik xususiyatlari va ijtimoiy-psixologik kabi faktorlarni baholashga qaratilgan so'rovnomalar tahlili haqida mulohazalar aks ettirildi.

Hulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Stressga olib bormaydigan va uni oson yengishga imkoniyat beradigan professional sifatlar haqida ham to'xtalib o'tmog'imiz o'rinlidir. Harbiy soha uchun kasbiy professionallikni ifodalovchi qator ijobiy fazilatlar majmui mavjud bo'lib, uning ba'zi ijtimoiy-psixologik tarkibiy qismlarini tahlil etish, bo'lajak ofitserlarning kasbiy bilimlarni o'zlashtirishi bilan bog'liq ekstremal, murakkab shart-sharoitlardagi holati, qiyin vaziyatlardan chiqa olish yoki olmaslik holatlari kabilarni aniqlashga katta yordam beradi.

Harbiy sohadagi kasbiy bilimlar darajasi, harbiy faoliyatni muvaffaqiyatli va samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan psixologik omillardan biri sanaladi. Mazkur sharoitda, kasbiy zo'riqishlarsiz xizmat faoliyatining eng yuqori darajasiga erishiladi. Ekstremal va qattiq intizom sharoitlarda kursantlar ijobiy harakatlarning o'ziga xos xususiyatlari sifatida quyidagilar ajratiladi: motivatsion aloqalar, kasbiy harakatlarni nazorat qilish va baholash; harbiy xizmatning maqsadi va vazifalarini yaxshi tushunish, vaziyatni o'rganish va tez qaror qabul qilish; natijalarni tahlil qilish va harbiy kasbiy faoliyat kompetensiyaga ega bo'lish: bo'lg'usi ofitserning muvaffaqiyatli, kasbiy zo'riqishlarsiz ishlashi uchun eng avvalo kursant o'z hissiy kechinmalarini baholay olishi, stressni boshqarish ko'nikmasiga ega bo'lishi yoki uni kamaytirishning ijtimoiy-psixologik usullaridan keng va o'z vaqtida unumli foydalanish har qanday qo'yilgan o'quv va jangovar vazifalarni samarali bajarish garovi hisoblanadi. [2]

ADABIYOTLAR

1. Shermatov F.T. Bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlar namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik va o'ziga xos jihatlari: nazariya va amaliyot. // Monografiya. 2021. 69-73 bet.
2. Shermatov F.T., Beknazarov A.A. Jangovar stress va uning psixologik oqibatlari. // O'quv qo'llanma. 2021. 53-bet.
3. Kolodich Ye.N., Pavlova I.M. Vozmozhnosti sotsialno-psixologicheskogo treninga v protsesse povыsheniya emotsionalnoy ustoychivosti uchayixsya professionalnyx shkol // Mir psixologii. - 2008. - №4. - S.39
4. Dikaya L.G. Deyatel'nost i funktsionalnoye sostoyaniye: Aktivatsionnyy komponent deyatel'nosti / Psixologicheskkiye problemy professionalnoy deyatel'nosti. M.: Nauka, 1997. S 93.



Жаҳонгир ШУКУРОВ,
Ўзбекистон Республикаси Давлат Хавфсизлик
Хизмати Академияси ўқитувчиси

ЎзМУ доценти, психология фанлари бўйича фалсафа доктори Х.У. Абдусаматов тахрири остида

EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A MODERN PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Abstract

The article is devoted to the topic of emotional intelligence as a modern psychological phenomenon. The text of the article also covers a wide range of interesting issues, such as the content of scientific research on the scientific foundations of emotional intelligence, human emotional intelligence and its components, the role of emotional intelligence in human activities.

Key words: personality, psychology, emotional experience, emotion, emotional intelligence, understanding emotion, emotional experience, general intelligence, interpersonal relationships, communication.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СОВРЕМЕННОЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Аннотация

Статья посвящена теме эмоционального интеллекта, как современного психологического феномена. Текст статьи также охватывает широкий круг вопросов, эмоциональному интеллекту человека и его компонентам, роли эмоционального интеллекта в деятельности человека.

Ключевые слова: личность, психология, эмоциональный опыт, эмоция, эмоциональный интеллект, понимание эмоции, эмоциональный опыт, общий интеллект, межличностные отношения, общение.

ЭМОЦИОНАЛ ИНТЕЛЛЕКТ ЗАМОНАВИЙ ПСИХОЛОГИК ФЕНОМЕН СИФАТИДА

Аннотация

Мақола эмоционал интеллект замонавий психологик феномен сифатида мавзусига бағишланган. Мақола матнида эмоционал интеллектни илмий асословчи психологик тадқиқотларнинг мазмуни, шахс эмоционал интеллекти ва унинг компонентлари, эмоционал интеллектнинг инсон фаолиятидаги роли каби қизиқарли масалалар ҳам кенг ёритилган.

Калит сўзлар: шахс, психология, ҳиссий кечинма, эмоция, эмоционал интеллект, ҳиссий тушуниш, ҳиссий тажриба, умумий интеллект, шахслараро муносабатлар, мулоқот.

Кириш. Маълумки, ҳиссий – эмоционал соҳа инсон учун ўта аҳамиятга эга бўлган психологик жараёнлар саналиб, у орқали инсон ўз ҳиссий кечинмалари моҳиятини англаши, уларни бошқара олиши шунингдек бошқа шахсларнинг ҳиссий кечинмаларини ҳам тезда англай олиш қобилиятига эга бўлади. Айниқса, эмоционал интеллектнинг роли раҳбар шахслар, педагог ходимлар ҳамда ҳарбий хизматчилар фаолиятида ўта муҳим саналади. Чунки, инсон ҳиссий кечинмалари ҳақида маълум бир қўнқма ва малакаларга эга бўлмасдан туриб, жамиятнинг бирор бир соҳасида муваффақиятли фаолият олиб бориши мушкул ҳисобланади. Эмоционал интеллект моҳиятан, шахс ҳиссий кечинмалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уни тадқиқ қилиш соҳага оид қўлаб психологик маълумотларнинг аниқланишига хизмат қилиши табиийдир. Шу жиҳатдан қаралганда, замонавий психология фани тадқиқотларида эмоционал интеллект феноменини тадқиқ этиш долзарб ишлар туркумидан бири ҳисобланади.

Психология фанида ҳозирга қадар инсон интеллектини тушунтириш борасида қўлаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, уларнинг аксарияти умумий интеллект муаммосига бағишланган. Моҳиятан, умумий интеллект ўз мазмунида инсондаги қобилиятлар йиғиндиси, билиш жараёнларидаги ўзига хос хусусиятлар, маданиятлараро фарқ, ижтимоий – демографик омиллар, яшаш муҳитидаги шарт-шароитлар кабилар билан ҳам характерланади. Бироқ, ўтган асрнинг 90 йилларида психологик тадқиқотларда “эмоционал интеллект” тушунчаси илк бор қўллана бошланди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Эмоционал интеллектни илк бор ўрганиш ишлари тадқиқотчилардан Г. Айзенк, Дж. Гилфорд ҳамда Г. Гарднерларнинг изланишларида ўз аксини топган

[1,111]. Муаллифлар ўз ғояларида, эмоционал интеллектни шахслараро муносабатлардаги мослашувчанлик қобилияти ҳамда ижтимоий фаолиятдаги инсоннинг муваффақиятли ҳаракатлари деб таърифлаганлар. Бироқ, бу таърифлар эмоционал интеллект тушунчаси моҳиятини аниқ тушунтириш учун етарли эмас эди.

Эмоционал интеллект феноменини психология илмида қўллаш ҳолатида Дж. Мейер ҳамда П. Соловейларнинг ишлари тан олинади. Уларнинг фикрича, эмоционал интеллект – бу ҳис-туйғуларни ифода этиш, тушуниш, тартибга солиш, бошқариш ҳамда фикрлар ва туйғуларни ассимиляция қилиш жараёнидир [2,92].

Дж. Мейер ва П. Соловейлар эмоционал интеллект бўйича ўзига хос модел ва методология ишлаб чиққан олимлар саналади. Кейинчалик, тадқиқотчи Д. Гоулман ўзининг “Эмоционал интеллект” номли китобини нашр этиб, психологияда эмоционал интеллектни тадқиқ этишнинг янги йўналишига асос солди. Муаллиф ўз асарида, эмоционал интеллектни бош миёна ярим шарлари ва мендал соҳа билан узвий боғлиқлигини шундай таърифлаган эди: “Мия ярим шарларида қайта ишланаётган эмоцияларимиз ҳақидаги ахборотлар бу онгсиз характерда бўлиб, улар қайта ишланиб бўлингандан сўнг онгланади. Бошқа инсонларнинг эмоционал кечинмаларини тушуна олишимиз ва бошқаришимиз ҳиссий донолик эмас, бу эмоционал компетентлик тушунчаси билан тушунтирилиши керак”. Эмоционал компетентлик мазмунида ҳиссий ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини бошқариш, ижтимоий муносабатларни тушуниш ва бошқариш кабилар ётади” [3,98]. Демак, эмоционал компетентлик ўз мазмунида ҳис-туйғуларни бошқариш ва тушуниш, ижтимоий муносабатларда эмоцияларни тартиблаш кабиларни таъминлайди.

Юкоридагиги мулоҳазалардан фаркли ўлароқ, тадқиқотчилар Р.Д. Робертс, Дж. Мэттьюс, М.Р. Зайднер ҳамда Д.В. Люсинлар эмоционал интеллектни муаммосида ўзига хос ёндашувни илгари сурадилар. Яъни муаллифларнинг фикрига кўра, эмоционал интеллект когнитив ва шахслилик сифатларидан иборат бўлган мураккаб ақлий жараёндир. Ушбу икки муҳим унсур, эмоционал интеллектни ёритувчи когнитив, мотивацион, шахслилик моделлари орқали тушунтирилади.

Қоидага кўра, эмоционал интеллект тушунчаси моҳиятини англаш масаласида ўзига хос ёндашув мавжуд бўлиб, унда ушбу феноменнинг қўлланилиш эволюциясини ҳисобга олиш аҳамиятли саналади. Куйида эмоционал интеллект тушунчасининг психология фанида эътироф этилиши билан боғлиқ айрим хронологик босқичларга эътибор қаратамиз.

Гуманистик психология мактабининг машҳур вакилларида бири Абрахам Маслоу 1950 йилда “ўзини ўзи фаоллаштириш” тушунчасини фанга киритгач, ғарб психологиясида “инсонпарварлик” ғоялари янада кенг тус олди ва шахсни ўрганишда интеграл жиҳатлар, яъни инсон табиатида хос когнитив ҳамда аффектив жиҳатлар кўпроқ ҳисобга олина бошлади. Демак, ўзини ўзи фаоллаштириш хусусияти – бу эмоционал интеллектга хос бўлган таркибий элементлардан биридир.

Кейинчалик, 1985 йилда тадқиқотчи Ревен Бар-Он илк бор EQ-emotional quotient, эмоционаллик коэффициенти ва шунга мос тарзда IQ- интеллект коэффициенти тушунчасини фанга киритди. Муаллифнинг бундай ишлари, эмоционал интеллектни тадқиқ этишнинг амалий масалалари учун катта имконият яратди.

“Эмоционал интеллект” тушунчасининг илк бор фанда қўлланилиш санаси 1990 йилда маълумотларга асосланганда, кейинчалик Д. Голман ҳам муаммо борасида кўплаб илмий – оммабоп ишларни амалга оширди. Бироқ, тадқиқотчилар П. Соловей ва Д. Майерлар томонидан амалга оширилган ишлар ҳозирги замон психологлари томонидан кўпроқ эътироф этилади. Муаллифлар назарида, эмоционал интеллект – бу туйғуларда ифодаланувчи шахснинг қабул қилиш ва тушуниш қобилияти, ҳиссий ифодаларни бошқариш қобилияти ва бошқа жиҳатларни англайтиб, унинг мазмуни тўрт асос орқали тушунтирилади[4,132]:

1) эмоцияларни ҳис қилиш ёки қабул қилиш қобилияти яъни ўзини ва ўзгаларнинг эмоцияларини ҳис қилиш ёки тан олиш қобилияти;

2) ақлга ёрдам берувчи ўз эмоцияларини йўналтириш қобилияти;

3) у ёки бу эмоциялар ифодаларини тушуниш қобилияти;

4) эмоцияларни бошқариш қобилияти.

Мазкур ажратилган ҳар бир психологик компонентлар, эмоционал интеллект намоён бўлишининг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Эмоционал интеллектни тушунишнинг ўзига хос таърифи, Д. Карузо ишларида ҳам акс этган бўлиб, унинг айтишича: “эмоционал интеллект” ҳиссиётлардан ақлнинг устунлиги эмас, у ҳар икки жараёнинг муносиб кесишган нуктасидир. Демак, эмоционал интеллект ҳиссиёт ва ақлнинг ўзаро бирлашмаси маҳсули саналади.

Бошқача айтганда, эмоционал интеллект – бу ўзини ҳамда ўзгаларнинг эмоцияларини англаш, ўзи ва ўзгаларнинг эмоцияларини назорат қилиш қобилияти бўлиб, шу аснода бизнинг ўзаро муносабатларимиз амалга ошади.

Тадқиқотчи Р.К. Коопернинг айтишича, эмоционал интеллект – бу ўз ҳиссий ҳолатини бошқара олиш қобилияти саналиб, у рефлексив кўникмалар орқали амалга ошади. Рефлексия эса, ўз мазмунида, ўзини ва

ўзгаларни англаш, баҳо бериш, қарор қабул қилиш, хулоса чиқариш қобилият билан тавсифланади[5,92].

Эмоционал интеллектни нокогнитив жараёнлар билан тушунтириш ҳолати, Р. Бар-Оннинг изланишларида акс этган бўлиб, унга кўра эмоционал маданиятнинг беш таркибий қисми ажратилади. Уларга[6,145]:

– ички шахслилик соҳада ўзини ўзи таҳлил этиш, асертивлилик, мустикаллилик, ўзини ўзи ҳурмат, ўзини ўзи намоён қилиш;

– шахслараро муносабатларда эмпатия, ижтимоий масъулият кўникмалари;

– адаптивлилик жабҳасида муаммоларни ҳал эта олиш, мосланувчанлик, ҳақиқатни тушуниш;

– стрессдан чиқиш лаёқати ҳамда шундай стресс ҳолатини қўтара олиш;

– оптимизм феномени ва ҳоказо.

Эмоционал интеллект феномени борасида, кенг қамровли тадқиқотлар олиб борган рус психологи Д.В. Люсинга кўра, эмоционал интеллектга хос икки жиҳат мавжуд яъни “ички шахслилик” ва “шахслараро” жиҳат. Унинг фикрича, эмоционал интеллект куйидагилар орқали тушунтирилиши лозим[7,52]:

– эмоцияни англаш, яъни ўзи ёки ўзга инсонларнинг эмоционал ҳис-туйғулари тилини тушуна олиш;

– эмоцияларни идентификациялаш, яъни фарқлаш, ажратиш, зарур ўринларда тўғри қўллаш олиш;

– эмоционал ҳолатларни келтириб чиқарадиган сабаб ва оқибатларни пайқай олиш кўникмаси;

– кескин эмоцияларни етарлича секинлаштириш, туйғуларнинг интенсивлигини назорат қилиш;

– экспрессив ифодаларни осон тушуниш;

– фаолиятида ва муносабатларда у ёки бу эмоцияларни қақира олиш тажрибаси.

Муаллиф тасниф этган ушбу унсурлар, меҳнат самарадорлигини белгилловчи омиллар бўлмаслиги мумкин. Бироқ, фаолиятдаги муваффақиятларни таъминловчи тизимлар ҳисобланади.

Эмоционал интеллект эмоционал компетентлилик билан ўзаро боғлиқ ва унга асосланади. Эмоционал интеллектнинг муайян даражаси эмоциялар билан боғлиқ ҳолда аниқ компетенцияларни ўрганиш учун зарур. Масалан, таниш қобилияти инсонда ўзга инсоннинг ҳиссиётларини англаш ва уларни руҳлантириш, уларга таъсир этиш сингари қобилиятларни ривожлантиришга кенг имкон беради.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Таъкид жоизки, 2000 йилларнинг бошида АҚШда “IQ gets you hired, but EQ gets you promoted”, яъни IQ кучи билан ишга кирасан, бироқ, EQ билан мансабга эришсан, деган сўзлар кенг тарқалган. Бу эса, Д. Гоулманнинг эмоционал интеллект структураси ҳақидаги қарашларини тубдан ўзгартириб юборди. Энди муаллиф назарича, эмоционал интеллект структураси куйидагиларни ҳам қамраб олиши лозим. Яъни уларга:

– ўзини ўзи англаш;

– ўзини ўзи назорат қилиш;

– ўзаро муносабатларни бошқариш ва ижтимоий тушуниш қобилият қиради.

Демак, муваффақиятли шахслар учун куйидаги қобилият турларини ривожлантириш зарур:

– ўз эмоцияларини тушуниш қобилияти;

– шахсий эмоциялар назорати, яъни фрустрация ҳолатида сабр-тоқатлилик, ғазабни бошқариш, таъйиқ ва дашномлардан қочиш, эмоционал портлашларсиз ғазабни ифодалашдан қочиш;

– оила, мактаб ва ўз ўзига муносабатларда позитивликини ҳис қилиш; стрессни бошқариш, ижтимоий ҳавотир ва ёлғизликни бартараф этиш;

– ўзини мотивлаштира олиш, яъни масъулият-
лилик, ишга диққатни жамлаш;

– ўзгаларнинг эмоцияларини тушуниш, яъни
эмпатиянинг устуниги, ўзгаларнинг истикболини қўллаб
– қувватлаш, бошқаларни тинглаш кўникмаси;

– ижтимоий кўникмалар – бу бошқалар билан
ўзаро муносабатларни тушуниш, низоларни осон ҳал
этиш, мулоқотмандлилик, очиққўнгиллилик, дўстонали-
лик, қизиқувчанлик ва ҳоказо. Агар бўлажак ўқитув-
чиларда ушбу сифатлар шакллантирилмаса, унда таълим
тарбиянинг самарадорлиги ҳақида гапириш ҳақиқатдан
ҳоли саналади.

Эмоционал интеллект табиатини таҳлил этиш
асосида, унга алоқадор қуйидаги омилларни аниқлаш
мумкин:

– ота ёки онадан мерос ўтувчи интеллектуал
даража;

– мия ярим шарлар хусусиятлари;

– темперамент хусусиятлари;

– эмоционал интеллектга таъсир этувчи ижтимоий
муҳит;

– атрофдаги кишиларнинг бола ҳаракатларига
эмоционал жавоби;

– ўз ўзини англаш;

– қадриятлилик;

– миллий онг;

– альтруизм;

– толерантлилик;

– ижтимоий очиқлик;

– ижтимоий онглилик.

Тасниф этилган ушбу сифатлар эмоционал
интеллект табиатини тушунтирувчи энг муҳим хусусият-
лар туркуми ҳисобланади. Шуни алоҳида ёдда тутиш
лозимки, эмоцияларни бошқариш деганда, уни “йўқотиш”
ёки “тўхтатиш” назарда тутилмайди. Балки, эмоцияларни
бошқариш деганда, ўз эмоцияларни кетма – кет боғлай
олиш, бирини иккинчисидан фарқлай олиш кабилар ҳам
киритилади.

Шахсда эмпатияни ривожланганлиги – бу муомала
жараёнида мулоқотдошларнинг эмоционал талабларига
адекват жавоб қайтариш қобилиятидир. Демак,
эмоцияларни бошқариш – бу ўз ҳаёт йўлида фрустрацияли
ва агрессияли ҳолатларни кескинлашувини камайтира
олиш кабилар саналади.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир инсон мақсадга
эришиш учун аввало, ўзгаларнинг ҳиссий реакцияларини
олдиндан сеза олиши ва тушуниши, атрофдагилар билан
ижобий муносабатлар ўрната олиши, бошқа шахслар
билан ўзаро тил топа олиши лозим бўлади. Шундай экан,
шахс эмоционал интеллектини амалий ва назарий
жиҳатдан ўрганиш, замонавий психологик билимлар
тизимиде ўта долзарбдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии. 1995. – N 1. С. 111– 131.
2. Мэйер Дж., П.Соловей, Д. Карузо. Эмоциональный интеллект. – М.: Институт психологии РАН, 2010. – С.92.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Даниэл Гоулман; пер. с англ. А. П. Исаевой. - М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2012. – С.57.
4. Salovey P., Mayer J. D., Caruso D. R., Sitarenios G. Emotional intelligence as a standard intelligence // Emotion, 2001. № 1. P. 232 – 242.
5. Cooper R.K. Executive EQ: Emotional intelligence in leaders and organizations / R.K. Cooper, A. Sawaf// New York: GrossetPutnam, 1997.– P. 102.
6. Bar-On, R., Parker J.D.A. Emotional and social intelligence : Insights from the Emotional Quotient Inventory // Handbook of emotional intelligence, San Francisco : Jossey-Bass, 2000. – P. 145.
7. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д.В. Люсин // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования; под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Ин-т психологии РАН, 2004. – С.52.



Durdona ESHBOYEVA,
*English teacher at the department of "Foreign languages",
International Islamic academy of Uzbekistan
e-mail: eshboyevadurdona@gmail.com*

Reviewer: D. U. Djurayev - Head of the Department of Pedagogy and Psychology, UzSWLU, Doctor of pedagogical sciences.

THE USAGE OF GAMES WITH AUTHENTIC MATERIALS AT PRE-SCHOOL EDUCATION

Abstract

Over the past few years, learning a foreign language has become a necessity rather than a way of personal development. A foreign language has become a compulsory component of education not only in schools and universities, but also in many additional preschool institutions.

The demand for a foreign language in society and the understanding of parents that language is not only a factor in educating a modern man, but also the basis of his social and material well-being in society makes early learning of a foreign language especially popular and important today. About 20 years ago, knowledge of the language was only required in jobs in certain fields, but now it is necessary to have at least one foreign language.

Key words: English language, games, pre-school education, teaching, methods.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA AUTENTIK MATERIALLAR YORDAMIDA O'YINLAR NI QO'LLASH

Annotatsiya

So'nggi bir necha yil ichida chet tilini o'rganish shaxsiy rivojlanish usuli emas, balki zaruratga aylandi. Chet tili nafaqat maktab va universitetlarda, balki ko'plab maktabgacha ta'lim muassasalarida ham ta'limning majburiy komponentiga aylandi.

Jamiyatda chet tiliga bo'lgan talab, bu til nafaqat zamonaviy insonni tarbiyalash, balki uning jamiyatdagi ijtimoiy va moddiy farovonligining asosi ekanligini bilish, chet tilini erta o'rganishni ommabop va muhim qildi. Taxminan 20 yil oldin, tilni bilish faqat ma'lum sohalaridagi ishlarda talab qilingan bo'lsa, endi kamida bitta chet tiliga ega bo'lish zarur hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, o'yinlar, maktabgacha ta'lim, o'qitish, metodika.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГР С АУТЕНТИЧНЫМИ МАТЕРИАЛАМИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

За последние несколько лет изучение иностранного языка стало необходимостью, а не способом личного развития. Иностранный язык стал обязательным компонентом обучения не только в школах и вузах, но и во многих дополнительных дошкольных учреждениях. Востребованность иностранного языка в обществе и понимание родителями того, что язык является не только фактором воспитания современного человека, но и основой его социального и материального благополучия в обществе, делают раннее изучение иностранного языка особенно популярным и популярным. важно сегодня. Около 20 лет назад знание языка требовалось только при работе в определенных областях, но теперь необходимо владеть хотя бы одним иностранным языком.

Ключевые слова: английский язык, игры, дошкольное образование, обучение, методика.

The main problem of teaching a foreign language is the age of the student. Until recent years, the teaching method was mainly aimed at school-age children, but now parents tend to start involving their children in learning a foreign language as early as possible. The main goals in teaching a foreign language to preschoolers are:

- formation of children's primary communication skills in a foreign language;

- the ability to use a foreign language to achieve their goals, express thoughts and feelings in real situations of communication;

- creating a positive attitude to further study of foreign languages;

- arousing interest in the life and culture of other countries.

Preschool age is especially favorable for the beginning of learning a foreign language: children of this age are particularly keen on language learning, they have great interest in understanding speech experience. A child of this age absorbs everything like a sponge and easily remembers new information, which is another factor proving that it is the best time to learn a language, particularly English. Not only do they easily and firmly remember a small amount of language material, but also reproduce it well.

Teaching kids is a very difficult task, which requires a completely different methodological approach than teaching schoolchildren and adults. If an adult speaks a foreign language, this does not mean that he can teach others. Faced with methodically helpless lessons, children can permanently acquire an aversion to a foreign language, lose confidence in their abilities. Only experienced specialists should work with preschoolers.

During English classes children gradually develop the basics of communicative competence, which at an early stage includes the following aspects:

- the ability to correctly repeat English words from a phonetic point of view after a teacher, native speaker or speaker, that is, the gradual formation of auditory attention, phonetic hearing and correct pronunciation;

- mastering, consolidating and activating the English vocabulary;

- mastering a certain number of simple grammatical structures, building a coherent utterance.

The methodology of conducting educational activities should be based on the age and individual characteristics of the structure of children's linguistic abilities and should be aimed at their development.

Basic methods of teaching children a foreign language are as follows:

Associative method.

This method is perfect for children because of their wide imagination. Its essence is that the studied phrase or word is associated with some very vivid image or a picture. That is, by memorizing the word "apple", they represent a delicious juicy apple. Subsequently, a vivid image makes it easy to find the right word in memory.

The communicative method (lexical approach).

This is a method of learning a language through communication, discussion – so children gradually learn to think in English. Teachers can discuss how the day went, how interesting a new book or movie was, where they went on the weekend. In this way, children learn phrases and expressions that can be easily used in speech later.

Audio-linguistic and audiovisual methods

With the help of these methods, oral speech can be practiced in an effective way. They are based on interesting dialogues and by learning them, children easily learn to speak. In this method children watch movies, listen to songs, which gives them opportunity to perceive the original English speech.

Immersion method

The best way to apply the method is to communicate with a native speaker who can not answer in a mother tongue of children. The immersion method teaches to think in English – a good and an advanced skill that will be very useful in the future.

Communicating in a foreign language should be motivational and purposeful. It is necessary to create in the child a positive psychological attitude to foreign language speech, and the best way to create such a positive motivation is a game. The game is both a form of organization and a method of conducting classes, where children accumulate a certain stock of English vocabulary, learn many poems, songs, counting books and so on.

This form of teaching creates favorable conditions for mastering language skills and speech skills. The ability to rely on gaming activities allows teachers to provide natural motivation for speech in a foreign language, make even the most elementary statements interesting and meaningful. The game in teaching a foreign language is not opposed to educational activity, but is inextricably connected with it.

Games in educational activities should not be episodic and isolated. There is a need for a cross-cutting game methodology that combines and integrates other activities in the process of language learning. The game methodology is based on the creation of an imaginary situation and the adoption of a particular role by the child or teacher.

Educational games are divided into situational, guessing, competitive, rhythmic-musical and artistic games.

Situational games include role-playing games that simulate situations of communication on a particular occasion. Role-playing is a game activity in which various life situations are played out and children act in certain roles. For example: a seller and a buyer, a doctor and a patient, an actor and his fan, etc.

They, in turn, are divided into games of a reproductive nature, when children reproduce a typical, standard dialogue, applying it to a particular situation, and improvisational games that require the use and modification of various models.

Guessing games. Guessing games are engaging and they make children think, which is the ideal way to practice key vocabulary and grammar. "Guess who?", "Guess My Job", "Guess What I bought" and other similar games are good examples of guessing games. In this type of games, a teacher or a child describes an object or a person by using appropriate words as well as gestures and pantomime. By way

of illustration, in the game "Guess What I Bought" the teacher tells class that he went shopping yesterday and that children must guess what he bought. The teacher describes each object in terms they can understand: "It's warm. It is brown. You put it on your head (it's a hat)".

Competitive games. Most games that promote the acquisition of vocabulary and literacy are competitive. The winner is the one who has a better command of the language material. These are all kinds of crosswords, board and print games with linguistic tasks, and the execution of commands. Crosswords can be on any topic: animals, fruits, vegetables, furniture, toys and etc. The teams are different. In the classroom, children can play the game: "Simon says" - the goal of this game is to develop cognitive interests. The children stand next to the teacher. The task of the children is to follow the teacher's commands. For example: "Hands up! Sit down! Jump! Run!" In the course of this game, the lexical material of various topics is widely used.

Rhythm-music games are all kinds of traditional games such as round dances, songs and dances with a choice of partners, which contribute not so much to mastering communication skills, but to improving the phonetic and rhythmic and melodic sides of speech and immersion in the spirit of the language, for example: "Nuts and May", "What's your name?", "I like my friends", "Head, shoulders, knees and toes", etc.

Artistic or creative games are a type of activity that stands on the border of play and artistic creativity, the path to which lies for the child through play. They, in turn, can be divided into:

1. Dramatizations, that is, small stages. "In the forest" - for example: a fox and a bear meet in the forest, and a small dialogue is played out (Hello! I am fox. I can run. I like fish); "Little Red Riding Hood" and others.

2. Pictorial games, such as graphic dictation, picture coloring. Picture coloring is a calming, not always meaningful, but very common activity. While the child is engaged with drawing something, the teacher repeats the words and calls the details of this picture. Graphic dictation – for example: in the classroom, the children are told what color the thing is, they paint it, and then compare the resulting images with the one dictated by the teacher.

Games with cards are very popular among young learners due to their clarity and stimulation for the child's imagination. They make it easier to learn the language and boost vocabulary replenishment by combining vision, pronunciation, repetition and consolidation as well. The following classes are most effective:

Naming the item shown on the card. The teacher shows the card, names the object depicted on it and passes it to the children, each of them must repeat the specified word, and then sends it to the next participant. For beginners, it is enough to simply name an object or animal, if the lesson is not the first, the process can be complicated by pronouncing not a word, but a construction containing it;

Describing the picture from the card. This stage involves the presence of certain vocabulary and level of language proficiency. For example, if the picture shows a dog, the word dog can be added to the description of what it is - black dog, big dog, funny dog. Of course, new words should be learned earlier, cards in this case help to consolidate the material and be able to use the learned vocabulary in practice;

Seeing which picture is missing. Here, along with language skills, attention is trained. The pictures are fixed on the board or stand, the children turn away, after which the teacher removes one or two of them. The task of the children is to name, in English, of course, what has disappeared from their field of view.

Because the visual channel of perception is dominant in the majority, the use of flashcards in training is extremely effective.

In conclusion, there are several methods of teaching a foreign language to young learners, especially preschoolers. Considering playfulness and active behavior of preschoolers, these methods are usually applied by using games in teaching process. A game is an activity focused on the zone of

immediate development, combining a pedagogical goal with an attractive motive for the child's actions. Games do not only support the interest and initiative of children, but also introduce them to this multi-faceted and multilingual world. This approach to language learning will help to raise a proactive and independent child who can become a successful person in the modern world.

REFERENCES

1. Гальскова Н.Д. Никитенко З.Н. Теория и практика обучения иностранным языкам. Начальная школа: методическое пособие. - М.: Айрис-пресс, 2004.
2. Eshboeva, D., Usmanova, M. (2021). IMPORTANCE OF USING CARTOONS IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN PRESCHOOL EDUCATION. Молодежь, наука, образование: актуальные вопросы, достижения и инновации (с. 87-89).
3. Авлиякулов Н.Х., Мусаева Н.Н. Модульные технологии обучения. - Т.: Издательство «Наука и технологии», 2007.



Ulug'bek YULDOSHEV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport o'qituvchisi
E-mail: u.yuldoshevsue@gmail.com

Sportni boshqarish va turizm fakulteti dekani (Phd) Tillyaxodjayev A.A taqrizi asosida

STAGES OF DEVELOPMENT OF SPORTS MARKETING IN OUR COUNTRY

Abstract

The article talks about the development of sports marketing in our country, the establishment of cooperation with foreign companies in order to produce competitive sports products for foreign markets, increase the country's budget through the development of sports.

Key words: sports, sports marketing, sports industry, sporting events, international market trends, tourism.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОГО МАРКЕТИНГА В НАШЕЙ СТРАНЕ

Аннотация

В статье рассказывается о развитии спортивного маркетинга в нашей стране, сотрудничестве с иностранными компаниями с целью выпуска конкурентоспособной спортивной продукции для внешних рынков, увеличения бюджета страны за счет развития спорта.

Ключевые слова: спорт, спортивный маркетинг, спортивная индустрия, спортивные события, тенденции международного рынка, туризм.

MAMLAKATIMIZDA SPORT MARKETINGINI RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya

Maqolada mamlakatimizda sport marketingini rivojlantirish, tashqi bozorga raqobatbardosh sport buyumlari ishlab chiqarish maqsadida xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish, sportni rivojlantirish orqali mamlakat byudjetini ko'paytirish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sport, sport marketingi, sport industriyasi, sport tadbirlari, xalqaro bozor tendensiyalari, turizm.

Kirish. Ma'lumki sport dunyo bo'ylab o'ynaladigan, sevib tomosha qilinadigan va insonlarga emotsiya ulashadigan global mahsulot va servis turidir. Bugungi kunda olimpiyada o'yinlari va Jahon kubogi kabi xalqaro musobaqalar ko'plab ommaviy axborot vositalarining e'tibor markazida bo'lishiga qaramay, sport marketingi hamda xalqaro biznes o'rtasidagi o'zaro aloqalarda ham amaliy va nazariy nuqtai nazardan oqsoqlanishlar ko'zga tashlanmoqda va bu kabi holatlarni yurtimizda ham tez-tez uchrab turishi muammoli vaziyatlardan biri hisoblanadi.

Butun dunyo bo'ylab tarqalgan, mamlakatlarni iqtisodiy inqiroz yoqasiga olib kelgan katta xavflardan biri bo'lgan koronavirus pandemiyasi ham jismoniy tarbiya va sport sohasida o'z ta'sirini ko'rsatdi. Jahondagi yirik musobaqalar, olimpiyada o'yinlari, sport turlari bo'yicha chempionatlar sport muxlislari o'tayotgani buning yaqqol dalilidir. Ana shunday muammolarni hal qilish uchun butun dunyoda ko'plab xalqaro sport korxonalari va tashkilotlari xalqaro sport marketing loyihalarini amalga oshirish yo'lida tinimsiz mehnat qiladilar va bu orqali nafaqat o'z byudjetini ko'paytiradilar balki, davlat iqtisodiyotini ham boyitib, mamlakatning turizm salohiyatini oshirishda o'z hissalarini qo'shadilar.

Avvalombor sport marketingi nima? Mamlakatimizda sport marketingini kirib kelishi, fan sifatida o'qitilishi, sport marketingi bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash oldimizda turgan muhim muammolardan biridir.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Sport marketingini o'rganishda rossiyalik olim M. Kutepovning «Маркетинг в зарубежном спорте» (1993) nomli o'quv qo'llanmasi muhim ahamiyatga egadir. Buni ta'kidlashdan maqsad shuki, O'zbekistonda sport faoliyatiga marketing chuqur singib ketganicha yo'q va shu sababdan maxsus o'quv va uslubiy qo'llanmalar ham juda ozchilikni tashkil qiladi. Ana shularni e'tiborga olgan holda M.

Kutepovning o'quv qo'llanmasini asos qilib olishga to'g'ri keladi.

Yurtimizda sport marketingini rivojlantirish va buning natijasida mamlakat ichki bozoriga ijobiy ta'sir o'tkazishni tahlil qilish bilan birga «Sport marketing»ning o'zi nima va uni boshqa sohalaridan ajratib turuvchi asosiy faktorlar nimalardan iborat ekanligi haqida yetarli tushunchaga ega bo'lish juda muhim hisoblanadi. Bu borada ko'plab olimlar o'z fikrlari bilan bo'lishganlar xususan Avstraliyaning Dekin universiteti (Deakin University) professorlari Vanessa Ratten hamda Xamish Rattenlar o'z izlanishlari natijasidan kelib chiqib quyidagi ta'rifni keltiradilar: Sport marketingi - samarali marketing vositalaridan biri bo'lib, uning yordamida kompaniyalar iste'molchilarning sportga bo'lgan ehtirosidan foydalanib daromad oladilar. Ta'kidlash joizki, yurtimizda ham sport homiylari masalasi doimo dolzarb hisoblanadi, buning natijasida esa sport klublari doimo moliyaviy ko'makka muhtojlik sezishadi, balki bu klubda to'g'ri yo'lga qo'yilmagan marketing faoliyati bilan ham bog'liqdir [1].

Marketing bo'yicha har qanday kitobni oling - masalan, Kotler, Sonders va Armstrong yoki Brassington va Pettit asarlari, shunda mualliflar marketingni almashish jarayoni sifatida ko'rishayotganini ko'rasiz, uning doirasida tashkilot uchrashish uchun ishlaydi. Marketingning boshqa ta'riflari, masalan, Gronroos asarlari, mijozlarning uzoq muddatli munosabatlarining muhimligini ta'kidlashi bilan yanada chuqurlashadi. Ammo ular sportning o'ziga xos xususiyatlarini va sport mahsuloti bilan boshqa mahsulot va xizmatlarning farqlarini hisobga olmaydilar. Sport marketologlari va hatto marketingning o'zi uchun bu ta'riflarning foydali bo'lishi ehtimoldan yiroq emas, chunki aksariyat hollarda (masalan, Mullin, Xardi va Satton, 2000; Pitts va Stotlar, 1996; Shank, 2005 marketing) unga «sport» so'zi mexanik ravishda qo'shiladi.

Sport marketingi - bu o'zgaruvchan va oldindan aytib bo'lmaydigan muhitda, xuddi shu konssetsiyaga xos bo'lgan sport iste'molchilari, sport sohasida ishlaydigan kompaniyalar va boshqa jismoniy shaxslar va tashkilotlarning to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita vazifalarini kompleks ravishda hal qilish uchun imkoniyatlarni izlashdir [2].

Sport marketingi uchta sektorga bo'linadi. Birinchisi, Olimpiya o'yinlari, futbol ligasi va sport assotsiatsiyalari, shuningdek sport jamoalari uchun reklama. Ikkinchisi, turli xil mahsulotlarni reklama qilish uchun sport tadbirlari, sport jamoalari va alohida sportchilarni ishlatishga tegishli. Uchinchi sektor - faollikni oshirish maqsadida aholi o'rtasida sportni ommalashtirish.

Birinci holda, targ'ibot to'g'ridan-to'g'ri sport bilan bog'liq. Ikkinchi holatda, mahsulotlar to'g'ridan-to'g'ri sport bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ammo bunga hojat yo'q. Umuman sportni ommalashtirishda ushbu turdagi strategiya "Sport marketing" deb nomlanadi. Targ'ibot sport bilan emas, balki sport tadbirlari bilan bog'liq bo'lsa, sportchilar, jamoalar yoki ligalar turli xil mahsulotlarni reklama qilish uchun ishlatiladi, bu "Sport marketing" deb ataladi. Reklama kompaniyalari jamoatchilik ishtirokini oshirishga qaratilgan bo'lsa, u ommaviy sport marketingi deb nomlanadi. Kompaniyalar va uyushmalar tovarlarni yoki xizmatlarni targ'ib qilish uchun turli xil kanallardan foydalanadilar, masalan jamoalar yoki sportchilarga homiylik qilish, turli xil sport ko'rsatuvlari va tatanalari paytida televidion yoki radio reklamalar va/yoki sport maydonchalaridagi reklama. "Street Sports Marketing" butun dunyo bo'ylab yirik sport tadbirlari paytida sportni ommalashtirishga ko'maklashish maqsadida ko'chada reklama taxtalari, shuningdek shahar elementlari (ko'cha chiroqlari va piyodalar yo'laklari va boshqalar) orqali sport marketingini o'rganadi [3]. FIFA Jahon kubogi, Olimpiya o'yinlari yoki Superkubok kabi. Dunyo bo'ylab turli xil sport muxlislari bilan har xil turdagi va darajadagi sport turlari mavjud. Masalan, ko'plab mamlakatlarda kriket va futbol nihoyatda mashhur. Qo'shma Shtatlarda Amerika futboli, beysbol va basketbol eng mashhur hisoblanadi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sport marketingi - bu sport tadbirlari va jamoalarni targ'ib qilishga, shuningdek sport tadbirlari va sport jamoalari orqali boshqa mahsulotlar va xizmatlarni targ'ib qilishga yo'naltirilgan marketingning bir qismidir. Bunday holda, reklama qilingan mahsulot jismoniy mahsulot yoki tovar nomi bo'lishi mumkin. Maqsad mijozga sportni ommalashtirish yoki boshqa har qanday mahsulot, xizmat, biznes yoki sabablarni sport orqali targ'ib qilish strategiyasini taqdim etishdir. Sport marketingi orqali iste'molchilarning ehtiyojlari va ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Ushbu strategiyalar umumiy marketingning an'anaviy 4Pga amal qiladi: mahsulot, narx, reklama va joy. Sport marketingida ham yana 4P qo'shildi, chunki sport bu xizmat deb hisoblanadi. Qo'shimcha 4P: rejalashtirish (planning), qadoqlash (packaging), joylashishni aniqlash (positioning) va idrok etish (perception). Qo'shimcha to'rtta elementning qo'shilishi "sport marketingi aralashmasi" deb nomlanadi [4].

Sport marketingi xalqaro sport loyihalarining ahamiyatli yo'nalishlaridan biri bo'lib, biznesni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'plab sport jamoalari dunyo miqyosidagi xalqaro homiylik bilan xalqaro sport marketing tashkilotlari orqali hamkorlikni yo'lga qo'yadilar (Brandwave, Chime sports marketing, Fenway sports management). Olimlar sport marketingi xalqaro korporatsiya va tashkilotlar uchun o'z mahsulotlari va xizmatlarini reklama qilishi ulkan imkoniyat deya ta'kidlaydilar. Bular, sport maydoni nomini sotib olish, alohida sportchilarga homiylik qilish yoki sport kiyimlari hamda anjomlar bilan ta'minlash jarayonida ko'zga tashlanishi mumkin.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sport tadbirlari doimo atrofiga juda ko'p soha vakillarini mujassam qiladi masalan: sportchilar, targ'ibotchilar, homiylik, agentliklar, ommaviy axborot vositalari va boshqa kasb vakillari. Olimlar sport marketing korxonalari va homiylik ushbu imkoniyatlardan foydalanib quyidagi qoidalariga amal qilishlarini maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar:

- mahsulot va sport o'rtasidagi muvofiqlikni baholash uchun aniq bir tadqiqot;

- ishonchli sherik bilan kelishish uchun tanlangan sport bozorini diqqat bilan sinab ko'rish;

- yaxshi muloqot kompaniyasi;

- ishonchli odamlar jamoasi.

Yurtimizda sportga bo'lgan e'tibor doimo yuksak darajada bo'lishiga qaramasdan, uning atrofida mavjud bo'lgan muammolar, dunyo miqyosida o'z o'rnimizga ega bo'lishimizda to'sqinlik qilib kelgani ancha yillardan buyon sportsevar xalqimiz uchun muammoli vaziyatlardan biri bo'lib kelayotgan edi. Bugun mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi, ayniqsa, jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash va ilmiy salohiyatini oshirish chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan 2020-yil 3-noyabrda imzolangan "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori, bunga yorqin misol bo'ladi [5].

Unga ko'ra, yurtimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida xalqaro standartlarga muvofiq kompleks bilimlarga ega malakali kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash, sportda ilm-fanni jadal rivojlantirish, yuqori malakali raqobatbardosh trener-o'qituvchilar, mutaxassislar hamda ilmiy xodimlarni tayyorlash jarayonlarini yanada takomillashtirish maqsadida universiteti huzuridagi Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar institutini tashkil etildi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish, jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish hamda sport tashkilotlarini, ta'lim va sport-ta'lim muassasalarini yuqori malakali trenerlar va boshqa sport mutaxassislari bilan ta'minlash, jahonning yetakchi ishlab chiqaruvchilarini jalb qilgan holda sport kiyimi, anjomlari va jihozlarni ishlab chiqaruvchi zamonaviy korxonalar faoliyatini tashkil etish, xalqaro sport musobaqalariga mezbonlik qilish va sportning shaffofligini ta'minlash bunga misol bo'la oladi.

Sport o'yinlari homiysi bo'lish orqali bugun kompaniyalar o'z daromadlarini bir necha barobar oshirishga erishmoqdalar, dunyo bo'ylab o'tqazilib kelinayotgan xalqaro sport tadbirlari va millionlab muxlisarga ega bo'lgan jamoalar ularga bunday imkoniyatni taqdim etmoqdalar, ammo homiy bo'lish, shunchaki futbol jamoasi a'zolarining futbolkasida yoki o'yin maydonchasi atrofidagi bannerlarda o'z belgisi bilan paydo bo'lishnigina anglatmaydi, homiy bo'lish - brendga yoki kompaniyaga sportning ijobiy bahosini iste'molchi qalbga bo'lgan ehtiros bilan bir vaqtning o'zida yetkazishga imkon berish demakdir.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mamlakatimizda sport marketingi orqali ichki bozorini va iqtisodiy salohiyatini oshirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy vositalar quyidagilardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir:

- sport marketingi mutaxassislarini yurtimizda tayyorlash (bakalavr, magistratura, tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchilik);

- nufuzli sport musobaqalariga mezbonlik qilish hamda buning uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va infratuzilmani yaratish;

- xalqaro sport marketingi korxonalari bilan tashqi aloqalarni o'rnatish;

- milliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va mahsulotlarini sport musobaqalarida reklama qilish;

- mamlakatimizda rivojlanmagan ammo ommabopligi jihatdan yuqori turuvchi sport turlarini joriy qilish va buning natijasida turizm oqimini o'stirish.

Yuqorida bildirilgan takliflar, yurtimizda sport marketingi hamda xalqaro sport turlari, jismoniy tarbiya va turizmni rivojlantirishda shuning bilan birga mahsulotlarimizni reklama qilish orqali jahon bozoriga olib chiqishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Vanessa and Ratten, Hamish 2011, International sport marketing: practical and future research implications, Journal of business and industrial marketing, vol. 26, no. 8, pp. 614-620.
2. Маркетинг спорта / Под ред. Джона Бича и Саймона Чедвика; Пер. М27 с англ. — М.: Альпина Паблишерз, 2017. — 706 с.
3. Данченко Л.А. Маркетинг: учебник и практикум для академического бакалавриата / Л.А. Данченко [и др.]; под редакцией Л.А. Данченко. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 486 с.
4. Степанова О.Н. Маркетинг в сфере физической культуры и спорта: Монография. — М.: Сов. спорт, 2003.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 2020-yil 3-noyabr. www.lex.uz



УДК: 378.147

Гульчеҳра ЮСУПОВА,
преподаватель ТГПУ
E-mail: guli69guli69@gmail.com

THE STATE OF THE CONCEPTS OF MODELING LEARNING IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract

This article examines an important part of education management is considered in a broader perspective, including considerations about the nature of educational programs. The co-existence and interdependence between competency models, national curricula and educational standards, as well as exemplary in-depth aspects of secondary digital education are being developed.

Key words: Concept, competence, computer science, curriculum, digital technologies, educational standards.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТИШ МОДЕЛЛАШТИРИШ КОНСЕПСИЯСИНИНГ ҲОЛАТИ

Аннотация

Ушбу мақола таълимни бошқаришнинг муҳим қисмини кенгрок нуқтаи назардан кўриб чиқади, шу жумладан ўқув дастурларининг табиати ҳақида фикрлар. Компетентлик моделлари, миллий ўқув режалари ва таълим стандартлари, шунингдек, ўрта рақамли таълимнинг намунали чуқурлаштирилган жиҳатлари ўртасида ҳамоханглик ва ўзаро боғлиқлик ишлаб чиқилмоқда.

Калит сўзлари: Компетенция, компетентлик, информатика, ўқув режа, рақамли технология, таълим стандартлари.

СОСТОЯНИЕ КОНЦЕПЦИЙ МОДЕЛИРОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается важная часть управления образованием рассматривается в более широкой перспективе, включая соображения о характере учебных программ. Разрабатываются сосуществование и взаимозависимость между моделями компетенций, национальными учебными планами и образовательными стандартами, а также образцовые углубленные аспекты среднего цифрового образования.

Ключевые слова: Концепция, компетентность, информатика, учебный план, цифровые технологии, образовательные стандарты.

Введение. Вопросы развития повышения конкурентоспособности образования страны на национальном и международном рынках труда также вошли в Концепцию развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года.

Концепция определяет стратегические цели, приоритетные направления, задачи, этапы развития высшего образования в Республике Узбекистан на среднесрочную и долгосрочную перспективу и является основанием для разработки отраслевых программ и комплекса мер в данной сфере. Вместе с тем в мире все шире внедряются новые инновационные технологии научно-технического образования. В Узбекистане создаются предпосылки и условия для перехода к подобным технологиям преподавания, что ярко отражено в Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года.

На сегодняшний день ситуация изменилась в той мере, в какой была разработана основа для цифровых компетенций и обучения информатике. Она должна служить общеобразовательным стандартам. Ожидается, что школы и учителя достигнут этих стандартов знаний и навыков, связанных с ИКТ, на основе перекрестного обучения.

Концепция (педагогика) – это способ систематизации и представления данных о реализуемом в науке процессе, качество которого зависит от методов, форм, принципов, средств и технологий педагогической деятельности, располагающих личность обучающегося и/или ученический коллектив к единоличному и коллективному развитию и становлению, самоутверждению и самореализации.

Методы и средства реализации модели описывает процессуальный компонент. Результативный компонент, в

свою очередь, позволяет оценить результативность применяемой модели формирования ИКТ-компетентности будущих учителей информатики.

Анализ литературы по данной теме. Выявлены педагогические условия реализации модели: организация информационно-образовательного пространства для обучения студентов; соотнесение профессиональных компетенций с трудовыми функциями учителя информатики; выделение составляющих ИКТ-компетентности будущего учителя информатики. При осуществлении комплекса условий обеспечивается повышение качества подготовки будущих учителей информатики и их конкурентоспособность [6].

Рассмотрим подробнее применение выделенных выше подходов для формирования ИКТ-компетентности. Компетентность – это более широкое понятие, чем квалификация. Так, квалификация отвечает только за предметные знания и умения, а компетентность в свою очередь отвечает за более широкий круг навыков. Компетентность – это обладание определённой компетенцией, то есть знаниями и опытом собственной деятельности, позволяющими выносить суждения и принимать решения. Следует отметить, что идея формирования компетенций взята из Европейского подхода к подготовке специалистов. Так, под компетенцией в широком смысле подразумевается способность к широкому мышлению, анализу, рефлексии. Способность к рефлексии лучше всего проявляется, если при обучении студента использовать идеи рефлексивного подхода.

В профессиональном стандарте педагога определены три уровня овладения ИКТ-компетентностью: обще пользовательский, общепедагогический и предметно-педагогический. Каждому уровню овладения компетент-

ностью соответствуют свои знания и умения, которые необходимо освоить учителю. Для перехода к следующему уровню овладения ИКТ-компетентностью учителю необходимо овладеть всеми составляющими предыдущего уровня.

Начальный уровень средней школы предоставляет всем учащимся начиная с 5 класса обязательные и факультативные формальные уроки ИТ/информатики, которые зависят от конкретного типа школы. Поскольку более 20 лет по всей стране учебные планы по ИТ/информатике определяли требования к стандартам для соответствующих дисциплин с различными обозначениями и среди других предметов. С прошлого года общий сдвиг в сторону компетентности и ориентации на результат также повлиял на учебные программы по ИТ/информатике. На основе образовательных стандартов и моделей компетенций учебные планы были обновлены и пересмотрены.

Эту статью можно рассматривать как подкрепленного некоторыми размышлениями о том, как перевести вопросы учебных программ в более широкий контекст. Очевидно, что (реальное) образование по информатике для всех начинается с 5 класса, что является результатом хорошей учебной поддержки на уровне младших классов средней школы. Предпринимаются усилия по обеспечению цифровых компетенций для всех учащихся младших классов средней школы, но в модели компетенций по-прежнему отсутствует подотчетность и необходимые учебные планы для отдельных классов и возрастных групп.

Таблица 1. Типология представлений учебных программ [17]

ПРЕДНАЗНАЧЕН	идеальный	Видение (обоснование или базовая философия, лежащая в основе учебной программы)
	официальный/письменный	Намерения, указанные в документах/материалах учебной программы
РЕАЛИЗОВАННАЯ	восприимчивость	Учебная программа в интерпретации ее пользователей (особенно учителей)
	оперативность	Фактический процесс преподавания и обучения (учебная программа в действии)
ДОСТИЖЕНИЯ	эмпирический	Учебный опыт, воспринимаемый учащимися
	выученный	Итоговые результаты обучения учащихся

Таблица 1. иллюстрирует долгий путь от предполагаемой учебной программы до ее проникновения в мозг учащихся, где эффективные учебные программы со статусом “достигнуто” оставляют нечто волшебное, называемое “компетенцией”. Основные принципы обработки информации, концепции операционных систем, построение и эксплуатация сетей, баз данных, организация обучения и работы, концепции программирования, искусственного интеллекта, расширение теоретических и технических основ информатики, основные алгоритмы и структуры данных, информатика, скретч, языки программирования питон и правовые вопросы.

В настоящее время преподаватели несут ответственность за выбор и последовательность этих тем в сочетании с соответствующими программными средствами. Вместе с компетентностной моделью эти темы служат основой для получения знаний. Корректировка учебных программ ради приведения их в соответствие с новой школьной программой по информатике является лишь одной из причин недавно пересмотренной учебной программы по информатике.

Вопросы учебной программы играют очень важную роль в любой системе образования, в частности, в области информатики. В отличие от других традиционных дисциплин и в связи с относительно новой и все еще

О проблемах учебных программ и реформах учебных программ нельзя судить, не рассматривая систему образования, управление образованием и социокультурную основу, а также, как отражено в модели, диапазон ее влияния.

В течение нескольких лет во многих странах учебные программы переплетаются с моделями компетенций и образовательными стандартами. Не в последнюю очередь из-за неутешительных результатов международных сравнительных исследований, таких как TIMSS и PISA, проводимых в определенный период, эксперты в области образования во многих странах выдвинули идею и концепцию ориентации на результат и образовательные стандарты.

Методология исследования. Образовательные стандарты можно рассматривать как точные и обязательные ожидания с точки зрения достижения компетентности обучающихся. Толчком и обоснованием для ориентации на компетентность не только в Узбекистане, но и в других азиатских и европейских странах была необходимость сравнения систем образования. EQF (Европейская квалификационная рамка [4]), опубликованная в 2008 году, поместила эту идею в соответствующий и влиятельный документ. Действуя в качестве переводческого устройства, позволяющего сделать национальные квалификации более читаемыми по всей Европе, он может связать национальные системы квалификаций разных стран.

динамичной и нечеткой областью, задачи, которые сейчас предстоит решить, значительны.

“Учитывая важность информатики как научной и инженерной основы информационного общества, а также повсеместный политический дискурс о важности инноваций, высоких технологий и информационных технологий, можно было бы ожидать, что образование в области информатики к настоящему времени заняло бы свое естественное место в учебной программе промышленно развитых стран, особенно в Европе”.

Эта цитата из Informatics-Europe [15]

С точки зрения экспертов, он выражает обеспокоенность по поводу недостаточной представленности цифрового образования на всех уровнях школьного образования, за исключением специальных областей профессионального образования. Однако следующие годы с утвержденными новыми учебными планами, сопровождаемыми профессиональной подготовкой учителей и соответствующими учебными материалами, станут главной задачей.

Если рассматривать с более общей и абстрактной точки зрения, то есть доказательства того, что происходит определенная “профессионализация” общеобразовательных учебных программ не только в области информатики [16], явление, которое также рассматривается в этой

статье. Переход от образования (по-немецки “Bildung”) к безусловной и, возможно, преувеличенной ориентации на компетентность, к своего рода “утилитаризму” и потере свободы преподавания все чаще обсуждается некоторыми учителями и экспертами в области образования.

Анализ и результаты. Дальнейшие возможности использования продуктов и средств моделирования и реализации концепции формирования культуры самостоятельной работы личности в общей и профессиональной педагогике будут определяться выделяемыми и решаемыми задачами развития личности и системы непрерывного образования, в структуре которых актуальными направлениями поиска являются процессы и продукты социализации, адаптации, воспитания, фасилитации, педагогической поддержки, самосовершенствования, самореализации, самоактуализации и пр.

Выделенная система конструкторов педагогического моделирования и детерминированных единиц, функций и продуктов самоорганизации качества моделирования и реализации концепции формирования культуры самостоятельной работы личности будет использована при уточнении уровневой типологии концепций формирования культуры самостоятельной работы личности.

Качественное обучение оказывает существенное влияние на целый ряд результатов обучения. В то время как влияние учителей сдерживается рядом других факторов, таких как предшествующее обучение учащихся и семейные обстоятельства, именно преподавание оказывает наибольшее влияние на систему. Если учителя хотят эффективно использовать это влияние, то им, как и их ученикам, нужны возможности для углубления своего понимания и совершенствования своих навыков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуразаков, М.М. Развитие компонентов профессиональной деятельности учителя информатики в контексте реализации компетентностного подхода в образовании / М.М. Абдуразаков // Информатика и образование. – 2014. – С. 75–78.
2. Абдуразаков, М.М. К вопросу совершенствования методической подготовки будущего учителя информатики / М.М. Абдуразаков, Ж.Х. Азиева // Информатика и образование. – 2013. – № 1 (240). – С. 71–73.
3. Адольф, В.А. Подготовка будущего педагога к профессиональной деятельности в условиях внедрения профессионального стандарта / В.А. Адольф // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2015. – № 1 (31). – С. 5–11.
4. EQF – Европейская квалификационная рамка (2008) <http://www.accreditedqualifications.org.uk/european-qualifications-framework-eqf.html>
5. Баженов, И.В. Межвузовская кооперация субъектов образования при разработке электронных образовательных ресурсов как одно из направлений повышения качества образования / И.В. Баженова, Г.М. Гринберг, Л.М. Ивкина // Информатика и информационные технологии. – Челябинский государственный педагогический университет, 2013. – С. 157–162.
6. Юсупова Г.Ю. Мухамадиева Ф.Е. METHODS AND MODELS OF DISTANCE LEARNING [Текст] / NOVATEUR PUBLICATIONS JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230 VOLUME 6, ISSUE 6, June -2020- 81-87 стр.
7. Юсупова Г.Ю. Мухамадиева Ф.Е. Using Of Created The Multimedia Resources ForPedagogical Education [Текст] European Journal of Business & SocialSciences Volume 07 Issue 05 May 2019
8. Г.Ю.Юсупова, Б.Холдоров и др. Интеграция новых ИКТ-тенологий в образовательный процесс необходимое условие модернизации системы образования MONOGRAFIA POKONFERENCYJNA SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT #17 Belgrad(Serbia) 30.05.2019-31.05.2019 , 407-410стр.
9. Юсупова Г.Ю. Мухамадиева Ф.Е. DIGITALIZATION, DIGITAL PRACTICES AND DIGITAL SKILLS. МАТЕРИАЛЫ XVI МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ И ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ – 2020 30 марта - 7 апреля 2020 г. Том 19 SHEFFIELD Англия.https://www.abc.berufsbildendeschulen.-at/download/2032/E_Gesamtbrochure.pdf
10. Михойц П. Компетентностно-ориентированный подход к основному образованию в области информатики в Австрии. В: КаласИ., МиттермейерР. Т. (ред.) Информатика в школах - Вклад в 21st Centuroбразование 21 века, ISSEP 2011. Спрингер, стр.43-55 (2011)
11. МихейцП.: К компетентностной модели ИКТ и информатики в общем образовании на уровне средней школы. В: Манчестерский столичный университет (ред.): Рабочая конференция IFIP. Решение образовательныхпроблем: роль ИКТ. Манчестерский столичный университет, Манчестер, стр.12-21 (2012)
12. DIGIKOMP, <http://www.digikomp.at>
13. БИФИ, <http://www.bifie.at>
14. Учебная программа по информатике Для старших классов Средней Школы Австрия, http://www.bmbwk.gv.at/-medienpool/11866/lp_neu_ahs_14.pdf (2003)
15. Марзано, Р.: Что работает в школах? Перевод исследований в действие, доктор философии Verlag (2003)
16. МихеузП., СабитцерБ.: Избранные материалы по обучению информатике в австрийских школах. В: Материалы конференции ISSEP 2015, Любляна, стр. 153-164, <https://issep15.fri.uni-lj.si/files/issep2015-proceedings.pdf> (2015)
17. Bundesministerium für Bildung und Frauen: Die kompetenzorientierte Reifeprüfung Informatik,
18. https://www.bmbf.gv.at/schulen/unterricht/ba/reifepruefung_ahs_lfinf_24984.pdf (2013)
19. Информатика-Европа: Отчет об образовании в области информатики, <http://europe.acm.org/iereport/informatics-education.html>
20. МинцС., ТироцциГ., Холсингер Д. Б.: Среднее образование. В: Энциклопедия образования, <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3403200550.html>(2002)
21. Аккер Дж.: Перспектива учебной программы по плюрилингвальному образованию для документа “Руководство по разработке и внедрению учебных программ для плюрилингвального и межкультурного образования”. Опубликовано by theСоветом ofЕвропы (2010)
22. Маккартни Р., ТенненбергДж.: ACM Transactions по компьютерному образованию (TOCE) - Специальный выпуск по компьютерному образованию в школах (К-12), Том 14, Выпуск 2 (2014)



УДК: 37.014542.1
Ю-91

Шахноза ЮСУПОВА,
Самарқанд Давлат Чет Тиллар Институтини мустақил тадқиқотчиси
E-mail: shakhnozassifl@gmail.com

СамДЧТИ, Ph.D. доц. Облоқулова М.М. тақризи асосида

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ОММАВИЙ ОЧИҚ ОНЛАЙН КУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ БЎЙИЧА ТАЖРИБА-СИНОВ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Аннотация

Мақолада инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда педагогик тажриба-синов ишларини ташкил этиш таҳлил этилган, тажриба-синов ишлари келтирилган. Оммавий очик онлайн курслардан бирини танлашда анкета-сўровнома, дастлабки ва якуний тест топшириқлари, ООКлар бўйича топшириқлар, SWOT-таҳлил методи топшириқлари, VEN диаграммаси методи топшириқлари ва топшириқларнинг натижалари ёритилган. Педагогик тажриба-синов ишлари натижаларининг статистик таҳлили Тажриба ва назорат гуруҳларининг анкета-сўров натижалари, дастлабки тест натижалари, якуний тест натижалари ҳамда тажриба гуруҳларининг ООК бўйича топшириқлар натижалари, SWOT таҳлил натижалари, VEN диаграммаси натижалари асосида ўрганилди. SWOT-таҳлил ва VEN диаграммаси методлари тадқиқотнинг зарурий элементлари бўлиб, стратегик режаларнинг ҳар қандай даражасини тайёрлашда мажбурий дастлабки босқич сифатида таҳлил этилди.

Таянч сўзлар: Симулятор, оммавий онлайн очик курс, MIT OpenCourseWare(OCW), Coursera, EdX, Khan академияси, INTUIT онлайн очик курси, bepul курс, the method of SWOT-analysis, the factors of the method of SWOT-analysis, the approaches of the method of SWOT-analysis, methodology of the method of SWOT-analysis, VEN диаграммаси, тажриба гуруҳи, назорат гуруҳи.

ORGANIZING EXPERIMENTAL WORKS ON THE USE OF PUBLIC OPEN ONLINE COURSES IN ENGLISH TEACHING

Annotation

The article analyzes the organization of pedagogical experiments in the teaching of English using public open online courses, gives experimental works. When choosing one of the public open online courses, the questionnaire, initial and final test assignments, assignments on OOKs, assignments of SWOT-analysis method, assignments of VEN diagram method and results of assignments are covered. Statistical analysis of the results of pedagogical experimental work was studied on the basis of questionnaires of experimental and control groups, preliminary test results, final test results and results of experimental groups' assignments on OOK, SWOT analysis, VEN diagram. SWOT-analysis and VEN diagram methods were necessary elements of the study and were analyzed as a mandatory initial step in the preparation of any level of strategic plans.

Key words: Simulator, public online open course, MIT OpenCourseWare (OCW), Coursera, EdX, Khan Academy, INTUIT online open course, free course, the method of SWOT-analysis, the factors of the method of SWOT-analysis, the approaches of the method of SWOT-analysis, methodology of the method of SWOT-analysis, VEN diagram, experimental group, control group.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТКРЫТЫХ ОНЛАЙН-КУРСОВ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье анализируется организация педагогических экспериментов при обучении английскому языку с использованием общедоступных открытых онлайн-курсов, приводятся экспериментальные работы. При выборе одного из публичных открытых онлайн-курсов учитываются анкета, начальные и итоговые тестовые задания, задания по ООК, задания метода SWOT-анализа, задания метода диаграммы VEN и результаты заданий. Статистический анализ результатов педагогической экспериментальной работы проводился на основе анкетирования экспериментальной и контрольной групп, предварительных результатов тестирования, итоговых результатов тестирования и результатов заданий экспериментальных групп по ООК, SWOT-анализа, диаграммы VEN. Методы SWOT-анализа и VEN-диаграмм были необходимыми элементами исследования и рассматривались как обязательный начальный шаг при подготовке стратегических планов любого уровня.

Ключевые слова: Симулятор, публичный открытый онлайн-курс, MIT OpenCourseWare (OCW), Coursera, EdX, Khan Academy, открытый онлайн-курс INTUIT, бесплатный курс, метод SWOT-анализа, факторы метода SWOT-анализа, подходы методика SWOT-анализа, методика метода SWOT-анализа, VEN-диаграмма, экспериментальная группа, контрольная группа.

Кириш (Introduction). Жаҳонда онлайн очик курслар таълим инқилоби сифатида дастур, оралик вазибалар, тестлар ва якуний сертификатлаш орқали ташкил этилди. Анъанавий таълим форматларига қараганда кўпроқ вақт мослашувчанлигини талаб қиладиган масофа ва оммавий иштирокларга чегирма билан оммавий очик

онлайн курс лар (ООК) одатда муддат тизимидан фойдаланади. ООК учун жуда кўп платформалар мавжуд. Раҳбарлар орасида (у ерда ўз курсларини ўтказадиган университетларнинг машхурлиги ва нуфузи жиҳатидан) Coursera, Udacity, Khan Academy и edX каби ресурслар, курсларнинг инглиз тилида яратилиши, барча

соҳалар (санъат, гуманитар, табиий, аниқ фанлар) бўйича ишлаб чиқилиши, талабаларга хорижда ўқишни давом эттириш учун онлайн ўқиши, муайян давлатдаги мавжуд таълим олиш муддатининг хорижий давлатларда тан олинишини таъминлаши, хорижий олий ўқув таълим муассасалари ўқув жараёнини ўрганиши, ўқитишнинг юқори натижаларига эришиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон амалиётида оммавий очик онлайн курс лар бўйича тадқиқотлар алоҳида аҳамиятга моликдир. Шу жиҳатдан ОООК инглиз тилида сўзлашувчи эканлигини ҳисобга (иккинчи жойда испан билан) олиш, курсларда иштирок этиш компютер, интернетга кириш ва бу курсларни камида топиш учун етарли Internet саводхонлигини талаб қилиш, АҚШ ва Европа техника олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда курсларни яратиш, хорижий тажрибаларни ўрганиш, ўқитиш технологияларидан фойдаланиш заруриятини изоҳлайди.

Мамлакатимизда инглиз тилини чуқур ўқитишга катта эътибор қаратилиб, таълим жараёнини умумжаҳон таълим стандартлари ва миллий кадриятларимизга мос равишда ташкил этиш мақсадида турли халқаро ташкилотлар билан алоқалар ривожлантирилмоқда. ОТМларида кредит модуль тизимига ўтиш, хорижий тилларда ўқитиш, чет тили ва умумкасбий фанларнинг интегратив ўқитиш, чет тилини ўқитиш ва технологиясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Таълим жараёнида симуляторлар Ф.Э.Юсупова, М.О.Солижонова, В.С.Ҳамидовлар томонидан ўрганилган [7, 8]. Оммавий очик онлайн курсларнинг назарий аҳамияти М.З.Ҳамдамова, С.В.Титова, В.Чарушников тадқиқотларида таҳлил этилган [9, 3, 4, 5, 6]. SWOT-таҳлилнинг амалиётдаги методикаси ва унинг такомиллаштириш йўллари Е.П.Голубков томонидан ўрганилган [1, 2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мақолада инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда педагогик тажриба-синов ишларини ташкил этиш, ўтказиш ва унинг натижалари таҳлил этилган. SWOT-таҳлил методини лойиҳалаштириш намуналари тажриба гуруҳлари бўйича таҳлил этилган. VEN диаграммаси методи топшириқлари бўйича тажриба гуруҳларининг натижалари ҳам ёритилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Педагогик тажриба-синов ишлари ОТМларнинг

“Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили)” таълим йўналишларининг талабалари бўйича ишлаб чиқилган оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб инглиз тилини ўқитишда жараёни тажриба-синов дастури асосида мустақил таълимга тадбиқ қилинди. Педагогик тажриба-синов ишлари ЎзМУ, СамДЧТИ ҳамда ЖизДПИда 2020-2021 ўқув йилида ташхис ва башорат қилиш, ташкилий-тайёргарлик, амалий ҳамда умумлаштирувчи босқичларда ташкил этилди амалга оширилди.

Педагогик тажриба-синовнинг мақсади – мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишдан иборат бўлиб, 3 босқичда амалга оширилди: тасдиқловчи (2019 й.), аниқловчи (2020 й.) ва синов (2020-2021 ўқув йили).

Тасдиқловчи тажрибанинг мақсади – мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш йўллари аниқлаш ва ўрганишдир. Аниқловчи тажриба мақсади – тадқиқотга умумий тайёргарликни уюштириш, мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишни аниқлашнинг шакл ва методларини ўрганиш, методик ишларни олиб бориш, машғулотлар учун топшириқларни ишлаб чиқишдир. Педагогик тажриба-синов мақсади – тадқиқот ўтказиш, олинган натижалар асосида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш юзасидан ишончли маълумотларни йиғишдан иборат. Тажриба-синов ишларини ташкиллаштириш, мувофиқлаштириш ва баҳолаш юзасидан меъёрий-ҳужжатлар асосида амалга оширилди.

Педагогик тажриба-синовнинг ташкилий-тайёргарлик босқичида тажриба-синов майдончалари ва иштирокчилари, педагогик жараён тавсифи белгиланди, методик ҳамда ташкилий таъминоти ишлаб чиқилди. Педагогик тажриба-синовда экспериментал танланма миқдори 1-жадвалда талабалардан иборат этиб белгиланди. Тажриба-синов натижалари анкета-сўровнома, дастлабки ва якуний тестлар олиниб, кайд этиб борилди. Педагогик тажриба-синов ишлари жараёнида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш ҳолатини аниқлаш мақсадида анкета-сўровнома ўтказилди. Мазкур анкета-сўровномада ЎзМУдан 88 нафар, СамДЧТИдан 118 нафар ва ЖизДПИдан 137 нафар талабалар иштирок этилди (1-жадвалга қаранг):

1-жадвал

ОТМ талабаларининг анкета сўровномада экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Босқичлар	Дастлабки сўровнома	
			ТГ	НГ
1.	ЎзМУ	1-босқич	15	13
		2-босқич	11	6
		3-босқич	13	11
		4-босқич	12	7
	ЖАМИ		51	37
2.	СамДЧТИ	1-босқич	17	16
		2-босқич	13	12
		3-босқич	14	11
		4-босқич	15	9
	ЖАМИ		61	57
3.	ЖизДПИ	1-босқич	20	20
		2-босқич	18	18
		3-босқич	19	20
		4-босқич	11	11
	ЖАМИ		68	69

2020-2021 ўқув йилида тажриба бошида ЎзМУдан 51-нафари тажриба гуруҳларида ва 37-нафари назорат гуруҳларида, СамДЧТИдан 59-нафари тажриба гуруҳларида ва 48-нафари назорат гуруҳларида ҳамда ЖизДПИдан 68-нафари тажриба гуруҳларида ва 69-

нафари назорат гуруҳларида талабалар иштирок этди. Мазкур ўқув йилида дастлабки тестда жами тажриба гуруҳларида 178 нафар, назорат гуруҳларида эса 154 нафар талабалар тажриба-синовда қатнашди (2-жадвалга қаранг):

2-жадвал

ОТМ талабаларининг дастлабки тестда экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Боскичлар								Жами	
		1-боскич		2-боскич		3-боскич		4-боскич			
		ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ
1.	ЎзМУ	15	13	11	6	13	11	12	7	51	37
2.	СамДЧТИ	17	16	13	12	14	11	15	9	59	48
3.	ЖизДПИ	20	20	18	18	19	20	11	11	68	69

2020-2021 ўқув йилида тажриба якунида ЎзМУдан 48-нафари тажриба гуруҳларида ва 36-нафари назорат гуруҳларида, СамДЧТИдан 55-нафари тажриба гуруҳларида ва 45-нафари назорат гуруҳларида ҳамда ЖизДПИдан 65-нафари тажриба гуруҳларида ва 65-

нафари назорат гуруҳларида талабалар иштирок этди. Мазкур ўқув йилида якуний тестда жами тажриба гуруҳларида 168 нафар, назорат гуруҳларида эса 146 нафар талабалар тажриба-синовда қатнашди (3-жадвалга қаранг):

3-жадвал

ОТМ талабаларининг якуний тестда экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Боскичлар								Жами	
		1-боскич		2-боскич		3-боскич		4-боскич			
		ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ
1.	ЎзМУ	13	13	10	6	13	10	12	7	48	36
2.	СамДЧТИ	16	16	12	10	13	10	14	9	55	45
3.	ЖизДПИ	19	19	17	17	18	18	11	11	65	65

Оммавий очик онлайн курслардан бирини танлаш жараёнида жами 178 нафар талабалар иштирок этилди (4-жадвалга қаранг):

4-жадвал

Оммавий очик онлайн курс лардан танлаш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	ОООК					
			MIT Open Course Ware(OCW)	Coursera	EdX онлайн очик курси	Khan академияси курслари	INTUIT онлайн очик курси	Бошқа курс
1.	ЎзМУ	51	12	12	8	10	4	5
2.	СамДЧТИ	59	15	14	4	11	7	8
3.	ЖизДПИ	68	18	17	6	12	7	8

Танлаб олган оммавий очик онлайн курслар тизимидан рўйхатдан ўтиш жараёнида жами 178 нафар талабалар иштирок этилди (5-жадвалга қаранг):

5-жадвал

Оммавий очик онлайн курс лар тизимидан рўйхатдан ўтиш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	ОООКка рўйхатдан ўтиш	Курсга ёзилиш	Бошқа ишлар
1.	ЎзМУ	51	45	25	
2.	СамДЧТИ	59	48	35	
3.	ЖизДПИ	68	55	32	

Педагогик тажриба-синов ишлари давомида тажриба гуруҳларининг ОООК бўйича топшириқлар натижаларида ёзилган курснинг услубий таъминоти 3 та онлайн курслар асосида ўрганилди. ЎзМУдан жами 12 нафар, СамДЧТИдан 15 нафар ва ЖизДПИдан 18 нафар талабалар MIT Open Course Ware(OCW) танлаган бўлиб, Ware(OCW) курси Массачусетс технология институтининг барча курсларида бепул кириш материалларини нашр этиш лойиҳасидир. Нашр қилинган материалларга дарс режалари, маъруза матнлари, уйга

вазифалар, имтиҳон саволлари киради. Маърузаларнинг видеоёзувлари баъзи курслар учун мавжуд. Шу билан курснинг давомийлиги мавжуд. Айрим курслар 3-4 соат рус тилида қолган асосий қисми инглиз тилида субтитрлари билан давом этади. MIT маъмурияти ва ўқитувчилари OCW институтдаги масофавий ўқитиш дастури эмас, балки маълум бир фаннинг маълум бир вақтда қандай ўқитилганлиги ҳақидаги статистик тасаввур эканлигини таъкидламоқда. Лойиҳа фойдаланувчиларга

сертификатлар ва дипломлар бермайди ва институт ходимлари билан боғланиш имкониятини бермайди.

ЎзМУнинг тажриба гуруҳидан 12 та нафар, СамДЧТИнинг 14 нафар ҳамда ЖизДПИнинг 17 нафар талабалари Coursera курсини танлаган. Coursera – бу Стенфорд университети компьютер фанлари профессорлари Endryu Ng ва Dafne Koller томонидан асос солинган улкан онлайн таълим лойиҳаси бўлиб, унинг доирасида Интернетда ўқув материалларини онлайн курслар тўплами шаклида нашр этиш лойиҳаси мавжуд. Лойиҳа тизимдаги билимларнинг турли соҳаларида дарсларни нашр этадиган ва ўтказадиган университетлар билан ҳамкорлик қилади. Талабалар курсларни ўтайдилар, бошқа талабалар билан мулоқот қиладилар, тестлар ва имтиҳонларни тўғридан-тўғри Coursera веб-сайтида топширадилар, шунингдек iPhone va Android учун расмий мобиль дастури тарқатилади. Лойиҳа физика, муҳандислик, гуманитар ва санъат, тиббиёт, биология, математика, информатика, иқтисод ва бизнес курсларини ўз ичига олади. Курслар давомийлиги олти ҳафтадан ўн ҳафтагача, ҳафтасига 1-2 соатлик видео маърузалар бўлиб, топшириқлар, ҳафталик машқлар ва баъзан якуний лойиҳа ёки имтиҳонни ўз ичига олади. Асадемик Earth каби лойиҳалардан фаркли ўларок, лойиҳада индивидуал маърузалар эмас, балки субтитрлар, матнли ёзувлар, уй вазифалари, тестлар ва якуний имтиҳонлар билан видео маърузаларни ўз ичига олган тўлиқ курслар мавжуд. Курсларга кириш вақти чекланган, ҳар бир уй вазифаси ёки тест фақат маълум бир вақт ичида бажарилиши керак. Курс охирида оралиқ топшириқлар ва якуний имтиҳон муваффақиятли бажарилиши шарти билан талабага

бажарилганлиги тўғрисида гувоҳнома берилади. 2014 йилга келиб, курсларнинг аксарияти инглиз тилида, хитой, испан, франтсуз, рус, португал тилларида (ўндан ортик), бошқа тилларда бир нечта курслар мавжуд. Шу билан бирга, дунёнинг кўплаб тилларида субтитрлар фаол равишда қўшилади, улар тингловчилар томонидан ихтиёрий равишда яратилади. Рус тилида субтитрлар яратиш учун “Translate Coursera” лойиҳаси бошланди, унда 2015 йил бошида 15 минг иштирокчи рўйхатдан ўтказилди ва 30 та курс таржима қилинди.

Учинчи ўринда танлов бўйича Khan akademiyasi курси бўлиб, 10 нафар ЎзМУ талабаси, 11 нафар талаба СамДЧТИдан ва 12 нафар талаба ЖизДПИдан ушбу курсни танлади. Мазкур академия 2008 йилда MIT ва Гарвард битирувчиси Salmon Хоп томонидан ташкил этилган нотижорат таълим ташкилотидир. Академия веб-сайтида математика, тарих, соғлиқни сақлаш ва тиббиёт, молия, физика, кимё, биология, астрономия, иқтисод, космология, органик кимё, Америка фуқаролиги, санъат тарихи, макро ва микроиқтисодиёт бўйича 4200 дан ортик бепул микроэлектрлар тўпламига кириш имконияти мавжуд фан. Маърузалар инглиз тилида олиб борилади, кўнгилчилар томонидан қўллаб-қувватланадиган маърузаларни бошқа тилларга таржима қилиш лойиҳаси мавжуд. Khan академияси ўқитувчиларга таълим олувчилар билимидаги бўшлиқларни аниқлашда ва ҳар бир талаба учун индивидуал режани тузишда ёрдам беради. ОООКлардаги билим соҳаларини танлай олиш жараёнида жами 178 нафар талабалар иштирок этилди (6-жадвалга қаранг):

6-жадвал

ОООКлардаги билим соҳаларини танлай олиш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	Гуманитар соҳа	Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ	Ишлаб чиқариш ва техник соҳа	Қишлоқ ва сув ҳўжалиги	Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот	Хизматлар соҳаси	Бошқа маълумотлар
1.	ЎзМУ	51	41	2	6				2
2.	СамДЧТИ	59	51	5				1	2
3.	ЖизДПИ	68	62	3					3

Талабаларнинг SWOT-таҳлилни тўлдириш жараёнида жами 172 нафар талабалар иштирок этилди (7-жадвалга қаранг):

7-жадвал

ОТМ талабаларининг SWOT-таҳлилни тўлдириш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	S	W	O	T
1.	ЎзМУ	49	13	16	10	7
2.	СамДЧТИ	57	14	15	11	8
3.	ЖизДПИ	66	14	16	10	6

ОООКлар таҳлили бўйича VEN диаграммасини тўлдириш жараёнида жами 168 нафар талабалар иштирок этилди (8-жадвалга қаранг):

8-жадвал

ОТМ талабаларининг VEN диаграммасини тўлдириш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	1-курс номи мавжуд	2-курс номи мавжуд	Фаркли томонларини англаш	Ўхшаш томонларини англаш
1.	ЎзМУ	48	Coursera	MIT Open Course Ware(OCW)	2	4
2.	СамДЧТИ	55	Coursera	MIT Open Course Ware(OCW)	3	4
3.	ЖизДПИ	65	Coursera	MIT Open Course Ware(OCW)	3	3

ОООКлардан фойдаланишда дуч келинган қийинчиликлар қуйидагилардан иборат:

ҳар бир талаба аудиториясини ўқитиш қийинчиликлари, таълим даражаси, шунингдек, миллий ва маданий хусусиятлари билан фарқлиниши;

талабалар билан юзма-юз мулоқотнинг йўқлиги;

ўқувчилар ишини баҳолашнинг чекланган имкониятлари (юзлаб ва минглаб одамлар бир вақтнинг ўзida ОООКларда ўқишлари мумкин экан, уларнинг таълим ишларини ўқитувчи томонидан текшириш мумкин эмас, автоматик равишда амалга оширилиши);

анъанавий билан таққослаганда тизимнинг номукамаллиги (талабаларнинг пассивлиги, педагогик стратегиялардаги чекловлар ва муваффақият кўрсаткичларининг ўзига хос эмаслиги анъанавий машғулотлар учун, масалан, курс охирида талабалар мазмунини тежаш);

курсни яратиш ва таълим жараёнига (репетиторлик ва бошқарув) ҳамроҳлик қилишда қўшимча ёрдам форумда ўзаро ҳамкорлик, дарс ишланмасида техник ёрдам, аудиовизуал ва интерфаол материаллар яратиши);

онлайн курснинг белгиланган шартлари, семестр шартларига мос келмаслиги.

Мустақил таълим жараёнида ОООКлардан фойдаланишдаги қийинчиликлар консептлаштириш, “Идрок харитаси” ва мнемотехник методлар ёрдамида бартараф этилди.

Таъриба-синовни ташкиллаштиришда тадқиқотчи тадқиқ этилаётган педагогик жараёнга қуйидаги тадбирлар амалга оширилди: мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш мақсадида ОТМларида шарт-шароитлар яратилди. Таъриба-синов ишлари жараёнида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш шакллари ва методларининг самарадорлик кўрсаткичларини тизимли равишда таъриба ва назорат гуруҳларида аниқланиб, қайд этилди. Педагогик ҳодисаларни амалга ошириш жараёнида аниқ тавсифлаб олиб борилди.

Таъриба-синов дастурида белгиланган машғулотларни ташкил этиш ва ўтказишда мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишнинг назарий таҳлили бўйича белгиланди. Таъриба-синов ишларини статистик таҳлил қилишда бир қанча статистик усуллар мавжуд. Шулардан бири Фишер статистикасидир. Бу статистик мезонда ишлатилувчи қуйидаги статистик танланмаларни киритамиз. Таъриба ва назорат гуруҳларининг ўзлаштиришларини таққослаш мақсадида гуруҳларда

$$X = \frac{\sum x_i m_i}{N}$$

ўзлаштириш баҳосининг ўртача қиймати $\bar{x}$ деб олинди. Бу ерда x_i – ўзлаштириш кўрсаткичи (баҳо қиймати) бўлиб, улар 3-қуйи даража, 4-ўрта даража, 5-юқори даража қийматларни қабул қилади. m_i - баҳоларнинг тақдорланишлар сони, N - таърибада иштирок этаётган ўқувчилар сони. Таъриба-синовни ўрқазиш жойи ва вақти 2020-2021 ўқув йилида 3 та ОТМларида таъриба-синов ишлари амалга оширилди.

Ўтказилиши режалаштирилган таъриба-синов муддати ва ўқув материали миқдори 2020-2021 учун белгиланди. Шунингдек, педагогик таъриба-синов ишларини олиб бориш дастури бўйича ОТМларининг таъриба гуруҳларида 2020-2021 ўқув йилида дастлабки ва якуний тест Самарқанд вилоятидаги таъриба майдончасида тадқиқотчи томонидан олиб борилди. Педагогик таъриба-синовни олиб бориш дастурида таъриба-синов машғулотлари кетма-кет ишлаб чиқилди ҳамда кўрсатилган мавзулар фан ўқитувчилари ёрдамида

ўтказилди. ОООКларни аниқлашнинг методик таъминоти қуйидаги босқичларда тайёрланди ва иловаларда берилди:

педагогик таъриба-синов дастурини ишлаб чиқиш;

мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишга оид материалларни танлаш;

интерфаол методлар топшириқларини ишлаб чиқиш.

Педагогик таъриба-синовнинг ташкилий таъминоти диссертацияда илгари сурилган илмий янгиликни амалиётда синаб кўриш, шарт-шароитларни аниқлаш, таълим муассасаси томонидан тадқиқот ишини муҳокама этиш жараёнида, таъриба-синовни ташкил этиш ва якунланишини расмийлаштириш ҳамда тадқиқот ишида олинган натижаларни таълим тизимига жорий этиш юзасидан амалий-методик тавсиялар ишлаб чиқишга асосланди.

Педагогик таъриба-синовнинг амалий босқичида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишнинг таъкидловчи, шакллантирувчи ҳамда назорат қилувчи бўлиб, малака ошириш гуруҳларида параллел ва аралаш олиб борилди. Таъриба-синов материаллари мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш мақсадида қуйидагилар ишлаб чиқилди:

анкета-сўровнома;

дастлабки ва якуний тест топшириқлари;

ОООКлар бўйича топшириқлар;

SWOT-таҳлил методи топшириқлари;

VEN диаграммаси методи топшириқлари.

Педагогик таъриба-синов ишлари натижаларининг статистик таҳлили қуйидагилар асосида ўрганилди:

1. Таъриба ва назорат гуруҳларининг анкета-сўров натижалари.

2. Таъриба ва назорат гуруҳларининг дастлабки тест натижалари.

3. Таъриба ва назорат гуруҳларининг якуний тест натижалари.

4. Таъриба гуруҳларининг ОООК бўйича топшириқлар натижалари.

5. Таъриба гуруҳларининг SWOT таҳлил натижалари.

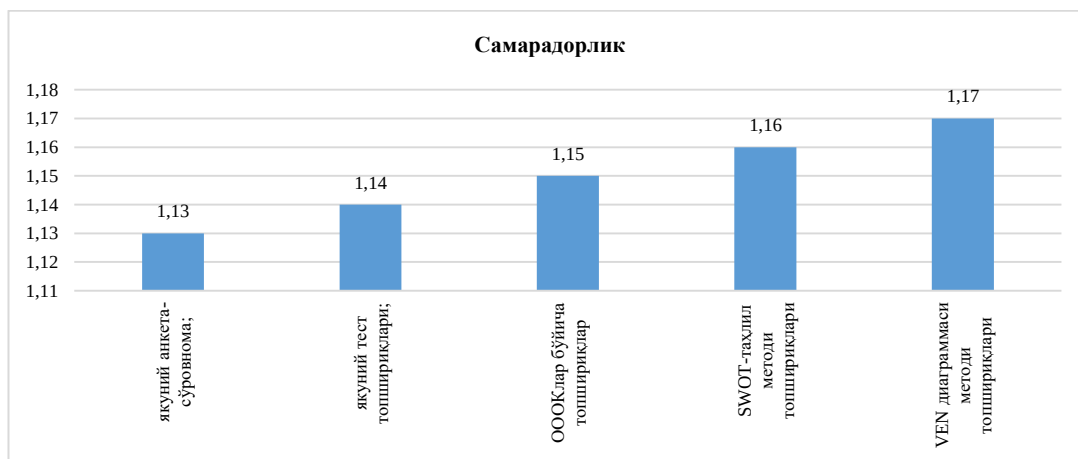
6. Таъриба гуруҳларининг VEN диаграммаси натижалари.

Дастлабки анкета сўровларида қониқарсиз натижаларга таъриба гуруҳларида 17.4% ни, назорат гуруҳларида эса 16.9% ни ташкил этди. Бу эса таъриба-синов ишларидан олдин ўтказилган анкета соволларида жавоб беришда муаммолар борлигини кўрсатади.

Дастлабки тест натижаларидан ҳам таъриба ва назорат гуруҳларидаги натижалар таққосланганда аъло даражада ўзлаштирилган талабалар сони мос равишда 6.7 ва 6.5 фоизни, яхши даражадаги ўзлаштирувчилар 25.3 ва 26.0%ни ўрта даражадаги ўзлаштирувчилар эса 50.0 ва 49.4%ни ташкил этган бўлса, қониқарсиз даражадаги ўзлаштирувчилар 18.0 ва 18.2 фоизни ташкил этиши танлаб олинган гуруҳларнинг билим даражалари деярли бир хиллигини билдирди.

Ана шундан сўнг таъриба-синов ишлари тадқиқотда илгари сурилган ғоялар асосида иш олиб борилиб, таъриба сўнгидаги 5 турдаги топшириқлар бўйича натижалар олинди.

Ушбу топшириқларнинг умумлашган ҳолдаги самарадорлик кўрсаткичлари қуйидаги диаграммада келтирилди (1-расмга қаранг):



1-расм. Топшириқларнинг умумлашган ҳолдаги самарадорлик кўрсаткичлари

Ушбу статистик ҳисоблар ва топшириқларнинг бажариши бўйича тадқиқотчи томонидан тажриба-синов дастурида илгари сурилган мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш самарадорлиги ўртача 15% га юқори эканлиги статистик усуллар орқали исботланди.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, SWOT-таҳлил методини лойиҳалаштиришда қуйидагиларга эътибор қаратилади:

Танланган тажриба-синов майдончаси натижалари 2020-2021 ўқув йили тажриба-синов натижалари бўйича аниқланди. Танланган тажриба-синов жараёни олиб борилган муассасаларнинг тажриба натижалари таққосланиши ва таҳлил қилиниши педагогик тажриба-синов дастурининг ишлаб чиқилиши талаб қилди. Таъкидланган методлардан фойдаланиб, эгалланадиган назарий билим, амалий кўникма ва малакалар (БКМ) элементлари номи, ҳажми, мазмунининг аниқланиши талабаларни тақлиф қилинган мезон асосида баҳоланиши таъкидлади.

Педагогик тажриба-синов натижалари талабаларнинг билим сифати кўрсаткичларининг орттишини ва тавсия этилаётган ўқитиш методикасининг самарали эканлигини тажриба-синов майдончаларида тасдиқлади.

Олинган натижалардан ўқитиш самарадорлигини баҳолаш мезони бирдан катталиги ва билиш даражасини баҳолаш мезони нолдан катталигини кўриш мумкин. Бундан маълумки, якуний босқичдаги ўзлаштириш дастлабки босқичдаги ўзлаштиришдан юқори эканлиги исботланди.

Педагогик тажриба-синов натижалари талабаларнинг билим сифати кўрсаткичларининг орттишини ва

тавсия этилаётган ўқитиш методикасининг самарали эканлигини математик статистик усуллар ва солиштирма таҳлиллар асосида исботланди.

Педагогик тажриба-синовни олиб бориш учун тадқиқотчи томонидан тажриба-синов дастури мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишни аниқлаш кетма-кетлиги сифатида белгилаб чиқилган бўлиб, унинг вазифалари таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлар асосида дастурда тажриба-синов ишлари босқичлари, унинг қисмлари, оралиқ натижалар ҳамда уларга эришиш кетма-кетлиги белгилаб олинган. Педагогик тажриба-синов ишлари мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишни аниқлаш юзасидан педагогик тажриба-синовни ўтказиш дастури ишлаб чиқилди. Мазкур дастур асосида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш амалга оширилди. 2020-2021 ўқув йили билан таққослаганда ўртача ўзлаштириш кўрсаткичлари баҳоларга нисбатан самарадорлик 13% дан 17% га ортганлигини кўриш мумкин.

Педагогик тажриба-синов ишлари натижалари бўйича қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

ОООКлар бўйича топшириқлар банкини яратиш;
SWOT-таҳлил методи топшириқлари тўпламини ишлаб чиқиш;
VEN диаграммаси методи топшириқларини бошқа таълим йўналишларида оммалаштириш.

АДАБИЁТЛАР

1. SWOT-анализ. Электронный ресурс: <https://ru.wikipedia.org/wiki/SWOT-анализ>. Дата обращения: 21.03.21.
2. Голубков Е.П. SWOT-анализ: существующие методики и пути их совершенствования // Маркетинг в России и за рубежом. - №1. – 2013. Электронный ресурс: <https://dis.ru/library/531/33560/>. Дата обращения: 21.03.2021.
3. Массовый открытый онлайн-курс. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовый_открытый_онлайн-курс. Дата обращения: 14.03.2021.
4. Таълимда илғор АКТ. Ўқув-услугий мажмуа. – Тошкент, 2017. – 171 б.
5. Титова С.В. МООК в российском образовании // Высшее образование в России, 2015. № 12. С. 145-149.
6. Чарушников В. E-learning: плюсы и минусы // Высшее образование в России, 2008. – № 12. – С. 115.
7. Юсупова Ф.Э., Солижонova М.О. Симуляторы в образовательном процессе. Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/simulatory-v-obrazovatelnom-protsesse>. Дата обращения: 14.03.2021.
8. Хамидов В.С., Сирожиддинов К.И., Умархонов Н.И., Исмоилов К.А., Турсунбоев Х.Е., Абдуллаев З.С. Электрон таълим муҳитида касбий компетентликни такомиллаштириш. Монография. – Тошкент, 2018. – 118 б.
9. Ҳамдамова М.З. Оммавий очик онлайн курсларининг назарий аҳамияти // Оммавий очик онлайн курсларини яратиш назарияси ва амалиёти: Респ. конф. материал. тўп. – Урган, 2020. – 114 б.



Ikromjon YAKUBJONOV,
Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti
E-mail: rakhimova.80@bk.ru

THE INFLUENCE OF PHYSICAL EDUCATION ON THE MENTAL DEVELOPMENT OF A PERSON

Abstract

The article discusses the basics of a healthy lifestyle and adaptation of students to mental stress. Physical activity is presented as the main factor contributing to the improvement of students' mental abilities in the process of studying in higher educational institutions.

Key words: health, motor activity, mental abilities, physical exercises, emotional stress, positive influence.

ВЛИЯНИЕ ЗАНЯТИЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются основы здорового образа жизни и адаптации учащихся к умственной нагрузке. Физическая активность представлена как основной фактор, способствующий улучшению умственных способностей учащихся в процессе обучения в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: здоровье, двигательная активность, умственные способности, физические упражнения, эмоциональное напряжение, положительное влияние.

JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARINING INSON AQLIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Maqolada sog'lom turmush tarzi asoslari va talabalarining aqliy yukiga moslashuvi ko'rib chiqiladi. Jismoniy faoliyat talabalarining Oliy o'quv yurtlarida o'qitish jarayonida aqliy qobiliyatini yaxshilashga yordam beradigan asosiy omil sifatida taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: sog'liqni saqlash, vosita faoliyati, aqliy qobiliyat, jismoniy mashqlar, hissiy stress, ijobiy ta'sir.

Kirish. Salomatlik-eng muhim qadriyat. Yaxshi sog'liq-bu shaxsning ijtimoiy va biologik funktsiyalarini bajarishi uchun zarur asosdir. Yangi materiallarni samarali o'zlashtirish muammosi-oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalarga duch keladigan asosiy muammolardan biri, yuqori hissiy stress fonida yuzaga keladigan faoliyatning yangi sharoitlarida adaptiv imkoniyatlarning kuchayishi fonida, yangi maxsus ma'lumotlarning katta miqdori bilan tanishish, avitaminoz va gipodinamiya sharoitida kuchlanish nafas olish, yurak-qon tomir tizimlari va boshqa organlar va tizimlardagi turli xil o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, bu esa ortiqcha ish va sog'liq muammolariga olib keladi.

Psixofiziologik va ijtimoiy-psixologik komponentni o'z ichiga olgan turli jihatlarida ta'lim yukini o'rganish ilmiy tadqiqotlarning talab qilinadigan yo'nalishi hisoblanadi[1].

Aqliy yuklarga moslashish mexanizmlarini shakllantirish va takomillashtirish shartlaridan biri vosita harakati bo'lib, u optimallashtiruvchi va noqulay omil sifatida harakat qilishi mumkin — bu irratsional ravishda qo'llanilishi bilan jismoniy faoliyat tananing turli funktsiyalarini qayta tiklashga, aqliy qobiliyatiga, e'tiboriga, operatsion fikrlashga, qayta ishlangan ma'lumotlarning hajmiga ta'sir qiladi.

Adabiyotlar tahlili. (Literature review). Sportchining tanasi atrof-muhit bilan bog'liq emas. Jismoniy yukning omillaridan biri va u ma'lum bir o'zgarish mashqlarida ritmik ravishda takrorlanishi kerak. Akademik V. V. Parin, vaqtinchalik rivojlanish va organizmni o'z-o'zini yangilash algoritmlarini bilish, uning organlari va tizimlarini optimal faoliyat rejimini yaratish, katta o'quv yuklariga moslashish jarayonida insonning funksional holatini moslashtirish va prognozlash muammolarini hal qilish uchun zarur deb hisobladi. Tanlov natijalari biorhythms tufayli hal qiluvchi bo'lishi mumkin emas. Yuqori o'rin, rekord, birinchi navbatda, to'g'ri qurilgan ta'lim tizimining samarasidir. Sport amaliyotida qo'llaniladigan bioritmologiya muammosi, birinchi navbatda, sportchini allaqachon ma'lum bo'lgan va

taxmin qilingan biologik ritmlarning har qanday bosqichida to'g'ri kun va soatda eng yuqori tayyorgarlikka olib keladigan ta'limni qurishning optimal shakllarini ishlab chiqishdan iborat. Talaba shaxsiyatining muhim xususiyati uning aql-zakovatidir. Razvedka fikrlash qobiliyati, oqilona bilimdir. Zakovat aqliy qobiliyatlarni ifodalaydi, uning shakllanishi va rivojlanishi hayot davomida sodir bo'ladi, lekin asosan maktabda o'quvchiligi va talabalik yillarida namoyon bo'ladi. Optimal tanlangan vosita faoliyati rejimi, jismoniy mashqlar, aqliy jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, kuchli intellektual faoliyatga aqliy qarshilikni shakllantiradi. Buning uchun optimal vaqt va intensivlikning jismoniy mashqlarini bajarish kerak, bu ularning aqliy qobiliyatini oshirishga olib keladi[2].

Tadqiqot metodologiyasi. (Research Methodology).

Har qanday vosita faoliyati organizmdagi metabolik jarayonlarning oshishiga olib keladi. Optimal tanlangan yuklar aqliy va jismoniy samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga, intellektual va jismoniy faoliyatning hajmi va intensivligida sezilarli o'sishi odamlarda tez charchashga va mehnat samaradorligining pasayishiga olib keladi. Shu bilan birga, axborotni qayta ishlash tezligi sekinlashadi, xotira buzilishi va nazariy materiallarni assimilyatsiya qiladi. Charchoqning paydo bo'lishi tananing haddan tashqari kuchlanishining boshlanishi haqida ogohlantiruvchi signaldir.

Ko'pgina tadqiqotchilar vosita faoliyati va aqliy qobiliyatlari o'rtasidagi munosabatlarning turli jihatlarini o'rganish bo'yicha ish olib boradilar. Shu bilan birga, insonning intellektual faoliyati eng yuqori darajaga yetgan vosita faoliyatining maqbul darajasi hali aniqlanmagan. Ushbu faolligining pasayishi bilan metabolizm va mushak retseptorlari orqali miyaga kiradigan ma'lumotlar kamayadi, bu miyaning tartibga soluvchi funktsiyasini buzadi va barcha organlarning ishiga ta'sir qiladi. Shunday qilib, nafas olish va yurak-qon tomir tizimlarining funktsiyasini rag'batlantirish orqali mushaklarning buzilishining oldini olish uchun faqat mushak-skelet tizimini ishlab chiqish o'sib borayotgan

organizmning normal o'sishi va rivojlanishi uchun sharoit yaratishi mumkin[3].

Miyaning samarali faoliyati, tananing deyarli yarmi mushaklardan iborat bo'lgan turli xil tizimlardan doimiy ravishda impulsni qabul qilishi kerak. Mushaklar ishi tufayli miyaga juda ko'p sonli nerv impulsleri kiradi, uni boyitadi va uni samarali holatda saqlaydi. Tanadagi intellektual faoliyatni amalga oshirish vaqtida skelet mushaklarining kuchlanishini aks ettiruvchi mushaklarning elektr faolligi kuchayadi. Miya yuki qanchalik katta bo'lsa va aqliy charchoq qanchalik kuchli bo'lsa, umumiy mushaklarning kuchlanishi yanada oshadi. Jismoniy faoliyatning intellektual faoliyat bilan aloqasi quyidagi qonunlarda namoyon bo'ladi. Tanadagi kuchli intellektual faoliyat vaqtida yuz ifodasi kontsentratsiyaga aylanadi, lablar qisqaradi va bu his-tuyg'ularni yanada yorqinroq va hal qilish qiyin bo'lgan vazifadir. Tanadagi biron bir organini assimilyatsiya qilish paytida, tizzaning qo'shilishini to'g'rilaydigan va taklanadigan mushaklar ongsiz ravishda kamayadi va kuchayadi. Buning sababi shundaki, qattiq mushaklardan Markaziy asab tizimiga o'tadigan impulsler miyaning ishini rag'batlantiradi, unga kerakli ohangni saqlashga yordam beradi.

Ularning faoliyati juda yaqindan e'tibor, his-tuyg'ular, nutq uchun mas'ul asab markazlari bilan bog'liq, chunki jismoniy harakat va muvofiqlashtirilgan harakatlar talab qilmaydigan harakatlar davomida, tez-tez, bo'yin va elka kamar, shuningdek, yuz va nutq apparati mushaklari muskullar qotirmang. Uzoq muddatli va intensiv yozish bilan stress asta-sekin barmoqlardan elkama-kamar va elkaning mushaklariga o'tadi. Asab tizimi miya yarim korteksini faollashtirishga va ish faoliyatini davom ettirishga intiladi. Bunday ishini uzoq vaqt davomida bajarish bunday ogohlantirishlarga moyil bo'lib, natijada inhibitsion jarayoni boshlanadi, samaradorlikni pasaytiradi, chunki miya yarim korteksi davom etayotgan nerv stimulyatsiyasi bilan kurasha olmaydi va u butun mushak tizimiga tarqalib keta boshlaydi. Undan qutulish, mushaklarni ortiqcha stressdan ozod qilish jismoniy mashqlar, faol harakatlar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Miya va asab tizimining ishlashi juda uzoq vaqt davomida qo'llab-quvvatlanishi mumkin, muqobil kuchlanish va turli mushak guruhlari ritmik, keyinchalik gevsheme va cho'zish bilan kamaytirish mumkin. Ushbu turdagi harakatlar yugurish, yurish, konkida uchishga xosdir. Samarali intellektual faoliyat uchun o'qimishli miya va o'qimishli tanadir, asab tizimining aqliy zo'riqlashlarni yengishga yordam beradigan mushaklardir. E'tibor, xotira, idrok ma'lumotlarini qayta ishlash faoliyati va barqarorligi bevosita tananing jismoniy tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Ruhiy jarayonlarning oqimi tananing jismoniy xususiyatlariga bog'liq-chidamlilik, tezlik, kuch va boshqalar. Shunday qilib, intellektual faoliyat tugagunga qadar, jarayonda va undan keyin oqilona tanlangan jismoniy yuk miyaning ishlash intensivligiga bevosita ta'sir qiladi. Bunday vaziyatda muhim nuqta maksimal ishlash darajasiga eng yaxshi erishish mumkin bo'lgan vosita faoliyatining darajasini aniqlashdir. To'liq tiklanishning ta'siri faqat insonning jismoniy tayyorgarlik darajasiga mos keladigan yuklarning ma'lum bir darajasida bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, kichik jismoniy faoliyat sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Haddan tashqari yuklar ortiqcha ishlashga va samaradorlikning sezilarli pasayishiga olib keladi[4].

Amalga oshirilgan ishlarni sarhisob qiladigan bo'lsak, intensiv jismoniy kuchlarning aqliy faoliyatiga ta'siri himoya jarayonlarini faollashtirishda namoyon bo'ladi, bu ularni o'qitish va aqliy qobiliyatini oshirishning muhim vositasidir. Yurish, chopish, orqa bilan harakat qilish va h.k. kabi dinamik mashqlar miyada himoya-adaptiv jarayonlarning mexanizmlari va usullarini kengaytirishga yordam beradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, umumiy rivojlanish darajasida

jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish kabi sog'liqni saqlash va umumiy jismoniy holatni yaxshilash usullari o'quvchilarning ilmiy ishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Biologik ritm tananing hayot sharoitlariga moslashishga imkon beruvchi mexanizmdir. Faqat ushbu mexanizmining yaxshi ishlashi bilan mashg'ulotlarda yuk va dam olishning oqilona, maqsadga muvofiq rejimini yaratish mumkin. Biologik ritmlarni hisobga olish oqilona ovqatlanish, aqliy va jismoniy faoliyat, sportchining tanasini tiklashning farmakologik vositalaridan foydalanish uchun zarurdir. Faqat inson hayotining kundalik, ko'p kunlik, yillik va ko'p yillik ritmlarining namoyonlari haqida fikr yuritib, sportchini o'quv jarayonining barcha bosqichlarida tayyorlashni oqilona rejalashtirishingiz mumkin[6].

Tahlil va natija (Analysis and results). Inson tanasining o'z biologik ritmlarini va o'quv jarayonida ularning qonunlarini hisobga olish juda muhimdir. Biologik ritmlarning maqbul maqsadga muvofiqligi nafaqat ularning mustaqilligi bilan, balki tashqi ritmlarning ta'siri, shu jumladan, jismoniy faoliyatning ritmikligi uchun ma'lum bir moslashuvning qobiliyati bilan ham bog'liq. 9 dan 12 soatgacha va 16 dan 17 soatgacha bo'lgan davrda amalga oshiriladigan eng samarali mashqlar. Biroq, musobaqalar ko'pincha noqulay soatlarda belgilanadi. Biroq, bu holda siz kunning qulay soatlarida mashq qilishingiz kerak va musobaqadan oldin faqat 1-2 hafta oldin siz kelgusi chiqishlar uchun treningni o'tkazishingiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, treningning maqsadi-eng yuqori ko'rsatkichga erishish va maxsus og'ir yukning eng katta ta'siri, agar u tananing optimal his qilish soatlarida taklif etilsa bo'ladi.

Inson-tashqi chastotali ta'sirlar (sportdagi jismoniy faoliyat) ta'siri ostida rezonans javob berishi mumkin bo'lgan murakkab tartibga solingan tizimi. Biologik rezonans biosistemadagi salinimlarning amplitudasi keskin ortishi bo'lib, tashqaridan taklif qilingan majburiy salinimda, tizim o'zi asta-sekin yaqinlashib kelayotgan chastota bilan bog'liq. Tananing o'zida mavjud bo'lgan chastotalar eng ko'p qabul qilinadi[7].

Insonning biologik soatlari tabiiy ichki ritmlarga moslashtirilishi va ularni tashqi muhitning tegishli ritmlariga moslashtirishi kerak, ulardan biri jismoniy yuk bo'lib, ritmik ravishda takrorlanadigan ta'lim effektlari bilan qurilgan bo'lishi kerak. Hozirgi vaqtda o'quv jarayoni tashkil etilgan ko'plab tarkibiy qismlar o'z chegaralariga yetdi. O'quv jarayonini sifatli takomillashtirish hisobiga sport yutuqlarining o'sishi uchun zaxiralarni izlash kerak edi. Bunday zaxiralardan biri sportchilarning funktsional faoliyatida biologik ritmlarning qonunlarini qo'llashdir.

Sportni rivojlantirishning hozirgi darajasida o'quv jarayonini boshqarishning eng muhim omillaridan biri-sport yutuqlarini prognoz qilish, shuningdek, sportchining tanasining funktsional holatidir. O'qituvchi tomonidan mablag'lardan foydalanishga ilmiy yondoshish uchun asos inson biologik rivojlanishining qonunlari bo'lishi kerak. Tirik organizmda yuzaga keladigan turli fiziologik jarayonlarni tushunish va to'g'ri talqin qilish, shuningdek, biologik ritmlarning tabiatini bilmasdan ularni maqsadli boshqarish mumkin emas. Ritm-tirik organizmning asosiy xususiyati. Tana holatining o'zgarishi biologik ritmlarning namoyon bo'lishidir. Biologiyada ritm tushunchasi muhimdir. Barcha tirik mavjudotlar ichki ritmga ega. Bundan tashqari, butun yer sayyorasida va umuman kosmosda ritmik jarayonlar mavjud.

Xulosa (Conclusion/Recommendations). Ritmlar bir-biriga mos keladi. Ritmlarni sinxronlashtirishda tabiat ajoyib kamolotga erishdi. Eng keng tarqalgan gipotezaga ko'ra, tirik organizm mustaqil salinim tizimi. Bu tananing atrof-muhitdagi davriy o'zgarishlarga muvaffaqiyatli moslashishiga imkon beradi. Faqat ritmik apparatni tashqi tebranishlar vaqtida sozlashi mumkin bo'lgan organizmlar omon qoldi. Tirik organizmlarda kuzatilgan ritmik tebranishlar

kosmik va geofizik omillarning penetratsion xususiyatlarining doimiy ta'siri natijasidir. Funktsiyalarning o'zgarishi ularning ishonchliligining asosiy shartlaridan biridir. Amaliy ishning katta shaxsiy tajribasi jismoniy tayyorgarlikning turli xil

variantlari va inson tanasiga bo'lgan tizimi qonunlariga rioya qilish orqali tananing sun'iy ritmini "qo'llash" mumkinligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Sh.M.Mirziyoev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.Toshkent "O'zbekiston" – 2017 y. – B. 24
2. Абаскалова Н. П. Теория и практика формирования здорового образа жизни учащихся и студентов в системе «школа — вуз»: автореф. докт. дис., Барнаул, 2004. — 148 с.
3. Агаджанян Н. А. Адаптация и резервы организма. -М.: ФК и С., 2005. — 176 с.
4. Булич Е. В. Физиолого-гигиеническая характеристика влияния занятий физическим воспитанием на умственную работоспособность и психоэмоциональную устойчивость студентов. Ученые записки — СГУ, 2011,- 320 с.
5. Almatov K.T. Ulg'ayish fiziologiyasi o'quv qo'llanma M.Ulug'bek nomidagi UzMU bosmoxonasi. T.2004
6. Sodiqov B.A Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi o'quv qo'llanma Yangi asr avlodi 2009. –B. 124
7. SPORT AND EXERCISE PSYCHOLOGY The Key Concepts Second Edition
8. Ellis Cashmore First published 2002 This edition published 2008 by Routledge. –P. 45.